

Bo G Jansson Högskolan Dalarna

Fet-Mats

Den förstenade gruvdrängen i sakprosa
och som inspirationskälla
till dikt och konst från 1719 till 2010

HÖGSKOLAN
Dalarna

Falun
Högskolan Dalarna

Världsarvets Världar
Studier # 1

WHILD = World Heritages: Global Discourse and
Local Implementations, www.du.se/varldsarvet
Studies # 1

2010

Innehåll

Inledning • 7

Arbetets uppläggning • 8

Textens utformning • 9

1 Den historiska och naturvetenskapliga bakgrunden • 10

Upptäckten av Fet-Mats • 10

Matts Israelsson • 12

Margreta Olsdotter • 13

Margretas rival • 14

Myntmysteriet • 15

Bokwettsgillet i Uppsala om Fet-Mats • 17

Adam Leye om Fet-Mats dödsår på latin • 19

Adam Leye om Fet-Mats dödsår på svenska • 21

Carl Sahlin om Fet-Mats dödsår • 22

Fet-Mats utställd • 24

Fet-Mats såld? • 32

Fet-Mats fysiska skador • 34

Fet-Mats som naturvetenskapligt problem • 34

Fet-Mats begravningar • 39

Fet-Mats verkliga dödsår? • 44

2 Den kulturhistoriska ramen:

Fet-Mats i romantiken – och i postmodernismen • 47

Inledning • 47

Den historiefilosofiska evolutionismen

och den nordiska renässansen • 47

Den nya originalitetskulten och naturkänslan • 51

Från progression till reaktion • 52

Den nya tidskänslan och ruinromantiken • 53

Den tyska idealistiska filosofin och tillvarons nattsida • 55

»Bergbau« som poetiskt motiv i den tyska romantiken • 55

Erik Gustaf Geijer och »Bergbau« som poetiskt motiv • 58

Gotthilf Heinrich Schubert och Fet-Mats-motivet • 59

- 3 Fet-Mats-motivet i poesi, prosa och dramatik under högromantiken före 1819 • 63**
Tidskriften Jason och Theodor Nüblings »Poetiskt försök« • 63
Fler dikter i Schuberts efterföljd • 65
Två dikter av Achim von Arnim och Friedrich Rückert • 70
Två prosastycken av Heinrich Zschokke och Johann Wilhelm Schmidt • 74
Johann Peter Hebels »Oväntat återseende« • 76
Adam Oehlenschlägers »Den lille herdepojken« • 81
Simeone Antonio Sografis *Kopparbergets gruva* • 86
- 4 E.T.A. Hoffmanns »Fahlu Grufwa« • 89**
Inledning • 89
Ramberättelsen • 89
Litterära impulsgivare och källor • 90
Hoffmann och det fantastiska • 93
I Göteborg • 94
Elis Fröbom • 96
Falu gruva • 99
Ulla Dahlsjö • 101
Bergsmannen Torbern • 103
Bergsdrottningen • 104
Femtio år senare • 105
Schelling, Schubert och Freud • 108
Hoffmann, Theodor och Överuppsyningsmannen • 109
- 5 Fet-Mats-motivet i poesi och prosa från 1820-talet till 1860 • 112**
Anders Grafström om Fet-Mats • 112
Alexandre Daumont om Fet-Mats • 115
Euphrosynes »Guldbröllopet« • 116
Fahlu-Saga • 119
Fredrika Bremer om Fet-Mats • 121
H.C. Andersen och Claes Adelsköld om Fet-Mats • 126
C.A. Gottlund om Fet-Mats • 129
Johan Gabriel Carléns »Guldbröllopet« • 130
Gustav Pfizers »Den begravde gruvdrängen« • 133
Paul Grafen von Haugwitz »Gruvan i Falun« • 134
Signaturen H.M.:s »Gruvarbetaren« • 136
Ludwig Kossarskis »Järngruvan i Falun« • 138

Carl Bernhard Trinius »Gruvarbetarliket« • 139
Johann Nepomuk Vogls »Gruvarbetarens brud« • 140
Friedrich Hebbels »Trogen kärlek« • 141
Nathaniel Hawthornes »Den diamanthårde mannen« • 144

**6 Fet-Mats-motivet i dramatik och musikdramatik
från 1840- till 1890-talet • 148**

Richard Wagners »Falu gruva« • 148
Franz von Holsteins »Hedschaktet« • 155
Hugo von Hofmannsthals »Falu gruva« • 166

7 Fet-Mats-motivet i prosa och poesi

från 1860-talet till tidigt 1900-tal • 175

Fet-Mats i populärvetenskapliga skrifter
och i reseskildringar • 175
Aurora Ljungstedts »Gruf-Tomten« • 179
Grazia Pierantoni-Mancinis »Falu gruva« • 183
Alfred Tennysons »I morgon« • 190
Otto Theodor Witts *Den outhärlige vägvisaren* • 193
Anna Maria Roos »Fet-Matts« • 195
Vidars *Fet-Mats eller Den förstenade grufarbetaren* • 196
Per Hallströms »Mörker« • 203
Cecilia Bååth-Holmberg om Fet-Mats • 206
Georg von der Haldes *Gruvarbetaren från Falun* • 207

8 Fet-Mats-motivet i 1900-talets modernism • 217

Två förlorade Fet-Mats-verk • 217
Allusioner på Elis Fröbom-gestalten i modernistisk poesi • 218
Uppsatser, essäer och artiklar om Fet-Mats
under 1900-talets första hälft • 223
Ingeborg Spager om Fet-Mats • 224
Fet-Mats under högmodernismens tid • 225
Rudolf Wagner-Régenys *Gruvan i Falun* • 226
Wystan Hugh Audens och Chester Kallmans *Elegi
för unga älskande* • 228
Ragnar Casparsson om Fet-Mats • 233
Ivar Lo-Johanssons »Fet-Mats« • 235
Uppsatser, essäer och artiklar om Fet-Mats
under 1900-talets andra hälft • 243

KG Nilssons *Fet-Mats* • 244
Esteban Fekete och Fet-Mats-motivet • 245
Eyvind Andersens och Henning Mankells *Fet-Mats* • 247

9 Fet-Mats-motivet i postmodernismen • 253

Martin Lindbergs *Fet-Mats* • 253
Fet-Mats i samedräkt • 260
Fet-Mats i världsarvsundervisningen i svenska skolor • 262
Dan Höjers »Intendenten« • 262
Sabine Jörgs och Daniele Winterhagers *Återseende i Falun* • 264
Fet-Mats-historien i dramatisering av klass 8
vid Fria Waldorfskolan i Linz • 266
Fet-Mats på näte • 268
Maria Bergströms och Niklas Jönssons Fet Mats • 269
Maria Bergströms, Susanne Jobs och
Per-Anders Nilssons *Fet-Mats* • 269
Bertil Israels om Fet-Mats • 276
Släktforskare i Falu-trakten om Fet-Mats • 276
Uppsatser, essäer, artiklar och TV-program
om Fet-Mats under 2000-talets första år • 277
Fet-Mats i Carl-Henning Wijkmarks *Stundande natten* • 277
Fet-Mats i Jan Wallentins *Strindbergs stjärna* • 278
Julian Barnes »The Story of Mats Israelson« • 281

Avslutning • 287

Fet-Mats och Världsarvet Falun • 287
Importprodukten Fet-Mats • 288
Faktionen Fet-Mats • 289
Motivet Fet-Mats • 290
Klassiker i mindre format • 291
Slutkommentar • 292

Källförteckning • 293

Appendix 1 • 305

Appendix 2 • 310

Personregister • 314

Inledning

Fet-Mats är den kände gruvdräng som, någon gång under 1670-talet, omkom vid en rasolycka i det så kallade Mårdskinnsfallet i Falu koppargruva och vars kropp upptäcktes sensationellt välbevarad mer än fyra årtionden senare den 2 december 1719.

På grund av just den märkligt konserverade kroppen, men också av andra viktiga skäl som kommer att diskuteras i detta arbete, blev Fet-Mats efter hand en internationellt känd person. Det har om Fet-Mats till och med sagts, att han under 1800-talet var Sveriges utomlands allra mest kända individ.

Hans historia har ända fram till idag, om och om igen, inspirerat diktare och dramatiker, både i Sverige och andra länder, främst i Tyskland, till skapandet av lyrik, epik, dramatik och musikdramatik.

Syftet med här föreliggande studie är att på ett mera fullständigt sätt än vad som tidigare gjorts beskriva Fet-Mats-berättelsen och dess vandringar i skiftande varianter i flera länder från 1700-talet till 2000-talets början. Jag kommer härvid att sätta in denna berättelse i sitt kulturhistoriska sammanhang från romantikens epok till postmodernismen idag.

Forskningen hittills kring Fet-Mats-historiens vandringar genom tiderna är inte överväldigande stor. Det mesta inom fältet består av blott smärre artiklar publicerade i många skiftande sammanhang i flera länder, främst i Tyskland och i Sverige. Två monografier i ämnet föreligger. Den första av dessa är Georg Friedmanns doktorsavhandling *Die Bearbeitungen der Geschichte von dem Bergmann von Fahlun* (Berlin, 1887). Det andra större arbetet kring Fet-Mats-historien är min egen bok *Fet-Mats: den förstenade gruvdrängen i sakprosa och som inspirationskälla till dikt och konst från 1700-talet till idag* (Hedemora, 2009). Föreliggande skrift är en bearbetning och utvidgning av nämnda bok från 2009.

Arbetets uppläggning

I det första kapitlet redovisas den kunskap vi har om den historiske Fet-Mats samt beskrivs den naturvetenskapliga diskussionen under 1700-talet kring Fet-Mats märkliga konservering.

I kapitel två diskuteras den kulturhistoriska ramen kring fenomenet Fet-Mats. Här klargörs varför Fet-Mats överhuvudtaget kom att bli, speciellt i Tyskland under romantiken och senromantiken, ett framträdande litterärt och även musikdramatiskt motiv.

Särskilt uppmärksammas i detta sammanhang Gotthilf Heinrich Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft* (1808). Detta verk bildar startskottet för diktningen kring Fet-Mats-motivet, speciellt i Tyskland. I kapitel två förklaras även huvudskälet till att Fet-Mats fått en viss renässans under senare tid, det vill säga i vår postmoderna era.

I kapitel tre beskrivs och analyseras poesi, prosa och dramatik med anknytning till Fet-Mats under tidigt 1800-tal. Bland annat berörs här Johann Peter Hebels novell »Unverhofftes Wiedersehen« (1810) och Adam Oehlenschlägers skådespel »Den lille Hyrdedreng« (1818).

I det fjärde kapitlet behandlas den mest kända av alla berättelser med Fet-Mats-motivet i centrum, nämligen E.T.A. Hoffmanns novell »Die Bergwerke zu Falun« (1819).

I kapitel fem diskuteras poesi och prosa kring Fet-Mats-motivet från 1820-talet till 1860. Verk som här berörs är bland annat Euphrosynes (Julia Christina Nyberg) dikt »Guldbröllopet« (1828), Fredrika Bremers roman *I Dalarna* (1845) och Johan Gabriel Carléns visa »Guldbröllopet« (1846).

Kapitel sex innehåller en genomgång av tre dramatiska verk med anknytning till Fet-Mats-historien från perioden 1840- till och med 1890-talet. Dessa tre arbeten är Richard Wagners operautkast »Die Bergwerke zu Falun« (1842), Franz von Holsteins opera »Der Haideschacht« (1866) och Hugo von Hofmannsthals skådespel »Das Bergwerk zu Falun« (1899).

I kapitel sju analyseras Fet-Mats-motivet i poesi och prosa från 1860-talet till 1918. Några av de verk som här uppmärksammas är Grazia Pierantoni-Mancinis dikt »La miniera di Faluna« (1879), Alfred Tennysons dikt »Tomorrow« (1885), Per Hallströms novell »Mörker« (1897) och Georg von der Haldes versepos *Der Bergmann von Falun: eine Bergmannsmär* (1902).

I kapitel åtta behandlas Fet-Mats-motivet i 1900-talets modernism. Bland annat berörs här Rudolf Wagner-Régenys opera *Das Bergwerk zu Falun* (1961), Wystan Hugh Audens och Chester Kallmans operalibretto *Elegy for Young Lovers* (1961) samt Ivar Lo-Johanssons novell »Fet-Mats« (1968).

I kapitel nio diskuteras Fet-Mats-motivet under postmodernismens era vid 1900-talets slut och vid 2000-talets början. Här behandlas bland annat Martin Lindbergs skådespel *Fet-Mats* (2004) och Julian Barnes novell »The Story of Mats Israelson« (2004).

Ett sista avsnitt »Avslutning« innehåller sammanfattning och slutsatser.

Textens utformning

Som framgått ovan markeras i denna framställning verktitel på två olika sätt: antingen genom omgivande citattecken eller genom kursivering.

Verktitel inom citattecken anger att den utgåva av verket jag använt ingår i ett större arbete. Kursiverad titel markerar att verket ifråga är en självständig publikation eller är ett arbete av annat slag som existerar helt separat.

Jag citerar i denna skrift konsekvent – av vetenskapliga skäl – ur texter på originalspråken. Samtidigt emellertid, har jag haft ambitionen göra framställningen tillgänglig för fler än rena specialister. Därför infogar jag genomgående, när behovet är påkallat, parallelltexter på svenska.

Undantag görs härvid när det gäller skrifter på danska och engelska. Jag utgår från att läsaren någorlunda förstår dessa språk.

De översättningar till svenska jag tillhandahåller är i huvudsak tolkningar av fransk-, italiensk-, latinsk- och tyskspråkig litteratur. När tidigare gjorda och acceptabla översättningar från dessa språk funnits tillgängliga har jag använt dem. När så inte varit fallet har jag gjort egna tolkningar. Dessa är placerade inom klammer.

1 Den historiska och naturvetenskapliga bakgrunden

Upptäckten av Fet-Mats

Den 2 december 1719 arbetade några gruvarbetare i Stora Kopparbergs Bergslags gruva i Falun med en »stoll« – en timrad gruvgång – på åttiotvå famnars (etthundrafyrtiosju meters) djup mellan två gruvschakt, Wredes schakt och Mårdskinnsfallet.

Sistnämnda schakt, även kallat Mårdskinnsgruvan och Svavelgruvan¹, var vid den här tiden sedan länge inte i bruk och därför översvämmat av vatten. När emellertid gruvdrängarna under sitt arbete med »stollen« bröt igenom väggen till Mårdskinnsfallet strömmade vattnet i schaktet ut varvid ett människolik kom i dagen. Liket var uppenbarligen vad som återstod av en, på grund av ett ras i Mårdskinnsfallet, dödad gruvdräng.

Hans båda ben var helt avslagna. Men ansiktet, händerna och klädedräkten visade inte minsta spår av förstörelse eller förruttelse, trots att den omkomne uppenbarligen måste ha legat i det vattenfyllda Mårdskinnsfallet mycket länge.

Vattnet var starkt vitriolhaltigt. Ganska snart stod också klart att just vitriolen var orsaken till den avlidnes konservering.

Vid upptagandet ovan jord var den döde mjuk som en levande människa men när hans kropp torkade »wardt han«, enligt en utsaga från 1789 av Eric Hammarström, »hård som Trä«.²

Andra uppgifter gjorde gällande att den avlidne förvandlades till sten. Han har därför också, långt fram i tiden, kommit att kallas den förstenade gruvdrängen.

En av dem som vid återfinnandet av Fet-Mats 1719 uppfattade honom som petrificerad eller förstenad var Anders Swab (1681–

1 Abraham Abrah:son Hülphers (1734–1798) skriver »Swafwel- eller Mårdskins-Grufwan« i sin *Dagbok öfver en Resa igenom de, under Stora Kopparbergs Höfdingedöme lydande Lähn och Dalarne år 1757*. Falun, 1957 [Faksimil av originalutgåvan. Västerås, 1762], s. 296. Benämningen »Swafwel-Grufwan« kommer därav att Mårdskinnschaktet ursprungligen verkligen var just en svavelfyndighet. Se härom Olof Naucler (1675–1732), »Beskrivning öfver Stora Kopparbergs gruva« [orig:s titel *Delineatio magnæ fodinæ cuprimontanæ*. Uppsala, 1702. Diss.] i förf:s *Stora Kopparbergs gruva och kopparverk*. Uppsala, 1941 (Skrifter utgivna av Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolag), s. [3]–58, s. 19.

2 Eric Hammarström (1750–1813), *Äldre och Nyare Märkwärdigheter wid Stora Kopparberget*. Andra Samlingen. Fahlun, 1789, s. 84.

1

1731) – den dåvarande bergmästaren vid Stora Kopparbergs Bergslag.

Den märkvärdigt förstenade mannen bekymrade Swab. Vad skulle han göra med honom?

Swab bestämde sig för att skriva ett brev och rådfråga Kungliga Bergskollegiet i Stockholm. Swab var själv assessor i kollegiet.

Tre förslag gav han Bergskollegiet i sitt brev avfattat den 4 december 1719, två dagar efter likfyndet:

1) att Fet-Mats kropp, på grund av att den till synes förvandlats till sten, placeras i kollegiets Malmkabinett, 2) att kroppen skänks till Medicinska kollegiet (Collegium Medicum) i Stockholm eller 3) att den förblir och förvaras i Falun.

Svar avsändes från Stockholm i en skrivelse undertecknad av sju höga och lärda herrar i Kungliga Bergskollegiet – Jacob Spens, Urban Hjärne, Robert Kinnimundt, Jonas Cederstedt, Anders Strömner, David Leyel och Johan Bergenstierna – den 8 december 1719. Svarsskrivelsen lyder:

Kongl. Collegium hafwer ibland annat utur Hr Assessorens skrifwelse af d. 4 uti innewarande månad intagit, hurusom af det tillfället, at Participanterne uti Wrede Schachts Stollen i desse dagar fått en öppning uti Mårdskinsfallet, dersammastädes en ihjälslagen grufwedrång är funnen, som förmenas öfwer fyratijo års tid hafwa legat uti fallet, warandes på honom bägge benen afslagne, men ansigtet, armar, händer, öfwer och underkläder icke til det ringaste af förruttelse skadade, utan tillika med en mässings tobaks dosa, samt et stycke tobak däruti, som han haft hos sig, aldeles behållne, så ock lineamenterna uti ansigtet på den döda kroppen mycket känbare. Hwarföre Hr Assessoren icke låtit honom begrafwa, utan til Kongl. Collegium hemställer, antingen han måtte tagas och settjas uti Kongl. Collegii malm Cabinet, eller lemnas till Collegium Medicum, eller ock därpå orten förvaras. Hwaruppå wij Hr Assessoren till swar lemna welat at Kongl. Collegium tycker bäst wara, at förberörde döda kropp för curiositets skull, för dem som komma resande dit til orten, kan deruppe til vidare förvaras uti något dertil tienligt rum.³

Den döde gruvdrängen skulle alltså makabert nog, enligt rekommendation av det höga Kungliga Bergskollegiet, som kursiositet ställas ut till allmänt beskådande.

3 Riksarkivet, Stockholm. Bergskollegii Arkiv. Huvudarkivet. Serie B1. Registratur 76(1719), s. 1126 ff. Den fascinerande brevväxlingen mellan assessor Anders Swab och Kungliga Bergskollegiet 1719 upptäcktes 1928 av dåvarande riksbibliotekarien Erik Wilhelm Dahlgren. Breven publicerades först av gruvingenjören, disponenten och industrihistorikern med mera Carl Sahlin (1861–1943) i uppsatsen »Ett nytt bidrag till historien om den förstenade gruvarbetaren i Falu gruva« i *Jernkontorets Annaler* 1928, s. 59–64.

1

Så skedde också. Och liket blev snabbt en stor sevärdhet som drog till sig människor från både när och fjärran. Den döde förvandlades nästan omedelbart från simpel före detta gruvdräng till stor turistattraktion.

Matts Israelsson

Men vem var den avlidne egentligen? Och när dog han mera precis? Problemet behandlades på Stora Kopparbergs Bergslags ordinarie Gruvting den 10 december 1719.

Närvarande vid tinget var bergmästare Anders Swab, geschworner Johan Luth, inspektor Erik Dahlberg, bokhållare Olof Kahlmeter, rådmännen Jac Ingelsson, Hans Christopherson, Måns Jonsson, Isac Danielsson, Johan Ersson, Nils Cartelin, Carl Hansson samt därtill några extra inkallade personer som hade särskilt viktiga upplysningar att lämna.

En av dem var gruvdrängen Måns Hansson i Korsgården som sade sig igenkänna den döde.

Den avlidne hette, meddelade Måns, Matts Israelsson och kallades, på grund av att han var storgväxt, »Feet Matts« eller »Stor Matts«.

Denne Matts var, berättade Måns Hansson vidare, född i Boda by i Svärdsjö socken två mil nordost om Falun samt hade vid någon tidpunkt i ungdomen tagit tjänst som gruvdräng hos bergsmannen Jonas Pehrsson (»Jonas Pehrs«) på Dikarbacken i Falun, en förnämlig bergsmansgård nära Falu gruva med medeltida anor.⁴ Det heter i Gruvtingets protokoll:

At få någon underrättelse om den i Mårdskinns Schachtet nyligen igenfundne Karlen, lätt Rätten inkalla Måns Hansson i Korssgården, som berättas hafwa någon kundskap här om, hwilcken nu intygade, säijande sig minnas, at om hösten åhr 1676, då Måns kjörde i Wind [skötte det av hästar dragna vindspelet som firade ned och upp malmtunnan i Mårdskinnsfallet], skal denne, som då åkte allena neder på Tunnan, omkommit, skolandes dess Namn warit *Feet Matts* eller *Stor Matts Israelsson*, född i Swärdsjö Sochn och Boda, och tjent hos Bäragsmansfolck, Jonas Pehrs på Dikarbacka; kunnandes han nu af ansichtet honom igenkjänna, at det är samma karl.

Frågandes hwaraf han kunde minnas åhret, när detta skjedde?

Swarade, at han erindrar sig deraf, att dess Fader blef död i Febr. 1677; och detta skjedde om hösten förut.⁵

4 Se vidare Elisabet Hemström, *Korsgården, Götgården och Dikarbacken: tre medeltida gårdar vid Vällan*. Falun, 1982.

5 Arkivcentrum i Dalarna, Falun. Stora Ensos arkiv. Gruf-Rättens protokoll 60(1719), s. 786 f.

1

Utöver detta konstateras i protokollet att också gruvfogden »Erik Michelsson och linslagaren Erich Pehrsson«⁶ kände igen den döde som Matts Israelsson och sade sig även de veta att han tjänat på Dikarbacken.

Erik Michelsson och Erich Pehrsson kunde dock »eij minnas«⁷, heter det i protokollet, vilket år Matts Israelsson omkom.

Margreta Olsdotter

Ytterligare upplysningar lämnades av Margreta Olsdotter, eller »Rö Olles dotter«, på Norra kyrkbacken.

Denna nu åldrade änka, som varit gift flera gånger, berättade att hon som ung varit förlovad med Matts Israelsson och att det lyst för dem i kyrkan en gång strax innan han spårlöst försvann.

Matts plötsliga försvinnande hade enligt Margreta inträffat inte, såsom Måns Hansson hävdade, på hösten 1676 utan istället på våren 1677, närmare bestämt fjorton dagar före långfredagen.

Matts hade då, berättade Margreta, tagit sig ned i Mårdskinnsfallet för att »påsticka«, det vill säga tända den eld som måste till vid all malmbrytning i äldre tid. Han hade gjort detta, sade Margreta vidare, som ersättare för en kollega och kamrat:

Hustru Margreta Ols dotter på Norr Kyrckjobacken, Rö Olles dotter, framsteg och sade sig varit med denne Man förlofwad, skolandes det ock lyst för dem en gång, då dödsfallet sedermera mellankommit; hwilcken ock, på vidare tilfrågan här om, berättade, at denne Matts 1677, fjorton dagar för långfredagen, då han låfwadt at för en sin Camerat gå neder och påsticka, har då samma gång blifwit efter, och skall, som hon kan erindra sig, wara 42 åhr sedan.⁸

Margreta fick av Gruvtinget frågan hur det var möjligt för henne att minnas tidpunkten för Matts Israelssons död så exakt? I sitt svar berättade Margreta om sina tidigare äktenskap:

Swarades, at hon wet det af Sijkens hustru, som blef äncka samma gång; dess utan berättade hon sig varit 3ne gånger gift. Nembl. först med en wid Nambn Anders Jansson, och sedemera förlofwad med denne Matts Israelsson, och sidst gift med en Skräddare, warandes emellan Matts och Skräddaren 17. åhr, af hwilcka hon med denne Skräddaren sammanlefwat i 12. åhr, och nu äfwen i 12. åhr efter honom varit äncka, som gör tillsammans 41. åhr.⁹

6 Ibid., s. 787.

7 Ibid., s. 788.

8 Ibid.

9 Ibid., s. 788 f.

1

Både Margreta och Måns Hansson – samt även Erik Michelson och Erich Pehrsson – identifierade alltså den döde gruvsdrängen som Matts Israelsson.

Margreta och Måns Hansson kunde dessutom ange tidpunkten för Matts Israelssons försvinnande.

Margretas uppgift i detta hänseende (våren 1677) var visserligen något avvikande från Måns Hanssons (hösten 1676) men Gruvtinget fann ändå att Margretas utsaga så väl »instämtd med Måns Hanssons« att man någorlunda exakt kunde anse sig veta (»någorlunda kunde wara förwissad«) när Matts Israelsson hade omkommit:

Sedan denne undersökning war förrättadt, och den Berättelsen, som änckan gjort, til tiden äfwen instämtd med Måns Hanssons, så at man derom någorlunda kunde wara förwissad, sade herr Assessor [Anders Swab] sig wara sinnad at gifwa Kongl. Collegio här om tilkjänna, och dess behag underställa, antingen Kongl. Collegium behagar resolvera, at den skal tranporterat till Stockholm, eller ock at lämna den annorstäds till ett monument, aldenstund han wid igenfinnandet, och äfwen ännu finnes, så til kropp, som lemar och kläder wara hel frisk och oförråtnad.¹⁰

Slutomdömet vid Gruvtinget den 10 december 1719 blev alltså att den dödes namn var Matts Israelsson och att han avled någon gång under tidsrymden hösten 1676 till våren 1677.¹¹

Som framgår av citatet ovan, vet Anders Swab vid Gruvtingets sammanträde den 10 december 1719 ännu inte vad han skall göra med Fet-Mats kropp. Förhållandet ger vid handen att Kungliga Bergskollegiets tidigare berörda brev till Swab avsänt från Stockholm den 8 december 1719, med beslutet att Fet-Mats lik skall göras till utställningsföremål i Falun, vid Gruvtingets möte den 10 december ännu inte nått fram till Swab.

Margretas rival

Kvinnor hade på 1600-talet få försörjningsmöjligheter. Änkor efter gruvarbetare hade emellertid speciella förmåner i detta hänseende. De kunde erhålla underhåll från gruvbolaget eller utskänk-

¹⁰ Ibid. s. 789 f.

¹¹ Noteras kan i sammanhanget, att under just denna tidsperiod omkom många arbetare i Falu gruva på grund av ras. Närmare bestämt dödades, från september 1676 till mars 1677, omkring nitton gruvsdrängar. Dessutom lamslogs tolv. Se härom Sten Lindroth, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början. Del 1: gruvan och grubbrytningen*. Uppsala, 1955, s. 230.

1

ningsrättigheter. Det fanns därför intresse för kvinnor att bevisa anknytning till avlidna gruvdrängar.

Av sannolikt detta skäl gjorde, förutom Margreta, ytterligare en äldre kvinna anspråk på att ha varit Fet-Mats käreasta. Bergsrådet Anders Swab skriver i sitt brev till Kungliga Bergskollegiet den 4 december 1719:

Twenne hustrur boo här på orten som bägge mena det denne ihjälslagne mannen hörer dem till; men som den i aftons först upkom, är den trätan ännu oslijten, och snart kan afgjöras, efter den dödads lineamenter äro kiänbare, och kroppen elliest är af det störste slaget.¹²

Margreta blev, som ovan framgått, den av de två kvinnorna som av Anders Swab och Gruvtinget den 10 december 1719 inkallades som vittne och som således av tinget uppfattades som Fet-Mats verkliga fästmö.

Myntmysteriet

Det fanns i äldre tid flera sätt att ta sig ned i ett gruvschakt. Det kunde ske med hjälp av stegar eller genom stigande på i berget uthuggna trappsteg. Den gängse metoden emellertid, den som Fet-Mats använde sig av på sina färder ned i Mårdskinnsfallet, var att ställa sig på kanten av den tunna som firades ned i schaktet för att hämta upp malm.¹³

På grund därav att Mårdskinnsfallet, under den tid Fet-Mats arbetade i detta schakt, betraktades som en särskilt farlig arbetsplats fick gruvdrängarna innan nedfarandet på tunnan i schaktet med sig ett silvermynt, en riksdaler specie, som amulett och skydd mot olyckor i form av främst ras.

När Fet-Mats kropp 1719 påträffades i Mårdskinnsschaktet, och den läderbörs han medfört genomsöktes, fann man dock, besynnerligt nog, inget sådant mynt. Däremot, som framgår av brevet ovan från Kungliga Bergskollegiet den 8 december, en mässingsdosa med fortfarande, ännu efter mer än fyrtio års förvaring, färsk tobak.

Bergskollegiet hade sina uppgifter om tobaken från bergmästare Swabs brev av den 4 december 1719. I detta brev säger Swab följande om fynden, eller snarare bristen på fynd, i Fet-Mats läderbörs eller »byxsäck«:

12 Riksarkivet, Stockholm. Bergskollegii Arkiv. Huvudarkivet. Serie E5. Bref och Suppliker. Supplementserie 15 (1715–1720), s. 680 f.

13 De olika nedstigningssätten beskrivs hos Naucler, 1941 [1702], s. 22 f.

1

Jag lät med flit arbeta att kroppen skulle komma så oskadd undan fallet som den war; och straxt den framkom, skattade grufwedrångarne byxsäcken med den döde, och förmeente att han skulle hafwa någon Specie Rixdaler hoos sig, som under den tijd Mårdskinns Schachtet war fahrligit, altijd gafs grufwedrången för än han steeg på tunnan att åka needer; men dee fonne intet annat än een Mässings Tobaks dosa, med ett lijtet stycke Tabak uti, som alt är friskt och oförtärt.¹⁴

Problemet med myntet, avsaknaden av en riksdaler specie i Fet-Mats läderbörs, kommer aldrig att få någon fullständig förklaring – men det har ändå en fortsättning.

Ännu idag bor nämligen en efterlevande släkting till Fet-Mats i Boda by i Svärdsjö – på den gård, Israels-gården, där Fet-Mats föddes och växte upp – som engagerar sig i myntfrågan. Denne är Bertil Israels (född 1946). Han är ättling i rakt nedstigande, nionde led till Fet-Mats – alltså Matts Israelsson – broder Anders Israelsson. I sin ägo har Bertil Israels två mynt vilka knyter an till Fet-Mats-historien.

Det första av dessa är ett större mynt från 1677 – det år Fet-Mats, enligt vad Margreta Olsdotter uppgav vid Gruvtinget den 10 december 1719, spårlöst försvann. Det andra är ett mindre mynt präglat 1719 – året då Fet-Mats återupptäcktes.

Båda mynten har sparats och vårdats av släkten Israels, Fet-Mats ättlingar, i många generationer. Enligt Bertil Israels, som i sin tur fått uppgiften från sin farmor Albertina, överlämnade Fet-Mats fästmö Margreta, efter återupptäckten av Fet-Mats 1719, båda dessa mynt till hans efterlevande släktingar med uppmaningen att mynten aldrig skulle få skiljas åt.¹⁵

Det ligger nära till hands att föreställa sig, att det större av de två mynten, det från 1677, verkligen tillhört Fet-Mats samt dessutom att detta mynt var hans amulett, den livförsäkring som han av någon anledning aldrig fick med sig ned i gruvan på sin dödsdag.

Så är det nu emellertid knappast. Det större mynt som Bertil Israels har i sin ägo är nämligen inte en riksdaler specie, ett silvermynt, utan istället ett kopparmynt med prägelns »ör.s.m.«, det vill säga svarande mot värdet ett öre silvermynt.

Härtill kommer, som ytterligare argument mot att myntet från 1677 någonsin ägts av Fet-Mats, att denne inte säkert avled 1677. Möjligt är, som ovan framgått, att han istället omkom redan 1676.

14 Riksarkivet, Stockholm. Bergskollegii Arkiv. Huvudarkivet. Serie E5. Bref och Suppliker. Supplementserie 15 (1715–1720), s. 681.

15 Bertil Israels här angivna uppgifter finns inspelade i avsnittet »Bertil Israels i Boda berättar om Fet-Mats« i Björn Bergman, *Hembygsfilm 6* (2005). Svärdsjö, 2005. DVD.

1

Tänkbart är även, att han i själva verket dog ännu tidigare. Mer härom senare i detta kapitel.

Myntet från 1677 har sannolikt aldrig tillhört Fet-Mats. Likväl har detta en gång hävdats i skrift.

Texten ifråga är inledningen till Maria Bergströms, Susanne Jobs och Per-Anders Nilssons seriealbum *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* (Västerås, 2005).

I denna inledning möter seriealbumets skapare en anonym man på ett kafé i Falun torsdagen den 17 mars 2005. Mannen synes identisk med Bertil Israels. Detta därför att han sägs vara, i likhet med den verkliga Bertil Israels, ättling i rakt nedstigande, nionde led till Fet-Mats broder Anders:

Idag på ett kafé träffade vi en man som visade oss två mynt. De var mörka och nötta men med årtalen fullt läsbara. På det ena myntet stod året 1677 inpräglad, samma år som gruvdrängen Mats Israelsson försvann i gruvan. Vi höll i mynten, våra ögon såg vad som stod där men ändå förstod vi det inte. Kunde inte tro det. Mannen som satt mitt emot oss nickade sakta och log. Så berättade han att det ena myntet mycket riktigt var den daler som Mats burit som amulett. På det andra myntet fanns året 1719 präglad, det år man återfann den försvunne gruvdrängen. Det myntet hade tillhört Margreta som före sin död hade lämnat över dem till Anders Israelsson, Mats bror, med en bön om att mynten aldrig skulle skiljas åt. Hennes önskan har besannats. Släkten Israelsson har genom nio generationer vårdat dessa klenoder. Mannen som idag har mynten i sin vård, den man vi nyss träffat, är ättling i rakt nedstigande led till Mats bror Anders. Än idag bor släkten kvar på gården i Boda by i Svärdsjö.¹⁶

Resonemanget här är inte alls övertygande. Utsagan att Margreta, efter återupptäckten av Fet-Mats 1719, gav sina två mynt till hans broder Anders Israelsson är bestämt oriktig. Detta av det enkla skälet att Anders, så som framgår av en släktlängd för Israels-gården, dog redan 1705.¹⁷

Bokwettsgillet i Uppsala om Fet-Mats

Vid Uppsala universitet sammanträdde under åren 1719 till 1731 det så kallade Bokwettsgillet. Detta sällskap var ett nyupplivande av den första vetenskaps societeten i Sverige, instiftad 1710 med namnet Collegium curiosorum [De vetgirigas samfund].

¹⁶ Maria Bergström, Susanne Jobs & Per-Anders Nilsson, *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde*. Västerås, 2005, s. [2].

¹⁷ Israels-gårdens, Boda, Svärdsjö, privatarkiv. Märta Israels, »Israelsgårdens släkt-tavla« i författarens *Israelsgården och dess ägare: en historik*, 1971. [Handskri-ven bilaga till maskinskrivet manuskript, 16 opag. s.]. Se även artikeln »Israels Jan Andersson« i *Boda by, Svärdsjö socken*. [Red. Åke Magnell]. Boda, 1998, s. 118–119, s. 119.

1

I detta gille, med några av Sveriges främsta vetenskapsmän som medlemmar, behandlades de mest besynnerliga ämnen.

Hit hörde till exempel det påstådda fyndet av en jättes tand i Järlåsa, ryktet om en varulv siktad i Bohuslän samt den möjliga existensen av en underjordisk tunnel från Bodensjön till Vättern.

Märkliga iakttagelser gjordes vid Bokwettsgillet's sammanträden. Som exempel må följande anföras. I gillet's protokoll från den 16 mars 1721 heter det:

Hr Prof: [Olof] Rudbeck berättade sig hafwa obeserverat, att när man brukar bäge ögonen, seer man allenast med det wänstra ögat; men som Hr Doct: [Erik] Benzelius observerat, när man brukar 2 glas eller ett paar Glas-Ögon, ser man allenast med det högra.¹⁸

Ett av de många säregna fenomen som starkt engagerade Bokwettsgillet var fallet Fet-Mats.¹⁹ Hans sensationellt välbevarade kropp blev ämne för diskussion vid sju av gillet's sammanträden från den 25 november 1720 till den 24 november 1721.

I gillet's protokoll från den 3 februari 1721 konstateras följande om Fet-Mats fysiska status, dels vid återfinnandet av honom i vitriolvatten i Mårdskinnsfallet den 2 december 1719 och dels senare när han tagits ovan jord:

Opläste Hr Doct: [Per] Martin af en god Wäns bref, dat: Fahlun d. 20 Januarii 1721. en berättelse om det bekanta Cadaver, som der i grufwan funnits, nämbl: at det intet war solid och compact som sten, utan snarare som ett half rutit [halvruttet] träd, och ett afbrutit stycke där af flöt uppå [vitriol-]wattnet; skulle ock när det fants i bärgen intet varit hårdt, som det nu är, utan snarare blött och lika som swampaktigt, men sedermera, när det kom i Lufften, blifwit indureradt [hårdnat], icke eller till anseende, som det nu är, kålswart, i stället, at det då war blåaktigt etc.²⁰

Intressant är här påpekandet att Fet-Mats kropp, när den påträffades blöt i Mårdskinnsfallet 1719, var blåtonad och att den senare, när den torkat, blev kolsvart.

Till gillet's sammanträde den 10 november 1721 införskaffades från Falun en bit av Fet-Mats förhårdnade kött: »Opwijste Hr Doct: Martin ett stycke af Låret utskurit utaf det indurerade Cadavere humano [människoliket] i kopparberget.«²¹

18 *Bokwett's Gillets protokoll*. Utg. af Henrik Schück. Uppsala, 1918, s. 45.

19 Förhållandet har tidigare uppmärksammats av Svante Lindqvist, *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology into Sweden, 1715-1736*. Uppsala, 1984, s. 128 ff.

20 *Bokwett's Gillets protokoll*, 1918, s. 41 f.

21 *Ibid.*, s. 60.

1

Bokwettsgillet's ingående granskning av fenomenet Fet-Mats gav till slutresultat en uppsats av assessor Adam Leye (1669–1744) vilken av doktor Per Martin översattes till latin under titeln »Nobilissimi Viri Adami Leye Reg. Colleg. Metallici Assessorus Narratio accurata de cadavere humano in fodina Cuprimontana ante duos annos reperto« [»Noggrann redogörelse av Assessorn i Kungl. Bergskollegiet, Adam Leye, för människoliket, som påträffades för två år sedan i Kopparbergets gruva«]. Mer om denna artikel i följande avsnitt.

Adam Leye om Fet-Mats dödsår på latin

Adam Leye's uppsats om Fet-Mats publicerades i Sveriges under tidigt 1700-tal enda vetenskapliga tidskrift *Acta literaria Sueciæ* (1:1722).

Till artikeln fogades ett kopparstick vilket åskådliggör Fet-Mats utseende och placering i Falu gruva när hans kropp hittades 1719.

Sakinnehållet i Leye's redogörelse ligger, dock med några påtagliga avvikelser, nära uppgifterna i brevväxlingen mellan bergmästare Anders Swab och Kungliga Bergskollegiet den 4 och 8 december samt protokollet från Stora Kopparbergs Bergslags Gruvting den 10 december 1719.

I Gruvtingets protokoll identifieras den omkomne gruvdrängen Matts Israelsson av, förutom Margreta Olsdotter, tre personer: gruvdrängen Måns Hansson i Korsgården, gruvfogden Erik Michelsson och repslagaren Erich Pehrsson.

Vidare bestämdes av Gruvtinget tidpunkten för Matts Israelsson's död till antingen hösten 1676 eller våren 1677.

Leye's uppgifter är delvis annorlunda. Här har Måns Hansson bytt namn till Måns Johansson (»Magnus Johannis«) och det dödsår för Matts Israelsson som Måns Johansson anger är inte 1676 utan istället 1670:

Post extractum tumulo fodinaque corpus, diligenti examinatione quæsitum est, ecquis esset, qui agnoscere posset defunctum, aut quando perisset, scire? cum *Magnus Johannis*, metallicus in *Korsgården*, probe illum a se de facie, quippe quæ lineamenta omnia illibata servet, agnosci, idque coram consessu Metallico, profiteretur; subjungens etiam nomen, vocatum eum ajebat *Matthiam Isarëlis*, alias, ob proceriorem paulo staturam, *Matthiam Magnum* seu procerum, qui in Boda, Swerdsiöensis parœciæ pago editus, operam *Jonæ Petri* in *Dijkarebacken* locasset. Succurrit porro, *Matthiam* hunc *Israëlis*, postquam anno 1670, & tempore quidem autumnali, solus capsula vectus descendisset in fodinam, desideratum, dubioque procul ruina, suffocatum fuisse. Dictis

1

fidem fecere idem affirmantes *Ericus Michaëlis* Prætor Metallicus. & *Ericus Petri* Restiarius. His accedebat vetula, quacum vivus adhuc Matthias sponsalia contraxerat, quæ veteris & jam reviviscentis amoris jure exanime corpus sibi concedendum, aut terræ saltem mandandum postulabat. Aderant & alii plures, illum qui agnoscerent, & narrationis hujus veritatem confirmarent.²²

Leyels uppsats på latin publicerades i svensk översättning – under titeln »Berättelse om en förstenad Människokropp, som funnits i Stora Kopparbergs Grufva; af framledne Bergs-Rådet Adam Leijel« – i *Bergs-Journal för månaderne octob. novemb. decemb. 1787*. Det ställe i *Bergs-Journal* som svarar mot ovan citerade latintext lyder:

Sedan kroppen blifvit uptagen ur Grufvan, blef noga efterfrågadt, om någon igenkände den begrafne eller kunde veta, när han omkommit? då Bergsmannen *Måns Jansson* i Korsgården inför Grufve-Rätten gaf tillkänna, at han helt säkert igenkände honom, emedan alla anletes dragen voro oförändrade; namngaf honom äfven vara *Mats Israelsson*, som eljest för des resliga växt blifvit kallad *Mats* den Store, född i Boda By, Svärdsjö Sockn, och hade tjent hos *Jonas Pehrsson* i Dikars backen. Och at denne *Mats Israelsson*, sedan han 1670 om Hösten for allena ned på Tunnan, i Grufvan blifvit saknad, och utan tvivel af något ras förqvafd. Gruf-Fogden *Eric Michaelsson* och Linslagaren *Eric Pettersson* intygade äfven det samma.

Härtill kom ock en Gumma, med hvilken denne *Mats* i lifstiden varit förlofvad, och påstod i kraft af den gamla och nu upplifvade kärleken, at denna döda kroppen, borde lämnas åt henne, eller åtminstone läggas i jorden.

Utom flere andre som kände honom och kunde bestyrka berättelsens trovärdighet.²³

En tolkning av Leyels skrift till modern svenska har gjorts av Ulf Swedjemark (2007). Översättningen är inte tidigare publicerad. Den passage i denna tolkning som svarar mot det ovan anförda är följande:

Efter det att kroppen tagits upp ur högen [rasmassorna] och gruvan, gjorde man noggranna efterforskningar om det fanns någon som kunde känna igen den döde eller veta när han omkommit. *Måns Johansson*, gruvarbetare i *Korsgården*, tillkännagav då, och det inför gruvdomstolen, att han kände väl igen honom på ansiktet, som bevarade alla drag oförändrade, och han angav även namnet; han sade att han hette *Mats Israelsson*, som också, på grund av sin något resliga gestalt, kallades *Store Mats* [eller länge]; denne, som var född i Boda by i Svärdsjö socken, hade skaffat arbete hos *Jon Persson* i *Dikarebacken*. Till stöd kom vidare att denne *Mats Israelsson* hade saknats, sedan han år 1670, närmare bestämt på hösten, ensam hade tagit sig ner med hjälp av en tunna i gruvan, och att han utan minsta tvivel hade kvävts vid raset. Genom

22 Adam Leyel, »Nobilissimi Viri Adami Leyel Reg. Colleg. Metallici Assessoris Narratio accurata de cadavere humano in fodina Cuprimontana ante duos annos reperto« i *Acta literaria Sveciæ* 1(1722), s. 250–254, s. 253.

23 Adam Leyel, »Berättelse om en förstenad Människokropp, som funnits i Stora Kopparbergs Grufva; af framledne Bergs-Rådet Adam Leijel« i *Bergs-Journal för månaderne octob. novemb. decemb. 1787*. Stockholm, 1787, s. 118–123, s. 120 f.

1

sina bekräftelser skänkte dessutom gruvfogden *Erik Michaëlsson* och repslagaren *Erik Persson* tilltro till det sagda. Till dessa sällade sig en gammal kvinna, med vilken Mats under sin livstid hade avtalat trolovning; hon krävde med den gamla och nu återuppvaknande kärlekens rätt att den livlösa kroppen skulle överlämnas till henne eller att den åtminstone skulle överantvaras till jorden. Där fanns också flera andra som sade sig känna igen honom och som bekräftade sanningen i det som berättats.

Utöver ovanstående uppgifter om omständigheterna kring Fet-Mats försvinnande och återupptäckt tillhandahåller Leyel i sin uppsats i *Acta literaria Sveciæ* en detaljerad beskrivning av Fet-Mats utseende och fysiska status vid återfinnandet av honom. Till denna beskrivning återkommer jag senare i detta kapitel.

Adam Leyel om Fet-Mats dödsår på svenska

Ovan har Adam Leyels uppsats om Fet-Mats i översättning till latin i *Acta literaria Sveciæ*, samt två översättningar av densamma till svenska, berörts. Också Leyels originalhandskrift på svenska finns bevarad, nämligen i Linköpings stiftsbibliotek. Förhållandet lyftes första gången fram i David Dunérs uppsats »Helvetet på jorden: resor till Stora Kopparbergets gruva« (2008).²⁴

Motsvarigheten till tidigare anført ställe på latin ur *Acta literaria Sveciæ* i Leyels originalhandskrift på svenska lyder:

Sedan man denna döda kroppen utifrån grufvan uptagit, har man noga undersökt, om någon densamma igenkänna kunde, eller veta när han var omkommen, samt huru länge han i grufvan legat hade; då Bergsmannen *Måns Hansson* i Kårgården, inför grufverätten berättade, sig honom af ansigtet, hvars *lineamenter* oförändrade voro, igenkänna kunna, och dess namn var *Mats Israelsson*, eller Stor-Mats, dess födelseort Svärdsjö Sochn och Boda, och der han tient hos Bergsmansfolk Jonas Pehrs på Dijkarebacken, påminnande han sig vidare, den samma *Mats Israelsson* år 1670, om hösten, då han alena åkte neder på tunnan i Grufvan, varit saknad, och då, tvifvel utan, af Berget qväfvder samt omkommen. Det samma bekräftade Gruffogden Erich Michelsson, Linslagaren Eric Pehrsson och ett Quinnfolk, med hvilken denne Mats, medan han lefvde, varit förlofvad, som och ännu hade den öhmheten för denna döda kroppen; att hon icke allenast begärt honom utan och påstod att han begrafvas måtte; dessutom voro det flera, som honom alla igenkände, och sanningen af förberörda relation bestyrkte.²⁵

24 David Dunér, »Helvetet på jorden: resor till Stora Kopparbergets gruva« i *Förmoderna livshållningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till uppsyningen*. Lund, 2008, s. 209–232., s. 228, not 51.

25 Linköpings stadsbibliotek. Stiftsbiblioteket. Adam Leyel, »Hr Assessor Adam Hinricsson Leyells berättelse om Cadavere Fahlunensi: på latin är thenna berättelse öfversatt och inryckt uthi Actis Liter.« i *Collectanea physica-mathematica, såsom ock åtskilligt rörande Sveriges naturalhistoria, hvaraf gjordes bruk vid Societatis literariæ inrättande i Upsala*. Handskr. N 14 a, nr 39, fol. 108–111, fol. 110 f.

1

Observera här hänvisningen till bergsmannen »Måns Hansson i Kårsgården«. Samma namn hade denne man i Gruvtingets protokoll den 10 december 1719. I latinöversättningen av Leyels text i *Acta literaria Sveciæ* däremot, kallas han Måns Johansson (»Magnus Johannis«). Formuleringen »Magnus Johannis« i *Acta literaria Sveciæ* är alltså en felöversättning av »Måns Hansson« i Leyels originalhandskrift på svenska. Den oriktiga tolkningen fick sedan till följd att Måns Hansson, i den svenska versionen av Leyels uppsats i *Bergs-Journal* (1787), felaktigt benämnes »Måns Jansson«.

Carl Sahlin om Fet-Mats dödsår

Adam Leyels (1722) påstående ovan att Fet-Mats dog 1670 är idag starkt ifrågasatt.

Denna utsaga var emellertid länge, av merparten kännare av Fet-Mats-historien, accepterad som en säker sanning ända till dess att tidigare berörda protokoll från Gruvtinget den 10 december 1719 publicerades med sina uppgifter om att Fet-Mats dog 1676 eller 1677.

Offentliggörandet av Gruvtingets protokoll skedde första gången i bergshistorikern Carl Sahlins uppsats »Ett nytt bidrag till historien om den förstenade gruvarbetaren i Falu gruva« (1928).

Sahlin själv tillhörde dem som före 1928 uppfattade 1670 som året för Fet-Mats död. I Sahlins uppsats »Historien om den förstenade gruvarbetaren i Falun och denna berättelses användning som diktmotiv« (1920) anges sålunda just 1670 som året då Fet-Mats omkom.²⁶

I en senare artikel av Sahlin från efter 1928 emellertid – »Tre fall av jordfästning i gruva« (1940) – ansluter Sahlin till uppgifterna i Gruvtingets protokoll om att Fet-Mats avled antingen 1676 eller 1677:

Alla känna vi historien om *Fet-Matts* [...] i *Falun*, som omkom vid ett ras i Mårdskinns-stötens djuprum år 1676 eller 1677. Det av gruvvattnet konserverade liket återfanns år 1719, således mer än 40 år efteråt [...].²⁷

26 Carl Sahlin, »Historien om den förstenade gruvarbetaren i Falun och denna berättelses användning som diktmotiv« i *Jernkontorets annaler* 1920, s. 239–252, s. 240.

27 Carl Sahlin, »Tre fall av jordfästning i gruva« i *Blad för bergshanteringens vänner* 1940:I, s. 261–267, s. 262 f.

1

Enligt Walter Bogsch, som i artikeln »Fet-Mats: der Bergmann von Falun« [»Fet-Mats: gruvarbetaren från Falun«] (1967), ansluter till Sahlins uppfattning att Fet-Mats dog 1676 eller 1677, är Leyels påstående att Fet-Mats dog redan 1670 sannolikt bara ett »Schreibfehler für 1676«²⁸ [»skrivfel för 1676«].

Leyel ville alltså egentligen, enligt Bogsch, säga 1676 men skrev av misstag 1670.

Så är det dock inte alls. Av Leyels text framgår tydligt att han, när han säger 1670, också menar detta år och ingenting annat. Förhållandet visar sig därigenom att Leyel i sin text bestämmer den tidsrymd Fet-Mats var försvunnen i Mårdskinnschaktet till fyrtionio år och inte till – som varit fallet om han verkligen hade velat säga 1676 – fyrtiotre år:

Quadragesima novem adeo annorum spatium, ab anno videlicet 1670 ad annum 1719 sub terra deliturerat Matthias hicce procerus [...].²⁹

Tolkningen till svenska i *Bergs-Journal* 1787:

I 49 års tid, neml. ifrån år 1670 til 1719, då han uptogs, hade denna *Mathias* legat under jorden [...].³⁰

Swedjemarks översättning 2007:

Under så lång tid som fyrtionio år, från 1670 till 1719, hade denne länge Mats varit dold nere i jorden [...].

Leyels originalhandskrift:

Der hafver alltså denna Stor-Mats ifrån åhr 1760 till 1719, nembligen 49 åhr, stådt under jorden i grufvan [...].³¹

På vilken grund Leyel stöder sin utsaga att Fet-Mats varit försvunnen i hela fyrtionio år vet vi inte idag. Tänkbart är naturligtvis att Leyel, på ett eller annat sätt, blivit felunderrättad om vad som vid Gruvtinget den 10 december 1719 framkom rörande tidpunkten för Matts Israelssons försvinnande.

28 Walter Bogsch, »Fet-Mats: der Bergmann von Falun« i *Der Anschnitt* 19(1967):4, s. 3–9, s. 4.

29 Leyel, 1722, s. 253.

30 Leyel, 1787, s. 121.

31 Linköpings stadsbibliotek. Stiftsbiblioteket. Adam Leyel, »Hr Assessor Adam Hinricsson Leyells berättelse om Cadavere Fahlunensi: på latin är thenna berättelse öfversatt och inryckt uthi Actis Liter.« i *Collectanea physica-mathematica, såsom ock åtskilligt rörande Sveriges naturalhistoria, hvaraf gjordes bruk vid Societatis literariæ inrättande i Upsala*. Handskr. N 14 a, nr 39, fol. 108–111, fol. 111.

1

Fet-Mats utställd

Efter återupptäckten av Fet-Mats 1719 krävde hans fästmö Margreta äganderätten till hans lik samt ville att kroppen genast skulle begravas. Hon fick dock, som tidigare framgått, inte sin vilja igenom.

Istället blev Fet-Mats lik utställt till allmänt beskådande i åtskilliga år till dess att det började sönderfalla. Det begravdes den 21 december 1749 i Stora Kopparbergs kyrka i Falun.

Knapphändiga uppgifter föreligger, och i någon mån dessutom motstridiga sådana, om de sätt på vilka Fet-Mats ställdes ut som turistattraktion.

Den allra första uppgiften om Fet-Mats placering som utställningsföremål återfinns hos Adam Leye (1722). Det heter i Leye's artikel i *Acta literaria Sveciæ* om Fet-Mats att efter hans återfinnande 1719:

[...] in perpetuam rei memoriam, vetus ædes fodinæ publica exceptit: in qua hodieque integer, & tam quod ad vestimentum & lintea, quam carnem, cutem, capillum, & unguis, incorruptus, fœtorisque omnis expers, oculis intuentium fistitur; solo aquæ victriole abundantis ministerio exficatus, & contra putredinis vim munitus.³²

Tolkningen till svenska i *Bergs-Journal* 1787:

[...] blef [han] då til et minnesmærke, satt uti en gammal Grufvestuga: och hvarest han stod, til allas åskådande, hel och hållen oskadd, så väl til kläder och linne, som kött, hud, hår och naglar, samt utan all stinkande lukt, endast uttorkad och förvarad emot röta af det Victriolehaltiga vattnet.³³

Swedjemarks översättning 2007:

[...] härbärgerade honom gruvans gamla, offentliga kontor, till ständig åminnelse av det inträffade; där är han ännu idag utställd för betraktarens ögon, hel och hållen, och ofördärvad i fråga om såväl klädnad och linne som kött, hud, hår och naglar, och utan all smuts; endast med hjälp av vitriolrikt vatten hade han blivit uttorkad och skyddad mot förruttnelsens kraft.

Leye's handskrivna originaltext:

[...] och [är] till mänsklig åminnelse i Fahlus gamla Grufstuga lemnad, der han ännu helt oförändrad synes, både till kläder, lintyg, kött, hud, hår och naglar, aldeles utan någon lukt eller stank, genom blått naturliga vitriolvattnet sålunda uptorkad och conserverad [...].³⁴

32 Leye, 1722, s. 253.

33 Leye, 1787, s. 121.

34 Linköpings stadsbibliotek. Stiftsbiblioteket. Adam Leye, »Hr Assessor Adam Hinricsson Leye's berättelse om Cadavere Fahlunensi: på latin är thenna berättelse öfversatt och inryckt uthi Actis Liter.« i *Collectanea physica-mathematica, såsom och åtskilligt rörande Sveriges naturalhistoria, hvaraf gjordes bruk vid Societatis literariæ inrättande i Upsala*. Handskr. N 14 a, nr 39, fol. 108–111, fol. 111.

1

Den »gamla Grufstuga« Leyel här omtalar som Fet-Mats förvaringsplats är Falu gruvas gamla domstolsbyggnad, stundom kallad Karl XI:s tingsstuga. Byggnaden brann ned 1760.

I Stora Kopparbergs Bergslags Inventarium från 1731 benämnes huset »Gambla Tingstugu Byggningen«. Det heter här också:

Der uti en stoor stuga med [...] ett nytt liusblått anstrukit hwalfd Skåp med glaas dörrar och Reglar före: hwaruti den så kallade feta Mass står förwarad [...].³⁵

1731 stod alltså Fet-Mats placerad i Falu gruvas gamla domstolsbyggnad i ett välvt (»hwalfd«) ljusblått skåp med glasfönster.

Vi vet vidare att Fet-Mats och hans rundade glasskåp 1745 flyttades från den gamla domstolsbyggnaden och till övre våningen på det då alldeles nyuppförda ammunitionshuset vilket är detsamma som den nuvarande Geschwornergården på Falu gruvområde.

I Gruvrättens protokoll från 1744, skrivet när ammunitionshuset var under byggnad, meddelas att Fet-Mats glasskåp måste nedkortas något för att kunna få rum i husets övervåning planerad till högst fem alnars höjd:

Och som skåpet hwar uti then så kallade Fet Mats står förwarad, efwen kommer hädan åt at stå i then öfra wåningen, så på thet at bygningen icke motte blifwa alt för hög, hölt Retten rådeligit, at låta borttaga then stora Crantzen af samma skåp, så at thet blifwa en aln kortare, tå then öfwa wåningen eij blifwer mehra än fem alnars högd.³⁶

Fet-Mats glasskåp beställdes av Stora Kopparbergs Bergslag 1728. Ett avsnitt ur Gruvrättens protokoll för den 16 mars detta år lyder:

Såsom Hr Marchscheidern [Lantmätaren Johan] Geisler uppå Hr assessorns [Anders Swab] befalning har bestält ett skåp åt den döde karlen, som förwahras i ett rum här wid grufwan, och det hos Snickarlen bör besiktigas, och wärderas, altså utseddes Rådman Johan Näsman junjor därtill att jemte Hr Marchscheidern, om arbetet accordera.³⁷

Uppgiften om Fet-Mats placering i ett glasskåp upprepas i en mängd skrifter under 1700-talets lopp.

Två av dessa, till vilka jag återkommer senare i detta kapitel, är Axel Fredric Cronstedt (1722–1765), *Försök till en Mineralogie, eller Mineral Rikets Uppställning* (Stockholm, 1758) samt Torbern Bergman (1735–1784), *Physisk Beskrifning öfver Jord-Klotet, på cosmographiska sällskapets vägnar* (Band 1. Upsala, 1773).

35 Arkivcentrum i Dalarna, Falun. Stora Ensos arkiv. Stora Kopparbergs Bergslags Inventarium 165(1731), s. 304.

36 Arkivcentrum i Dalarna, Falun. Stora Ensos arkiv. Gruvrätten 169(1744), s. 210.

37 Arkivcentrum i Dalarna, Falun. Stora Ensos arkiv. Gruvrätten 152 (1728), s. 195.

1

Ytterligare en text från 1700-talet i vilken Fet-Mats utställning i ett glasskåp omtalas är en dikt, författad av Falu gruvas predikant Jacob Hesselius (1690–1760), vilken lästes högt av denne vid Fet-Mats begravning 1749. Poemet anförs i dess helhet längre fram i detta kapitel.

Hesselius dikt återges hos Abraham Hülphers (1957 [1762]) samt hos Eric Hammarström (1789). Både Hülphers och Hammarström bekräftar Hesselius uppgift om att Fet-Mats stod utställd i ett glasskåp. Hos Hammarström görs emellertid samtidigt tillägget att Fet-Mats »stått wid Grufwan först i en tunna och sedan uti ett Glasskåp«. ³⁸

Hammarströms uppgift om att Fet-Mats under någon tid stod placerad i en tunna stöds av två dokument från 1749 respektive 1725.

Det första av dessa dokument – det från 1749 – är Stora Kopparbergs församling Död- och begravningsbok 1729–1756. Här beskrivs Fet-Mats jordfästning den 21 december 1749.

En felaktighet finns dock i texten. Det heter om Fet-Mats att hans namn var »Matts Ehrsson«.

Vidare sägs att Fet-Mats stod placerad som utställningsföremål »först i en tunna och sedan uti ett Glasskåp«:

1749, Dec. 21 kl. 2 em begrafdes efter den Ädle och Högt:de Berg Rättens föranstaltande then för 30 år sedan neder uti Grufwan igenfundne Grufwe arbetaren Matts Ehrsson eller så kallade feet Matts på Kyrkiebacken andelösa Lekamen hwilken för ett Spectakel och undersyn städt wid Grufwan först i en tunna och sedan uti ett Glasskåp och af många höga och förnäma så in- som utrikes personer blifwit beskådad.³⁹

Det andra dokumentet – det från 1725 – är en kort berättelse författad av bergsmannen Erich Sundström vilken publicerades första gången 1903 genom Carl Sahlins försorg. Den något besynnerliga bakgrunden till Sahlins offentliggörande av Sundströms text ges i det närmast följande.

Fet-Mats öde är inte unikt. Både i Sverige och utomlands har vid åtskilliga tillfällen gruvarbetares kroppar helt eller delvis konserverats under lång tid på grund av de speciella fysikaliska förhållanden som råder i gruvschakt.

³⁸ Hammarström, 1789, s. 83.

³⁹ Landsarkivet i Uppsala, Uppsala. Dalarnas län. Stora Kopparbergs församling. Avdelning E:1. Död- och begravningsbok 1729–1756.

1

Flera sådana fall är kända även vid Falu gruva.⁴⁰ Det mest berömta av dessa är, förutom exemplet Fet-Mats, ett fynd omkring 1630 av ett välbevarat manslik som, genom klädedräkten och några mynt i den avlidnes börs, röjde att den döde legat konserverad i gruvan i ett par hundra år.

Händelsen skildrades i en resedagbok av fransmannen Charles Ogier (1595–1654) när han, tillsammans med den franske ambassadören i Stockholm greve d’Avaux, besökte Falun i februari 1635 och då underrättades om det märkliga likfyndet av landshövdingen i Dalarna vid denna tid Peter Kruse.

Ogier skriver i sin resedagbok *Carolii Ogerii ephemerides sive iter Danicum, Svecicum, Polonicum* (Paris, 1656):

Accidit vero ante aliquot annos, referente ipso Provinciae Præsidi, qui se præsentem fuisse dicebat, ut ex illa infima lacuna extractum sit corpus humanum, tam recens, tamque integrum, quam si illa ipsa die tantum submersum fuisset, & tamen ex nummis qui in eius crumena inuenti sunt atque ex vestium modo, coniectum est, ante ducento annos ibi, submersum fuisse, & ex chalcanti, seu vitrioli virtute eatenus mansisse incorruptus.⁴¹

Landshövdingen berättade för oss bland annat att, för några år sedan, i hans närvaro, en död kropp blifvit framdragen ur en brytning. Denna kropp hade varit så frisk, som om den aflidit samma dag. Af klädedräkten och några mynt förmodade man, att den för 200 år sedan omkommit. Vitriolen har här så stor verkan.⁴²

Ytterligare ett vida omtalat fynd av liknande slag gjordes i gruvan Ehrenfriedersdorf nära Annaberg i sachsiska Erzgebirge i Tyskland på 1500-talet. Här upptäcktes 1568 ett välbevarat lik av en gruvarbetare som dött mer än sextio år tidigare.

Fyndets ryktbarhet långt fram i tiden föranledde vid 1900-talets början en viss O. Reiher att i en artikel med titeln »Noch einmal der Bergmann von Falun« [»Ännu en gång bergsmannen från Falun«] i den populärvetenskapliga tidskriften *Nerthus: illustrierte Wochenschrift für Freunde aller Zweige der biologischen Naturwissenschaften* (1903:13) jämföra händelsen 1568 i Tyskland med fallet Fet-Mats.

Detta gav i sin tur en doktor Johnson i Plauen anledning att i en artikel med titeln »Falun oder Ehrenfriedersdorf?« [»Falun

⁴⁰ Se härom vidare Karl-Erik Forsslund, »Fet-Mats och andra förolyckade« i förf:s *Falu gruva och Stora Kopparbergs Bergslag*. Stockholm, 1936 (förf:s Med Dalälven från källorna till havet; del 3, bok 5), s. 93–102, s. 93 f.

⁴¹ Charles Ogier, *Carolii Ogerii ephemerides sive iter Danicum, Svecicum, Polonicum*. Lutetiae Parisiorum, 1656, s. 198.

⁴² Charles Ogier, *Fransmannen Charles d’Ogiers dagbok öfver dess resa i Sverige med franska ambassadören grefve d’Avaux år 1634*. Stockholm, 1828, s. 23.

1

eller Ehrenfriedersdorf?»] (i *Nerthus* 1903:16) ifrågasätta den historiska existensen av Fet-Mats.

Johnson undrade om det möjligen kunde förhålla sig så, att händelsen i Tyskland på 1500-talet av tyska diktare under 1800-talet falskeligen hade överflyttats till svensk miljö av poetiska skäl och att berättelsen om Fet-Mats sålunda inte skulle ha svensk verklighetsbakgrund?

Johnson riktade, för att få svar på sin fråga, en uppmaning till Carl Sahlin att inkomma med ovedersäglig dokumentation kring Fet-Mats-berättelsens hemorts rätt i Sverige.⁴³

Sahlin tillmötesgick Johnson genom att i *Nerthus* (1903:21) publicera en uppsats med titeln »Der Bergmann von Falun« [»Gruvarbetaren från Falun«].

I uppsatsen redogör Sahlin för grundläggande historiska fakta kring fallet Fet-Mats samt anför, för att helt övertyga doktor Johnson om Fet-Mats historiska existens, den tidigare omtalade korta berättelsen från 1725 författad av bergsmannen Erich Sundström.

I denna text, som i *Nerthus* publicerades både på originalspråket svenska och i tysk översättning, försäkras att Fet-Mats under tidigt 1720-tal förvarades i en tunna i »Bråk-stugan« vid Falu gruva.

Härvid framgår också att Fet-Mats, på grund av att han under sin levnad tydligen var en något vildsint sälle, benämndes även »Stor-Mas Bus-Bas«.

Noteras kan dessutom att, i Sundströms berättelse som nedan följer, författaren anger felaktigt datum för återupptäckandet av Fet-Mats. Sundström säger att återupptäckten skedde den 28 februari 1720, men korrekt datum är den 2 december 1719:

En kort berättelse öfver denne igenfundne man uti Mårdskinsschaktet, som där har stått under fallet uti 48 år, då han uppkom uti dagsljuset: Anno 1720 d. 28 Februarij, och ännu står til att se och förundra sig öfver att han så länge under jorden har stått, dock hade han likväl sin skapnad med kläder samt hatt och hår, men dock af grufvattnet mycket skarp och svart, då han igenkändes af några som honom kallat Stor-Mas Bus-Bas och står ännu til datum uti Bråk-stugan här vid Grufvan uti en tunna; som efter begäran varder härmed attesterat. Grufvan den 20 december 1725. E. Sundström.⁴⁴

Den Bråkstuga om vilken Sundström här talar var vinden till Falu gruvans gamla domstolsbyggnad. Benämningen Bråkstugan härrör

43 Se vidare Sahlin, 1920, s. 245.

44 Cit. Carl Sahlin, »Der Bergmann von Falun« i *Nerthus: illustrierte Wochenschrift für Freunde aller Zweige der biologischen Naturwissenschaften* 5(1903):21, s. 333–336, s. 335.

1

från det förhållandet att på denna vind bråkades, det vill säga bereddes, lädret till de kraftiga linor som under 1600- och 1700-talen användes i bergshanteringen i Falun. I ett dokument från 1759 heter det om Bråkstugan: »I thetta rum förrättas Hudbråkningen til de Läderlinor, som här wid Wercket förbrukas.«⁴⁵

Förutom de ovan redovisade utsagorna gjorda av svenskar om Fet-Mats placering först i en tunna och sedan i ett glasskåp finns också en fransk uppgift om att Fet-Mats under sexton års tid fram till 1737 förvarades på gruvområdet sittande i en »fauteuil de fer«, det vill säga i en fåtölj (en karm- eller länstol) av järn.

Fransmannen som lämnat denna uppgift är prästen Réginald Outhier (1694–1774), som under åren 1736–1737 deltog i en fransk-svensk vetenskaplig gradmättnings-expedition i nordligaste Sverige, med uppgift att bestämma jordklotets exakta form.

Vid expeditionens återresa söderut besökte Outhier och hans resällskap Falun. De fick då, tisdagen den 2 juli 1737, tillfälle att beskåda Fet-Mats. Outhier skriver i sin dagbok med titeln *Journal d'un voyage au Nord en 1736 et 1737* (Paris, 1744):

Le mardi, nous fûmes voir un homme que l'on disait être pétrifié; il avait été étouffé sous des quartiers de rocher qui s'étaient écroulés dans le fond de la mine. Au bout de quarante ou cinquante ans, en fouillant on trouva son corps; il était si peu défiguré qu'une femme le reconnut; il y avait seize ans qu'on le conservait dans un fauteuil de fer par curiosité. Nous ne vîmes qu'un corps tout noir, fort desseché & fort défiguré, qui exhalait une odeur cadavéreuse.⁴⁶

På tisdag beskådade vi kroppen av en man som ansågs ha blivit förstenad. Han hade blivit kvävd under ett klippblock som störtat i botten på gruvan. Efter 40 eller 50 år råkade hans kropp bli framgrävd, och den var så föga förändrad, att en kvinna kände igen honom. Nu förvarar man sedan 16 år kroppen, sittande i en länstol av järn, såsom en kuriositet. Vi kunde inte se något annat än en alldeles svartnad, mycket hoptorkad och vanställd kropp med liklukt.⁴⁷

I den svenska översättningen här, gjord omkring 1980 av Gunvor och Arne Nordberg, tolkas – helt vederhäftigt – »fauteuil de fer« till »länstol av järn«.

45 Arkivcentrum i Dalarna, Falun. Stora Ensos arkiv. Stora Kopparbergs Bergslags Inventarium 167(1759), s. 266.

46 Réginald Outhier, *La terre mandarine: journal d'un voyage au Nord pour déterminer la figure de la Terre, par M. l'abbé Réginald Outhier*. Présenté et commenté par André Balland. Paris, 1994, s. 232.

47 Réginald Outhier, *Journal från en resa i Norden år 1736–1737*. Luleå, 1982, s. 123.

1

I en annan översättning emellertid, av Carl Sahlin från sent 1800-tal, tolkas samma uttryck klart felaktigt till »järnskåp«:

På tisdagen tog vi i skärskådande en man, som man sade oss vara förstenad; han hade blifvit dödad under klippblock, som störtat ned i botten på grufvan. Då man 40 eller 50 år därefter höll på med arbete i samma trakt, fann man hans kropp, som var så litet förändrad, att en kvinna kunde igenkänna honom hvem han i lifstiden varit; i sexton år förvarade man honom i ett järnskåp, som en märkvärdighet. Vi sågo blott en alldeles svart, förtorkad och vanställd kropp, som gaf ifrån sig en obehaglig liklukt.⁴⁸

Sahlins motiv till sin oriktiga översättning »järnskåp« är uppenbart. Han försöker harmoniera Outhiers »fauteuil de fer« med vetenskapen att Fet-Mats under en tid befann sig i ett glasskåp. Sahlin söker mana fram intrycket av att detta skåp var av järn men med glasfönster.

I själva verket var skåpet med all sannolikhet tillverkat av glas och trä. Det framgår av tidigare anført ställe ur Stora Kopparbergs Bergsrätts protokoll för den 16 mars 1728 där det heter att gruvans snickare (»Snickarlen«) bör besiktiga och värdera skåpet.

En än grövre förvanskning av Outhiers utsaga, än den Carl Sahlin gör sig skyldig till, åstadkoms av Gunnar Andersson i en artikel om Stora Kopparbergs gruva i *Svenska turistföreningens årskift* (1897). Andersson säger sig här uttryckligen anföras Sahlins ovan citerade ord men ändrar i själva verket Sahlins »järnskåp« till »glasskåp«:

På tisdagen togo vi i skärskådande en man, som man sade oss vara förstenad; han hade blifvit dödad under klippblock, som störtat ned i botten på grufvan. Då man 40 eller 50 år därefter höll på med arbete i samma trakt, fann man hans kropp, som var så litet förändrad, att en kvinna kunde igenkänna hvem han i lifstiden varit; i sexton år förvarade man honom i ett glasskåp som en märkvärdighet. Vi sågo blott en alldeles svart, förtorkad och vanställd kropp, som gaf ifrån sig en obehaglig liklukt.⁴⁹

Genom sina manipulationer med Outhiers text underkänner Sahlin och Andersson helt och hållet fransmannens utsaga om stolen av järn. Men de gör det litet väl lättvindigt. Outhiers uppgift om järnstolen kan inte utan vidare avfärdas. Särskilt med tanke på att Outhier, när han beskådade Fet-Mats, deltog i en vetenskaplig expedition och därför måste ha varit inställd på att i sin dagbok göra noggranna och sannfärdiga anteckningar.

48 Carl Sahlin, *Stora Kopparberget och Falu stad i reseskildringar: utdrag ur äldre och nyare källor*. Falun, 1897, s. 12.

49 Gunnar Andersson, »Stora Kopparbergs grufva« i *Svenska turistföreningens årskrift* 1897. Stockholm, 1897, s. 1–38, s. 29.

1

I förstone kan Outhiers uppgift om att Fet-Mats satt i en länstol förefalla garanterat oriktig av det enkla skälet att Fet-Mats var hård som sten och att han därför nödvändigtvis alltid måste befinna sig i ett rakt (stående eller liggande) men aldrig i ett böjt (sittande) läge.

Outhier gör emellertid, som framgår av citaten ovan, klart att Fet-Mats, vid den tid fransmannen såg honom, hade börjat ruttna och avgav liklukt. Fet-Mats hade med andra ord, vid Outhiers besök i Falun 1737, börjat mjukna. Tänkbart är därför att Outhier såg Fet-Mats vid en tidpunkt när han tillfälligt, just på grund av sin mjukhet, tagits ut ur det glasskåp i vilket han annars befann sig och istället placerats hopsjunken i en järnstol.

Härtill kommer, att vi säkert vet att Fet-Mats mjuknande och sönderfall började långt före Outhiers besök i Falun, i själva verket redan 1728.

Förhållandet har utretts av Johan Pontén i hans bok *Från kronobarberare till företagsläkare: bergslagsfolk och gruvläkare i Falun genom fyra sekler* (Örebro, 1973).⁵⁰

Hos Pontén konstateras följande: i slutet av januari 1728 besökte kung Fredrik I Falun. Han beskådade då Fet-Mats kropp vilken syntes väl bibehållen och inte alls underkastad röta. Kungen ägnade emellertid inte Fet-Mats något mer ingående studium eftersom han hade bråttom att komma iväg till björnjakt i Roslagen.

Strax efter majestätets besök i Falun emellertid, visade Fet-Mats tydliga tecken på begynnande uppmjukning och sönderfall. Därför uppdrogs 1728 åt Falu gruvas fältskär Johan Corlborn att vidta åtgärder för att hålla honom även fortsättningsvis upprätt stående.

Corlborn anskaffade i detta syfte fyra remmar med spännen, sex alnar blågarnsväv och ståltråd med vars hjälp Fet-Mats stegades upp i sitt skåp.

Härefter inkom Corlborn med en begäran om ekonomisk ersättning för sin insats till Gruvtinget den 2 januari 1729.

I Gruvtingets protokoll meddelas att Corlborn, för sitt arbete med »then Döde Karlen, som är insatt i ett Skåp wid grufwan«⁵¹ begärde sexton daler kopparmynt för arbetsmaterialet och fyrtioåtta daler som lön till sig själv och den gesäll som varit honom behjälplig.

⁵⁰ Johan Pontén, *Från kronobarberare till företagsläkare: bergslagsfolk och gruvläkare i Falun genom fyra sekler*. Örebro, 1973, s. 308.

⁵¹ Arkivcentrum i Dalarna, Falun. Stora Ensos arkiv. Gruvrätten 153(1729), s. 23.

1

Gruvtingets beslut i ärendet blev att Corlborns räkning »remitterades till Bergsmanskassan att betalas«. ⁵²

Fet-Mats skåp beställdes, som tidigare framgått, 1728 – alltså samma år som Corlborn utförde sin uppstagning av honom.

Det ligger nära till hands att se ett samband mellan de två begivenheterna. Sannolikt är att skåpet anskaffades just därför att Fet-Mats började visa tecken på uppmjukning och sönderfall, det vill säga att skåpet behövdes för att han även fortsättningsvis skulle kunna hålla sig upprätt.

Möjligt är även, att nedbrytningen av Fet-Mats efter hand gick så långt att Corlborns uppstagning av honom med remmar och ståltråd inte längre fungerade och att han därför placerades hop-sjunken i en järnstol inne i sitt skåp samt att det var just i den belägenheten han beskådades av Réginald Outhier 1837.

Fet-Mats såld?

När Fet-Mats äntligen begravdes den 21 december 1749 hade han beskådats av mängder av människor, både höga och låga samt lärda och olärda. Han hade också blivit föremål för vetenskapliga utläggningar såväl i Sverige som utomlands.

Det första omtalandet i tryckt text utomlands av Fet-Mats-fenomenet sker den 20 juli 1720 i den danska tidskriften *Nye Tiden-der om Lærde Sager*. Det heter här:

Sverrig. Stockholm. Ved et Kaaberverks Optagelse og Reparation, som næsten imod 40 Aar har ligget øde / har mand ved en igienfalden Grube / in *concauitate quadam*, fundet et Menniske / hvoraf Klæderne vare forraadnede; men hvis hand hafde hos sig af Jern / som Spender [spännen] / Kniv og Fyrstaal / er forandret til Kaaber / dog var Legemet heel og holden / uforandret og uforraadnet; Da *Facultas medica* begierte dette Cadaver, anmeldte sig en ældgammel Pige / som gotgiorde / at dend Døde med hende havde været forlobet / hvorover *Facultas medica* hende det maatte afkiøbe / førend det kunde blive dette Legeme mægtig.

Alla uppgifter här är inte korrekta. Påståendet att Fet-Mats kläder skulle vara förruttnade vid hans upptäckande är bestämt oriktigt. Likaså den orimliga utsagan att de järnverktyg (»Spender / Kniv og Fyrstaal«) som Fet-Mats använde i sitt gruvarbete skulle ha förvandlats till koppar.

Intressant är emellertid, att inte bara upptäckten av Fet-Mats utan också Margretas framträdande på scenen, uppmärksammas. Margretas roll i det sällsamma skådespelet har tydligen, som kon-

52 Ibid.

1

staterats av Magnus von Platen, redan »från början uppfattats som anslående och hjärtrörande«.53

I artikeln ovan sägs att Margreta sålde äganderätten till Fet-Mats kropp, som hon innehade, eller ansåg sig inneha, på grund av förlovningen med den döde.

Samma uppgift, samt även påståendet att Fet-Mats järnverktyg förvandlades till kopparstycken under den mångåriga förvaringen i gruvschaktet, förekommer i ytterligare en text utgiven i Köpenhamn 1720. Det rör sig om en artikel i septembernumret av den franskspråkiga *Extrait des Nouvelles*.54

Här berättas att det Medicinska kollegiet (Collegium Medicum), för att komma i besittning av Fet-Mats kropp, köpte den av Margreta. I artikeln konstateras: »[...] la faculté de Medecine lui en a donné cinq cens écus.«55 [»Medicinska kollegiet gav henne femhundra daler.«]

Sanningenligheten i dessa påståenden i *Extrait des Nouvelles* och i *Nye Tidender om Lærde Sager* 1720, att Medicinska kollegiet i Stockholm gav Margreta pengar för att hon skulle ge ifrån sig äganderätten till sin fästman Fet-Mats, går inte säkert att fastställa idag.

Dock står klart, såsom utretts av Nils Zenzén i uppsatsen »Om Bergskollegii Mineralkabinett och Linnés föreläsningar däröver 1740« (1932), att Medicinska kollegiet verkligen var inkopplat på fallet Fet-Mats i början av år 1720 och att detta kollegium vid denna tid, hos Kungliga Bergskollegiet, begärde att få tillgång till Fet-Mats kropp.56

Bergskollegiet beviljade den 12 februari 1720 Medicinska kollegiets begäran om utlämnande av Fet-Mats samt anmodade dessutom samma datum bergmästare Anders Swab i Falun att vara beredd att sända Fet-Mats till Stockholm.57

Något verkställande av utlämnandet skedde dock aldrig. Det hindrar inte att Margreta mycket väl, när transporten av Fet-Mats till Stockholm planerades, kan ha fått betalt för att ge upp anspråket på äganderätten till sin döde fästman.

53 Magnus von Platen, »Fet-Matts« i förf:s *Skandalen på Operakällaren och andra essäer*. Stockholm, 1996, 55–74, s. 61.

54 S. 206–208.

55 Cit. Georg Friedmann, *Die Bearbeitungen der Geschichte von dem Bergmann von Fahlun* [Bearbetningarna av historien om gruvarbetaren från Fahlun]. Berlin, 1887. Diss., s. 11.

56 Nils Zenzén, »Om Bergskollegii Mineralkabinett och Linnés föreläsningar däröver 1740« i *Svenska Linné-sällskapets årsbok* 15 (1932), s. 95–131, s. 113–114.

57 Ibid., s. 114.

1

Fet-Mats fysiska skador

I brevväxlingen mellan bergmästare Anders Swab och Kungliga Bergskollegiet den 4 och den 8 december 1719 hävdas att Fet-Mats var helt oskadad bortsett från hans båda avslagna ben. Hos Adam Leye konstateras emellertid (i såväl originalhandskriften på svenska som i latinöversättningen i *Acta literaria Sveciæ*, 1722), att också Fet-Mats högerarm tillfogats påtagliga skador av nedrasade stenblock.

Ytterligare detaljer lyfts fram hos Leye. Han skriver att Fet-Mats vid dödstillfället med sin oskadade vänstra hand täppte till munnen med änden av sin halsduk.

Påståendet är förbryllande eftersom det kopparstick som ledsagar Leyeys text i *Acta literaria Sveciæ* visar att Fet-Mats oskadade hand, den med vilken han skyddar sin mun, är den högra och inte den vänstra.

Den märkliga självmotsägelsen hos Leye för med sig att vi inte alldeles säkert vet vilken av Fet-Mats armar som var skadad och vilken som inte var det. Skall vi lita på Leyeys ord eller på illustrationen till hans ord?

Med största sannolikhet skall vi lita på hans ord. Kopparsticket i *Acta literaria Sveciæ* är antagligen av misstag spegelvänt.

Fet-Mats som naturvetenskapligt problem

Utöver ovanstående meddelas hos Leye (återigen i både den svenska originalhandskriften och i artikeln i *Acta literaria Sveciæ*, 1722) att den tobaksdosa av mässing som Fet-Mats medfört på sin sista resa ned i Falu gruva hade vittrat sönder på grund av det vitriolhaltiga vattnet i Mårdskinnsschaktet.

Dessutom konstaterar Leye om Fet-Mats kött och hud att dessa var sträva och hårda, men inte som sten utan snarare som horn eller hov. Latintexten i *Acta literaria Sveciæ* lyder:

Caro hominis cutisque asperæ licet & duræ palpantibus viderentur; non tamen lapidis ea erat durities, sed corneæ aut unguinæ, etiam specie, suppar, quippe quæ cultro cederet scindique posset.⁵⁸

Tolkningen till svenska i *Bergs-Journal* 1787:

Ändskönt hans kött och hud kändes skarpt och hårdt, hade det dock icke stens hårdhet, utan liknade nästan et horn eller en hov, emedan det gav sig för knifven och lät tälja sig.⁵⁹

⁵⁸ Leye, 1722, s. 252 f.

⁵⁹ Leye, 1787, s. 120.

1

Swedjemarks översättning 2007:

Även om mannens kött och hud föreföll sträva och hårda, om man kände efter med fingrarna, var det likväl inte den hårdhet som en sten har utan nästan likt, även till utseendet, horn eller naglar, för det gjorde inget motstånd mot en kniv och kunde skäras.

Leyels originalhandskrift på svenska:

Kiöttet och huden på denna döda Karlen, voro mäta hårda, dock inte såsom sten, utan till ut seende och hårdhet, såsom horn eller hof, det man med knif skära och tällia kunde.⁶⁰

I Leyels uppsats görs en hänvisning till tidigare nämnda artikel om Fet-Mats i *Extrait des Nouvelles* (1720). Leyel kommenterar dock inte direkt tidningens utsaga att Fet-Mats kropp såldes av Margreta till medicinska fakulteten i Stockholm. Däremot klargörs hos Leyel (både i originalhandskriften på svenska och i latintexten i *Acta literaria Sveciæ*) att artikeln i *Extrait des Nouvelles* innehåller vissa felaktigheter. Exakt vilka oriktigheter klargörs dock inte av Leyel.

Kännedomen om Fet-Mats-händelsen ökade kraftigt utomlands när Leyels redogörelse i *Acta literaria Sveciæ* återgavs och kommenterades i Franz Ernst Brückmanns *Magnalia dei in locis subterraneis, oder unterirdischer Schatz-Kammer aller Königreiche und Länder [Alla kungarikens och länders underjordiska skattkammare]* (Wolfenbüttel, 1730). I denna bok, om världens samtliga vid den här tiden kända gruvor, står att läsa:

Fahlun, eine mittelmässige Bergstadt / wo man in einer Kupfer Grube / wie der Herr Berg-Raht Leyel in den Act. Lit. Suec. Trimest. Prim. Anno 1722. p. 250 erzehlet / einen Menschen-Cörper gefunden, / welcher zum wenigsten 40. Jahr gelegen / nicht allein fleischig und weder verwest noch stinckend / sondern auch bekleidet / und über und über mit *Vitriol* überzogen / als gleichsam eincandiret gewesen.⁶¹

[*Fahlun*, en medelstor bergsstad / där man i en koppargruva / som Herr Bergrådet *Leyel* berättat i Act Lit. Suec. Trimest. Prim. Anno 1722. p. 250 / funnit en människokropp / som legat där åtminstone 40 år / inte bara köttig och varken förrutnad eller stinkande / utan också beklädd / och om och om igen indränkt i *vitriol* / liksom kanderad.]

60 Linköpings stadsbibliotek. Stiftsbiblioteket. Adam Leyel, »Hr Assessor Adam Hinricsson Leyells berättelse om Cadavere Fahlunensi: på latin är thenna berättelse öfversatt och inryckt uthi Actis Liter.« i *Collectanea physica-mathematica, såsom ock åtskilligt rörande Sveriges naturalhistoria, hvaraf gjordes bruk vid Societatis literariæ inrättande i Upsala*. Handskr. N 14 a, nr 39, fol. 108–111, fol. 110.

61 Franz Ernst Brückmann, *Magnalia dei in locis subterraneis, oder unterirdischer Schatz-Cammer aller Königreiche und Länder*. Band 2. Braunschweig, 1732, s. 250.

1

Ett centralt problem kring Fet-Mats-fenomenet under 1700-talet, redan vid Bokwettsgillet's sammanträden i Uppsala 1720-1721, var hans klassificering rent fysiskt. Hade hans kropp möjligen, genom vistelsen i det vitriolhaltiga vattnet i Mårdskinnsfallet, förvandlats till sten och tillhörde kroppen sålunda mineralriket? Borde alltså Fet-Mats rätteligen benämnas den förstenade gruvdrängen? Adam Level besvarar frågan nekande. Latintexten i *Acta literia Sveciæ* (1722):

Ex fideli hac certâque, quantam quidem ex loci ipsius incolis hauriri potuit, notitia haudquaquam petrificatum cadaver hoc, aut in lapidem mutatum, sed aquæ tantum vicriolo scantentis beneficio induratum esse liquer. Quid quod vicrioli naturæ & ingenio magis nil, quam ejusmodi petrificandi vis repugnat: quippe quod nil unquam in saxum convertat; tenuissimi vero vaporis vegeto motu omnia perrumpat, stringat, ac a putredine interituque tueatur.⁶²

Tolkningen till svenska i *Bergs-Journal* 1787:

Af denna otvifvelaktiga och säkra underrättelse, [att Fet-Mats kropp legat konserverad i vitriolhaltigt vatten i fyrtionio år] som af Invånarne på orten blifvit lämnad, skönjes nogsam, at denna kroppen ingalunda varit petrificerad eller i sten förvandlad, utan endast af det Victriolska vattnet.

Ja, ingenting mera än en sådan förstenande kraft, strider emot Victriolens egenskap och lynne: emedan den samma icke förbyter något til sten, utan genom den fina ångans hastiga omlopp, genomtränger, sammanbinder och friar förekommande ting ifrån förruttelse.⁶³

Swedjemarks översättning 2007:

Enligt denna tillförlitliga och säkra kunskap [att Fet-Mats kropp legat konserverad i vitriolhaltigt vatten i fyrtionio år] – i varje fall så långt den kunnat inhämtas från traktens egna invånare – står det klart att detta lik ingalunda petrificerats eller omvandlats till sten utan endast tack vare vitriolflödande vatten blivit hårt. Rent av är ingenting mer oförenligt med vitriolens natur och egenskap än kraften att åstadkomma en petrifiering, för det omvandlar aldrig något till sten; däremot tränger det igenom allt, då den mycket fina vätskan rör sig snabbt, drar samman det och skyddar det mot förruttelse och förstörelse.

Levels originalhandskrift på svenska:

Detta [att Fet-Mats kropp legat konserverad i vitriolhaltigt vatten i fyrtionio år] är nu den närmaste och sannaste efterrättelse som, man om denna döda och *indurerade* kroppen har derifrån orten kunnat inhämta; hvaraf man ögonblickligen seer det densamma ingalunda är petrificerad, eller i sten förvandlad, utan alenast genom Victrillenvattnet hårdnad samt indurerad; stridande

62 Level, 1722, s. 253 f.

63 Level, 1787, s. 122.

1

är sådan petrificerande kraft aldeles mot Vicrillens egenskap och natur, som aldrig något i sten förvandlar men förmedelst sin fina ånga, alt igennomtränger, ihopatvingar, och ifrån röta samt undergång *conserverar*.⁶⁴

En av de forskare som vacklade en aning i frågan om Fet-Mats möjliga förstening var Carl von Linné (1707–1778). Han hade studerat Fet-Mats på ort och ställe under sin resa i Dalarna 1734. I hans *Iter Dalekarlicum [Dalaresa]*, i det avsnitt där han beskriver malmsorterna i Falu koppargruva, förklarar han att Fet-Mats möjligen är en stalaktit men förnekar dock att han är »petrificerad«, förvandlad till verklig sten: »En karl, som liggat 47 år i grufwan, kallad petrificerad, är doch allenast incrusterad aller blefwen till *stalactites*.«⁶⁵

Också i sin *Iter ad fodinas [Bergslagsresa]* (1734) omtalar Linné Fet-Mats: »Vir petrificatus [En förstenad karl], som hade liggat 47 åhr i grufwan med kläder, uti vitriolwatnet, war crusta tartarea sive vitriolica obductus, fibræ carneæ molles [övertäckt med en skorpa av tartrat eller vitriol, köttfibrerna var mjuka] alltså balsamerad, ej petrificerad [...].«⁶⁶

Linné insåg efter hand att Fet-Mats kropp inte alls var permanent stelnad utan endast tillfälligt mumifierad. Den skulle aldeles säkert ruttna bort med tiden. Vid en föreläsning i Uppsala mer än tio år efter dala- och bergslagsresan 1734 sade Linné: »Hvad karlen i Falun vidkommer, så är han ej petrificerad utan allenast saltad med victriol; och som salt solveras i luften, så förgår han ock med tiden.«⁶⁷

Problemet kring Fet-Mats märkliga fysiska status lyftes fram i en mängd skrifter under större delen av 1700-talet. Hit hör fysikprofessorn och biskopen i Åbo Johan Brovallius (1706–1755), »Någre Rön ock Anmärkningar angående Rost-röken i Falun« (i *Kongl. Swenska Academiens Handlingar* 4:1743:januari–mars, s. 64–76). Här konstateras:

64 Linköpings stadsbibliotek. Stiftsbiblioteket. Adam Leyel, »Hr Assessor Adam Hinricsson Leyells berättelse om Cadavere Fahlunensi: på latin är thenna berättelse öfversatt och inryckt uthi Actis Liter.« i *Collectanea physica-mathematica, såsom ock åtskilligt rörande Sveriges naturalhistoria, hvaraf gjordes bruk vid Societatis literariæ inrättande i Upsala*. Handskr. N 14 a, nr 39, fol. 108–111, fol. 111.

65 Carl von Linné, *Linnés Dalaresa Iter Dalekarlicum jämte Utlandsresan Iter ad exteros och Bergslagsresan Iter ad fodinas*. Stockholm, 1953, s. 149.

66 Ibid., s. 402.

67 Carl von Linné, *Linnés Pluto Svecicus och Beskrifning öfwer Stenriket*. Uppsala, 1907, s. 89.

1

Så finnes ock et särdeles märkvärdigt exempel af grufvans vitriol-vattens ock svafvel-rökens värkan, igenom den där befintlige hettans tilhielp; hvilket ännu står i Falun förvaradt, ock är beskrifvit uti Actis Liter. Sveciæ. Anni 1722, Trim. I. p. 250, Et prof på en balsamering af en mennisko-kropp, som näppeligen annorstäds på jorden lärer haft sin like.⁶⁸

Vidare i kemisten och mineralogen Johan Gotschalk Wallerius (1709–1785), *Mineralogia, eller Mineralriket, Indelt och beskrifvit* (Stockholm, 1747) diskuteras i avsnittet »Stenvandlade Människokroppar« och under rubriken »Vitriolescerade Människokroppar« vitriolens konserverande verkan på människa men inte på djur. Wallerius exemplifierar genom hänvisning till Falu gruva:

I grufvor, der svafvelbunden malm brytes, händer ibland, at de, der af grusrasningar och bärgsfall intäpte och dödade människor, blifva af en stark strykande svafvellånga, ej allenast ifrån förruttelse *conserverade*, utan ock hel hårde, nästan som sten. Anm. Exempel härpå finnes vid *Fahlu grufva. Vitriolescerade* oskälige djur är intet bekant *exempel* på.⁶⁹

Också hos kemisten Torbern Bergman (1773) berörs fenomenet stenförvandling samt refereras till fall av människomumifiering i Falu gruva. Härvid omtalas uttryckligen och beskrivs i detalj historien om Fet-Mats.

Bergman konstaterar först följande

I Fahlu grufva äro två gånger människokroppar påhittade, som varit med järnviktril aldeles genomträngde, men de förvittrade omsider i luften.⁷⁰

och tillägger sedan i en not under hänvisning till mineralogen och kemisten Axel Fredric Cronstedt (1758):

Hr Cronstedt, *Min. 241. Den sista fans i Mårdskinsgrufvan på 82 famnars djup 1719, då öppning slogs imellan Mårdskins och Vredes Schakten. Denna hade varit grufarbetare, vid namn Mathias Israelsson, och omkom 1670. Då han först upptogs utur vatnet var han hel mjuk, men härnade snart til sten. En gumma, som med honom varit förlofvad, kände igen honom. Han förvarades länge i glasskåp men började omsider vittra och begrofs 1749.*⁷¹

Den passage hos Cronstedt som Bergman refererar till återfinns under rubriken »Insaltade eller af Mineraliska Salter igenomträngde främmande Kroppar. *Corpora peregrina insalita. Larvæ insalitæ*«:

68 Johan Brovallius, »Någre Rön ock Anmärkningar angående Rost-röken i Falun« i *Kongl. Svenska Academiens Handlingar* 4(1743):januari-mars, s. 64–76, s. 74 f.

69 Johan Gotschalk Wallerius, *Mineralogia, eller Mineralriket, Indelt och beskrifvit*. Stockholm, 1747, s. 369 f.

70 Torbern Bergman, *Physisk beksrifning öfver Jord-Klotet, på comsographiska sällskapets vägnar*. Band 1. Upsala, 1773, s. 367 [dvs. 267].

71 *Ibid.*, s. 367 f. [dvs. 267 f.].

1

Mennisko-kroppar äro fundne twänne gångor i Falu Grufwa. Den senare stod i många år i et glasskåp, men började på slutet at witra sönder.⁷²

Sista ordet om Fet-Mats under 1700-talet har professorn i naturkunnighet i Lund Anders Jahan Retzius (1742–1821) i sin bok *Försök till Mineral-Rikets uppställning: en handbok at nyttja vid föreläsningar* (Lund, 1795). Här beskrivs karaktären hos den konserverande vitriolen i Falun. Denna består, säger Retzius, av järn, koppar och zink samt är »mera blå än grön».⁷³

Senare i Retzius arbete diskuteras petrificater eller försteningar. Härvid ifrågasätter författaren den tidigare under 1700-talet utbredda föreställningen att exempel på förstenade människokroppar kunnat påvisas. I sammanhanget hänvisas till fallet Fet-Mats:

*Antropolither eller Petrificater af Mennisko Kroppens delar äro högst sällsynte, om de verkligen gifvas. Det var en tid som Petrificater utgjorde nästan enda ämnet för Natural-Historiens idkare. När man vet huru fruktbar då inbillningen var at tilskapa likheter, och utan grundelig undersökning låta en sådan inbillning leda sig, så var icke underligt, at man fant Stenvandlingar som nu med flere slags spöken försvunnit; man gaf dock det namn af Petrificat, som det ingalunda förtjent. De i grufvor fundne Mennisko-squeletter [...] kunna icke komma under detta namn, lika så litet som den Vitrioliserade kroppen i Fahlun.*⁷⁴

Med Retzius *Försök till Mineral-Rikets uppställning: en handbok at nyttja vid föreläsningar* var i vetenskapens värld slutgiltigt fastslaget att Fet-Mats kropp inte tillhörde stenriket.⁷⁵

Fet-Mats begravningar

När den vetenskapliga världen 1795 slutgiltigt kommit till klarhet över att Fet-Mats inte tillhörde stenriket hade detta förhållande sedan länge varit uppenbart för många. Detta på grund därav att hans kropp, redan efter mindre än ett årtiondes förvaring ovan jord, började multna.

Denna nedbrytningsprocess noterades, som tidigare framgått, första gången 1728 och kommenterades sedan av Réginald Outhier 1737. Vidare fastslås hos Abraham Hülphers (1957 [1762])

72 Axel Fredric Cronstedt, *Försök till en Mineralogie, eller Mineral Rikets Uppställning*. 2. uppl. Stockholm, 1781, s. 290.

73 Anders Jahan Retzius, *Försök til Mineral-Rikets uppställning: en handbok at nyttja vid föreläsningar*. Lund, 1795, s. 75.

74 Ibid., s. 371

75 Jfr Sahlin, 1920, s. 42 och von Platen, 1996, s. 60.

1

bestämt att Fet-Mats, just på grund av sitt sönderfall, omöjligt kunde vara petrificerad:

Wid uptagningen ur grufwan, har han i början varit mjuk, som en liflig kropp, men så snart han blef torr, befants han hård som sten, hwaraf ryktet utkom, att han war petrificerad. [...]. Men då han omsider begynte sönderfalla, hwaraf kunde slutas, at han endast af det victriolska Gruf-watnet och en ofullkommen sälta varit härdad [...].⁷⁶

Nedbrytningen av Fet-Mats kropp gjorde att man beslutade att begrava den.

Jordfästningen, som skedde den 21 december 1749 klockan 14.00 och som bekostades av Stora Kopparbergs Bergslag, blev en storslagen och högtidlig tillställning som beskrevs i *Stockholms Post-Tidningar* i årets sista nummer den 28 december 1749.

Efter diverse underrättelser från utlandet om viktiga händelser under perioden november till december 1749 i bland annat Haag, Köpenhamn, Lissabon, Moskva, Paris, Parma, Petersburg, Turin och Warszawa riktar tidningen blicken mot Falun och Fet-Mats begravning. Det sker under rubriken »Stora Koppar-Bergs Grufwa, d. 21 Dec.«

Först erinras om fyndet av Fet-Mats i Mårdskinnsfallet trettio år tidigare samt omtalas det tidigt uppkomna ryktet att den återfunnes kropp hade förstnats av gruvans vitriolvatten. Lika bestämt som hos Hülphers (1957 [1762]) förnekas sanningshalten i ryktet om försteningen.

Tidningens formuleringar överensstämmer stundtals så väl med ordalydelsen hos Hülphers att det är uppenbart att den sistnämnde bygger sin framställning på just artikeln i *Stockholms Post-Tidningar*. Det heter i artikeln inledningsvis:

I dag är et lik på Bergslagets bekostnad wordet begrafwit, som för 30 år sedan i en ödes-Grufrum blef igenfunnit, överhölgt med Grufwe watten, til en 12 a 14 famnars högd, uti hwilcken ställning det förmenes hafwa varit uti 50 eller 60 år. Af det Vitrioliska wattnet war denne sönderkrossade kroppen så wäl saltad, at ryckte utkom som hade han varit petrificerad. Men tiden har wist, at han allenast af en ofulkommen sälta varit härdad, ty kroppen har efter hand alt mer och mera börjat multna och sönderfalla, gifwande stanck ifrån sig, så at Tyghuset [ammunitionshuset], uti hwilket han förwaredes, skulle hafwa blifwit owarderbart, der man honom längre hade lämnat obegrafwen.

Så följer själva begravningsskildringen. I samband med denna omtalas invigningen av ett nytt hospital på Falu gruvområde vilket ersatte ett äldre sjukhus:

⁷⁶ Hülphers, 1957 [1762], s. 311.

1

Hans lik blef beledsagadt til gamla Kyrkan [Stora Kopparbergs kyrka] af hela Grufwe-Rätten och betjeningen, samt af alla Bergslagens Gratialister, bestående af qwäste och förlamade Grufwe arbetare, under ringning i bägge Kyrkorne [Stora Kopparbergs och Kristine kyrka] och annan heders betygelse. Och som detta war det 1:sta lik som utbars utur det på Bergslagens bekostnad nyss bygde Lazaret, för de i Grufwan slagna, hölts deruti af Grufwe-Predikanten [Jacob Hesselius], et til bägge omständigheterna wäl lämpat tal.

Något längre fram i tiden beskrevs Fet-Mats jordfästning även av Abraham Hülphers (1957 [1762]) samt av Eric Hammarström (1789).

Fet-Mats sänktes, berättar Hammarström, vid begravningen ned i prosten Pehr Helsingius (död 1663) grav under kyrkgolvet i en kista med silverhandtag. På kistans lock blänkte Bergslagens märke samt två bergshammare och dessutom årtalet 1749 gjort av försilvrad kopparplåt.⁷⁷

Hammarström hade, som framgår av citat nedan, sina uppgifter om Pehr Helsingius grav samt om utsmyckningen av Fet-Mats kista från Stora Kopparbergs församling Död- och begravningsbok 1729–1756.

Häriifrån fick han även sitt tidigare i detta arbete anförda påstående att Fet-Mats, när han återfanns 1719, först var mjuk som en levande människa men sedan, när han torkat efter upptagandet ovan jord, blev »hård som Trä«.

En besynnerlighet i Stora Kopparbergs församling Död- och begravningsbok 1729–1756 är att här förnekas Fet-Mats successiva sönderfall under hans trettioåriga tid som utställningsföremål.

Intressant är här också, att Fet-Mats förvaringstid i Mårds-skinsschaktet anges till omkring femtio år – en uppgift som överensstämmer någorlunda med Adam Leyels (1722) utsaga att Fet-Mats dog 1670.

Det heter i Stora Kopparbergs församling Död- och begravningsbok 1729–1756:

Thenne så kallade feet Matts seijes hafwa omkommit uti Mårds-skins Schaktet och wid pass 50 åhr thereafter blifwit igenfunnen uti en jordras samt warit med wattn öfertächt och tå han år 1719 blef uptagen har han warit aldeles miuk och ledig i sine lemmar men sedan han blifwit torkadt wardt hans kiött hårdt som trä och alts intet på the sedermera förflutne 30 åren förfallit.⁷⁸

⁷⁷ Hammarström, 1879, s. 83.

⁷⁸ Landsarkivet i Uppsala, Uppsala. Dalarnas län. Stora Kopparbergs församling. Avdelning E:1. Död- och begravningsbok 1729–1756.

1

Direkt efter dessa rader följer uppgifterna, senare förmedlade av Hammarström (1789), om Pehr Helsingius grav och om utsmyckningen av Fet-Mats kista:

Han [Fet-Mats] ligger här uti Kopparbergs Kyrka begrafwen uti then så kallade Mäster Pährs graf hwilken graf blifwit kyrkan tilldömd år 1712. Uti kistan wore försilfrade handtag samt på läcket Bergslagens Wapn jemte 2:ne Bergs hamrar och årtalet 1749 af förselfrade kopparbleck.⁷⁹

Skälet till att Fet-Mats placerades i »Mäster Pährs graf«, alltså i en redan befintlig grav, framgår inte i Stora Kopparbergs församling Död- och begravningsbok 1729–1756 och heller inte i något annat äldre dokument.

En trolig orsak var, hävdar Magnus von Platen (1996), utrymmesbrist i Stora Kopparbergs kyrka.⁸⁰ Samtidigt var det naturligtvis också, som Karl-Erik Forsslund (1936) framhållit, »en stor ära för en icke andlig att jordas i en prästgrav».⁸¹

Efter kistans nedsänkande under kyrkogolvet läste gruvpredikanten och begravningsens officiant Jacob Hesselius följande egenhändigt skapade dikt som, genom sin komiska ton och vitsighet, på ett märkligt sätt bröt mot den annars högtidliga ceremonien.

Till diktens vitsigheter hör påpekandet att Fet-Mats kropp knappast, på grund av sin förmenta stenighet, i graven torde bli uppskattad som föda av maskarna:

Stor Matts, Grufwans trogna Dräng
Tjente födan under jorden;
Grufwan blef hans död och säng,
Uti Victril lutlagd worden;
Efter tre Tjog års förlopp
Restes up, wardt åter känder,
Hård som Stenen blef hans kropp,
Troddes helt i sten förwänder.
I et Glasskåp sattes Matts,
Sågs af Kungar, Furstar, andra,
Tretti år på samma plats,
Samt af folk som wida wandra.
Denna Stenkropp hölts då wärd
Mer än tusend Guld-Ducater;
Endtlig feck han Jordefärd.
Föga blir han Matke-mater [maskmoder];
Mäster Pehr Helsingi Sten
Skal nu denna Stenen gömma;

79 Ibid.

80 von Platen, 1996, s. 62.

81 Forsslund, 1936, s. 98.

1

Om til aska bli hans ben,
Det skal efterwerlden döma.⁸²

Noterbart här är, att Jacob Hesselius bestämmer Fet-Mats förvaringstid i gruvan till hela sextio (»tre Tjog«) år.

Fet-Mats fick, enligt uppgift av Karl-Erik Forsslund (1936), vila i Pehr Helsingius grav fram till 1860-talets början då han kom fram på nytt vid en omläggning av kyrkgolvet.⁸³

Forsslunds utsaga är oriktig. Fet-Mats låg inte kvar i Pehr Helsingius grav ända fram till 1860-talet. Istället togs han, som utretts av Johan Pontén (1973), upp ur kyrkgolvet redan 1816 och jordfästes sedan på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård två gånger under 1800-talets första hälft. Pontén skriver:

Där [i Pehr Helsingius grav] låg nu den berömde och omskrivne Fet-Mats tills vidare, men 1816 blev kvarlevorna – troligen på grund av 1815 års förbud mot gravsättning i kyrkor – flyttad[e] till en grav på kyrkogården, 1829 till en annan och 1862 togs de upp därifrån för att läggas i en låda, som placerades på sakristivinden, där den ännu på 1870-talet fanns att beskåda. Några hår satt då ännu kvar på skallen men skelettet var sammanfallet.⁸⁴

Pontén har sina uppgifter från ett koncept till en icke utgiven bok av kontraktsprosten i Falun Carl Edmund Wenström (1810–1879). Konceptet äger titeln *Gamla och nyare märkvärdigheter vid Stora Kopparberget 1791–1877*. I denna skrift (förvarad i Västmanland-Dala nations bibliotek, Uppsala) heter det om fyndet av Fet-Mats 1862 i samband med en omreglering av Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård samma år:

1862 skedde [...] fullkomlig reglering och omplantering af den gamla kyrkogården. Den äldsta planteringen är ifrån år 1802. Vid denna omreglering påträffades, i en graf, der en ny gång just skulle framdragas, de viktriol-dränkta benen efter *Stor Mats*, Mats Israelsson från Dikarbacken, den som ock *Fet-Mats* kallades.⁸⁵

Under 1800-talets sista decennier befann sig Fet-Mats i en låda på Stora Kopparbergs kyrkas sakristivind. Vid en reparation av kyrkan år 1900 flyttades han på nytt. Denna gång till kyrkans så kallade Djäkneläktare. Här placerades han i en ny låda, något finare

82 Cit. Hammarström, 1789, s. 84.

83 Forsslund, 1936, s. 99.

84 Pontén, 1973, s. 309.

85 Västmanland-Dala nations bibliotek, Uppsala. Carl Edmund Wenström, *Gamla och nyare märkvärdigheter vid Stora Kopparberget 1791–1877*. [Koncept till icke utgiven bok. Handskriven text med infogade brev och kortare tryckta texter, 226 s.], s. 150.

1

än den förra, en röd kista med glaslock. Genom denna åtgärd blev Fet-Mats ännu en gång turistattraktion.⁸⁶

Så smågöm restes krav på att han ånyo skulle begravas i vigd jord. Beslut härom fattades 1925, men beslutet verkställdes den 18 november 1930. Fet-Mats sänktes då ned i jorden alldeles intill berghauptman Anders Pihls grav på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård. På denna viloplats är sannolikt också Fet-Mats fästmö Margreta Olsdotter någonstans begravd.⁸⁷

Närvarande vid Fet-Mats sista jordfästning var bland andra prosten Gunnar Ekström, postmästaren Helmer Lagergren och bibliotekarien Alwar Silow.⁸⁸

År 1934 reste Stora Kopparbergs Bergslag en minnessten vid Fet-Mats grav. Texten på stenens framsida lyder: »Åt minnet av gruvdrängen Mats Israelsson vilken omkom under arbete i Falu gruva 1677.« Under texten är kopparmärket inhugget. På stenens baksida står: »Bergslaget reste stenen 1934.«

Talare vid avtäckningen av Fet-Mats minnessten 1934 var Carl Sahlin. Han hyllade i sitt tal Fet-Mats som en stor karaktär och hjälte på grund därav att han – som framgår av Margretas Olsdotters vittnesmål vid Stora Kopparbergs Bergslags Gruvting den 10 december 1719 – dog i gruvan som ersättare för en kollega och kamrat.⁸⁹

Fet-Mats verkliga dödsår?

Under 1700-talet meddelas, som framgått i detta kapitel, flera olika uppgifter om hur många år Fet-Mats låg förvarad i Mårdskinnsfallet.

Den allra första av dessa återfinns i Anders Swabs brev till Kungliga Bergskollegiet den 4 december 1719. Swab uttrycker här en förmodan att det i Mårdskinnsfallet nyss funna liket legat där i drygt fyrtio år (»några fyratijo åhr«)⁹⁰. Swabs antagande upprepas

86 Forsslund, 1936, s. 99.

87 Ibid.

88 Se vidare »Fet-Mats äntligen begravnen: slutakten i en 260-årig tragedi: enkel och värdig akt på Kopparbergs kyrkogård« i *Falu-Kuriren* den 19 november 1930 (omtryckt i *Gammalt och nytt från Dalarna: sammanfört ur Falu-Kuriren årgångarna 1929 och 1930*. Falun, 1931, s. 246–246).

89 Forsslund, 1936, s. 99.

90 Riksarkivet, Stockholm. Bergskollegii Arkiv. Huvudarkivet. Serie E5. Bref och Suppliker. 15(1715–1720), s. 680.

1

i Kungliga Bergskollegiets svarsbrev den 8 december där det talas om »öfwer fyratijo år«.

Utöver dessa två första uppgifter om hur lång tid Fet-Mats låg begravd i gruvan föreligger under 1700-talet också följande:

1. Fyrtiotvå år (Margreta Olsdotter, 1719).
2. Fyrtiotre år (Måns Hansson, 1719).
3. Nästan fyrtio år (Nye Tidender om Lærde Sager, 1720).
4. Fyrtionio år (Adam Leye, 1722).
5. Fyrtioåtta år (Erich Sundström, 1725).
6. Minst fyrtio år (Franz Ernst Brückmann, 1730).
7. Fyrtiosju år (Carl von Linné, 1734).
8. Fyrtio eller femtio år (Réginald Outhier, 1744).
9. Ungefär sextio år (Jacob Hesselius, 1749).
10. Ungefär femtio år (Stora Kopparbergs församling Död- och begravningsbok, 1749).
11. Femtio eller sextio år (Stockholms Post-Tidningar, 1749).
12. Fyrtionio år (Abraham Abrah:son Hülphers, 1762).
13. Fyrtionio år (Torbern Bergman, 1773).
14. Fyrtionio år (Eric Hammarström, 1789).

Dessa skiftande utsagor om Fet-Mats förvaringstid i Mårdskinnsfallet ger en sak vid handen: det fanns under 1700-talet ingen säker kunskap om precis vilket år Fet-Mats – det vill säga Matts Israelsson – avled. Av detta skäl är hans exakta dödsår okänt också idag.

Vid tiden för återupptäckten av Fet-Mats, omkring 1720, dominerade den uppfattningen att han försvann under 1670-talets senare hälft och låg begravd i gruvan under en tidsrymd av drygt fyrtio år.

Mot slutet av 1700-talet emellertid, under inflytande av Adam Leye (1722), etablerades den åsikten att Fet-Mats avled 1670 samt att han vistades död i Mårdskinnsfallet i närmare femtio år.

Mycket talar för, att det i själva verket är den äldsta uppfattningen, den som bestämmer Fet-Mats förvaringstid i gruvan till drygt fyrtio år, som är korrekt. Argumenten är följande.

I tidigare nämnda släktlängd för, och historik över, Israelsgården i Boda, Svärdsjö, författad av Bertil Israels syster Märta Israels (född 1952), meddelas att Fet-Mats hade tre syskon: en syster Karin Israelsdotter samt två äldre bröder Daniel Israelsson och Anders Israelsson.

1

Karins exakta levnadstid är obekant. Daniel föddes 1648 och dog 1698. Anders levde mellan åren 1655–1705. Vad gäller Fet-Mats själv är hans födelseår okänt.⁹¹

Eftersom han, enligt nämnda släktlängd, var yngst bland bröderna kan vi anta att han föddes allra tidigast 1656. Tänker vi oss vidare att han försvann i Mårdskinsschaktet vid tjugo års ålder så innebär det att han dog 1676 eller något senare och att han således låg förvarad i schaktet i drygt fyrtio år.

Om han däremot, såsom uppges hos Leye (1722) – samt i dennes efterföljd av Hülphers (1762), Bergman (1773) och Hammarström (1789) – avled redan 1670 så följer att hans ålder vid dödstillfället var allra högst fjorton år. Att Fet-Mats verkligen skulle ha omkommit i så unga år ter sig osannolikt.

91 Israels-gårdens, Boda, Svärdsjö, privatarkiv. Märta Israels, »Israelsgårdens släkt-tavla« i författarens *Israelsgården och dess ägare: en historik*, 1971. [Handskri-ven bilaga till maskinskrivet manuskript, 16 opag. s.].

2

Den kulturhistoriska ramen: Fet-Mats i romantiken - och i postmodernismen

Inledning

I och med utgången av 1700-talet är Fet-Mats slutbehandlad i rent naturvetenskapligt hänseende. Under 1800-talet blir han istället en kulturell företeelse, ett motiv i dikt, novell, teater och opera.

Han berörs också under detta sekel som ett kuriosum i diverse populärvetenskapliga framställningar samt i ett antal reseskildringar.

Fet-Mats förskjutning från naturvetenskapligt till kulturellt fenomen speglar den större kulturhistoriska rörelsen i Europa under 1700-talet från franskklassicismen till romantiken.

Denna process innebär, bland mycket annat, utvecklandet av en ny historieuppfattning samt dessutom en färd från söder till norr – det vill säga en förflyttning av Europas kulturella centrum från Frankrike och medelhavsländerna till Storbritannien, Tyskland samt Skandinavien.¹

För att Fet-Mats-fenomenet skall kunna göras fullt begripligt måste här dessa förhållanden – den nya historieuppfattningen och färden från söder till norr under 1700-talet – mer ingående beröras. Det sker i det följande.

Den historiefilosofiska evolutionismen och den nordiska renässansen

Kunskapen om Norden var under franskklassicismens tidevarv – 1600-talet och det tidiga 1700-talet – inte obefintlig. Gustav II Adolfs och Karl XII:s krigståg gav Sverige ryktbarhet. Drottning Kristinas hov i Stockholm drog till sig kulturpersonligheter från den europeiska kontinenten.

Diplomater från flera länder reste ständigt under 1600-talet till och från Danmark och Sverige. Även andra resande sökte sig, trots nästan obefintliga vägar till lands, högt upp i Skandinavien före

¹ Se vidare Bo G. Jansson, »Nordens poetiska reception av Europas reception av det nordiska« i *The Waking of Angantyr: The Scandinavian Past in European Culture*. Århus, 1996 (Acta Jutlandica LXXI:1; Humanities Series, 70), s. 192–208.

2

1700-talets mitt. Ett flertal av dem, till exempel Charles Ogier och Réginald Outhier, författade också reserapporter.

Totalintrycket av dessa skildringar blir dock inte någon propaganda för de nordiska länderna. »Diplomaterna«, konstaterar Gunnar Castrén, »som av sitt yrke tvingades att resa hit upp, betraktade dessa länder snarast som en deportationsort.«²

Några få stora sevärdheter fanns trots allt i Skandinavien redan under 1600-talet. Särskild attraktionskraft hade den svenska gruvhanteringen, främst koppargruvan i Falun och silvergruvan i Sala. Castrén igen: »En utflykt till Kopparberget och Sala var obligatorisk.«³

Även inom kulturlivet förelåg, under franskklassicismens epok, ett visst begränsat intresse för Norden. Sålunda publicerades under 1600-talets andra hälft fornnordisk poesi (dikter ur *Den poetiska Eddan*) som rönt uppseende i specialistkretsar även utanför Norden.

Föremål för internationell uppmärksamhet under samma århundrade var också Olaus Rudbecks (1630-1702) magnifika försök att, genom sin *Atlantica* (1679-1698), övertyga om att Platons lycksalighetsö Atlantis i själva verket är Sverige.

Likväl väckte Nordens märkvärdigheter ingen större genklang i den allmänna europeiska kulturen, konsten och litteraturen, före 1700-talets mitt.

Tidens diktare, även de i Norden – till exempel den störste av dem alla Ludvig Holberg (1684-1754) – vände blickarna inte mot den nordiska och germanska kulturhistorien utan istället mot klassicismens Frankrike, renässansens Italien och antikens Rom. Holbergs främsta förebilder för sina skådespel var inte Shakespeare utan istället Molière och latinantikens komediförfattare Plautus och Terentius.

Franskklassicismens världsbild hade som grund ett absolut statiskt och strängt universalistiskt tänkesätt. Den antika kulturen – särskilt den förfinade latinkulturen – betraktades självklart som den ständigt giltiga estetiska normen.

Den vildvuxna fornnordiska kulturen, och de enskilda folkkulturerna, hade här ingen talan; och heller inte forngreklands primitive Homeros eller Englands barbariske Shakespeare.

2 Gunnar Castrén, *Norden i den franska litteraturen*. Helsingfors, 1910, s. 29.

3 Ibid., s. 28.

2

Någon egentlig historieuppfattning existerade i franskklassicismens värld inte. Människan är, tänkte man sig, en gång för alla färdigskapad av Gud. Historien innebär inte utveckling och förändring utan istället bara efterföljelse och upprepning inom en fastlagd successionsordning.

Under 1700-talets lopp ifrågasattes emellertid efter hand alltmer klassicismens statiska kultur- och samhällssyn. En relativistisk estetik och dynamisk historieuppfattning gjorde sig så småningom allt tydligare gällande. Tidigast, redan vid 1600-talets slut, kom denna nya tolkning av historien till uttryck i Frankrike genom striden mellan »les anciens« [»de gamla«] och »les modernes« [»de moderna«]. De senare hävdade djärvt – i polemik mot de förra – att historien är en process som innebär ett ständigt framåtskridande. Ny kultur är därför alltid överlägsen gammal.

Sättet att resonera hos »les modernes« är ett embryo till det slags evolutionistiska betraktelsesätt som långt senare under 1800-talet – genom Friedrich Hegel (1770–1831), Charles Darwin (1809–1882) och Karl Marx (1818–1883) – kom att dominera västerländskt historiskt tänkande.

Men en form av historisk evolutionism utvecklades fullt ut redan under 1700-talet. Det skedde i Johann Gottfried Herders (1744–1803) *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* [*Tankar kring människohistoriens filosofi*] (1784–1791). Herders tanke här är att den enskilda kulturen, och den enskilda historiska epoken, skall betraktas som ett slags organism ständigt underkastad utveckling och förändring. Vidare är, enligt Herder, varje nationell kultur unik, icke upprepningsbar samt styrd av sin alldeles särskilda folksjäl. Klarast och renast kommer, menar Herder, denna själ till uttryck i folkpoesin.

Kortfattat kan Herders kulturella budskap sammanfattas sålunda: bort från antikimitationen och till folkdiktningen. Herders starka antiklassicism stimulerar senare under högromantiken vid 1800-talets början till utgivandet av folkvisesamlingar. Exempel härpå är Erik Gustaf Geijers (1783–1847) och Arvid August Afzelius (1785–1871) *Svenska folkvisor* (1814–1817).

Vid sidan av Herders organiska historiesyn samt propaganda i folkligt nationell och antikfientlig riktning var även Charles Montesquieus (1689–1755) klimatlära av stor betydelse för frigörelsen under 1700-talet från klassicismens absolut statiska kultur- och samhällssyn.

Enligt Montesquieus klimatlära (formulerad i *De l'Esprit de Loix* [*Lagarnas anda*], 1748) skall de olika kulturerna förstås och

2

värderas mindre utifrån en universell, en gång för alla given, norm och istället mer utifrån sina egna lokala och yttre klimatiska förutsättningar.

Montesquieu förnekar alltså, liksom Herder, existensen av allmängiltiga värderingsnormer och skönhetsideal. Genom denna relativism undanrycks grunden för franskklassicismens universellt syftande estetik samt inspireras till ett stegrat intresse i Europa för sådana kulturer och historiska epoker vilka tidigare betraktats som barbariska eller primitiva. Hit hör bland annat Homeros forngrekland, medeltiden samt de engelska och tyska kulturerna. Hit hör också Skandinavien och Norden.

En tidig etapp i utvecklingen under förromantiken i nordisk riktning är schweizaren Paul Henri de Mallets (1730–1807) två verk *Introduction à l'Histoire de Dannemarc [Introduktion till Danmarks historia]* (1755) samt *Monuments de la mythologie et de la poésie des Celtes et particulièrement des Anciens Scandinaves [Monument av kelternas och särskilt de gamla skandinavernas mytologi och poesi]*, (1756).⁴ Här, i anknytning till Montesquieus tankar om klimatets inverkan på kulturerna, gestaltas de i den kyliga Norden levande forntida skandinaverna som ett särskilt tappert och okänsligt naturfolk vilket ägde en vild och primitivt barbarisk diktning som bildar en frisk kontrast till franskklassicismens, latinitikens och det varma Sydeuropas överförfinat vecka poesi.

Ytterligare en viktig händelse vid 1700-talets mitt, som starkt verkade till förmån för nordism, var walesaren Thomas Grays (1716–1771) dikt *The Bard* (1757). I detta poem om Wales sista skald, som i förtvivlan över Edward I:s erövring av landet begår självmord genom att kasta sig utför en klippa, alluderas avsiktligt på fornnordisk diktning, närmare bestämt på *Darraðarljóð [Spjut-sången]* i *Njals saga*.

Grays dikt inspirerade under 1700-talets senare hälft och tidigt 1800-tal många poeter, även svenska sådana, bland andra Franz Michael Franzén (1772–1847; *Sång öfver Greve Gustaf Philip Creutz*, 1797) och Erik Gustaf Geijer (*Den siste kämpen* och *Den siste skalden*, 1811) till diktning i nordisk och fornnordisk anda. Genom Grays *The Bard* föddes den litterära så kallade nordiska renässansen under förromantiken och romantiken.⁵

4 På de Mallets tid stod ännu inte klart att keltiska och germanska (samt hithörande skandinaviska) språk tillhör olika språkgrupper. Därför Mallets oriktiga sammanblandning av kelter och skandinaver.

5 Termen från Anton Blanck, *Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur*. Stockholm, 1911.

2

Den nya originalitetskulten och naturkänslan

Det under 1700-talets andra hälft kraftigt stigande intresset för dels nordisk och germansk samt dels folkligt ursprunglig och primitiv kultur är aspekter hos den större romantiska rörelse som vid den här tiden anmälde sin ankomst.

Denna under det sena 1700-talet framväxande romantik var i sin tur en följd av den tekniska och sociala revolution som successivt under 1700- och 1800-talen omvandlade Europas länder från aristokratiskt regerade agrarstater till borgerligt styrda industri-samhällen.

Tidigast inträffade denna borgerliga och industriella revolution i Storbritannien. Det är följdriktigt också i första hand härifrån som romantiken, samt den nordiska renässansen, utgår. Sålunda utvecklades i Storbritannien redan tidigt på 1700-talet en ny litteratur som – bland annat genom att förhålliga individen, dyrka originaliteten samt ställa krav på äkthet – starkt opponerade mot den av aristokratin i Europa uppburna och förkonstlade, typiserande samt av regeltvång styrda franskklassicistiska diktningen.

Till denna nya litteratur kan räknas dels den borgerligt realistiska och sentimentala prosaromanen – utvecklad av bland andra Henry Fielding (1707–1754), Samuel Richardson (1689–1761) och Laurence Sterne (1713–1768) – samt dels den revolutionerande djärva och exotiskt primitivistiska naturlyrik som representeras av diktverk som James Thomsons (1700–1748) *The Seasons* (1730), Joseph Wartons (1722–1800) *The Enthusiast, or the Lover of Nature* (1744) samt Edward Youngs (1683–1765) *Night Thoughts* (1742–1745).

Utvecklingen i exotisk och primitivistisk riktning under 1700-talet med början i Storbritannien fick stark extra näring från Frankrike genom Jean-Jacques Rousseaus (1712–1778) naturevangelium formulerat i flera verk av denne, bland dem romanen *Julie, ou La nouvelle Héloïse [Julie, eller den nya Héloïse]* (1761).

Rousseau ställer här det oskuldsfulla ur- och naturtillståndet framför den kultiverade naturen samt den moderna civilisationen och åstadkommer härigenom ett slags omvänd evolutionism.

Han skapar en föreställning om det civiliserade nuet som en förfallstid och den primitiva forntiden som en guldålder värd att återställa eller åtminstone att längta tillbaka till.

Det är till detta slags tänkande dansken Adam Oehlenschläger (1779–1850) tydligt anknyter när han i sin högromantiska dikt

2

»Guldhornene« (1811) säger om den fornnordiska tiden att det då »straalte i Norden« och att då »Himlen var paa Jorden«. ⁶

Det första rent poetiska uttrycket för Rousseaus tänkande och naturevangelium är annars skotten James Macphersons (1736–1796) *The Poems of Ossian* (1760–1765).

Denna serie känslösa och naturromantiska dikter, en hyllning till Skottlands primitiva forntid, inspirerade starkt, vid sidan av Rousseaus skrifter, Johann Wolfgang von Goethe (1749–1832) när han författade sin roman om självmord på grund av hopplös kärlek *Die Leiden des jungen Werthers* [*Den unge Werthers lidanden*] (1774).

Gemensamt för Macphersons *The Poems of Ossian* och Goethes förromantiska roman är förhållandet av det ursprungligt vilda, det rena naturtillståndet, den spontant alldeles äkta känslan, även den helt genuina känsla som leder till eget fördärv.

Från progression till reaktion

Den nordiska renässansen – den nya germanismen och nordismen under förromantiken på 1700-talet – bärs vidare in i hög- och senromantiken under 1800-talet. Dock med omvända ideologiska förtecken.

Under 1700-talet och förromantiken är den nya germanismen och nordismen – liksom förromantiken i stort – förbunden med politisk radikalism; den är ett uttryck för en anti-aristokratiskt borgerlig och individuell frihetstörst i den franska revolutionens anda. Förromantiken och den nordiska renässansen under 1700-talet hyllar internationalismen och världsmedborgarskapet.

Helt annorlunda är germanismen och nordismen beskaffad under hög- och senromantiken vid 1800-talets början och mitt. Här blir denna rörelse underordnad nationalismens och konservatismens reaktion mot 1700-talets upplysningstänkande. 1800-talets nordiska renässans sätter forntiden och traditionen framför nuet och framtiden.

För den liberalism som senare under 1800-talet återupptar upplysningens program från 1700-talet står germanismen och nordismen som en frihetens fiende – en mörkrets vän.

⁶ Adam Oehlenschläger, »Guldhornene« i *Litteraturens klassiker i urval 13: dansk diktning*. Stockholm, 1968, s. 67-72, s. 68.

2

Den nya tidskänslan och ruinromantiken

Steget från franskklassicismens statiskt stillastående värld till romantikens föränderliga tillvaro innebär utvecklandet av en ny naturkänsla. Denna rörelse betyder också – som en följd av den historiefilosofiska evolutionismen formulerad av bland andra Herder – framväxandet av en alldeles ny tidsupplevelse.

En av de under 1700-talet mest framträdande sinnebilderna för denna nya förnimmelse av tid är ruinen. Olika former av ruiner blev, särskilt under förromantiken, ett stående inslag i kulturlivet. Gärna, som påpekats av Kerstin Smeds, konstgjorda ruiner »som skulle återknyta ägarens band till gångna tiders släktled och myter. Den första i England lär ha byggts 1729 i Cirencester Park.«⁷

Människan har naturligtvis i alla tider levt med ruiner av skiftande slag. Tiden har ständigt flytt och livet har varit kort. Allt levande och allt av människan skapat har alltid brutits ned efter hand och blivit ruin.

Successivt under 1700-talet emellertid, händer någonting särskilt med människans förhållande till förfallet och ruinen. Denna relation blir, på ett alldeles nytt sätt, traumatisk och ångestladdad. Kerstin Smeds igen:

När blev förfallet traumatiskt? [...]. Med [Michel] Foucault kunde man säga att ångesten sammanfaller med det ögonblick då progressionen, framåtskridandet, av Herder och Hegel infördes i vårt sätt att hantera och skriva historien på 1790-talet. Med det tekniska och industriella 1800-talet, den »snabba förändringens« genombrott, det vill säga moderniteten, blev denna livsångest verkligt akut.⁸

Ruinromantiken under 1700-talet befinner sig alltså vid modernitetens startpunkt. Den pekar härigenom framåt i tiden – och långt fram i tiden ända till vår postmoderna epok.

Ruinromantiken är nämligen, genom dess stora omedelbara slagkraft, ett slags embryo till vår tids, den postmoderna erans, populärkultur i form av upplevelse- och turism-industri.

Ruinromantiken är detta tillsammans med den nordiska renässansen. Ty gemensamt för dessa två fenomen är att de, precis som vår tids upplevelse- och turism-industri, är riktningar och verksamheter med uppgiften att producera folkligt förankrade och populära myter kring det förflutna.

7 Kerstin Smeds, »Försvinnandets kultur och mumifieringen av världen: om tidsångest och bevarandestrategier« i *Kulturella perspektiv* 2007:1, s. 2–19, s. 4. Se vidare även Rose Macaulay, *Pleasure of Ruins*. London, 1953 och Christopher Woodward, *In Ruins*. London, 2001.

8 Ibid., s. 3.

2

Gemensamt för samtliga dessa rörelser och verksamheter är också, att de åstadkommer dessa myter om det som varit genom att, likt Hollywoods filmregissörer, favorisera känsloladdade, sentimentala, nostalgiska och heroiska stämningar på den verkliga verklighetens, den egentliga historiens bekostnad.

Ruinen är härvidlag det ideala motivet. Den sätter omedelbart och känsloladdat fantasin i rörelse bakåt i tiden.

Ämnet för denna framställning – Fet-Mats – är just en sådan starkt känsloladdad ruin. Han är en mänsklig ruin som i kulturellt hänseende hör hemma främst i romantikens epok – men också i postmodernismens era.

Under modernismens tid däremot, 1900-talets första hälft, är Fet-Mats kulturellt närmast obefintlig. Thomas Eicher konstaterar:

Seit mehr als einem halben Jahrhundert [1900-talets första hälft] wurde der Stoff vom Bergwerk zu Falun nicht mehr zum literarischen Gegenstand gemacht. Das hat gewiß seine Gründe in der Weltsicht und Geisteshaltung des modernen Menschen. Nur die Postmoderne der 80er Jahre hätte die Geschichte für den Leser entdecken können.⁹

[Under mer än ett halvt århundrade [1900-talets första hälft] användes ämnet gruvan i Falun inte alls litterärt. Det har säkert sin grund i världsuppfattningen och sinnelaget hos den moderna människan. Bara de postmoderna under 80-talet har kunnat upptäcka historien som läsbar.]

Romantiken och postmodernismen har åtminstone ett viktigt gemensamt som skiljer dessa två riktningar från modernismen: både romantiken och postmodernismen blickar sentimentalt och nostalgiskt bakåt – mot det som en gång varit levande men som nu är bara ruin.

Romantiken och postmodernismen visar bakåt; modernismen pekar framåt. Fet-Mats, som kulturellt fenomen, hör hemma i tillbakablickande tider. Han tillhör romantiken och postmodernismen. Han är »retro«.

Idag, i den postmoderna eran, förbinds Fet-Mats med den upplevelse- och turism-industri som är Världsarvet Falun och Kopparbergslagen. Fet-Mats är därmed en ruin som knyter an till en annan ruin, nämligen resterna – den av Unesco världsarvsförklarade återstoden – av koppargruvan i Falun.

9 Thomas Eicher, »Vorwort« [»Förord«] i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes [Gruvan i Falun: varianter på ett litterärt ämne]*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext;1), s. 7-10, s. 7.

2

Den tyska idealistiska filosofin och tillvarons nattsida

Några av den romantiska rörelsens viktigaste aspekter har ovan berörts – bland dem den historiefilosofiska evolutionismen, den nordiska renässansen, det starkt känsloladdade och ruinromantiken.

Ytterligare ett betydande särdrag hos romantiken är framträdandet av en tysk idealistisk filosofi – företrädd av främst Johann Gottlieb Fichte (1762–1814) och Friedrich Wilhelm Joseph von Schelling (1775–1854).

På grundvalen av denna idealistiska filosofi betonades under romantiken, i motsats till vad som var fallet under det tidiga 1700-talets rationalistiskt och materialistiskt tänkande franska klassiska tid, samhörigheten – inte åtskillnaden – mellan oorganiskt och organiskt, mellan materia och ande.

Materien, naturen i fysisk bemärkelse, blev för idealismens filosofer, liksom för romantikens poeter och konstnärer, en aspekt hos andan, dess uppenbarelse i sinnevärlden.

Genom detta filosofiskt idealistiska sätt att tänka stimulerades under romantiken också ett intresse för tillvarons natt- eller fransida – den aspekt av världen som vetter mot mörkret och djupet, mot det mysteriösa och sublimala, mot det fantastiska och oförklarliga.

»Bergbau« som poetiskt motiv i den tyska romantiken

Ett av de många verk från romantiken i vilka samtliga ovan beskrivna karakteristiska ingredienser – den historiefilosofiska evolutionismen, den nordiska, det starkt känsloladdade, ruinromantiken, det filosofiskt idealistiska tänkesättet – sammanfaller är läkaren Gotthilf Heinrich Schuberts (1780–1860) *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft [Granskningar av naturvetenskapens nattsida]* (Dresden, 1808).

Huvudtankarna i denna bok, som är en sammanställning av en serie föreläsningar som Schubert höll i Dresden under 1800-talets första år, knyter tydligt an till Schellings filosofi.

I likhet med Schelling hävdar Schubert att natur och ande ytterst är ett och detsamma samt också att människan, före syndafallet, levde i en guldålder, i en ursprunglig paradistillvaro. Till detta

2

kopplas hos Schubert, genomgående i hans verk, bilden av naturen och jorden som en ständigt levande själ – en odödlig moder.¹⁰

En huvudtanke hos Schubert är vidare, att psykiska fenomen har metafysisk betydelse. Genom till exempel fjärrskådning och telepati, drömmar och hypnos, – men också genom sagor och myter – kommer, menar Schubert, människan omedvetet i kontakt med det högsta, med Gud.

I vissa stycken kan Schuberts tänkande sägas förebåda modern djuppsykologi – Sigmund Freud (1856–1939) och Carl Gustav Jung (1875–1961). För många av romantikens poeter vid 1800-talets början, bland dem E.T.A. Hoffmann (1776–1822), hade Schubert stor betydelse genom sin inriktning mot det besynnerliga, det apart märkliga och fantastiska.

Ytterligare ett skäl till det schubertska tänkandets popularitet under tidigt 1800-tal var att det gav svar på, och förklarade, de stora krigen, Napoleon-krigen, som pågick vid denna tid och som gjorde döden ständigt och plågsamt närvarande i många människors medvetanden. En älsklingsidé hos Schubert var att döden är ett uttryck för – en förklaring av – människoandens djupare samhörighet med naturen.¹¹

En annan central tanke hos både Schubert och Schelling har att göra med metaller. Enligt Schubert och Schelling förhåller det sig så att metallerna är den mystiskt och magiskt förenande länken mellan naturen och anden, mellan den oorganiska och den organiska världen.¹² Hos Schubert heter det: »Das ganze Reich der Metalle, scheint an der Grenze der beiden Welten zu sein [...]«¹³. [»Hela metallernas rike synes befinna sig på gränsen mellan de två världarna [...]«].

Schuberts och Schellings gemensamma sätt att tänka kring mysteriet metaller är ett av skälen till att »Bergbau«, det vill säga gruvdrift och gruvhantering, den verksamhet genom vilken metaller utvinns, ofta under romantiken – särskilt i Tyskland – kom till

¹⁰ Om denna bild hos Schubert av jorden som en ständigt levande moder, se vidare John Landqvist, *Erik Gustaf Geijer: hans levnad och verk*. Stockholm, 1924, s. 149.

¹¹ Jfr Carl Beck, »E.T.A. Hoffmanns Erzählung ›Die Bergwerke zu Falun‹: eine literaturhistorische Studie« [»E.T.A. Hoffmanns berättelse ›Gruvan i Falun‹: en litteraturhistorisk studie«] i *Freiberger Forschungshäfte* 11. Leipzig, 1955, s. 264–272, s. 265.

¹² Jfr Stefan Bergström, *Between Real and Unreal: A Thematic Study of E.T.A. Hoffmann's »Die Serapionsbrüder«*. New York, 2000, s. 91.

¹³ Gotthilf Heinrich Schubert, *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*. Darmstadt, 1967, s. 201.

2

användning för att poetiskt kunna åskådliggöra tillvarons nattsida – det mörka och djupa, det mysteriösa och sublimes, det fantastiska och oförklarliga. Metallerna kom rentav i ett flertal romantiska diktverk att gestaltas som något av den vises sten eller som en religiös uppenbarelse – ett bud inifrån jorden om existensen av en himmelsk salighet ovanför densamma.

Ett verk av detta slag är Friedrich von Hardenbergs (1772–1801) ofullbordade och posthumt utgivna roman *Heinrich von Ofterdingen* (1802). I denna bok av Hardenberg – eller Novalis som var hans författarnamn – ägnas ett helt kapitel (det femte) åt »Bergbau«. I detta kapitel säger en gammal man, till huvudpersonen Heinrich, om sitt tidigare värv som gruvarbetare:

»Herr«, sagte der Alte, indem er sich zu Heinrichen wandte, und einige Tränen aus der Augen trocknete, »der Bergbau muß von Gott gesegnet werden! Denn es gibt keine Kunst, die ihre Teilhaber glücklicher und edler machte, die mehr den Glauben an eine himmlische Weisheit und Fügung erweckte, und die Unschuld und Kindlichkeit des Herzens reiner erhielt, als der Bergbau.«¹⁴

[»Min herre«, sade den gamle, medan han vände sig till lille Heinrich, och torkade några tårar ur ögonen, »bergshanteringen måste vara välsignad av Gud! Ty det finns ingen konst, som gjorde sin utövare lyckligare och ädlare, som mer väckte tron på en himmelsk vishet och skickelse, samt höll hjärtats oskuld och barnslighet renare, än bergshanteringen.«]

Men bergshantering, sökandet efter skatter i jordens inre, är inte en riskfri verksamhet utan tvärtom, både fysiskt och psykiskt, en våldsamt farofylld sådan. Just bergshanterings hotfullhet och farlighet är ett centralt inslag i Ludwig Tiecks (1773–1853) sago-betonade berättelse *Der Runenberg* [*Runberget*] (1804).

Huvudpersonen här, den unge Christian, förtrollas av den demoniska makt som utgår från underjordens metaller och ädelstenar. Han överger sin ordinärt borgerliga tillvaro samt sin familj och försvinner i jordens inandöme efter att i syner och drömmar ha förnummit en överjordiskt skön bergsdrottning. Många år senare dyker Christian åter upp som en sinnessjuk åldrad man släpande på en säck med vanliga stenar som han tror är ädelstenar.

Ännu en berättelse från romantiken där »Bergbau« står i centrum, och där handlingen, liksom i *Heinrich von Ofterdingen* och i *Der Runenberg*, pendlar mellan tillvarons ytterligheter – mellan lycksalighet och förtvivlan, mellan mental hälsa och sinnessjukdom, mellan liv och död – är den mest berömda gestaltningen

¹⁴ Novalis, [pseud. för Friedrich von Hardenberg], *Heinrich von Ofterdingen: ein Roman*. Stuttgart, 1993, s. 67.

2

någonsin av Fet-Mats-motivet, nämligen E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« (1819). Till denna novell, starkt inspirerad av Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*, återkommer jag i kapitel fyra.

Erik Gustaf Geijer och »Bergbau« som poetiskt motiv

I svensk högromantisk diktning framträder bergshantering som poetiskt motiv främst hos Erik Gustaf Geijer och tydligast i hans två dikter »Svegder« (1811) och »Bergsmannen« (1812).

I den först nämnda av dessa berättas den gamla sägnen i *Ynglingasagan* om kung Svegder som i sitt sökande efter Odens vishet försvinner in i ett berg:

Då öppnade sig bergets hårda sida,
Och in såg Svegder; – men hvad der han sett,
Det kan ej menskligt öga se och lida,
Det forskar fåfängt något menskligt vett.
Allt nog, – han kunde icke längre bida,
I hällens öppna barm han lopp med ett.
Den slöts; – och är ej sagans vitsord jäfvigt,
Så sitter konung Svegder där för evigt.¹⁵

I »Svegder« förenas »Bergbau«-motivet och den nordiska renässansen genom anknytningen till fornnordiskt ämne. Även i »Bergsmannen« anknyts till fornnordisk mytologi. Dessutom föreligger här en tydlig koppling till Gotthilf Heinrich Schuberts föreställning om jordklotet som en ständigt levande moder.¹⁶ Huvudpersonen – en bergsman eller gruvarbetare – säger:

Jag sitter i berget och ser deruppå;
Der hör jag min moders pulsar gå.
Dess hjerta slår
I dag som i går,
Som för tusende år,
Medan släkten försvinna, som droppar i hafven.
Den modren älskar, han går till dess barm;
Der lär han sig tåla, der hvilar han varm
Som i vaggan eller i grafven.¹⁷

Som senare i denna framställning visas (i kapitel 5) spelar Geijers »Bergbau«-diktning roll som inspirationskälla för visst svenskt

15 Erik Gustaf Geijer, »Svegder« i förf:s *Samlade skrifter. Del 1*. Stockholm, 1875, s. 213–215, s. 215.

16 Se vidare Landqvist, 1924, s. 153.

17 Erik Gustaf Geijer, »Bergsmannen« i förf:s *Samlade skrifter. Del 1*. Stockholm, 1875, s. 232–234, s. 233.

2

skrivande kring Fet-Mats-historien under senromantikens tid.

En annan, och än mer central, framkallare av texter kring Fet-Mats-motivet under 1800-talet är Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*. Mer härom i det närmast följande.

Gotthilf Heinrich Schubert och Fet-Mats-motivet

I Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft* berörs på många ställen skandinaviska samt svenska kulturella och naturliga förhållanden och fenomen. Bland mycket annat av nordiskt slag återges här historien om Fet-Mats.

Detta sistnämnda sker i samband med att Schubert diskuterar skillnaden mellan människans och djurets fysiska nedbrytning efter döden. Enligt Schubert förhåller det sig så, att människokroppen, som en följd av att den innehåller särskilt mycket fosfor, bryts ned hastigare än djurkroppen. Detta är, menar Schubert i sin bok, förklaringen till att vi har mer fossila djurkvarlevor än människorester bevarade från jordklotets urtid (!).

Schuberts version av Fet-Mats-historien följer nedan. En aning besynnerligt i denna variant av Fet-Mats-berättelsen är att Schubert, som uppenbarligen besatt en hel del sakkunskaper kring fallet Fet-Mats – han hänvisar i sin bok till vederhäftiga källor såsom Cronstedts och Hülphers tidigare i detta arbete nämnda verk – uppfattade koppargruvan i Falun som en järngruva (»Eisengrube«):

In dem Gips- und Salzgebirge des nördlichen Frankreichs sind die Gebeine einiger Landtiere noch ziemlich wohl erhalten, dagegen sahe man jenen im Salzburgischen gefundenen menschlichen Körper, der vielleicht seit einigen Jahrhunderten in einer ähnlichen Salz- und Gipsauflösung als die, woraus die erwähnten Gebirge entstunden, gelegen, schon nach einigen Tagen an der Luft zerfließen.

Auf die gleiche Weise zerfiel auch jener merkwürdige Liechnam, von welchem Hülpher[s], Cronstedt und die schwedischen gelehrten Tagebücher erzählen, in eine Art von Asche, nachdem man ihn, dem Anscheine nach in festen Stein verwandelt, unter einem Glasschrank vergeblich vor dem Zutritt der Luft gesichert hatte. Man fand diesen ehemaligen Bergman, in der schwedischen Eisengrube zu Falun, als zwischen zween Schächten ein Durchschlag versucht wurde. Der Leichnam, ganz mit Eisenvitriol durchdrungen, war anfangs weich, wurde aber, so bald man ihn an die Luft gebracht, so hart als Stein. Fünfzig Jahre hatte derselbe in einer Tiefe von 300 Ellen in jenem Vitriolwasser gelegen, und niemand hätte die noch unveränderten Gesichtszüge des verunglückten Jünglings erkannt, niemand die Zeit, seit welcher er in dem Schachte gelegen, gewußt, da die Bergchroniken so wie die Volks-

2

sagen bei der Menge der Unglücksfälle in Ungewißheit waren, hätte nicht das Andenken der ehemals geliebten Züge eine alte treue Liebe bewahrt. Denn als um den kaum hervorgezogenen Leichnam das Volk, die unbekanntes jugendlichen Gesichtszüge betrachtend, steht, da kömmt an Krücken und mit grauem Haar ein altes Mütterchen, mit Tränen über den geliebten Toten, der ihr verlobter Bräutigam gewesen, hinsinkend, die Stunde segnend, da ihr noch an den Pforten des Grabes ein solches Wiedersehen gegönnt war, und das Volk sah mit Verwunderung die Wiedervereinigung dieses seltenen Paares, davon das eine, im Tode und in tiefer Gruft das jugendliche Aussehen, das andre bei dem Verwelken und Veralten des Leibes die jugendliche Liebe treu und unverändert erhalten hatte, und wie bei der 50jährigen Silberhochzeit der noch jugendliche Bräutigam starr und kalt, die alte und graue Braut voll warmer Liebe gefunden wurden.¹⁸

Schuberts bok översattes till svenska 1819 under titeln *Betraktelser öfver naturvetenskapens minst utredda eller ännu ej upplösta problemer*. Nedan följer det ställe i den svenska översättningen som svarar mot passagen ovan:

I norra Frankrikes gips- och saltberg äro några lantdjurs ben ännu temligen väl bibehållna; deremot sönderflöt den menniskokropp efter några dagar i fria luften, som man funnit inom Salzburgska området, och hvilken kanske några århundraden legat i en dylik salt- och gipsupplösning, som den, hvaraf nämnda berg uppkommit.

På lika sätt sönderföll ock den märkvärdiga kropp, om vilken Hülpher[s], Cronstedt och de Svenska lärda dagböckerna berätta, till en sorts aska, sedan man förgäfves inom ett glasskåp förvarat honom för luftens inträde, ehuru han tycktes vara förvandlad till en hård sten. Man fann denna fordnas bergsman i Svenska jerngrufvan vid Fahlun, då man försökte att göra ett tvärslag imellan tvänne schakter. Kroppen, helt och hållet genomträngd af jernvictriol, var i början mjuk, men blef, så snart han kom i fria luften, hård som sten. Den hade legat 50 år i victriolvatten vid ett djup af 300 alnar; och ingen hade ännu igenkänt den omkomne ynglingens anletsdrag, ingen vetat, huru länge han legat i schaktet, emedan hvarken bergskronikorna eller folksägnera kunde lemna någon upplysning för de många olyckshändelsernas skull, om icke en gammal trogen kärlek förvarat minnet af de älskade dragen. Ty då folket stod omkring den nyss uppdagna kroppen och betraktade det okända, unga ansigtet, kom en gammal gumma på kryckor och med grå hår, nedföll under tårar öfver den älskade döde, som varit hennes förlovade brudgumme, och välsignade den stund, då detta återseende, ännu vid grafvens brädd, förunnades henne; och med häpnad såg folket detta sällsynta pars återförening, hvaraf den ena, i döden, uti en djup graf, troget och oförändradt bibehållit sitt unga utseende och den andra bevarat sin ungdoms kärlek, ehuru hennes kropp förvissnat och åldrats; såg, huru den ännu unga brudgummen vid guld-bröllopet, efter 50 års förlopp, var stel och kall, men den gamla och gråhåriga bruden full af varm kärlek.¹⁹

¹⁸ Schubert, 1967, s. 214 ff.

¹⁹ Gotthilf Heinrich Schubert, *Betraktelser öfver naturvetenskapens minst utredda eller ännu ej upplösta problemer*. Stockholm, 1819, s. 208 ff.

2

När Schubert här omtalar »de Svenska lärda dagböckerna« (»die schwedischen gelehrten Tagebücher«) åsyftar han säkerligen, som påpekas hos Georg Friedmann (1887), ett ställe hos Abraham Hülphers (1957 [1762]) där denne, genom frasen »Wetenskap. Societet. Handl. 1722, p. 250« hänvisar till Adam Leyels artikel om Fet-Mats i Bokwettsgillet's tidskrift *Acta literaria Sveciæ*.²⁰

En besynnerlighet i citatet ovan ur den tyska originaltexten är orden om det femtioåriga silverbröllopet (»der 50jährrigen Silberhochzeit«). Det är ju här fråga om ett guldbröllop och inte om ett silverbröllop. I den svenska översättningen från 1819 heter det också mycket riktigt »guld-bröllopet«.

Schuberts berättelse om Fet-Mats och hans fästmö bildar startskottet för den skönlitterära behandlingen i Tyskland av Fet-Mats-historien. Visserligen gjorde Schubert själv anspråk på att bedriva naturvetenskap snarare än diktande, men omvärlden dömde anorlunda. Det som gav Schuberts framställning dess stora betydelse i hans samtid var de poetiska aspekterna och inte de förment vetenskapliga.

Särskilt påfallande i hans text är att han, på utpräglat romantiskt sätt, anslår starka patetiska känsloträngar samt att han lyfter fram en extraordinär händelse som inträffat i en avlägsen och exotisk del av världen, Dalarna i det långt bort i norr belägna Sverige.

Känslan av dikt snarare än sakframställning stärks också av att Schubert förvrider den historiska verkligheten, uppenbarligen i syfte att skapa poetisk verkan, genom att runda av den tid Fet-Mats varit försvunnen till precis femtio år.

Ingenting sägs heller hos Schubert om att, i den historiska verkligheten, fler personer än den gamla fästmön, det vill säga Margreta, kunde identifiera den döde gruvdrängen när hans lik upptäcktes 1719.

Detta beror dock inte på ett medvetet bortval från Schuberts sida i poetiserande riktning. Istället är det säkert så att Schubert helt enkelt inte kände till förhållandet.

De källor han direkt och indirekt hänvisar till är Leyel (1722), Cronstedt (1758) och Hülphers (1957 [1762]). I endast en av dessa – Leyel (1722) – klargörs att fler än Margreta kände igen och kunde identifiera den döde gruvdrängen när han upptäcktes. Men Schubert läste, som påpekas hos Friedmann (1887), aldrig

²⁰ Hülphers, 1957, s. 312. Se härom vidare Friedmann, 1887, s. 17 f.

2

Levels framställning. Han kände till denna text bara indirekt via Hülphers hänvisning till den genom formuleringen »Wetenskap. Societet. Handl. 1722 p. 250«. ²¹

Betydelsen av Schuberts återgivning av historien om Fet-Mats är stor. Den är den direkta orsaken till Fet-Mats-motivets spridning i främst tysk poesi, novell, dramatik och musikdramatik under 1800-talet.

Utan Schubert hade Fet-Mats knappast erhållit den plats han nu har som framträdande världslitterärt ämne i Elisabeth Frenzels *Stoffe der Weltliteratur [Världslitteraturens ämnen]* (1962). ²²

Det mest intressanta hos Schubert är emellertid inte vad han säger utan istället vad han inte meddelar. Han säger ingenting om Fet-Mats egennamn och än mindre någonting om fästmöns. Han påpekar heller inte att Fet-Mats kropp efter upptäckandet av den blev ett utställningsföremål.

Detta är en aning överraskande eftersom Schubert rimligen bör ha haft kännedom om dessa förhållanden. De meddelas ju uttryckligen hos Hülphers (1957 [1762]) – den urkund som är Schuberts huvudkälla.

Det faktum att Fet-Mats gjordes till utställningsföremål framgår också hos Cronstedt (1758) när han, som tidigare framgått, säger att Fet-Mats i många år stod i ett glasskåp:

Mennisko-kroppar äro fundne twänne gångor i Fahlu Grufwa. Den senare stod i många år i et glasskåp, men började på slutet at witra sönder.

På precis samma sätt låter det i den tyska översättning av Cronstedts verk från 1770 vilken Schubert rimligen måste ha läst:

Menschenkörper. Dergleichen sind zweymal in der falunischen Grube gefunden worden. Der letztere wurde sehr lange in einem gläsernen Kasten aufbehalten, fieng aber endlich an, zu verwittern, und zu verfallen. ²³

Hur som helst står klart, att Schuberts tystnad på här berörda punkter haft helt avgörande betydelse för den skönlitterära och dramatiska utformningen av Fet-Mats-motivet under 1800-talet. Detta kommer att framgå i det följande.

21 Friedmann, 1887, s. 18.

22 Elisabeth Frenzel, »Bergwerk zu Falun« [»Gruvan i Falun«] i förf:s *Stoffe der Weltliteratur: ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*. Stuttgart, 1962, s. 77–79.

23 Axel Fredric Cronstedt, *Cronstedts Versuch einer Mineralogie*. Copenhagen und Leipzig, 1770, s. 287.

3

Fet-Mats-motivet i poesi, prosa och dramatik under högromantiken före 1819

Tidskriften Jason och Theodor Nüblings »Poetiskt försök«

Ett år efter utgivandet av Gotthilf Heinrich Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft* omtrycktes versionen i denna bok av Fet-Mats-historien i den tyska litterära tidskriften *Jason* (i aprilnumret 1809). Till Schuberts text fogades även en uppmaning till läsarna att skapa nya varianter av berättelsen om Fet-Mats.

Den första reaktionen på uppmaningen kom den 22 september 1810 i *Stuttgarter Morgenblatt* [*Stuttgarts Morgonblad*] där en dikt av Theodor Nübling med titeln »Poetischer Versuch eines Dilettanten nach einer Dichteraufgabe im 4. Stück 1809 der Monatschrift Jason« [»Poetiskt försök av en dilettant efter en diktaruppgift i avdelning 4 i månadsskriften Jason 1809«] publicerades.

Dikten är en växelrimmad niostrofig ballad, åtta rader per strof och stigande rytm (anapester och jamber).

I den första strofen berättas om hur en gruvdräng tar sig ned till botten av ett förfärligt schakt i gruvan vid Falun i Sverige för att här, under bön på grund av arbetets farlighet, starta sitt dagsverke. Nere i djupets svarta natt upplyses han av fackelljus samt andas in gruvans otäcka, giftiga luft. Han färd bär mot dödens rike. Kallt andas bergets ande i klyftorna. Facklorna omkring honom lyser allt blekare:

Zu Falun in Schweden in tiefem Schacht
Fährt der Bergmann zum schaurigen Grunde,
Ihm leuchtet die Fackel in schwarzer Nacht
In dem grausen giftatmenden Schlunde,
Er fängt mit Gebet sein Tagewerk an,
Zum Reiche des Todes entführt die Bahn;
Kalt haucht durch Schluchten der Berggeist hin,
Und bleicher unflimmern die Fackeln ihn.¹

¹ Theodor Nübling, »Poetischer Versuch eines Dilettanten nach einer Dichteraufgabe im 4. Stück 1809 der Monatschrift Jason« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 41–42, s. 41.

3

Härefter, i stroferna två och tre, skildras hur gruvdrängen tillsammans med några arbetskamrater, under sina ansträngningar att finna kopparådror (»Adern des Kupfers«²) i berget, bryter igenom en vägg mellan två schakt och finner ett människolik.

I strof fyra förs liket upp ovan jord och i strof fem tränger en gammal kvinna med silverlockar och kryckor fram genom mängden av sörjande människor som samlats kring den döde. Hon igenkänner honom som sin fästman från ungdomen då han har kvar sitt utseende från den tiden.

I strof sex välkomnar den gamla kvinnan fästmannen tillbaka samt förklarar att hon, när hon själv snart kommer att dö, skall vila tillsammans med fästmannen i hans föräldrars grav. Här fastslås också att orsaken till den avlidnes bevarade unga drag är att han legat i gruvan i vitriolhaltigt vatten.

I slutstroferna sju, åtta och nio förbereds och genomförs den kristliga begravningen av den döde gruvarbetaren. Dikten slutar med att den gamla fästmön faller på knä vid graven högt bedjande:

Sie sank auf die Knie, sie betete laut:
»Bald folgt dir, Geliebter, die treue Braut;
Uns beide verschließ' ein Leichenstein
Und ewig bleibst du, Geliebter, mein!«³

[Hon sjönk på knä, hon bad högt: / »Snart följer dig, Älskade, den trogna bruden; / Oss båda försluter en gravsten / Och evigt förblir du, Älskade, min!«]

Åtskilligt av sakinnehållet i Nüblings dikt går tydligt tillbaka till Schubert. Hit hör det vitriolhaltiga vattnet som förklaring till den dödes ungdomliga utseende, vidare fästmön på kryckor samt även uppgiften att den avlidne varit försvunnen i precis femtio år.

Men Nüblings framställning avviker också från Schuberts. Till skillnad från Schubert har Nübling – av någon okänd anledning – klart för sig att Falu koppargruva är just det och inte en järngruva.

Hos både Schubert och Nübling görs en stor poäng av återföreningen av de bägge älskande. Men inte på samma sätt; betoningarna ligger olika.

I Nüblings dikt sker återföreningen i den framtid som är när fästmön dör och nedläggs i samma grav som den redan omkomne fästmannen. Det är för att betona detta förhållande som Nübling ägnar påfallande stort utrymme (tre av diktens nio strofer) åt just den kristliga begravningen av den döde gruvdrängen.

2 Ibid.

3 Ibid.

3

Hos Schubert emellertid, sägs ingenting alls om denna begravning. Här sker återföreningen mellan de båda älskande tidigare, redan i den stund den avlidne tagits ovan jord och den gamla fästmön igenkänner honom. Ung kropp sammanförs då med ung själ:

[...] und das Volk sahe mit Verwunderung, die Wiedervereinigung dieses seltenen Paares, davon das eine, im Tode und in tiefer Gruft das jugendliche Aussehen, das andere bei dem Verwelken und Veralten des Leibes die jugendliche Liebe treu und unverändert erhalten hatte [...].

[...] och med häpnad såg folket detta sällsynta pars återförening, hvaraf den ena, i döden, uti en djup graf, troget och oförändradt bibehållit sitt unga utseende och den andra bevarat sin ungdoms kärlek, ehuru hennes kropp förvissnat och åldrats [...].

Schubert har större sinne än – den mer jordnära – Nübling för den romantiskt sublima tanken om dödens och materiens (gruvdrängens unga kropp) och livets och andens (fästmöns unga kärlek) djupare samhörighet.

Schuberts gestaltning av fästmöns igenkännande av den döde gruvdrängen och återförening med honom som en samtidig händelse, inspirerade under 1810-talet till ett flertal dikter i vilka skeendet ytterligare skruvas till så, att fästmön dör i samma stund som hon igenkänner sin fästman. Dessa dikter med starkt melodramatisk verkan berörs i följande avsnitt.

Fler dikter i Schuberts efterföljd

Nüblings dikt var, som ovan framgått, ett svar på tidskriften *Jasons* efterlysning av efterföljare till Schuberts version av Fet-Mats-historien. Fler sådana svar publicerades från 1810 och under ett antal år framåt i olika sammanhang.

Det rör sig dock inte om några poetiska mästerverk. De flesta av dessa dikter som skrevs med anknytning till Fet-Mats åren direkt efter publicerandet av Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft* är, liksom Nüblings ovan berörda »Poetischer Versuch«, tämligen mediokra alster. Några av dem är dock av visst intresse såtillvida att de pekar framåt mot senare, och bättre behandlingar, av Fet-Mats-motivet.

Två tidiga reaktioner på *Jasons* efterlysning av nya varianter av Schuberts Fet-Mats-gestaltning är de anonyma dikterna »Der Jüngling in der Eisengrube zu Falun« [»Ynglingen i Falu järngruva«] och »Die Auferstehung der Liebe« [»Kärlekens pånyttfödelse«].

3

Handlingen i »Der Jüngling in der Eisengrube zu Falun« (publicerad i aprilnumret av *Jason* 1811) börjar med upptäckten av den avlidne ynglingen i järngruvan i Falun och fortsätter och avslutas med att den åldrade fästmön igenkänner honom och genast dör lycklig i förväntan att hennes själ skall flytta upp till fästmannen i himlen.

Dikten – en enda strof omfattande fyrtiofyra parvis rimmade rader – avslutas med följande ord som på ett litet märkligt sätt, genom sin åkallan av flera gudar i himlen, knyter an till hedniskt snarare än till kristet tänkande:⁴

Also flehend, in der Sonne letztem Roth
Saugt sie aus den Lippen Wonnetod.
Aus dem Körper mit unendlichem Verlangen,
Ist die Liebe zu den Göttern heimgegangen.⁵

[Alltså bönfällande / I solens sista rodnad / Sög hon med läpparna sällhetsdöd. / Bort från kroppen i oändlig längtan, / Har kärleken gått hem till Gudarna.]

Den andra av ovan nämnda anonyma dikter »Die Auferstehung der Liebe« (publicerad i januarinumret av *Jason* 1811) utmärker sig därigenom att den har karaktären av religiös hymn. Den är en lovprisning av kärleken uppfattad som ett bud på jorden om existensen av det gudomliga.

En aning annorlunda är här även att den döde gruvdrängen nu fått ett namn, nämligen det något norskklingande Olav. Den sista av diktens sex strofer, i vilken skildras den gamla fästmöns igenkännande av fästmannen Olav samt hennes omedelbara död i lycksalighet, lyder:

Mein Olav! Geliebter! Verlohrener! Mein!
Und sterbend umschlingt sie ihn wieder:
Mit Seligkeit kränzt sich die lange Pein,
Vom Aether sehen sie nieder!
O Liebe! O Liebe! du lichte Quelle,
O himmlischer Strahl mit ewiger Helle,
Du segnest den Tod zum Leben ein,
Du Bote der Gottheit auf irdischer Welle!⁶

[Min Olav! Älskade! Förlorade! Min! / Och döende famnar hon honom åter: / Med lycksalighet kransas den långa plågan, / Från etern ser de ner! / O Kärlek! O Kärlek! Du ljusa källa, / O himmelska stråle med evigt ljus, / Du välsignar döden till liv, / Du gudomlighetens bud på jordiska böljor!]

4 Jfr Ilpo Tapani Piirainen & Ulrich Greb, »Die Geschichte des Bergmanns von Falun und ihre literarische Bearbeitung« [»Historien om gruvarbetaren från Falun och dess litterära bearbetning«] i *Der Anschnitt* 42(1990):2, s. 54-67, s. 59.

5 Cit. Friedmann, 1887, s. 25.

6 Cit. ibid, s. 23.

3

Anknytningen till den historiske Fet-Mats och till Schuberts berättelse om hans öde är i »Die Auferstehung der Liebe« ganska lös och otydlig. Ingenting sägs till exempel om Sverige och Falun eller om vitriolvatten eller om att den döde gruvdrängen, med sitt märkligt ungdomliga utseende, varit försvunnen i flera årtionden.

Antagligen på grund av denna otydlighet tillfogades dikten, vid publiceringen i januarinumret av *Jason* 1811, följande förklarande prosakommentar:

In den Eisengruben zu Falun. Vgl. Dichteraufgabe *Jason* 1809, 1. Band, S. 394.⁷

[I Falu järngruva. Jfr diktaruppgift *Jason* 1809, Band 1, s. 394.]

Ytterligare en poetisk version kring Fet-Mats-motivet från tidigt 1800-tal är dikten »Liebestreue« [»Kärlekstrohet«] (tillkommen senast 1810⁸) av Friedrich Kind (1768-1843), en mindre betydande poet som är mest känd som textförfattare (1817) till Carl Maria von Webers romantiska opera *Der Freischütz* [*Friskyttan*] (1821).

»Liebestreue« äger tretton strofer om sju rader vardera. Slutrimmen är genomgående tvåstaviga och ganska elegant organiserade efter mönstret A,B,B,A,B,C,C.

Liksom i de tidigare berörda anonyma poemen dör i Kinds dikt fästmön direkt vid igenkännandet av sin döde fästman. I »Liebestreue« finns dock inte samma metafysiska dimension, samma lycksaliga förtröstan hos fästmön på en återförening med fästmannen i himlen, som i de anonyma poemen.

Huvudparten av »Liebestreue« ägnas fästmöns, kallad »die Arme« [»den arma«], trogna och sorgsna väntan på fästmannen Georg vilken sedan många år varit försvunnen i en icke namngiven gruva.

Fästmön beskrivs som en klagande osalig ande (»ein klagender Geist ohne Frieden«)⁹, som ständigt med tragisk uppsyn vandrar omkring i den vita brudklänning hon fick av Georg strax innan han försvann.

7 Cit. ibid. s. 22.

8 Dateringen från Karl Reuschel, »Über Bearbeitungen der Geschichte des Bergmanns von Falun« [»Om bearbetningar av historien om grubarbetaren från Falun«] i *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte* 3. Berlin, 1903, s. 1-28, s. 5. Se även Bogsch, 1967, s. 9.

9 Friedrich Kind, »Liebestreue« i förf:s *Gedichte*. Band 3. Wien, 1820, s. 231-235, s. 234.

3

I den näst sista strofen upptäcks Georg liggande död i ett gruvschakt i järnvatten («Eisengewässer»¹⁰). När han tagits ovan jord skyndar fästmöns grannar till för att beskåda hans märkligt unga utseende. Diktens sista strof lyder:

Und alle Nachbarn eilen herbei
Mit Neugier und heimlichen Grauen,
Das seltn Wunder zu Schauen.
Auch die Arme vernimmt des Rufs Geschrei
Und stürzt durch die Männer und Frauen.
»Du bist's!« so ruft sie, und hebt nach dem Todten
Den Arm; – sinkt sterbend zu Boden. ¹¹

[Och alla grannar skyndar dit / Med nyfikenhet och hemlighållen fasa, / Att skåda det sällsamma undret. / Också den arma förnimmer ryktets skrån / Och störtar mellan männen och kvinnorna. / »Du är det!« så ropar hon och sträcker mot den döde / Armen; – sjunker döende till marken.]

Ännu en dikt tillkommen under 1800-talets första decennier kring ämnet Fet-Mats är August Friedrich Ernst Langbeins (1757-1835) »Der Bergknappe« [»Gruvdrängen«] (publicerad 1817¹²).

Poemet består av femton korta strofer om fyra rader vardera med slutrim på de jämna raderna (två och fyra) i varje strof men inte på de ojämma (ett och tre).

Dikten håller högre klass än tidigare i detta avsnitt berörda dikter. Dess lätthet och fart kan, som påpekats av Walter Bogsch, leda tankarna till balladstilen hos en versvirtuos som Heinrich Heine.¹³ Handlingen är följande.

Några gruvarbetare ger sig ned i en järngruva i ett gammalt schakt som är övergivet sedan femtio år och igenväxt av törnen. Enligt sägnen har där tidigare funnits gnomer (jordandar) som drivit bort gruvarbetarna genom att kasta skurar av sten på dem. Numera är det dock lugnt i gruvan.

Plötsligt stöter gruvarbetarna, i en förfallen gruvgång eller »stoll« [»ein verfallener Stollen«]¹⁴, på en förolyckad gruvdräng. Han ger, trots att han uppenbarligen varit död länge, på ett märkligt sätt intryck av liv och ungdom:

¹⁰ Ibid., s. 235.

¹¹ Ibid.

¹² Reuschel, 1903, s. 7: »Als Anhaltspunkt für die Datierung dient, daß das Gedicht in C.F. Solbrigs poetische Sagen der Vorzeit, Magdeburg 1817, aufgenommen worden ist.« [»Som hållplats för dateringen tjänar, att dikten upptogs i C.F. Solbrigs poetiska Sagen der Vorzeit, Magdeburg 1817.«]

¹³ Bogsch, 1967, s. 9.

¹⁴ August Friedrich Ernst Langbein, »Der Bergknappe« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 49.

3

Er lag (den Findern ein Wunder)
Wie noch von Leben durchglüht:
Ihm waren die Rosen der Jugend
Nicht auf der Wange verblüht.

Von einer Bergwand gefangen,
In Eisenwasser versenkt,
Blieb ihm durch die Kraft des Metalles
Der Schimmer des Lebens geschenkt.¹⁵

[Han låg (fyndet ett under) / Som ännu genomlyst av liv: / Ungdomens rosor var / Inte från kinderna vissnade. / Av en bergvägg fångad / I järnvatten ned-sänkt, / Förblev han genom metallens kraft / Skänkt skimret av liv.]

Den förolyckade tas upp ur gruvan och folket i staden i dess närhet (kallad »Der Bergstadt«¹⁶ [»gruvstaden«]) skyndar till för att beskåda honom. Och man undrar: Vem är han? Vem känner denna märkliga varelse som är liv och död i förening (»Leben und Tod in Verein«)?¹⁷

Då kommer från staden till gruvan en av ålder krökt och kraftlös gumma med käpp. När hon får syn på den avlidne igenkänner hon genast sin fästman och brudgum. Hon böjer sig ned över honom:

Sie küßte, mit strömenden Zähren,
Des Mundes eiskaltes Rot,
Und die so lange Getrennten
Vereinte plötzlich der Tod. –

Erschüttert standen die Zeugen;
Nur Seufzer durchhauchten die Luft.
Die Liebenden ruhen nun beide
In einer gemeinsamen Gruft.¹⁸

[Hon kysste, med strömmande tårar, / Den röda iskalla munnen, / Och de så länge åtskilda / förenade plötsligt döden. / Skakade stod vittnena; / Endast snyftningar genomträngde luften. / De älskande vilar nu båda / I en gemensam grift.]

Som ovan framgått avrundas i Langbeins dikt, liksom i Gotthilf Heinrich Schuberts framställning av Fet-Mats-historien, tiden mellan fästmannens försvinnande och hans upptäckande till precis femtio år.

Langbein gör dock ingen särskild poäng av detta förhållande genom att, så som Schubert, gestalta fästmöns återseende av fäst-

15 Ibid.

16 Ibid.

17 Ibid.

18 Ibid.

3

mannen som firandet av ett femtioårigt äktenskap, ett guldbrällöpp. Det gör däremot, vilket framgår i nästa avsnitt, två andra tyska diktare från romantikens epok.

Två dikter av Achim von Arnim och Friedrich Rückert

Ludwig Achim von Arnim (1781–1831) och Friedrich Rückert (1788–1866) är två idag mindre kända och lästa tyska författare. Men båda var betydande namn inom den tyska litterära romantiken. För eftervärlden är von Arnim mest känd som utgivare, tillsammans med Clemens Brentano, av folkvisesamlingen *Des Knaben Wunderhorn [Pojkens mirakelhorn]* (1806–1808). Vad gäller Rückert, har han i någon mån överlevt historiens glömska främst därigenom att flera av hans dikter tonsatts av Gustav Mahler (1902).

von Arnim och Rückert har vidare det gemensamt att de båda skrivit var sin dikt med inbördes vissa tematiska likheter och med utgångspunkt i ett och samma motiv, Fet-Mats-motivet.

Rückerts Fet-Mats-dikt äger titeln »Die goldne Hochzeit« [»Guldbrällöppet«] (tillkommen någon gång under tiden 1810–1812)¹⁹ och von Arnims verk heter »Des ersten Bergmanns ewige Jugend« [»Den förste bergsmannens eviga ungdom«] och ingår i von Arnims roman *Armut, Reichtum, Schuld und Buße der Gräfin Dolores [Grevinnan Dolores fattigdom, rikedom, skuld och botgöring]* (1810). Här försöker (i del 4, kapitel 15) under en resa förbi de pontinska träskan en kammarherre förhindra sitt resällskap att falla i sömn genom att muntligt framföra dikten.

Handlingarna i dessa två poem av Rückert och von Arnim saknar helt den realism, eller den åtminstone relativt stora verklighetsförankring, som finns hos vissa andra samtida författare av Fet-Mats-dikter sådana som de tidigare berörda Nübling och Langbein.

Istället befinner vi oss hos Rückert och von Arnim, på äkta högromantiskt vis, i sagovärldar.

I Rückerts version är handlingen följande. I en guldgruva upptäcks av några gruvarbetare ett lik som är helt igenom indränkt av guld. Genom en undersökning av gruvans krönikor kan fastställas att den döde omkommit femtio år tidigare. Han har, genom sin förvandling till guldföremål, bevarat det unga utseende han hade som levande människa för femtio år sedan.

¹⁹ Dateringen från Piirainen & Greb, 1990, s. 59.

3

En gammal gumma träder fram och visar sig vara den dödes nu åldrade fästmö. Hon berättar att hon efter tjugofem års väntan på den försvunne fästmannen, då hennes hår hade fått silverfärg, firade parets silverbröllop. Nu har ytterligare tjugofem år passerat och det är dags för guldbröllop.

Den gamla kvinnan lutar sig fram över den döde fästmannen. Hon förvandlas då åter till en ung kvinna samtidigt som den döde fästmannen av guld avger skymten av ett leende. Den till ung kvinna förvandlade gumman sjunker ned över fästmannens lik och dör:

Also steht sie dort und hebt
Sanft den Blick auf ihn,
Und ein täuschend Lächeln webt
Flüchtig über ihn;
Wie sie so sieht lächeln ihn,
Schriekt sie auf und bebt,
Ihre Leiche sinkt auf ihn,
Ihre Seel' entschwebt.²⁰

[Alltså står hon där och lyfter / Blicken mjukt på honom, / Och ett gäckande leende rör sig / Flyktigt över honom; / När hon så ser honom le, / Skriker hon till och bävar, / Hennes lik sjunker ned på honom, / Hennes själ svävar bort.]

För en modern läsare framstår väl handlingen i Rückerts dikt som mera fånig än imponerande. Rent verstekniskt emellertid, är poemet riktigt elegant gjort. Det består av tjugoen strofer om vardera åtta rader och med växelrim. Varje udda rad har tre trokéer och en överskjutande betonad stavelse. Varje jämn rad har två trokéer och en överskjutande betonad stavelse. Denna verstekniska organisation ger poemet en ståtlig prägel.

Andra särdrag hos dikten, som påpekas redan hos Friedmann (1887), är att framställningen, liksom i ett klassiskt skådespel, håller sig till tidens och rummets enhet (hela skeendet inträffar på en plats under en enda dag) samt därtill att många strofer, också detta liksom i ett drama, återger direkt tal. En tredjedel av diktens alla strofer representerar fästmöns talade ord.²¹

Ytterligare en detalj värd att notera är, som påpekats av Ilpo Tapani Piirainen och Ulrich Greb (1990)²², bruket i dikten av ett antal bergtekniska termer (»Grubengang«, »Schaufel, Karst und

20 Friedrich Rückert, »Die goldne Hochzeit« i förf:s *Poetische Werke in zwölf Bänden*. Band 3. Frankfurt, 1882, s. 26–30, s. 30.

21 Friedmann, 1887, s. 31.

22 Piirainen & Greb, 1990, s. 60.

3

Hack'«, »Erzgekrust«²³ [»gruvgång«, »skovel, hacka och yxa«, »malmförhårdning«]) på ett sätt som inte äger någon motsvarighet i någon tidigare version av Fet-Mats-historien och heller inte hos Gotthilf Heinrich Schubert. Genom dessa bergtekniska termer motverkas något diktens annars sagobetonade karaktär och stärks istället ett drag av realism.

Genom kombinationen av de två motiven förvaring i guld, samt återseende efter precis femtio års skilsmässa, anspelas hos Rückert på guldbrylllop. Härigenom kommer diktens huvudtematik – evig varaktighet och trohet – till uttryck.

Samma motivkombination föreligger i Achim von Arnims version av Fet-Mats-motivet. von Arnims variant är dock tematiskt sett mer underfundig, och dessutom till tonen mer tragisk, än Rückerts. Hos von Arnim handlar det inte bara om trohet och varaktighet utan också om hopplöst omöjlig kärlek.

I von Arnims dikt (en fyrtaktig jambisk vers, sju strofer med var och en tolv rader) är handlingen följande. En bergsdrottning, en kvinna dömd att vistas inne i ett berg, lockar genom rika gåvor till sig en liten pojke som ännu är, heter det, för ung för att dansa (»zum Tanzen noch zu jung«²⁴).

Ovan jord igen ger den unge mannen rikedomarna han fått av bergsdrottningen till sina föräldrar. Härfter, när han blivit något äldre, förälskar han sig i och förlovar sig med en annan kvinna än bergsdrottningen.

När bergsdrottningen upptäcker detta, dödar hon i svartsjuka ynglingen men beskyddar ändå, i känslomässig kluvenhet, hans kropp mot förstörelse genom att lägga den i sitt berg i en grav av guld:

Nun seufzt sie, wie er schön gewesen,
Und legt ihn in ein Grab von Gold,
Das ihn bewahrt von dem Verwesen,
Das ist ihr letzter Minnesold.²⁵

[Nu suckar hon över / Hur vacker han varit, / Och lägger honom i en grav av guld, / Som bevarar honom från förstörelse, / Det är hennes sista kärlekslön.]

23 Rückert, 1882, s. 26.

24 Ludwig Achim von Arnim, »Des ersten Bergmanns ewige Jugend« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 46–48, s. 46.

25 Ibid., s. 47.

3

Precis femtio år efter den unge mannens död upptäcks han av några gruvarbetare när de gör ett genombrott in i det schakt där graven av guld är belägen. Den döde igenkänns omedelbart, på grund av sitt ännu unga utseende, av den nu åldrade kvinna han en gång varit förlovad med.

Denna kvinna har, på grund av sorgen och saknaden efter den försvunne fästmannen, gått in i en nunneorden för ett liv i kyskhet. När hon nu emellertid, i den döde igenkänner sin fästman, vaknar hos henne på nytt erotiska känslor.

Tragiskt nog emellertid, som en följd av hennes eget kraftiga åldrande men hans fortfarande mycket unga utseende, tvingas hon konstatera att den döde nu för henne – på den dag paret hade kunnat fira sitt guldbryllup – ter sig mer som ett kärt barnbarn än som en vuxen älskare. Diktens slutrader lyder:

Und spricht, »Du liebes, liebes Kind,
Kaum habe solche alte Frauen,
Wie ich noch solche Kinder schön,
Als meinen Enkel muß ich schauen,
Den ich als Bräut'gam einst gesehn.«²⁶

[Och talar: »Du kära, kära barn, / Knappast har sådana gamla kvinnor, / Som jag så vackra barn, / Som mitt barnbarn måste jag skåda, / Den jag en gång såg som brudgum.«]

von Arnims dikt är underfundigt komponerad. Särskilt effektiv är utformningen av diktens huvudtema hopplös kärlek därigenom att detta tema motiviskt kommer till uttryck på två olika sätt.

Först genom bergsdrottningens kärlek till den unge pojken vilken är omöjlig inte bara på grund av ålderskillnaden dem emellan utan också som en följd därav att han, till skillnad från henne, tillhör de människor som lever ovan jord.

Sedan upprepas temat hopplös kärlek därigenom att fästmöns kärleksrelation till fästmannen är omöjliggjord inte bara på grund av hans försvinnande femtio år tidigare in i berget utan också därför att fästmön i åldershänseende, nu när fästmannen återupptäckts, vuxit ifrån honom till den grad att han i hennes ögon blivit ett barnbarn.

²⁶ Ibid., s. 48.

3

Två prosastycken av Heinrich Zschokke och Johann Wilhelm Schmidt

Heinrich Zschokke (1771–1848) var en schweizisk skriftställare, politiker och upplysningsman som 1798 startade en tidskrift med den långa titeln *Der aufrichtige und wohlerfahrene Schweizer-Bote, welcher nach seiner Art einfältiglich erzählt, was sich im lieben Schweizer Vaterlande zugetragen und was außerdem die Klugen Leute und Narren in der Welt thun* [Den ärlige och insiktsfulle schweizer-förkunnaren som, på sitt sätt enkelt, berättar om vad som tilldragit sig i det kära fosterlandet och dessutom vad klokt folk och narrar gör i världen].

I denna tidskrift i folkupplysningens tjänst – ofta förkortad *Der Schweizer-Bote*, under tidigt 1800-tal läst i flera länder – publicerade Zschokke, kort tid efter utgivningen av Gotthilf Heinrich Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*, en populärvetenskaplig redogörelse för Fet-Mats-historien under titeln »Das Bergwerk von Falun« [»Gruvan i Falun«].

Redogörelsen ligger dock – såväl till omfattningen och språket som till innehållet – mycket nära Schuberts motsvarande framställning, så nära att Zschokkes version ter sig mer som en avskrift av Schuberts berättelse än som ett självständigt verk.

Precis som i Schuberts version av Fet-Mats-historien ligger tyngdpunkten vid den gripande återföreningen efter femtio års skilsmässa mellan den nu gråhåriga gamla fästmon och den fortfarande till synes unge fästmannen.

Den egentligen enda riktigt påtagliga skillnaden mellan Schuberts och Zschokkes respektive varianter av Fet-Mats-historien är att i den senare versionen är – av någon okänd anledning – handlingen förlagd till Norge istället för till Sverige.

I likhet med Schubert föreställde sig Zschokke Falu koppargruva som en järngruva. De första raderna i Zschokkes text lyder:

In dem Eisenbergwerke zu Falun in Norwegen fand man, als man eben eine Öffnung zwischen zwei Schachte machen wollte, einen versunkenen Bergmann. Die Leiche, ganz von Eisenvitriol durchdrungen, war anfangs weich, wurde aber, sobald sie an die Luft gebracht ward, steinhart. Fünfzig Jahre hatte sie in einer Tiefe von dreihundert Ellen in Vitriolwasser gelegen [...].²⁷

27 Heinrich Zschokke, »Das Bergwerk von Falun« i förf:s *Kalbsköpfe, Amerikafahrer: von klugen Leuten, den Narren & anderen Mittelpunkten der Welt* [Fårskallar, Amerikafarare: om kloka människor, narrar & andra mittpunkter i världen]. Konstanz am Bodensee, 1991, s. 9–10, s. 9.

3

[I järngruvan i Falun i Norge fann man, när man just ville göra en öppning mellan två schakt, en nedsjunken gruvarbetare. Liket, helt genomdränkt av järnvitriol, var till en början mjukt, men blev, så snart det tagits upp i luften, stenhårt. Femtio år hade det legat i vitriolvatten på ett djup av trehundra alnar [...].]

Zschokke besökte uppenbarligen aldrig personligen Sverige och Falu gruva.

Det gjorde däremot Johann Wilhelm Schmidt som under ett par år kring 1800 var rektor vid Tyska skolan i Stockholm. Han författade även en reseskildring med titeln *Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichern Wohnplätzen der nomadischen Lappen* [Resa genom några svenska provinser till de nomadiserande samernas sydliga boplatser]. Boken utkom i Hamburg 1801.

Schmidts verk är det första i en rad av reseberättelser under 1800-talet som innehåller skildringar av Falu gruva och i vilka dessutom Fet-Mats-historien berörs.

Om hettan och luften i gruvan samt om Fet-Mats heter det hos Schmidt kortfattat:

So wie an manchen Orten eine unerträgliche Hitze herrschte, so war es auf andern Stellen wieder äußerst kalt, und bald drohte ein heftiger Zugwind die Fackel zu verlöschen, bald die verbreitete Luftsäure sie zu ersticken. Diese Luftsäure oder fixe Luft war auch wohl die Hauptursache, daß der Mann, den man, nachdem er 49 Jahre unter der Erde gelegen hatte, im Jahre 1719 aus einer verfallnen Grube hervorgrub, ganz unverwest, und gleichsam in Horn verwandelt worden war. Dieser Mann wurde 1749 wieder begraben.²⁸

Liksom i många av dess rum hettan är odrägligt hög, så är det på andra ställen däremot ytterst kallt och än hotar en häftigt sugande vind att släcka blosset, än den rikliga kolsyran att kväva densamma. Denna kolsyra eller stagnerade luft var väl och anledningen till, att den arbetare, som efter att hafva legat 49 år under jorden och 1719 framdrogs, var alldeles oförändrad, blott liksom förvandlad till horn. Mannen begrofs 1749.²⁹

Schmidts föreställning om att Fet-Mats konservering orsakades av den kolsyrefyllda luften i gruvan är originell. Den är han ensam om.

28 Johann Wilhelm Schmidt, *Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichern Wohnplätzen der nomadischen Lappen*. Hamburg, 1801 (Neuere Geschichte der See- und Land-Reisen; 15), s. 140.

29 Cit. Sahlin, 1897, s. 24.

3

Johann Peter Hebels »Oväntat återseende«

Johann Peter Hebel (1760–1826) var präst och rektor för gymnasiet i Karlsruhe samt därtill skriftställare.

Litteraturhistoriskt känd är han genom sina – växelvis romantiska, realistiska och humoristiska – berättelser vilka han publicerade i en kalender som han själv utgav under titeln *Schatzkästlein des Rheinischen Hausfreundes* [*Den rhenska hemmavännens lilla skattkista*] (1808–1819).

En av berättelserna i denna kalender – »Unverhofftes Wiedersehen« (»Oväntat återseende«) från 1810 – är byggd på Fet-Matsmotivet.

»Unverhofftes Wiedersehen« är en i Tyskland mycket välkänd novell. Den har också uppskattats starkt av flera verkligt betydande tyskspråkiga författare, bland dem Franz Kafka (1883–1924) och Johann Wolfgang von Goethe.³⁰

Som belysning av den sistnämndes intresse för novellen kan följande rader av Goethes författarkollega Friedrich von Schillers hustru Charlotte anföras. Hon beskriver, i november 1810, hur Goethe samma år i ett sällskap högläste Hebels berättelse så gripande att alla åhörare föll i tårar:

Die Geschichte von dem Bergmann in Falun, hat uns der Geheimrath Goethe in einer Gesellschaft vorgelesen. Wir haben alle geweint. So rührend hat er es mit seiner schöne Stimme gelesen.³¹

[Historien om bergsmannen i Falun har geheimerådet Goethe uppläst för oss i ett sällskap. Vi grät alla. Så rörande läste han den med sin sköna stämma.]

Även framträdande litterata svenskar har uttryckt stort gillande av »Unverhofftes Wiedersehen«. En av dem är Fredrik Böök (1883–1961) som i sin bok *Resa till Jerusalem* (Stockholm, 1925), i ett avsnitt som handlar om Hebels födelsestad Basel, berättar om hur våldsamt förtjust han var redan som mycket ung i Hebels novell »om Bergsmannen i Falun«³² och även i många andra historier av Hebel.

30 Om Kafkas starka intresse för novellen se Hans Pörnbacher, »Nachwort« [»Efterord«] i Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, *Die Bergwerke zu Falun; Der Artushof [Gruwan i Falun; Artushof]*. Stuttgart, 1966, s. 77–86, s. 80. Goethes stora uppskattning av Hebels novell meddelas hos Beck, 1955, s. 270 samt i John Neubauer, »The Mines of Falun: Temporal Fortunes of a Romantic Myth of Time« i *Studies in Romanticism* 19(1980):Winter, s. 475–495, s. 481, not 15.

31 Johann Wolfgang von Goethe, *Goethes Gespräche 1752–1817*. Zürich, 1949 (förf:s Werke; 22), s. 612.

32 Fredrik Böök, *Resa till Jerusalem*. Stockholm, 1925, s. 12.

3

Hebels berättelse har hos vissa bedömare rentav ställningen som ett av de finaste prosastycken som någonsin skrivits på tyska. Karl Beck säger om Hebels skildring: »Es ist eine der schönsten Erzählungen in deutscher Sprache, nach Inhalt und Form ein Kleinod unserer klassischen Literatur.«³³ [»Den är en av de vackraste berättelserna på det tyska språket, till innehåll och form en klenod i vår klassiska litteratur.«]

»Unverhofftes Wiedersehen« är ett av de få tyskspråkiga diktverk kring Fet-Mats-motivet som någonsin översatts till svenska. Hebels berättelse har till och med översatts tre gånger. Samtliga dessa tolkningar är gjorda under de senaste femtio åren; av Albin Heppling (»Oväntat återseende«, 1969³⁴), Magnus von Platen (»Återföreningen«, 1996³⁵) och Mats Åberg (»Oväntat återseende«, 2000³⁶).

Citaten nedan ur Hebels novell är från Hepplings översättning därför att denna mest ordagrant följer den tyska originaltexten.

Liksom ett flertal tidigare i detta kapitel berörda diktverk är Hebels »Unverhofftes Wiedersehen« ett svar på tidskriften *Jasons* uppmaning 1809 till diktande kring Fet-Mats-motivet. Hebel var en av tidskriftens medarbetare.

Av dessa skäl står klart att Hebel var bekant med Schuberts version av Fet-Mats-historien. Detta märks också tydligt i själva berättelsen som på flera punkter tydligt knyter an till Schuberts Fet-Mats-text.

Hit hör till exempel det förhållandet att den återupptäckte gruvdrängen och hans åldrade fästmo, i Hebels skildring liksom i Schuberts motsvarande text, inte ges några egennamn och vidare att den tid den återupptäckte döde gruvdrängen varit försvunnen hos båda författarna anges till femtio år.

Till skillnad mot Schuberts Fet-Mats-gestaltning emellertid, och till skillnad från de flesta andra versioner av historien om Fet-Mats, är i Hebels »Unverhofftes Wiedersehen« återupptäckten av den försvunne gruvdrängen förlagd till författarens samtid.

Novellen börjar så här:

33 Beck, 1955, s. 270.

34 Johann Peter Hebel, »Oväntat återseende« i förf:s *En märklig spökhistoria och andra berättelser*. Stockholm, 1969 (Tidens klassiker), s. 11–14.

35 von Platen, 1996, s. 71–74.

36 Johann Peter Hebel, »Oväntat återseende« i *Röster i Dalarna: en antologi*. Red. Siv Hågård. Stockholm, 2000 (En bok för allas Landskapsserie), s. 66–68. Utgiven även som separat skrift: Johann Peter Hebel, *Oväntat återseende*. Falun, 2001.

3

In Falun in Schweden küßte vor guten fünfzig Jahren und mehr ein junger Bergmann seine junge hübsche Braut und sagte zur ihr: »Auf Sankt Lucia wird unsere Liebe von des Priesters Hand gesegnet. Dann sind wir Mann und Weib und bauen uns ein eigenes Nestlein.« – »Und Friede und Liebe soll darin wohnen«, sagte die schöne Braut mit holdem Lächeln, »denn du bist mein einziges und alles, und ohne dich möchte ich lieber im Grab sein, als an einem andern Ort.« Als sie aber vor St. Lucia der Pfarrer zum zweitenmal in der Kirche ausgerufen hatte: »So nun jemand Hindernisse wüsste anzuzeigen, warum diese Personen nicht möchten ehelich zusammenkommen«, da meldete sich der Tod. Denn als der Jüngling den andern Morgen in seiner schwarzen Bergmannskleidung an ihrem Haus vorbei ging, der Bergmann hat sein Totenkleid immer an, da klopfte er zwar noch einmal an ihrem Fenster und sagte ihr guten Morgen, aber keinen guten Abend mehr. Er kam nimmer aus dem Bergwerk zurück, und sie säumte vergeblich selbigen Morgen ein schwarzes Halstuch mit rotem Rand für ihn zum Hochzeitstag, sondern als er nimmer kam, legte sie es weg, und weinte um ihn und vergaß ihn nie.³⁷

I Falun i Sverige kysste för över femtio år sedan en ung gruvarbetare sin unga vackra brud och sa till henne: »På S:ta Luciadagen kommer vår kärlek att välsignas av prästen. Då blir vi man och hustru och bygger vårt eget lilla bo.« – »Och frid och kärlek ska ha sin hemvist där«, sa den vackra bruden med ett älskligt leende, »ty du är mitt allt och utan dej ville jag hellre ligga i graven än vara någon annanstans.« Men då prästen före S:ta Lucia för andra gången hade lyst i kyrkan för dem: »Och om någon vill anföra förhinder, varför dessa personer inte må ingå äktenskap«, då anmälde sig Döden. Ty då den unge mannen morgonen därpå i sina svarta gruvarbetarkläder gick förbi hennes hus – gruvarbetarna har ständigt sina dödskläder på sig – då knackade han än en gång på hennes fönster och hälsade god morgon men inte någon god kväll mer. Han kom aldrig tillbaka från gruvan, och hon föllade förgäves samma morgon en svart halsduk med röda ränder åt honom till bröllopsdagen, men när han aldrig kom, la hon undan den och grät över honom och glömde honom aldrig.³⁸

Efter denna inledning kastas vi snabbt framåt i tiden till midsommaren 1809 när den döde gruvdrängen återupptäcks. Tidsförflyttningen – de femtio år som passerar mellan gruvdrängens försvinnande och hans återupptäckande – åskådliggörs hos Hebel på ett sätt som gör hans Fet-Mats-berättelse alldeles speciell.

Han sätter in skeendet i en större internationellt historisk kontext. Dock är, som nedan framgår, de uppgifter han meddelar om det stora historiska sammanhanget inte helt korrekta:

Unterdessen wurde die Stadt Lissabon in Portugal durch ein Erdbeben zerstört und der Siebenjährige Krieg ging vorüber, und Kaiser Franz der Erste starb, und der Jesuitenorden wurde aufgehoben und Polen geteilt, und

37 Johann Peter Hebel, »Unverhofftes Wiedersehen« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 13–15, s. 13 f.

38 Hebel, 1969, s. 11 f.

3

die Kaiserin Maria Theresia starb, und der Struensee wurde hingerichtet, Amerika wurde frei, und die vereinigte französische und spanische Macht konnte Gibraltar nicht erobern. Die Türken schlossen den General Stein in der Veteraner Höhle in Ungarn ein, und der Kaiser Joseph starb auch. Der König Gustav von Schweden eroberte russisch Finland, und die französische Revolution und der lange Krieg fing an, und der Kaiser Leopold der Zweite ging auch ins Grab. Napoleon eroberte Preußen, und die Engländer bombardierten Kopenhagen, und die Ackerleute säeten und schnitten. Der Müller mahlte, und die Schmiede hämmerten, und die Bergleute gruben nach den Metalladern in ihrer unterirdischen Werkstatt.³⁹

Under tiden förstördes staden Lissabon i Portugal av en jordbävning, det sjuåriga kriget var förbi, kejsar Franz den förste dog, jesuitorden avskaffades, Polen delades, kejsarinnan Maria Theresia dog. Struensee avrättades, Amerika blev fritt och de förenade franska och spanska styrkorna kunde inte erövra Gibraltar. Turkarna inneslöt general Stein i Veterangrottan i Ungern och kejsar Franz Joseph dog också. Konung Gustav av Sverige erövrade det ryska Finland, den franska revolutionen och det långa kriget började och kejsar Leopold den andre gick också i graven. Napoleon erövrade Preussen, engelsmännen bombarderade Köpenhamn och lantbrukarna sådde och skördade. Mjölarna malde, smederna hamrade och gruvfolket letade efter metallådror i sin underjordiska verkstad.⁴⁰

Uppgiften här att Gustav III av Sverige under 1700-talet erövrade ryska Finland är naturligtvis helt felaktig.

Förhållandet ställde till huvudbry för Magnus von Platen och Mats Åberg när dessa översatte Hebels novell.

Åberg valde att helt enkelt ta bort orden om kung Gustav och även resten av den mening i vilken dessa ord förekommer (det vill säga formuleringarna kring den franska revolutionen, det långa kriget och kejsar Leopold den andres död).

von Platen däremot gjorde så, att han helt självsvåldigt bytte ut orden om kung Gustavs erövring av ryska Finland mot följande historiskt korrekta uppgift: »Konung Gustaf av Sverige mördades under en maskerad [...].«⁴¹

Som framgår av citaten ovan bygger den starka estetiska effekten i Hebels berättelse på våldsamma kontrastverkningar mellan liv och död, mellan litet och stort samt dessutom mellan namngivet och anonymt.

39 Hebel, 1996, s. 14.

40 Hebel, 1969, s. 12.

41 von Platen, 1996, s. 72. von Platen (ibid., s. 74) kommenterar sitt förfarande: »Översättaren har tagit sig en frihet. Vad Hebel säger om Gustav III är historiskt oriktigt och skulle verka stämningstörande på en svensk läsare. Jag har därför gjort en ändring och i stället anfört den mest dramatiska och allbekanta händelsen i kungens liv.«

3

Originellt hos Hebel är att huvudpersonerna (gruvarbetaren och hans fästmö) är anonyma men bifigurerna däremot (till exempel Gustav III och Napoleon) namngivna.

Direkt efter det ovan anförda följer återupptäckten av den döde gruvdrängen strax före eller strax efter midsommardagen 1809 (»im Jahre 1809 etwas vor oder nach Johannis«⁴²) på trehundra alnars djup i Falu gruva. Genom att han legat i vitriolvatten har han bevarat sitt ungdomliga utseende.

På sedvanligt sätt, efter mönster av Schubert, dyker på arenan upp en gammal gumma, grå, hopsjunkna och stödd på en käpp. Hon igenkänner under stor sinnserörelse den döde som sin fästman och förklarar att han försvann åtta dagar före bröllopet femtio år tidigare. Den kärlek hon känt en gång flammar åter upp. Alla omkringstående rörs till tårar av gripethet inför den plötsliga och oväntade återföreningen av fästmö och fästman. Den gamla fästmön ser till att liket bärs hem till hennes lilla stuga. Härefter följer novellens slutavsnitt. Den döde hämtas för att begravas:

Den andern Tag, als das Grab gerüstet war auf dem Kirchhof und ihn die Bergleute holten, schloß sie ein Kästlein auf, legte sie ihm das schwarzseidene Halstuch mit roten Streifen um, und begleitete ihn alsdann in ihrem Sonntagsgewand, als wenn es ihr Hochzeittag und nicht der Tag seiner Beerdigung wäre. Den als man ihn auf dem Kirchhof ins Grab legte, sagte sie: »Schlaf nun wohl. Noch einen Tag oder zehen im kühlen Hochzeitbett, und laß dir die Zeit nicht lang werden. Ich habe nur noch wenig zu tun, und komme bald, und bald wird's wieder Tag. Was die Erde einmal wiedergegeben hat, wird sie zum zweitemal auch nicht behalten«, sagte sie, als sie fortging, und noch einmal umschaute.⁴³

Dagen därpå då hans grav var grävd och gruvebetarna hämtade honom, öppnade hon en liten kista, la den svarta sidenhalsduken med de röda ränderna om honom och följde honom sedan i sina söndagskläder till graven som om det var deras bröllopsdag och inte dagen för hans begravning. Och när man la honom i graven på kyrkogården, sa hon: »Sov nu gott en dag eller mer i din kalla bröllopsäng och låt inte tiden bli dej lång. Jag har endast lite kvar att uträtta och kommer snart, och snart blir det åter dag. Vad jorden en gång gett tillbaka, kommer den inte heller att behålla för andra gången«, tillade hon, då hon gick därifrån och än en gång såg sej tillbaka.⁴⁴

Det stilistiska helhetsintryck Hebels berättelse ger är stor koncentration och klarhet. Här finns ingenting av den dimma, den språkliga yvighet och prålighet, som annars ofta utmärker högroantikens diktning. Novellens karga realism i kombination med dess

42 Hebel, 1996, s. 14.

43 Ibid., s. 15.

44 Hebel, 1969, s. 13 f.

3

genomskinligt klara enkelhet har föranlett Johannes Pfeiffer att likna den vid en parabel, en evangelisk liknelse.⁴⁵

Men Hebels berättelse pekar också litteraturhistoriskt framåt mot moderniteten och modernismen hos till exempel sådana knapphetens mästare inom novellkonsten som Hjalmar Söderberg och Pär Lagerkvist. Hebel arbetar, på närmast modernistiskt vis, efter parollen mindre är mer – »less is more«.

Adam Oehlenschlägers »Den lille herdepojken«

Adam Oehlenschläger, Danmarks nationaldiktare är, genom sitt skådespel »Den lille Hyrdedreng: en Idyl« [»Den lille herdepojken: en idyll«] (1818), så vitt känt den ende nordiske poet som under högromantikens tid före 1820 skapat ett diktverk med tydlig anknytning till Fet-Mats-motivet.

Oehlenschläger var, vid sidan av Johannes Ewald (1743–1781), av avgörande betydelse för den nordiska renässansens genombrott i Danmark. Liksom Ewald skrev Oehlenschläger diktverk av olika slag som på ett, för deras respektive tid revolutionerande nydande sätt, byggde på nordiska motiv. Hit hör bland mycket annat Oehlenschlägers tidigare i detta arbete berörda poem »Guldhornene«.

Det är mot bakgrund av detta starka nordenintresse hos Oehlenschläger inte helt överraskande att han kom att fascineras av fenomenet Fet-Mats. I kontakt med detta kom han, liksom så många andra i hans samtid, genom Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*.

Vid sidan av Schuberts bok spelade även naturalhistorikern Horace-Bénédict de Saussures (1740–1799) stora verk i åtta band *Voyages dans les alpes: essai sur histoire naturelle des environs de Geneve* [*Resa i alperna: essä kring naturhistorien i Geneves omgivning*] (1786–1796) en avgörande roll för utformningen av Oehlenschlägers »Den lille Hyrdedreng«. Saussure skildrar i nämnda bok en händelse i Schweiz som i vissa stycken är en parallell till Fet-Mats-historien.

Ett välbevarat lik av en pojke hittades en gång, berättar Saussure, i en ström av smältvatten från en alp i Schweiz. Kroppen

45 Johannes Pfeiffer, »Die Geschichte vom Bergmann zu Fahlun« [»Historien om gruvarbetaren i Falun«] i förf:s *Wege zur Erzählkunst: über den Umgang mit dichterischer Prosa* [Vägar till berättarkonsten: om umgänget med prosadiktning]. Hamburg, 1964, s. 46–52, s. 48.

3

igenkändes av en gammal man som förklarade att den döde var en vän han haft för väldigt länge sedan i sin tidigaste barndom.

I en kommentar till »Den lille Hyrdedreng« återger Oehlenschläger denna berättelse av Saussure samt dessutom, under hänvisning till Schubert, även Fet-Mats-historien:

Saussure fortæller, at engang et halvvorent Liig fremskylledes af en Iis-biergstrøm i Schweiz. Ingen i Egnen havde seet Barnet før; Ingen savnede det. Da gienkiendte en Olding Liget: det var en lille Ven, han havde mistet i sin tidligste Barndom.

Dette Stof gav Anledning til nærværende Digt. For ei att sætte Handlingen hen mellem Iis og Sne, der ikke passede til det Øvrige i Stoffet, antog jeg, at Barnet var faldet i en Klippekløft, og der giennemtrængt af et Salt, som hindrede Forraadnelsen. Et sligt Liig omtaler Schubert i sine *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*. Det blev fundet i et svensk Biergværk, i Falun, giennemtrukket af Jernvitriol, og havde ligget uforstyrret saaledes halvtredsindstyve [femtio] Aar. En sølvgraa Kone ved Krykker saae det, brast i Graad, og gienkiendte sin fordums Brudgom.⁴⁶

»Den lille Hyrdedreng« är ett enaktsdrama på – à la Shakespeare – orimmad blankvers (fem jamber per rad). Handlingen utspelas i en alpdal någonstans i Schweiz.

En ung man vid namn Reinald kommer gående. Han är en naturforskare som gör undersökningar av traktens växtlighet, stenarter och fågelliv. I naturen söker han svaret på livets djupaste gåtor och hoppas få »Guds Wiisdom«⁴⁷ förklarad.

Men Reinald är en sorgsen och orolig själ som länge rest vida omkring i flera världsdelar och studerat många märkliga ting, bland mycket annat krokodiler och tigrar. Samtidigt känner han sig, på ett underligt sätt, speciellt dragen till det fredliga och stillsamma alpområdet där han just nu hamnat. Han säger:

Hvad maner mig dog hit til denne Dal?
Hvad Lænke binder mig til disse Klipper?
Jeg, der saalænge, flygtig som en Fugl,
Kun søgte Trøsten i Forandringer!⁴⁸

Reinalds sorg och oro beror på svåra personliga tragedier som drabbat honom. Han har tidigt i sitt liv förlorat sina föräldrar. Systemen har rövats bort av zigenare. Hustrun Maria och parets enda barn, den lille gossen Rudolf, är döda.

46 Adam Oehlenschläger, »Den lille Hyrdedreng: en Idyl« i förf:s *Oehlenschlägers Tragiske Dramaer*. Del 5. Kiøbenhavn, 1858 (Oehlenschlägers Poetiske Skrifter; 7), s. 139–191, »Anmærkninger«, s. 376–388, s. 376 f.

47 Ibid., s. 146.

48 Ibid., s. 143.

3

En av orsakerna till att Reinald känner en stark dragning till den trakt där han nu befinner sig är en ung kvinna och herdinna vid namn Babli.

Hon har, liksom Reinald, tidigt förlorat sina biologiska föräldrar men lever ändå lycklig som fosterdotter till fogden Werner och hans hustru Caroline. Dessa har också en son, en liten gosse vid namn Fritz. Familjen bor i ett litet hus (en »Hytte«⁴⁹) i en vackert byggd by som dock är omgiven av en vildmark bestående av mest sten.

Babli kommer nu vandrande tillsammans med Fritz. Den sistnämnde är på väg till sin åttioårige farfar som bor i närheten. Babli uppmanar honom att gå försiktigt eftersom det på vägen till farfar finns en farlig avgrund (»Afgrundssvælget«⁵⁰).

I detta avgrundssvalg har en ung herde nyligen tappat sin hatt. Därför befinner sig denne herde just för tillfället nedhissad i avgrundens djup för att där leta efter sin huvudbonad. Han söker på ett ställe där inga människor varit på många år.

Reinald sammanstrålar med Babli och Fritz. Han ger Fritz en medaljong – ett skådemynt (»Skuepenge«⁵¹). När sedan Reinald tar Fritz närmare i betraktande finner han denne påfallande lik sin egen son Rudolf som dog i samma ålder som den Fritz nu befinner sig i.

Reinald och Babli inleder en konversation som slutar med att Babli inviterar Reinald till sina fosterföräldrars lilla hus. Väl i denna »Hytte« överraskas Reinald av att Bablis moder Caroline är förbluffande lik hans egen försvunna syster. Det visar sig nu också att Caroline verkligen är Reinalds syster (!).

Hon berättar för Reinald att hon lyckades fly från de zigenare som rövade bort henne och att hon efter detta fann lyckan som maka till byfogden Werner.

Men Caroline börjar nu oroa sig för Fritz. Var är han egentligen? Han borde vid det här laget vara hemma igen efter sitt besök hos farfar.

En präst vid namn Augustin inträder plötsligt tillsammans med två herdor som bär en korg med ett lock på. Eftersom Werner varje år brukar få en korg med frukt av Augustin antar han helt glatt och obekymrat att korgen innehåller just frukt.

49 Ibid., s. 157.

50 Ibid., s. 167.

51 Ibid., s. 148.

3

När emellertid locket tas av väntar en chock. I korgen finns inte frukt utan istället liket av ett barn.

Eftersom det döda barnet mycket liknar Fritz och dessutom ser så friskt ut att det rimligen måste ha dött alldeles nyligen, drar alla kring korgen stående slutsatsen att den döde verkligen är Fritz.

Reinald flyr i fasa i riktning »Afgrundssvælget«. Dels därför att han inbillar sig att det är hans ankomst till alpdalen som fört olycka med sig och är orsaken till Fritz död och dels därför att Babli, i det känslomässiga kaos som följer på upptäckten av liket i korgen, i hastigt mod ger honom en förebråelse. Men Babli följer efter Reinald på hans väg mot »Afgrundssvælget«.

Werner känner en ohygglig uppgivenhet och sorg över sonens död. Men Caroline, en religiöst svärmisk natur som äger en orubb-
lig tillit till Guds eviga godhet samt dessutom en tro på mirakler, anar att ett stort under är på väg att inträffa. Hon säger:

Det tykkes mig, som om vor Hyttedør
Sig aabned sagte for den hulde Frelser,
Som om han kom, og lagde smilende
Sin Haand paa Ligets Isse [hjæssa], vendte sig
Til mig med Trøst, og raabte: Græd ei, Qvinde!
Din Dreng er ikke Død.⁵²

I samma ögonblick som detta sägs sker också undret: in genom »Hyttedøren« träder herdar, herdinnor, Babli, Reinald samt dessutom Fritz farfar och även Fritz själv livs levande. Caroline utropar »Himmelske Forbarmer!« och Werner ropar utom sig av glädje »Mit Barn! min Fritz! min Søn! du lever? Fritz!«⁵³

Men miraklet är bara skenbart. Det får strax en naturlig förklaring. Fritz har aldrig varit död. Det döde i korgen är inte Fritz utan istället farfars broder vid namn Adolf Seppi. Denne broder omkom efter ett fall ned i »Afgrundssvælget« sjuttio år tidigare när han själv och farfar var mycket unga. Farfar tvingades dock av sin far hemlighålla olyckan.

Den döde hittades, visar det sig nu, av herden som letade efter sin hatt djupt nere i »Afgrundssvælget«. Kroppens stora likhet med Fritz förledde sedan Augustin, Caroline, Babli, Reinhold och Werner att för en stund tro att den också var just Fritz lik.

Skälet vidare till att Reinhold, Babli och farfar sedan kom tillsammans med den levande Fritz in genom dören till Werners och Carolines »Hytte« är att de alla strax innan sammanstrålade vid

⁵² Ibid., s. 185.

⁵³ Ibid., s. 186.

3

»Afgrundssvælget«. Reinald och Babli mötte där farfar och Fritz på väg till Werner och Caroline efter Fritz besök hos farfar.

Men en fråga återstår: hur kunde Adolf Seppis döda kropp vara så välbevarad efter hela sjuttio års vistelse på botten av »Afgrundssvælget«? Svaret ges av naturvetaren Reinald som konstaterar att liket måste ha legat i ett konserverande bergs salt av sällsynt slag:

Forunderlighed paa Forunderlighed!
Det er en lille Mumie; dets Legem
Er gennemtrukket af et selsomt Biergsalt!⁵⁴

Reinald kan nu andas ut. Han förstår till sin stora lättnad att han genom sin ankomst till alpdalen inte skadat någon och allra minst Fritz. Kanske har han istället, genom att han tidigare under dagen givit Fritz en medaljong – en »Skuepeng« – skyddat honom från alla faror.

När vi idag läser »Den lille Hyrdedreng« känner vi verkligen högromantikens och den nordiska renässansens vingar fladdra. På gott och på ont. Fantasin är det inget fel på hos Oehlenschläger. Och estetiskt verkningsfullt är hans kontrastställande av det enkla, ljusa, sunda och lyckliga lantlivet i den karga schweiziska alpdalen genomsyrat av kristen övertygelse å ena sidan och det mörka å andra sidan – det vill säga alla besvärligheter samt förfärliga olyckor och sorger som tidigare drabbat särskilt Reinald och Caroline.

Men detta kontrastställande kan också ge en otäck bismak i munnen. Ty det mörka och obehagliga – den estetiska strukturens negativa pol i »Den lille Hyrdedreng« – bär onekligen i sig, liksom även många andra diktverk från den nordiska renässansens tid, ett mått av sådant som vi idag skulle kalla obehaglig nationalism och rasism.

Oehlenschlägers behandling i sitt skådespel av zigenarfolket är härvid särskilt talande. Detta icke-kristna folk utan land bildar här en mörk och negativ kontrast mot det ljusa och positivt gestaltade herdefolket i den lilla byn i alpdalen – människor med kristen övertygelse och bestämd geografisk hemmahörighet.

Reinald mår dåligt under sin tid som resenär i stora vida världen i främmande mörka världsdelar bland krokodiler och tigrar men bra igen när han äntligen hittar hem till fosterlandet och blodsbanden – det vill säga till systemen.

Det finns tyvärr ett mönster inom den nordiska renässansen – inte under den individualistiskt sinnade förromantiken på

54 Ibid., s. 188.

3

1700-talet men däremot inom högromantiken på 1800-talet och härvid hos bland andra Oehlenschläger – som ytterst leder vidare i riktning 1900-talets mest extrema nationalism, det vill säga till fascismen och nazismen.

Det är, vad beträffar »Den lille Hyrdedreng«, inte svårt att se parallellen mellan å ena sidan herdarna i alpdalen och zigenarfolket och å andra sidan Nordeuropas arier och judarna. Detta förhållande gör »Den lille Hyrdedreng« till ett ospelbart skådespel idag. I alla händelser om det sätts upp utan ändringar i originaltexten.

Simeone Antonio Sografis *Kopparbergets gruva*

Italienaren Simeone Antonio Sografi (1759–1818) skrev under sent 1700-tal och tidigt 1800-tal en mängd komedier, farsor och operalibretton. Ett av hans skådespel är *La miniera di Coperberit: commedia in quattro atti [Kopparbergets gruva: komedi i fyra akter]*. Verkets exakta tillkomsttid är okänd. Det publicerades posthumt (Napoli, 1825).

La miniera di Coperberit knyter inte an till Fet-Mats-historien på annat sätt än att handlingen här delvis utspelas i Kopparbergets gruva i Dalarna. Att jag ändå nedan kortfattat berör Sografis komedi beror på att flera bedömare, som uppenbarligen aldrig läst teaterstycket, gjort gällande att det handlar om Fet-Mats. Till dessa kritiker hör Vilhelm Ljungdorff (1924),⁵⁵ Karl-Erik Forsslund (1936)⁵⁶ och Magnus von Platen (1996).⁵⁷

Orsaken till att dessa bedömare oriktigt antagit att Sografis komedi handlar om Fet-Mats är med största sannolikhet en fel läsning av Carl Sahlin (1920). Sahlin skriver i samband med att han redovisar ett antal skönlitterära behandlingar av Fet-Mats-motivet:

Inom den romanska språkgruppen känner jag ännu föga till [Fet-Mats-] berättelsens vandringar. 1825 utkom i Neapel en komedi i fyra akter med titeln »La miniera de [sic!] Coperberit«, författad av Signor Sografi. Ehuru icke hithörande visar dock detta arbete att den gamla gruvan även hinsides Alperna var uppskattad och uppfattad som lämplig valplats för spännande och sällsamma tilldragelser.⁵⁸

55 Ljungdorff, E.T.A. *Hoffmann och ursprunget till hans konstnärskap*. Lund, 1924. Diss., s. 366.

56 Forsslund, 1936, s. 101 f.

57 von Platen, 1996, s. 66.

58 Sahlin, 1920, s. 251 f.

3

Sografs komedi är alltså »icke hithörande«. Just detta ord »icke« har gått ovan nämnda kritiker förbi.

Handlingen i *La miniera di Coperberit* utspelas i Sverige alldeles vid 1600-talets slut när Karl XII just blivit myndig kung men ännu inte startat sina krig.

Karl XII själv är en av komedins huvudpersoner. Han kallas här Carlo XII.

De övriga protagonisterna är: domaren greve Carelson; grevinnan Carelson, änka till greve Carelsons broder; vidare den norska baronessan Elena av Waldemar; slutligen Gustavo Carelson, son till grevinnan Carelson.

Utöver dessa framträder ytterligare ett antal personer i skådespelet, bland dem Adolfo, chef vid Kopparbergets gruva samt en samisk gruvarbetare vid namn Capmare.

Komedins intrig, minst sagt helt befängd, är i korthet följande.

Kung Carlo XII säger sig vilja utföra stora hjältebedrifter. Han vill hellre bli en Alexander den Store än en Aristoteles. Han vill agera istället för att fundera alltför mycket. Han vill erövra världen genom krig. Samtidigt är han förälskad i den norska baronessan Elena.

Grevinnan Carelson är sedan många år förvisad från Stockholm till »di Edmora verso la Dalecarlia«⁵⁹ [»Hedemora vettande mot Dalarna«] av greve Carelson som av någon oklar anledning hatar grevinnan.

Tjugo år tidigare rövades hennes son Gustavo bort, bara sex år gammal, och sattes ut i en skog för att där klara sig själv. Här stötte han en dag, när han vuxit upp till en ung man, samman med baronessan Elena och hennes familj. Elena förälskade sig i Gustavo.

Elenas broder mördades. Gustavo misstänktes för att vara mördaren. Han åtalades och befanns, i en rättegång ledd av domaren greve Carelson, skyldig till mordet. Gustavo dömdes till straffarbete i kopparbergets förfärligt hemska gruva där, i Sografs skådespel, alla gruvarbetare är straffångar.

En av dessa är Capmare, tillhörig lappfolket. Han är en mytomman som ständigt berättar osanna historier. En av dessa handlar om en kärlekskrank och förfärligt ful kvinna.

59 Simeone Antonio Sografi, *La miniera di Coperberit: commedia in quattro atti*. Napoli, 1825., s. 15.

3

Capmare förtäljer att han en gång låtsades vara förälskad i henne. Kvinnan erbjöd då Capmare alla sina pengar mot löftet att Capmare ordnade balsamering av hennes kropp efter hennes död. Capmare gav löftet men bröt det sedan, berättar han, eftersom kvinnan var så ful.

Den förvisade grevinnan Carelson längtar tillbaka till Stockholm. Baronessan Elena, som har inflytande över kungen eftersom han är förälskad i henne, hjälper grevinnan att hos kungen skaffa fram det tillstånd hon behöver för att kunna återvända till huvudstaden.

Misstankar finns att Gustavo är oskyldig till mordet på Elenas broder. Kungen beger sig till koppargruvan i Dalarna, där Gustavo straffarbetar, för att närmare undersöka saken.

Undersökningens resultat blir att Gustavo förklaras oskyldig till mordet på Elenas broder. Vidare fastslås att rättegången mot Gustavo missköttes grovt av greve Carelson.

Dessutom avslöjas att greve Carelson låg bakom bortrövandet av Gustavo tjugo år tidigare. Greve Carelson erkänner sina onda handlingar och ångrar dessa djupt.

Slutet gott, allting gott. Elena är lycklig över att hennes älskade Gustavo är oskyldig. Carlo XII avstår Elena till Gustavo. Kungen har, därför att han planerar att starta krig inom kort, inte tid med kärlek.

Som slutkommentar till Sografis komedi kan sägas att den är ett ovanligt bisarrt exempel på intresset i det kontinentala Europa för det exotiska Norden under romantiken.

Men återigen: Sografis skådespel har ingenting med Fet-Mats och hans historia att göra.⁶⁰

⁶⁰ Ytterligare ett utländskt skönlitterärt verk existerar, från tiden runt 1800, vilket, i likhet med Sografis komedi, äger en handling som delvis utspelar sig vid Falu koppargruva men där intrigen inte alls knyter an till Fet-Mats-historien. Verket ifråga är Donatien Alphonse François de Sades (1740–1814) novell »Ernestine« i förf:s *Les crimes de l'amour: nouvelles héroïques et tragiques* [Kärlekens brott: heroiska och tragiska berättelser]. Paris, 1800. Novellen har nyligen utgivits på svenska under titeln *Ernestine: en svensk novell*. Södermalm, 2007. Den handlar om en ondskefull och brottslig greve Oxtiern vilken döms till livstids fängelse i Falu koppargruva. I likhet med Sografi besökte de Sade aldrig Sverige. Hans kunskaper om landet och om Falu koppargruva kom från äldre franska sverigeskildringar sådana som bland andra Charles Ogiers tidigare berörda verk från 1656.

4

E.T.A. Hoffmanns »Fahlu Grufwa«

Inledning

Ernst Theodor Amadeus Hoffmann är en av Tysklands genom tiderna främsta prosaförfattare. Till hans internationellt sett mer kända berättelser hör novellen »Die Bergwerke zu Falun«.

Trots denna internationella berömmelse, och trots att novellens handling utspelas i Sverige, har »Die Bergwerke zu Falun« i vårt land, särskilt under de senaste hundra åren, varit en tämligen negligerad berättelse.

Endast två gånger, och för ganska länge sedan, har den översatts till svenska. Först av Axel Petre under titeln »Fahlu Grufwa« i *Natt-stycken af Hoffman samt Bergverket i Fahlun ur samma författares Die Serapions Brüder* (Linköping, 1829)¹ och sedan av Karl Benzon under titeln »Falu grufva« i *Fantasiens värld* (Första samlingen. Stockholm, 1909).²

Den tyska originaltexten publicerades första gången 1819 (i del 1, avsnitt 2) av Hoffmanns stora samling noveller i fyra böcker (Berlin, 1819–1821) med titeln *Die Serapions-Brüder: gesammelte Erzählungen und Märchen [Serapions-bröderna: samlade berättelser och sagor]*.³

Ramberättelsen

Den något märkliga titeln *Die Serapions-Brüder* har följande bakgrund. Under åren 1814–1818 tillhörde Hoffmann en litterär grupp i Berlin. Medlemmarna i gruppen träffades regelbundet till vad de kallade sina »Seraphinen-Abende« [»Seraphiner-kvällar«]. I kretsen ingick bland andra Hoffmanns författarvänner Adalbert von Chamisso, Friederich Baron de la Motte Fouqué och Julius Eduard Hitzig.

I novellsamlingen *Die Serapions-Brüder* flyttar Hoffmann in

1 S. 225–277.

2 S. 5–36.

3 S. 194–224.

4

dessa personer samt även sig själv – dock i fiktiv form med påhitade namn – i den ramberättelse som omger hela verket.

Chamisso, Fouqué och Hitzig blir Cyprian, Lothar och Ottmar. Hoffmann själv förvandlas till Theodor.

Theodor är den av de fyra vilken i ramberättelsen anges som berättare av novellen »Die Bergwerke zu Falun«.

Till att börja med hade Hoffmann planerat att ge sin novellsamling titeln »Die Seraphinen-Brüder«. Ändringen till *Die Serapions-Brüder* sammanhänger med att von Chamisso den 14 november 1818, vilken är den helige Serapions dag, kom hem från en resa runt världen.

Just denne specielle och helige Serapion (det finns i kulturhistorien flera sådana som lätt kan förväxlas med varandra) var en man som levde asketiskt i en öken och som dog martyrdöden i Alexandria på 300-talet.

Inspirerad av den helige Serapions dag den 14 november 1818 benämnde Hoffmann den diktkonstnärliga huvudtanke han ville ge uttryck för i sitt verk *Die Serapions-Brüder* för »Den serapionistiska principen« (»Das serapionistische Prinzip«). Innebörden i denna princip är att diktaren skall förstås som en skådare och förkunnare av hemliga samband mellan två världar – världen av sken (ande) och världen av verklighet (natur). »Den serapionistiska principen« knyter tydligt an till Schellings idealistiska filosofi.

I ramberättelsen till *Die Serapion-Brüder* berättar Cyprian om en nu levande person som, genom sin mycket egenartade verklighetsuppfattning, är ett särskilt tydligt uttryck för just ovan nämnda huvudtanke om ett starkt problematiskt förhållande mellan sken och verklighet. Det rör sig om en tidigare såsom högtbegåvad ansedd, men nu som komplett vansinnig betraktad, greve P*** i Sydtyskland vilken på fullt allvar tror att han själv är den helige Serapion.

Litterära impulsgivare och källor

En allvarligt sökande tänkare under Hoffmanns tid, som i sitt skrivande ivrigt ägnade sig åt just den starkt problematiska relationen mellan sken och verklighet, mellan ande och natur var, som framgått tidigare i denna framställning, den Schelling-inspirerade Gotthilf Heinrich Schubert. Hans huvudverk *Ansichten von der*

4

Nachtseite der Naturwissenschaft var också en av Hoffmanns favoritböcker.⁴

Det är av detta skäl inte förvånande att Hoffmann, i ramberättelsen till *Die Serapionsbrüder*, på ett ställe hänvisar till just Schubert – och härvid dessutom till Schuberts Fet-Mats-berättelse.

Hoffmann gör detta sistnämnda via Theodor och Ottmar. Theodor säger:

Mir gab der Geist an, ein sehr bekanntes und schon bearbeitetes Thema von einem Bergmann in Falun auszuführen des Breiteren [...].⁵

[Jag fick infallet, att mera brett utforma ett mycket känt och redan bearbetat tema om en gruvarbetare i Falun [...].]

Efter att Theodor förverkligat sitt infall, och verkligen berättat sin utlovade och brett utformade version av historien om gruvarbetaren i Falun, säger Ottmar med direkt referens till Schubert:

Die einfache Beschreibung in *Schuberts* »Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft«, wie der Jüngling in der Erzgrube zu Falun gefunden wurde, in dem ein altes Mütterchen ihren vor fünfzig Jahren verschütteten Bräutigam wieder erkannte, hat viel tiefer auf mich gewirkt.⁶

[Den enkla beskrivningen i *Schuberts* »Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft«, om hur ynglingen i malmgruvan i Falun blev funnen, och som en följd av detta en gammal gumma igenkände sin sedan femtio år försvunna brudgum, har berört mig mycket djupt.]

Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft* var alltså alldeles tydligt en av Hoffmanns huvudkällor när han författade sin novell »Die Bergwerke zu Falun«.

Andra för Hoffmann viktiga impulsgivare var ett flertal skönlitterära verk med anknytning till gruvhantering, sådana som Achim von Arnims dikt »Des ersten Bergmanns ewige Jugend«, Johann Peter Hebels novell »Unverhofftes Wiedersehen«, Novalis roman *Heinrich von Ofterdingen* och Ludwig Tiecks sagobetonade berättelse *Der Runenberg*.

Utöver denna diktning anlidade Hoffmann flera källor av mer sakprosaisk karaktär. Förhållandet belyses av följande brev som Hoffmann skrev till bibliotekarien Kralowski i december 1818:

4 Uppgiften från Pörnbacher, 1966, s. 80.

5 Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, *Die Serapions-Brüder: gesammelte Erzählungen und Märchen*. Del 1. Berlin, 1819, s. 193.

6 Ibid., s. 224.

4

Herr Kralowski
Wohl Geboren

Ganz ausserordentlich würden Sie mich, Verehrster Herr und Freund, verbinden, wenn Sie die Gefälligkeit hätten mir, Behufs einer literarischen Arbeit, aus ihrem reichen Vorrath eine Reise durch Schweden zu senden.

Den Hausmann (Reise durch Skandinavien) habe ich bereits von G R. Klügel erhalten. Dies Buch begreift bergwerkliche Gegenstände in sich. Ausserdem wär' mir aber daran gelegen, über die speziellen Sitten – Lebensweise, Tracht, Gebräuche der Bewohner des nördlichen Schwedens (Fahlun) etwas zu lesen. –

Hochachtungsvoll mich empfehend.

Hoffmann
15 Dezembr: 187

[Välborne
Herr Kralowski

Ni vore mig utomordentligt förbunden, ärade herre och vän, om ni hade tillfälle att ur Ert rika förråd, sända mig, i behov av ett litterärt arbete, något om en resa genom Sverige.

Hausmanns arbete (Reise durch Skandinavien) har jag redan fått från G.R. Klügel. Denna bok behandlar gruvförhållanden i sig. Utöver detta är jag angelägen att läsa något om de speciella seder – levnadsomständigheter, trakt, bruk som gäller hos Sveriges nordligaste (Falun) innevånare. –

Högaktningfullt mig rekommenderande.

Hoffmann
15 december: 18]

Den Hausmann om vilken Hoffmann här skriver är mineralogen och professorn i Göttingen Johann Friedrich Ludwig Hausmann (1782–1859), författaren till *Reise durch Skandinavien in den Jahren 1806 und 1807* [*Resa genom Skandinavien under åren 1806 och 1807*] (publicerad i fem delar, Göttingen 1811–1818).

Utöver denna skildring av Sverige är det, vilket kommer att framgå senare i detta kapitel, alldeles tydligt att Hoffmann, när han planerade »Die Bergwerke zu Falun«, studerade också Ernst Moritz Arndts (1769–1860) *Reise durch Schweden im Jahr 1804* [*Resa genom Sverige år 1804*] (som utkom i fyra delar, Berlin 1806). Vi får anta att just detta verk sändes till Hoffmann av bibliotekarien Kralowski.

De sätt på vilka Hoffmann utnyttjat ovan nämnda skönlitterära och sakprosaiska skrifter belyses efter hand i det följande. Allra först dock, innan novellen »Die Bergwerke zu Falun« när-

7 Cit. Ljungdorff, 1924, s. 363.

4

mare skärskådas, skall något sägas om ett i Hoffmanns prosa genomgående särdrag av relevans för förståelsen av »Die Bergwerke zu Falun«. Det gäller särdraget fantastisk.

Hoffmann och det fantastiska

Fantastik är ett ord ofta förknippat med Hoffmanns epik och då inte minst med novellerna i *Die Serapions-Brüder*. Fantastiken i denna samling berättelser har också varit föremål för en särskild studie av Stefan Bergström med titeln *Between Real and Unreal: A Thematic Study of E.T.A. Hoffmann's »Die Serapionsbrüder«* (New York, 2000).

Bergström knyter härvid an till Tzvetan Todorovs definition av fantastisk formulerad i Todorovs *Introduction à la littérature fantastique [Introduktion till den fantastiska litteraturen]* (Paris, 1970). Todorov hävdar här att vi, när vi upplever något som fantastiskt, för det första känner tvekan om huruvida det vi tar del av är verkligt eller inte och att vi för det andra *omöjligt* kan komma till någon alldeles bestämd slutsats om verklighetsbeskaffenheten, eller inte verklighetsbeskaffenheten, hos det vi möter.

Just denna effekt, känslan av total obestämbarhet i ontologiskt hänseende, framkallas ofta i novellerna i *Die Serapions-Brüder*. Hoffmann, säger Bergström (2000), eftersträvar i dessa berättelser att »[...] promote the reader's doubt about the nature of the reality presented [...] and he wishes to retain this hesitation to the very end.«⁸

Bergströms resonemang ansluter till den uppfattningen om Hoffmanns berättarkonst att de märkligheter som inträffar i denna epik inte låter sig reduceras till psykologi – till något rent mentalt som inträffar blott i huvudena på de agerande fiktiva figurerna. Bergström säger om sin tolkning av *Die Serapions-Brüder* att denna giltigförklarar »[...] the argument that Hoffmann was not principally (if at all) aiming to utilize fantastic elements as features purely designed to reflect the state of mind of the characters involved in a story.«⁹

Bergströms diskussion är implicit en polemik mot argumentationen i Emil Franz Lorenz uppsats »Die Geschichte des Bergmanns von Falun, vornemlich bei E.T.A. Hoffmann, Richard Wagner und

8 Bergström, 2000, s. 121.

9 Ibid.

4

Hugo von Hofmannsthal« (1914). Här prövas en djuppsykologisk – en psykoanalytisk – läsning av »Die Bergwerke zu Falun«. Fantastiken i novellen uppfattas av Lorenz som ett uttryck för det undermedvetna hos huvudpersonen Elis Fröbom. Till Lorenz läsning återkommer jag längre fram i detta kapitel.

I Göteborg

Fantastik förutsätter både verkligt och överkligt. Det helt verkliga är aldrig fantastiskt. Och heller aldrig det totalt överkliga. Istället inträffar det fantastiska när det verkliga och det överkliga sammanstrålar på ett sådant sätt att dessa storheter inte alls kan bestämt separeras.

Hoffmanns fantastiska berättelser börjar vanligtvis i den ena av dessa två poler – nämligen i det till synes helt verkliga. Just så börjar »Die Bergwerke zu Falun«. Novellens berättare Theodor målar upp en bild av den historiskt verkliga staden Göteborg i Sverige en vacker julidag. Ett skepp tillhörigt det Ostindiska kompaniet har just lagt till vid hamnen Klippan:

An einem heitern sonnenhellen Juliustage hatte sich alles Volk zu Göthaborg auf der Reede versammelt. Ein reicher Oistindienfahrer, glücklich heimgekehrt aus dem fernen Lande, lag im Klippahafen vor Anker und ließ die langen Wimpel, die schwedischen Flaggen, lustig hinauswehen in die azurblaue Luft, während Hunderte von Fahrzeugen, Böten, Kähnen, vollgepropft mit jubelnden Seeleuten, auf den spiegelblanken Wellen den Göthaelf hin und her schwammen und die Kanonen von Masthuggetorg ihre weithallenden Grüße hinüberdonnerten in das weite Meer. Die Herren von der Ostindischen Kompanie wandelten am Hafen auf und ab und berechneten mit lächelnden Gesichtern den reichen Gewinn, der ihnen geworden, und hatten ihre Herzenfreude daran, wie ihr gewagtes Unternehmen nun mit jedem Jahr mehr und mehr gedeihe und das gute Göthaborg im schönsten Handelsflor immer frischer und herrlicher emporblüte. Jeder sah auch deshalb die wackern herrn mit Lust und Vergnügen an und freute sich mit ihnen, denn mit ihrem Gewinn kam ja Saft und Kraft in das rege Leben der ganzen Stadt.

Die Besatzung des Ostindienfahrers, wohl an die hundertundfunzig Mann stark, landete in vielen Böten, die dazu ausgerüstet, und schickte sich an, ihren Hönsning zu halten. So ist nämlich das Fest geheißsen, das bei derlei Gelegenheit von der Schiffsmannschaft gefeiert wird und das oft mehrere Tage dauert.¹⁰

Passagen översattes 1829 av Axel Petre sålunda:

10 Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, »Die Bergwerke zu Falun« i förf:s *Die Bergwerke zu Falun; Der Artushof*. Stuttgart, 1966, s. 3–40, s. 3 f.

4

En klar molnfri dag, i Julii månad, var en stor folkmängd församlad på Götheborgs redd. En rik Ostindiefarare, lyckligen återkommen från aflägsna länder, låg för ankar vid Klippan, och svenska flaggan och de långa vimplarna fladdrade muntert i den azurblå luften, under det hundrade farkoster, båtar och ökstockar fullproppade med jubilerande sjömän, simmade hit och dit på Götha elfs spegelklara böljor, och Masthuggets kanoner dundrade sin vidt skallande helsning ut öfver det vida hafvet. Ostindiska kompaniets intressenter vandrade af och an vid hamnen, beräknade med leende ansigten den rika vinst som blifvit dem till del, och hade sin innerliga glädje öfver, att deras vågsamma företag, med hvarje år bättre lyckades, och det goda Götheborg allt mer och mer uppblomstrade i det herrligaste och friskaste handelsflor. En hvar betraktade deföre med glädje och förnöjelse de redliga herrarne, och gladde sig med dem, ty deras vinst gaf ju kraft och lif åt hela den folkrika stadens verksamhet.

Ostindiefararens besättning, väl hundra femtio man stark, landade i många dertill utrustade båtar, och gjorde sig färdig att hålla sin Hönsning. Så kallades nämligen den lustbarhet, som skeppsmanskapet vid dylika tillfällen firar, och som ofta varar i flere dagar.¹¹

Det här är något helt annat än det vi tidigare kommit i kontakt med i denna framställning. Mängden realistiska detaljer är, jämfört med motsvarande i alla tidigare skapade litterära verk kring Fet-Mats-motivet, närmast överväldigande stor.

Samtliga detaljer i passagen ovan som specifikt pekar ut staden Göteborg är hämtade från Ernst Moritz Arndt (1806). Denne nämner i sitt verk Göteborg som säte för Ostindiska kompaniet (»Sitz der Ostindischen Kompagnie«¹²). Han talar vidare om »Göthaelf«¹³, förstaden Masthugget och dess torg (»Masthuggetorg«¹⁴), Ostindiska kompaniets hamn Klippan (»Klippahafen«¹⁵) och om den egenartade hemkomstfesten »Hönsning«:

Grade während meiner Anwesenheit in Götheborg kam ein solches ostindisches Schiff an. Bei solcher Gelegenheit ist grosse Freude, besonders feiert die Besatzung mehrere Tage die Rückkunft [...]. Eine solche Freudenfeier der Matrosen heisst mit einem eigenen Namen Hönsning.¹⁶

Just under mitt vistande i Göteborg hemkom ett ostindiskt skepp. Vid ett sådant tillfälle härskar en allmän glädje därstädes, i synnerhet firar besätt-

11 Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, »Fahlu Grufwa« i förf:s *Natt-stycken af Hoffman samt Bergverket i Fahlun ur samma författares Die Serapions Brüder*. Linköping, 1829, s. 225–277, s. 225 f.

12 Ernst Moritz Arndt, *Reise durch Schweden im Jahr 1804*. Del 2. Berlin, 1806, s. 16.

13 Ibid., s. 7.

14 Ibid., s. 10.

15 Ibid.

16 Ibid., s. 25.

4

ningen flera dagar sin hemkomst [...]. Denna matrosernas glädjefest kallas med ett eget namn hönsning.¹⁷

Överhuvudtaget är, som påpekats av Ljungdorff (1924), allt särskilt svenskt – och det är mycket – som nämns i Hoffmanns novell direkt hämtat från antingen Arndt eller från Hausmann.¹⁸ Det mesta kommer från Arndt.

Men denna myckenhet av hänvisningar till specifikt svenska företeelser och förhållanden i »Die Bergwerke zu Falun« är på inget sätt ett uttryck för något påtagligt Sverige- eller Norden-intresse hos Hoffmann. Den nordiska renässansen under romantiken intresserade inte alls denne författare. Det Hoffmann bjuder oss i »Die Bergwerke zu Falun« är, säger Ljungdorff (1924), »icke [...] nödvändigt Sverige – det kan helt visst lika gärna vara ett land irgendwo«¹⁹ [»var som helst«].

Hoffmanns ambition i »Die Bergwerke zu Falun« är överhuvudtaget inte realism. Istället är hans motiv till införandet av starkt verklighetsnära detaljer ett sätt att bygga upp förutsättningen för de effekter av fantastik som genomsyrar och präglar berättelsen.

Elis Fröbom

Tidigt i novellen gör huvudpersonen Elis Fröbom sin entré. Han är en sjöman som tillhör besättningen på den ostindiefarare som just anlänt till hamnen Klippan i Göteborg.

Själva namnet Elis Fröbom har Hoffmann fått från Arndt (1806) som på ett ställe talar om en person som heter Elis Schröderheim och på ett annat om en traktör vid namn Fröbom.²⁰

Elis Fröbom känner sig efter hemkomsten till Göteborg tungsint och sorgsen. Detta av två skäl. För det första därför att han strax efter landstigningen fått veta att hans mor avlidit tre månader tidigare. Hans far och två bröder är döda sedan flera år och Elis står nu helt ensam i världen.

Det andra skälet till Elis trumpenhet är att han ursprungligen kommer från Närke(!). En av hans sjömanskamrater säger till honom:

17 Ernst Moritz Arndt, *Ernst Moritz Arndt's resa genom Sverige år 1804*. Del 1–2. Degeberga, 1994, s. 169.

18 Ljungdorff, 1924, s. 364.

19 Ljungdorff, 1924, s. 380.

20 Arndt, del 2, 1806, s. 226 och s. 207.

4

»[...] ich weiss es ja, du bis ein Neriker von Geburt, und die sind alle trübe und traurig und haben keine rechte Lust am wackern Seemannsleben!«²¹

»[...] jag vet det ju, du är född Neriksbo, och de äro alla svårmodiga och dystra, samt hafva ingen rätt fröjd åt det muntra sjömanslivet!«²²

Föreställningen här om närkingen som dyster och svårmodig går tillbaka till Arndt (1806). Arndt säger om närkebon att denne är »still und wenig geschprächig, und hat in seinem Aeussern nichts Rasches und Freudiges«²³ (»stillsam och föga språksam, samt rymmer inget raskt eller glättigt lynne«²⁴).

När vi möter den dystre Elis sitter han på en bänk utanför den gästgivargård där han tillfälligt bor. En glädjeflicka dyker upp och försöker locka honom med till den festliga »Hönsningen« i vilken hans sjömanskamrater glatt deltar. Elis avvisar dock flickans anbud. Han önskar sig i sin förtvivlan blott ett – att ligga död på havets botten.

Nu dyker emellertid en gammal gubbe upp som visar sig vara en gruvarbetare från Falun. Han undrar varför Elis, en ung man som borde ha ett långt liv framför sig, verkar önska sig döden?

Elis berättar om sitt tidigare liv och förklarar sin smärta och får då rådet av den gamle gubben att söka sig en ny bana som gruvarbetare i Falun. Ty i denna gruvas djupaste djup, säger den gamle, finns både underbara skatter och himmelska hemligheter förborgade.

Senare på natten, när Elis somnat, drömmer han om den gamle gruvarbetaren vilken för övrigt, genom sitt tal om underjordens stora märkvärdigheter, mycket erinrar om den tidigare berörde gamle bergsmannen i Novalis roman *Heinrich von Ofterdingen*.²⁵

I Elis dröm förvandlas plötsligt den gamle gubben till en skrämmande jättegestalt gjuten av glödande metall. Härefter visar sig ett vördnadsbjudande kvinnoansikte. Den gamle säger: »[...] das ist die Königin, noch magst du heraufschauen.«²⁶ (»[...] detta är drottningen! Ännu är det dig tillåtet att skåda dagsljuset«²⁷).

21 Hoffmann, 1961, s. 5.

22 Hoffmann, 1829, s. 228.

23 Arndt, del 1, 1806, s. 164.

24 Arndt, del 1–2, 1994, s. 90.

25 Jämförelsen har gjorts flera gånger tidigare, först av Georg Ellinger, *E.T.A. Hoffmann: sein Leben und seine Werke* [E.T.A. Hoffmann: hans liv och hans verk]. Hamburg, 1894, s. 133 f.

26 Hoffmann, 1966, s. 14

27 Hoffmann, 1829, s. 240.

4

Efter detta hör Elis i drömmen sin mors röst samt ser också en ung kvinna som sträcker upp sin hand mot Elis och ropar hans namn. Så hörs åter gubbens röst: »[...] nimm dich in acht, Fröbom! – sei treu der Königin, der du dich ergeben.«²⁸ (»[...] tag dig till vara, Fröbom! – Var drottningen trogen, till vars tjänst du helgat dig.«²⁹).

Slutligen känner Elis sitt eget jag förvandlas till olika lysande stenarter. Han vaknar upp ur drömmen som han tvetydigt upplevt som både starkt fasaväckande och mycket tjusande.

Senare på dagen funderar Elis mycket över sin märkliga dröm och känner en kvävande ångest. Kanske beror hans drömmande och hans stora svårmod bara på feber? Han borde nog, säger han sig, gå ut i friska luften för att pigga till.

Han beger sig, i ett försök att friska upp humöret, till Klippan där hans sjömanskamrater håller på med sin »Hönsning«. Elis kan dock inte slita sig från den besynnerliga och dubbla känslan av både kvävande ångest och häftig längtan. En obekant röst tränger sig nu på honom viskande i hans öra:

»Was willst du noch hier? – fort! – fort! – in den Bergenwerken zu Falun ist deine Heimat. – Da geht alle Herrlichkeit dir auf, von der du geträumt – fort, fort nach Falun.«³⁰

»Hvad vill du ännu här? – bort! – bort! – I Fahlu bergverk är din hembygd. – Der upplever du alla de herrligheter som framställt sig för dig i drömmen, – bort, bort till Fahlun.«³¹

Saken är avgjord. Elis har inte längre något val. Han känner ett oemotståndligt tvång att resa till Falun och gruvan där. Han förnimmer också, på ett märkligt sätt, att han redan i sin tidigaste barndom haft aningar om ett slags förutbestämmelse för, och tillhörighet till, underjordens väldiga härligheter och rikedomar.

Denna insikt hos Elis om en förutbestämmelse, detta hans visionära framtidsskådande, kan knytas tillbaka till Gotthild Heinrich Schubert. Det heter hos Schubert:

»Der Blick in das zukünftige, die Gabe der Vorahnungen, is der menschliche Natur nicht Fremd. Doch giebt es eben sowohl eine von kranker und falscher als eine von gesunder und wahrhaft echter Art.«³²

28 Hoffmann, 1966, s. 14.

29 Hoffmann, 1829, s. 240.

30 Hoffmann, 1966, s. 16.

31 Hoffmann, 1829, s. 243.

32 Schubert, 1967, s. 90.

4

Blicken i det tillkommande, förmågan af aningar, är icke fremmande för menskliga naturen. Dock gifves det äfven så väl en sjuklig och falsk, som en frisk och verkligt äkta [...].³³

Det slags framtidsskådande som Elis äger tillgång till är, som nedan kommer att framgå, närmast att hänföra till den farligt sjuka och falska typen.

Falu gruva

Elis stannar i Göteborg ytterligare tre dagar. Härefter lämnar han staden och beger sig i riktning Falun. Vid Göteborgs stadspport passeras han av en man som mycket liknar den gamle bergsman han tidigare samtalat med. Elis ilar, driven av en oemotståndlig makt, efter mannen men hinner inte upp honom.

Elis fortsätter emellertid oförtrutet sin vandring och når till slut, efter åtskilliga dagars gående på vägen till Falun via Gävle (»Gefle«³⁴), äntligen fram till gruvstaden.

»Das ist Falun!«, rief Elis, »das ist Falun, das Ziel meiner Reise!« – Er hatte recht, denn Leute, die ihm hinterher wanderten, bestätigten es, daß dort zwischen den Seen Runn und Warpan die Stadt Falun liege und daß er soeben den Guffrisberg hinansteige, wo die große Pinge oder Tagesöffnung der Erzgrube befindlich.³⁵

»Det är Fahlun!« ropade Elis, »det är Fahlun! Målet för min resa!« – Han hade rätt; ty det folk som han mötte, bekräftade att staden Fahlun låg der, mellan sjöarna Runn och Varpan, och att han just då besteg berget Guffris, hvarest metall-grufvans stora nedgång var belägen.³⁶

Precis som när han skildrar Göteborg meddelar Hoffmann även när han beskriver Falun mängder av realistiska detaljer som är historiskt korrekta. Många av dessa kommer från Arndt (1806) men även Hausmann (1818) bidrar med åtskilligt, bland annat med material till Hoffmanns ganska omfattande skildring av själva Falu gruva. De sista orden i det närmast ovan anförda kan jämföras med följande hos Hausmann:

[...] westwärts in geringer Entfernung liegt an dem sanften Anhange des Guffrisberges die Grubenanhöhe (Grufbacken), an welcher die ungeheure Tagesöffnung der grossen Kupfergrube sich befindet.³⁷

33 Schubert, 1819, s. 89.

34 Hoffmann, 1966, s. 16.

35 Ibid., s. 17.

36 Hoffmann, 1829, s. 244.

37 Johann Friedrich Ludwig Hausmann, *Reise durch Skandinavien in den Jahren 1806 und 1807*. Del 5. Göttingen, 1818, s. 3.

4

[...] västerut på ringa avstånd ligger på Guffrisbergets sluttning gruvhöjningen (Grufbacken), vid vilken den stora koppargruvans ohyggliga dagöppning är belägen.]

Som framgår här görs hos Hausmann helt klart att Falu gruva är en koppargruva. Överraskande är därför att detta aldrig alldeles uttryckligen omtalas i »Die Bergwerke zu Falun«. Däremot klargörs förhållandet på två sätt indirekt. Dels genom att Stora Kopparbergs kyrka (»der Kopparbergskirche«³⁸) i Falun två gånger nämns mot novellens slut och dels genom att vid ett tillfälle en bergsman vid namn Pehrson Dahlsjö omtalas som ägare till ett vackert bergslags frälsehemman vid Stora Kopparberget (»[...] Besitzer einer schönen Bergsfrälse bei Stora Kopparberg.«³⁹).

Enligt Ljungdorff (1924) beskriver Hoffmann Falu gruva – i medveten anslutning till Schubert – som en järngruva.⁴⁰ Men detta är inte riktigt. Hoffmann använder i sin novell det mera allmänna uttrycket »Erzgrube«⁴¹ – det vill säga malmgruva.

Härtill kommer följande. När den gamle gruvarbetaren i Göteborg för Elis skildrar gruvan i Falun, och rekommenderar Elis att söka arbete där, beskriver han i glödande ordalag gruvan som en fantastisk skattkammare innehållande bland annat den vackra ädelstenen granat eller almandin:

Immer lebendiger und lebendiger wurde seine Rede, immer glühender sein Blick. Er durchwanderte die Schachten wie die Gänge eines Zaubergartens. Das Gestein lebte auf, die Fossile regten sich, der wunderbare Pyrosmalith, der Almandin blitzten im Schein der Grubenlichter – die Bergkristalle leuchteten und flimmerten durcheinander.⁴²

Hans skildring blef lifligare, hans blick mera eldig. Han tycktes i tankarna genomvandra en förtrollad trädgårds slingrande gångar. Stenarna upplifvades, fossilierna rörde sig, de underbara pyrosmalitherna, Almandinerna blixtrade vid gruf-lampornas sken, – bergkristallen strålade och glimmade i omvexlande färgbrytningar.⁴³

Pyrosmalit, ett glimmerliknande material, och granat eller almandin existerar verkligen i Falu gruva. Förhållandet meddelas hos Hausmann (1818).

38 Hoffmann, 1966, s. 37 och 40.

39 Ibid., s. 20.

40 Ljungdorff, 1924, s. 380.

41 Hoffmann, 1966, s. 17.

42 Ibid., s. 11 f.

43 Hoffmann, 1829, s. 236 f.

4

Om almandinen säger Hausmann att den vanligtvis är körsbärs- eller hyacintröd (»Almandin: Gemeinlich von kirsch- oder hyazinthroter Farbe [...]).«⁴⁴

Den gamle gruvarbetarens tal i Göteborg om enastående vackra granater i Falun fastnar i Elis huvud. Det får, som nedan kommer att framgå, betydelse för berättelsens fortsatta handling.

Till saken hör vidare att Elis är, för att använda en narratologisk term, fokalisatorn i huvuddelen av »Die Bergwerke zu Falun«. Det innebär att det är genom Elis ögon vi tar del av merparten av det som inträffar i novellen. Det vill säga: vi möter i »Die Bergwerke zu Falun« inte den i objektiv bemärkelse verkligt existerande Falu gruva – den gruva som är huvudsakligen en koppargruva – utan istället snarare Elis subjektiva föreställning om denna gruva baserad på den gamle gruvarbetarens romantiserade gestaltning av gruvan som väsentligen en underbar granatfyndighet. Detta är huvudskälet till att den, jämfört med granaten, mindre glamorösa kopparen i Falu gruva tonas ned i Hoffmanns berättelse.

Ulla Dahlsjö

När Elis första gången blickar ned i Falu gruva blir han helt förskräckt. Gruvan verkar vara, tycker han, med sitt stora svarta djup, värre än helvetet. Elis bestämmer sig genast för att dagen därpå vandra tillbaka till Göteborg.

Men Elis är en vacklande själ. Han råkar träffa en vacker ung kvinna, Ulla Dahlsjö, dotter till ovan nämnde bergsman Pehrson Dahlsjö. För Elis är Ulla en uppenbarelse. Han tycker sig förstå att det var hon som räckte honom en utsträckt hand i den märkliga drömmen han hade i Göteborg där också hans mor, en bergsdrömmen och den gamle gruvarbetaren från Falun, visade sig.

Namnen Dahlsjö och Pehrson har Hoffmann från Arndt (1806) som talar om orten Dahlsjö (idag Dalsjö mellan Borlänge och Falun) och om Arndt Pehrson Örnflycht från Ornäs (hos vilken Gustav Vasa bodde en kort tid på sin flykt undan danskarna 1520).⁴⁵

På grund av sin hastigt uppflammande förälskelse i Ulla väljer Elis till slut att stanna kvar i Falun och eftersom Pehrson Dahlsjö för tillfället behöver fler arbetare i gruvan, så får Elis också anställning där.

⁴⁴ Hausmann, del 5, 1818, s. 87.

⁴⁵ Arndt, del 2, 1806, s. 204 ff.; Arndt, del 1-2, 1994, s. 257 f.

4

Elis gör bra ifrån sig i sitt nya yrke och han uppskattas för var dag alltmer av Ullas far. Denne förutspår till och med att Elis så småningom skall få råd att skaffa sig ett bergslagshemman eller kanske rentav ett bergslags frälsehemman.

Elis bespetsar sig på att så småningom kunna gifta sig med Ulla. En dag dyker emellertid en rik köpman upp från Göteborg vilken av Pehrson Dahlsjö presenteras som Ullas blivande make. Elis blir svårt chockad och flyr i förtvivlan likt en vansinnig ned i gruvan fast besluten att aldrig komma upp ur den igen.

Långt nere i gruvans djup upplever Elis någonting underligt. Han ser mot en bergvägg den vördnadsbjudande bergsdrottning som visade sig för honom tidigare i drömmen i Göteborg:

[...] er schaute der hohe Antlitz der mächtigen Königin. Sie erfaßte ihn, zog ihn hinab, drückte ihn an ihre Brust [...].⁴⁶

[...] han skådade åter den mäktiga drottningens vördnadsbjudande ansigte. Hon fattade honom, drog honom ner till sig, tryckte honom till sitt bröst [...].⁴⁷

Elis är, på grund av bergsdrottningens hårda omfamning, nära att förlora medvetandet. Något senare upptäcks han av Ullas far och gruvans Överuppsyningsman (»Obersteiger«⁴⁸). Dessa två har gått ned för att leta efter Elis och finner honom stående, liksom förstenad, med huvudet mot den kalla bergvägg där bergsdrottningen visat sig för honom.

Elis vaknar till sans och följer under tystnad med Överuppsyningsmannen och Pehrson Dahlsjö upp igen. Den sistnämnde klandrar Elis för hans tilltag att på ett ansvarslöst farligt sätt rusa hejdlöst ned i gruvan.

Dessutom meddelar Pehrson Dahlsjö att hans ord tidigare om att den rike köpmannen från Göteborg var utsedd till make åt Ulla bara var ett skämt för att pröva Elis kärlek till Ulla.

Elis blir stormande lycklig. Nu vet han att det är han som är Ullas blivande make.

46 Hoffmann, 1966, s. 32.

47 Hoffmann, 1829, s. 265.

48 Hoffmann, 1966, s. 28.

4

Bergsmannen Torbern

Allt är dock inte bra. Elis är orolig till sinnes på grund av att han vid ett tidigare tillfälle, före sammanträffandet med bergsdrottningen, stött på en gubbe nere i Falu gruva som var densamme som den gamle gruvarbetaren från Göteborg. Vid detta tillfälle förutspådde denne åldring att Elis aldrig skulle få Ulla Dahlsjö till maka.

När Elis senare berättar om den märkliga händelsen och spådomen för gruvans Överuppsyningsman så meddelar denne Elis att den mystiske gubbens namn är Torbern och att hans liv, bland gruvfolket i Falun, har blivit en känd sägen som är »icke [...] blott en saga«⁴⁹ (»mehr als ein Märlein«⁵⁰).

Torbern var, fortsätter Överuppsyningsmannen, på 1600-talet, för »mer än hundra år sedan«⁵¹ (»mehr als hundert Jahren«⁵²), en av de första bergsmännen i Falun som bragte Falu gruvverksamhet i riktig blomning. Han var otroligt duktig, hade vetenskapliga kunskaper om gruvhantering, och arbetade dessutom nästan alltid och var sällan uppe ovan jord. Många menade att han stod i förbund med hemliga makter som härskar under jorden och där tillverkar metaller.

Vid det stora raset i Falu gruva på midsommardagen den 24 juni 1687 – det ras som skapade gruvans stora öppning – försvann emellertid Torbern och det antogs att han blivit begravd under nedfallande stenar.

Inte lång tid efter detta emellertid, och sedan fortlöpande berättar Överuppsyningsmannen vidare, har arbetare nere i gruvan mött gubben Torbern och fått hjälp av honom att hitta de rikaste malmtillgångarna. Andra har sett gubben vandra vemodigt klagande omkring uppe vid gruvans dagöppning. Överuppsyningsmannen tillägger:

»Andere Jünglinge kamen so wie du hieher und behaupteten ein alter Bergmann habe sie ermahnt zum Bergbau und hieher gewiesen. Das geschah alle mal, wenn es an Arbeitern mangeln wollte, und wohl mochte der alte Torbern auch auf diese Weise für den Bergbau sorgen.«⁵³

49 Hoffmann, 1829, s. 260.

50 Hoffmann, 1966, s. 28.

51 Hoffmann, 1829, s. 260.

52 Hoffmann, 1966, s. 28.

53 Ibid., s. 29.

4

»Flere andra ynglingar kommo liksom du hit, och påstodo, att en gammal bergsman uppmanat dem till bergsmanna-yrket och visat dem hit. Detta skedde alltid när det var brist på arbetare, och sålunda sörjde den gamle Torbern för grufvans vidmakthållande.«⁵⁴

Överuppsyningsmannens återgivning av historien om gruvarbetaren Torbern berör Elis djupt. Han själv är, förstår han nu, bara en i en rad av ynglingar som kommit till Falun hitlockade av den gamle bergsmannen.

Elis förhållande till Torbern är kluvet. Han känner en mystisk och stark dragning till den underjord Torbern representerar men denna dragning står i konflikt med hans kärlek till Ulla ovan jord. Förhållandet blir tydligt i den episod som tidigare beskrivits där Elis, i föreställningen att Ulla är bortlovad till den rike köpmannen från Göteborg, förtvivlad rusar ned i gruvan fast besluten att aldrig komma upp igen ovan jord. Han ropar då namnet Torbern och det är efter detta bergsdrottningen framkallas för honom mot en bergvägg.

Vad gäller själva namnet Torbern har Hoffmann fått det från den svenske naturforskaren och kemisten Torbern Bergman vilken omtalas hos Hausmann (1811–1818). Hoffmann har i sin novell omvandlat Torbern Bergman till »Der Bergmann Torbern« (»bergsmanen Torbern«).⁵⁵

Bergsdrottningen

Elis känner sig efter mötet med bergsdrottningen splittrad och orolig. Å ena sidan längtar han efter att gifta sig med Ulla. Å andra sidan känner han en oemotståndlig dragning ned i gruvan i riktning bergsdrottningen. En röst viskar till honom:

»Ist es denn nun noch dein Höchstes, daß du Ulla erworben? Du armer Tor! – Hast du nicht das Antlitz der Königin geschaut?«⁵⁶

»Är det väl ännu ditt högsta goda, att du erhållit Ulla? du stackars dåre! – Har du icke skådat drottningens anlete?«⁵⁷

Elis kluvenhet och oro tilltar. Han betar sig, vilket hans närstående Ulla och hennes far bekymrat noterat, efter hand alltmer konstigt och obalanserat.

54 Hoffmann, 1829, s. 262.

55 Se härom vidare Ljungdorff, 1924, s. 375.

56 Hoffmann, 1966, s. 33 f.

57 Hoffmann, 1829, s. 268.

4

Likt Christian, huvudpersonen i Ludwig Tiecks *Der Runenberg*, blir han till slut så förvirrad att han uppfattar »lutter sten«⁵⁸ (»taubes Stein«⁵⁹) som stora rikedomar – som »de rikhaltigaste metallådror, de härligaste malmgångar«⁶⁰ (»die reichhaltigsten Adern, die herrlichsten Trappgänge«⁶¹).

Så kommer bröllopsdagen vilken är midsommardagen. Elis och Ulla är bröllopsklädda. Elis säger till Ulla att han har upptäckt att nere i jorden finns i en glittrande sten innesluten en körsbärsröd (»kirschrot«⁶²) granat (»Almandin«⁶³) i vilken hans egen och Ullas levnadstavla (»Lebenstafel«⁶⁴) är inhuggen.

Elis vill hämta upp denna ädelsten och ge den till Ulla i bröllopsgåva. Genom den strålande granaten kommer, påstår Elis, Ulla och han att växa samman med bergsdrottningens hjärta som finns vid jordens mittpunkt.

Ulla blir förskräckt över Elis tal om levnadstavlan och om bergsdrottningens hjärta. Hon uppfattar detta prat som vansinnigt och olycksbådande. Elis ger sig likväl, trots Ullas protester, bröllopsklädd ned i gruvan. Några timmar senare meddelar några grubarbetare att just den del av gruvan där Elis gått ned har störtat samman.

Elis är död. Han har, liksom »Den förste bergsmannen« – huvudpersonen i Achim von Arnims »Des ersten Bergmanns ewige Jugend« – förgäves sökt kärleken hos en kvinna ovan jord och istället förgjorts i underjorden av bergsdrottningen.

Femtio år senare

Den gamle bergsmannen Torbern försvann vid ett gruvras på midsommardagen den 24 juni 1687. Raset, som inträffade också i den historiska verkligheten just nämnda datum, skapade gruvans stora öppning, den så kallade »Stora stöten«.

1687 är, på grund av det stora raset, det mest beryktade årtalet i Falu gruvans historia och dessutom det enda årtal som explicit nämns i »Die Bergwerke zu Falun«.

58 Ibid., s. 271.

59 Hoffmann, 1966, s. 35.

60 Hoffmann, 1829, s. 270 f.

61 Hoffmann, 1966, s. 35.

62 Ibid., s. 37.

63 Ibid.

64 Ibid.

4

Torbern försvinner alltså vid midsommar. Det gör också Elis. När hans kropp återfinns femtio år senare sker också detta vid midsommar.

Gör vi det rimliga antagandet, att handlingen i dess helhet i »Die Bergwerke zu Falun« är tänkt att utspela sig före det år vid vilken novellen tillkom, det vill säga före 1818, så innebär det att Elis död måste ha inträffat senast 1767. I så fall sker återupptäckten av honom 1817.

Elis död kan heller inte ha inträffat så mycket tidigare än på 1760-talet. Det följer av, att den Överuppsyningsman som, vilket tidigare framgått, berättar historien om den gamle bergsmannen Torbern för Elis samma år som Elis dör, säger att Torbern levde för »mer än hundra år sedan«. Vi vet att Torbern försvann 1687 och att således detta »mer än hundra år sedan« måste avse årtiondena närmast före 1687 det vill säga en tidsperiod kring 1600-talets mitt eller strax därefter.

Av denna kalkylering följer, att sluthandlingen i »Die Bergwerke zu Falun« – återupptäckten av Elis och Ullas igenkännande av honom – är tänkt att ske vid en tidpunkt som är kort före novellens tillkomst, det vill säga i författarens samtid i början av 1800-talet.⁶⁵

Detsamma gäller, som framgått tidigare i detta arbete, om Johann Peter Hebels »Unverhofftes Wiedersehen«. Denna novell publicerades 1810 och återfinnandet av huvudpersonen sker här något tidigare, nämligen 1809.

Denna likhet mellan de två novellerna är ett argument för att Hoffmann, när han skrev »Die Bergwerke zu Falun«, influerades av Hebels »Unverhofftes Wiedersehen«. Ytterligare ett sådant argument, som lyfts fram av Ilpo Tapani Piirainen och Ulrich Greb (1990), är att i både Hoffmanns och Hebels berättelser återfinns den döde gruvdrängen vid midsommar.

Hoffmanns skildring av återupptäckten är kortfattad och ligger, dock med några påtagliga avvikelser och tillägg, nära Schuberts framställning i *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*.

Liksom hos Schubert hittas i Hoffmanns novell liket välbevarat med ungdomligt utseende i vitriolvatten på trehundra alnars djup när några gruvarbetare där gör ett genombrott mellan två schakt.

65 Denna bedömning, att sluthandlingen i »Die Bergwerke zu Falun« inträffar i Hoffmanns samtid, görs även av Reuschel, 1903, s. 9.

4

En utvikning hos Hoffmann, ett inslag som inte återfinns hos Schubert, är att den avlidne beskrivs som en till synes inte död utan istället blott sovande person:

Es war anzusehen, als läge der Jüngling in tiefem Schlaf, so frisch, so wohl erhalten waren die Züge seines Antlitzes, so ohne alle Spur der Verwesung seine zierliche Bergmannskleider, ja selbst die Blumen an der Brust.⁶⁶

Man skulle hafva trott att ynglingen låg i en djup sömn, så friska, så väl behållna voro hans anletsdrag, så utan alla spar af förmultning, hans sirliga bergsmansdrägt, ja! till och med blommorna på hans bröst.⁶⁷

Vidare framträder, så som även hos Schubert, en gammal silverhårig gumma med kryckor som med stor rörelse igenkänner liket som sin fästman. Dessutom hos Hoffmann, dock inte hos Schubert, har gumman ett egennamn, nämligen Ulla Dahlsjö.

Vid igenkännandet av sin fästman Elis fattar Ulla hans händer, trycker dem till sitt bröst, och säger härefter till de kringstående:

»Ach«, sprach sie dann, sich im Kreise umschauend, »ach, niemand, niemand, von euch kennt mehr die arme Ulla Dahlsjö, dieses Jünglings glückliche Braut vor fünfzig Jahren! – Als ich mit Gram und Jammer fortzog nach Ornäs, da tröstete mich der alte Torbern und sprach, ich würde meinen Elis, den das Gestein begrub am Hochzeitstage, noch wiedersehen hier auf Erden, und da bin ich jahraus hergekommen und habe, ganz Sehnsucht und treue Liebe, hinabgeschaut in die Tiefe. – Und heute ist mir ja wirklich solch seliges Wiedersehen vergönnt! – O mein Elis – mein geliebter Bräutigam!«⁶⁸

»Ack!« sade hon sedan och såg sig om i kretsen, »ack! ingen, ingen av eder känner mera den olyckliga Ulla Dahlsjö! för femtio år sedan, denna ynglings lyckliga brud! – Då jag med sorg och jämmer flyttade till Ornäs, då tröstade den gamle Torbern mig och sade, att jag ännu här på jorden skulle återse min Elis, som på sin bröllopsdag blifvit begravnen i stenklyftorna, och därför har jag hvarje år kommit hit, och full af längtan och trogen kärlek skådat ned i djupet. – Och idag är mig verkligen ett sådant saligt återseende förunnat! O! min Elis – min älskade brudgum!«⁶⁹

Ulla slår armarna om Elis lik och uppger därefter själv andan. Direkt efter Ullas död börjar Elis kropp sammanfalla till stoft. Ulla och Elis begravs tillsammans i Stora Kopparbergs kyrka, den kyrka i vilken deras giftermål planerades femtio år tidigare.

66 Hoffmann, 1966, s. 38.

67 Hoffmann, 1829, s. 275.

68 Hoffmann, 1966, s. 39.

69 Hoffmann, 1829, s. 276 f.

4

Schelling, Schubert och Freud

Det som mest pregnant särskiljer Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« från alla tidigare versioner av Fet-Mats-historien är att handlingens tyngdpunkt här ligger på händelseförloppet *före* Fet-Mats-gestaltens – det vill säga Elis Fröbom – försvinnande och död.

Härtill kommer också, som nydanande inom det litterära Fet-Mats-fältet, att Hoffmann gör huvudpersonen till berättelsens fokalisator. Vi tar som läsare del av händelseförloppet mestadels genom Elis personliga medvetande och synfält.

Först på novellens sista sidor – där skeendet efter Elis död kortfattat skildras – skiftas fokus bort från Elis medvetande.

Det är denna framställningens starka subjektivism, den inblick berättelsen ger i en enskild individs själsliv, som föranleder Emil Franz Lorenz (1914) att försöka sig på en psykoanalytisk tolkning à la Sigmund Freud av Hoffmanns novell.

Huvudpoängen hos Lorenz är tanken att Elis problem består i att han lider av Oidipus-komplexet – att han är förälskad i sin egen mor. Torbern-gestalten är, menar Lorenz, förkroppsligandet av denna oidipala dragning i Elis undermedvetna.⁷⁰

Genom sin medvetna förälskelse i Ulla Dahlsjö försöker Elis undermedvetna slita sig loss från den sjuka incestuösa böjelsen – det vill säga bryta sig ur Torberns och i förlängningen Bergsdrottningens grepp. Försöket misslyckas dock. Därför går Elis under.

Elis vansinniga försök, strax innan han dör, att hämta upp en körsbärsröd strålande granat ur gruvan och ge den till Ulla som bröllopsgåva är, menar Lorenz, ett symboliskt uttryck för Elis desperata kamp mot sitt Oidipus-komplex.⁷¹

Lorenz tolkning av »Die Bergwerke zu Falun« är inte helt oäven. Den har visst fog för sig därigenom att stor poäng görs i novellens början av Elis djupa sorg efter moderns död. Likväl stöter, vid ett närmare skärskådande av Hoffmanns berättelse, Lorenz tolkning på patrull.

Denna tolkning förutsätter att Torbern-gestalten – det vill säga förkroppsligandet i berättelsen av Elis sjuka böjelse – existerar endast i Elis själsliv och inte alls utanför detsamma. Men så är det

70 Emil Franz Lorenz, »Die Geschichte des Bergmanns von Falun, vornemlich bei E.T.A. Hoffmann, Richard Wagner und Hugo von Hofmannsthal« [»Historien om gruvarbetaren från Falun, främst av E.T.A. Hoffmann, Richard Wagner och Hugo von Hofmannsthal«] i *Imago* 3 (1914), s. 250–301, s. 264.

71 *Ibid.*, s. 270.

4

ju inte. Ulla till exempel säger, som framgått av citat ovan, att hon personligen träffat Torbern efter Elis död.

Genom detta Ullas personliga möte med Torbern markeras i berättelsen att Torbern är någonting annat och mer än bara ett själsligt fenomen i Elis inre. Men vad är han då? Vilket existensmodus har egentligen Torbern?

På denna punkt ger novellen inget bestämt svar. Det är just detta som gör, såsom påpekats av Stefan Bergström (2000), Torbern till ett inslag av fantastik i todorovsk bemärkelse i Hoffmanns berättelse.⁷²

Genom denna fantastik i »Die Bergwerke zu Falun« kommer den tidigare berörda Schelling- och Schubert-inspirerade »serapionistiska principen« till uttryck. Det vill säga: den komplicerade – osäkra och ytterst obestämbara – relationen mellan världen av ande (sken) och världen av natur (verklighet) tematiseras. På schubertskt vis gestaltas hos Hoffmann den till synes döda jorden och materien som i själva verket kanske ett levande väsen – en odödlig moder.

Även på andra sätt kommer i »Die Bergwerke zu Falun« den »serapionistiska principen« till uttryck. Bland annat genom de olika slags märkliga repetitioner som genomsyrar berättelsen. Ett exempel är den ovan nämnda upprepningen av midsommar. Både Torbern och Elis dör vid just midsommar. Sedan återfinns Elis vid samma tid femtio år efter sin död.

Genom detta upprepningsmönster suggereras fram en metafysisk dimension, en andlig kraft och hemlig plan, ett kryptiskt mönster, som finns i naturen oberoende av människornas medvetanden.

Hoffmann, Theodor och Överuppsyningsmannen

Två interpretationer av Hoffmanns novell har ovan givits. Den första av dem knyter an till Freuds psykoanalys och den andra lyfter fram en tematik som tangerar Schellings och Schuberts respektive idealistiska filosofi och spekulativa tänkande.

En tredje tolkningsmöjlighet, som jag här vill lyfta fram, är att betrakta novellen i ljuset av den så kallade romantiska ironin.

Med denna term förstås benägenheten hos många epiker och dramatiker under romantikens tidevarv att på ett självkritiskt

⁷² Bergström, 2000, s. 87 f.

4

sätt i sina egna diktverk tematisera det egna diktandet. Idag, i vår postmoderna era, används ofta termen metafiktion om detta slags självreflekterande litteratur och konst.⁷³

I Hoffmanns *Die Serapions-Brüder* äger ramberättelsen – i vilken Hoffmann själv under namnet Theodor diskuterar sina egna noveller tillsammans med några författarkolleger – tydligt en romantiskt ironisk eller metafiktiv funktion.

Men även i själva novellerna i *Die Serapions-Brüder* finns påtagligt metafiktiva – självkritiska och självbespeglade – inslag.

I »Die Bergwerke zu Falun« kommer dessa tydligast till uttryck genom Överuppsyningsmannens sägen om bergsmannen Torbern. Denna berättelse fungerar i novellen som en självreflekterande kinesisk ask- eller »mise en abyme«-konstruktion. Det vill säga: Överuppsyningsmannens sägen handlar om detsamma som novellen i dess helhet, nämligen om den gamle bergsmannen Torbern som lockar unga män till gruvan i Falun.

Genom denna kinesisk ask-struktur faller novellen »Die Bergwerke zu Falun« i sig själv in sig själv. Överuppsyningsmannen blir, såsom berättare, en upprepning och spegelbild av novellens övergripande berättare Theodor vilken i sin tur är en spegling av Hoffmann.

När Elis lyssnar till Överuppsyningsmannens sägen om Torbern känner han i dess handling igen sin egen historia. Han förstår att han är en repetition av de unga män som tidigare infångats av Torbern. Han förstår också att han ytterst är en upprepning av Torbern.

Förhållandet klargörs när Elis anländer till Falun. Han imponerar då på Överuppsyningsmannen genom sina utmärkta kunskaper om gruvan. Dessa goda kunskaper har han därför att han tidigare i Göteborg hört Torbern skildra Falu gruva:

Dem Elis kam wieder der alte Bergmann aus Göthaborg in den Sinn, und auf besondere Weise wußte er beinahe alles, was der ihm gesagt, zu wiederholen. »Ei«, rief der Obersteiger voll Erstaunen, Elis Fröbom, wo habt Ihr denn die schönen Kentnisse her? – Nun, da kann es Euch ja gar nicht fehlen, Ihr müßt in kurzer Zeit der tüchtigste Knappe in der Zeche sein!«⁷⁴

73 Se härom vidare till exempel Bo G Jansson, »Metafiktion och romantisk ironi« i förf:s *Postmodernism och metafiktion i Norden*. Uppsala, 1996, s. 94–110 och Lennart Pagrot, »Almqvist och den romantiska ironien« i *Samlaren* 83(1962), s. 135–175.

74 Hoffmann, 1966, s. 24.

4

Elis påminte sig åter den gamle bergsmannen i Göteborg, och sällsamt nog visste han att upprepa nästan allt hvad denne sagt honom. »Åh!« Ropade öfver-uppsyningsmannen, »hvarifrån har ni alla dessa vackra kunskaper? – Nå då kan det aldrig slå felt, att icke ni innan kort blir den dugtigaste grufdräng i hela Bergslagen.«⁷⁵

När Överuppsyningsmannen berättar sägnen om Torbern säger han att, som tidigare framgått, denna är »mehr als ein Märlein« (»icke [...] blott en saga«). Det vill säga: sägnen om Torbern äger en botten i den historiska verkligheten.

Detsamma gäller – romantiskt ironiskt – om Elis. Denna fiktiva figurs grund i den historiska verkligheten är Fet-Mats. Samma sak gäller om Torbern. Liksom Fet-Mats försvann Torbern i Falu gruva på 1600-talet och blev på nytt synlig under 1700-talet.

Det romantiskt ironiska i »Die Bergwerke zu Falun« sträcker sig emellertid ännu längre om vi i analysen inbegriper också de, tidigare berörda, allusionerna i novellen på två äldre diktverk kring Fet-Mats-motivet, nämligen Achim von Arnims »Des erste Bergmanns ewige Jugend« och Johann Peter Hebels »Unverhofftes Wiedersehen«. Det är inte omöjligt att läsa Hoffmanns novell – med dess tydliga anspelningar på von Arnims och Hebels Fet-Mats-skildringar – som ett slags allegori över själva Fet-Mats-diktandet.

Elis är – inomfiktionsligt – en repetition av flera unga män som alla ytterst upprepar gruvarbetaren Torbern som försvann i Falu gruva på 1600-talet. Men Elis är också – utomfiktionsligt – en repetition av ett antal diktade personer (skapade av bland andra von Arnim och Hebel) som i slutänden samtliga går tillbaka till grufdrängen Fet-Mats vilken, liksom Torbern, försvann i Falu gruva på 1600-talet och på nytt blev synlig under 1700-talet.

Betraktar vi »Die Bergwerke zu Falun« på detta sätt kommer vi till det överraskande slutresultatet att det är Torbern snarare än Elis som är novellens primära Fet-Mats-gestalt. Torbern är originalet – Elis är kopian.

75 Hoffmann, 1829, s. 254.

5

Fet-Mats-motivet i poesi och prosa från 1820-talet till 1860

Anders Grafström om Fet-Mats

Den nordiska renässansen är i Sverige och Norden en importprodukt skapad inte i Norden utan istället i England (av Thomas Gray med flera) samt i Frankrike (av bland andra Charles Montesquieu) vid 1700-talets mitt.

Även Fet-Mats-berättelsen – det vill säga Fet-Mats som kulturell företeelse – är en vara producerad utomlands (i Tyskland av Gotthilf Heinrich Schubert) dock först vid 1800-talets begynnelse.

Den nordiska renässansen vinner genomslag i Norden redan under 1700-talet (i skådespel och dikter av bland andra Johannes Ewald och Franz Michael Franzén) samt når sin kulmen i mängder av poetiska verk under högromantiken vid 1800-talets början (av till exempel Adam Oehlenschläger och Erik Gustaf Geijer).

Fet-Mats-berättelsen däremot sätter blott ett enda spår i Norden under högromantikens epok före 1820: i Oehlenschlägers skådespel »Den lille Hyrdedreng«.

Skälen till denna påtagliga avsaknad av Fet-Mats-gestaltningar i Skandinavien under tidigt 1800-tal är två: för det första att Fet-Mats-berättelsen, så utformad att den kunde inspirera till diktning, skapas relativt sent – av Gotthild Heinrich Schubert först 1808.

För det andra det förhållandet att nordismen i Skandinavien under högromantiken favoriserar och lyfter fram främst den fornordiska tiden och dess verkligt stora personligheter – gudar, kungar och hjältar.

I dessa storslaget heroiska sammanhang hör Fet-Mats givetvis inte alls hemma. Han är blott en man av folket, en mycket enkel gruvdräng från 1600-talet.

Av dessa skäl passar Fet-Mats-historien bättre in i senromantiken än i högromantiken. Senromantiken är en tid i vilken det ursprungligt äkta nordiska – skandinaviska och nationellt svenska – gärna förbinds med, inte som under högromantiken den nordiska forntidens gudar och heroer, utan istället med det inhemska och enkelt folkliga.

5

Ett tydligt uttryck för detta synsätt är bokverket *Ett år i Sverige: taflor af svenska almogens klädedrägt, lefnadssätt och hemseder, samt de för landets historia märkvärdigaste orter*, som utgavs i tolv delar under åren 1827–1835.

I de fyra första delarna från 1827 beskrivs Dalarna. I del två skildras Falu gruva och i samband med detta återges Fet-Mats-historien.

Verket, utgivet av grafikern Christian Forssell (1777–1852), är till det yttre mycket praktfullt därigenom att det är försett med många kopparstick av Forssell gjorda efter teckningar av Johan Gustaf Sandberg (1782–1854).

Sandberg var under romantiken en av Sveriges förnämsta konstnärer. Han var känd särskilt som porträttör av sin samtids intellektuella elit. Dessutom målade han tavlor med fornnordiska och nationellt historiska motiv. Forssell var under samma epok Sveriges främste grafiker.

Bokens text skrevs av den nationalromantiskt sinnade poeten och docenten i historia Anders Abraham Grafström (1790–1870). I ett inledande avsnitt klargör Grafström bokens huvudärende. Detta är att rädda vad som räddas kan av det sant och ursprungligt svenska, som nu är hotat på grund av en olycklig inverkan från samhällets alltför internationellt orienterade överklass på nationens ännu någorlunda svenskäta underklass:

Sverige är ännu, kanske mer än något annat land i Europa, rikt på dessa, hvilka jag ville kalla lefande fornminnen. Likväl börja de äfven der att småningom utdö; och det karakteristiska hos allmogen bortblandas och fördunklas af den inverkan, som härmningen från högre folkklasser på den samma utöfvar.

Denna sista, ty värr! sanna anmärkning uppmanar hvar och en, som nitälskar för kännedomen af Nordens fornverld och för allt hvad i en närvarande stund påminner om en förfluten, att snart samla de försvinnande dragen; att med konstens tillhjälp afteckna de få ännu kvarstående formerna, innan tiden, hvars skepnad vexlar lik Protei, hunnit gjuta sig i nya.

Vår vandring bland lantbons enkla hyddor börja vi med Dalarna, Svenska frihetens fosterjord, det land, ur hvars skogar i farans stund Sverges räddning så ofta utgått, och hvars allmoge i seder, lynne och lefnad ännu bevarar mycket af det fria öppna och redliga, som fordom så skönt utmärkte Nordens söner.¹

Efter dessa högtidliga varningens ord om en möjlig framtida total nedbrytning av det genuint svenska följer, som framgår av citatet,

1 Christian Forssell, *Ett år i Sverige: taflor af svenska almogens klädedrägt, lefnadssätt och hemseder, samt de för landets historia märkvärdigaste orter*. Stockholm, 1827, s. 3.

5

en skildring av landskapet Dalarna och förhållandena samt folket där.

Om en vandring i Dalarnas och en av hela Sveriges största märkvärdigheter, Falu gruvas underjordiska värld, samt om Fet-Mats skriver Grafström i ett märkligt högstämt tonläge någonstans mitt emellan poesi och sakprosa:

Det intryck, som vandringen i denna underjordiska värld lemnar, kunna inga ord måla. Den djupa tystnaden, som råder på dess mörka vägar, afbrytes då och då, af gnisslandet från något uppfodringsverk, än af arbetarnes sång, hvilkas bloss man endast ser sväfvva omkring i Orterne, som lyktgubbar i natten; än af de underjordiska vattnens dofva sorl, der de nedfalla i djupen. Stundom rullar ljudet af ett bergskott långsamt fram efter gångarne, eller, då det lossas så aflägsset att man ej kan höra dess ljud, genomfar dock en nästan känbar darrning klipphalfven, som sluta sig om vandrarens hufvud. Stundom hör man helt nära sig en hemsk knäppning, liksom lossnade ett klippstycke ur sin eviga fogning. Man känner att man nalkas jordens hjerta och påminner sig Skaldens ord:

*Der hör jag min moders pulsar gå.
Dess hjerta slår,
I dag som i går
Som för tusende år;
Medan släkten försvinna, som droppar i hafven.*

Innan vi lemna denna grufva, kunna vi ej neka oss att anföra ett fynd af eget märkvärdigt slag, som år 1719 der gjordes. Vid upptagandet af en ny, så kallad Stollgång, emellan tvenne gruffält, i en trakt som i mannaminne ej varit besökt, funno några arbetare, på ett djup af omkring 80 famnar, kroppen af en död yngling. Den var af victriolsvatten och jordsalter alldeles genomträngd och förvandlad till ett stenhårdt ämne, men med alla ungdomsformer fullkomligt bibehållna. Han upbars i dagen. Alla samlades att betrakta denna sällsamma mumie, som ingen igenkände, ingen visste hvem han i lifvet varit. Länge förblef man i okunnighet härom, tills, bland de nyfikna som kommo att se honom, äfven en sjuttiårig gumma framstaplade. Vid den första blick, hon fästade på stenbilden, brast hon i gråt. Hon igenkände i honom sin fästman, som 50 år förut hade försvunnit, utan att någon vetat hvart han tagit vägen. Sannolikt hade han ensam nedgått i grufvan och der drunknat: hvarefter ett klippras tillstängt den ort der han omkommit. De försvunna 50 åren hade öfver hennes utseende gjutit ålderdomens alla uttryck, men hennes yngling, ur sin graf uppstånden, mötte henne med ungdomens drag ännu fullkomligt bibehållna. Bilden förvarades någon tid vid grufvan, men då han sluteligen började att vittra och falla sönder, blef han med stor högtidlighet begrafven i Kopparbergsts gamla kyrka.²

De källor Grafström använde sig av vid författandet av denna text är fyra. Han nämner själv uttryckligen två: Abraham Hülphers (1957 [1762]) och Carl Linderberg, *Kort beskrifning öfver staden Falun och Stora Kopparbergs grufvan* (Stockholm, 1804).³

2 Ibid., s. 24 f.

3 Ibid., s. 23.

5

Från Hülphers har Grafström uppgifterna om att Fet-Mats förvarades vid gruvan någon tid innan han började sönderfalla samt att han begravdes högtidligt i Stora Kopparbergs kyrka.

Från Linderberg har Grafström viss information om själva Falu gruva. Om Fet-Mats sägs emellertid ingenting alls hos Linderberg.

En tredje text som bidragit till utformningen av Grafströms framställning är Erik Gustaf Geijers »Bergsmannen«. Diktcitatet hos Grafström är från detta poem.

Den fjärde skrift slutligen, som tydligt påverkat Grafström är Fet-Mats-berättelsen i Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*. Liksom hos Schubert anges den tidsrymd under vilken Fet-Mats varit försvunnen till precis femtio år. Vidare, liksom hos Schubert, görs hos Grafström stor affär av det gripande mötet mellan den gamla framstapplande fästmän och den ännu till synes unge fästmannen. Slutligen, precis som Schubert, väljer Grafström att inte ge fästmän och fästmannen några egennamn. Detta trots att Grafström rimligen måste ha känt till den dödes namn Mats Israelsson. Namnet nämns hos Hülphers (1957 [1762]).

Alexandre Daumont om Fet-Mats

Anders Grafströms ovan anförda text publicerades 1834 i fransk översättning på grund därav att passagen inkorporerades i Alexandre Daumonts *Voyage en Suède [Resa i Sverige]* (Del 1–2. Paris, 1834).

I denna bok skildras en resa i Sverige gjord av Daumont 1830. Verket innehåller mycket omfattande och ingående beskrivningar av allehanda politiska, ekonomiska, sociala, kulturella och naturliga förhållanden i Sverige. Ett särskilt avsnitt med titeln »Mines« [»Gruvor«] (del 1, kapitel 19) ägnas svensk gruvhantering. I detta avsnitt är Grafströms skildring av Falu gruva samt återgivning av Fet-Mats-historien infogad.

Strax efter utgivningen av Daumonts verk översattes detta till svenska av Fredrik Bernhard Cöster under titeln *Resa i Sverige år 1830* (Del 1–2. Stockholm, 1834–1835).

Hos Daumont görs en enda smärre ändring i Grafströms originaltext. Han eliminerar större delen av Geijer-citatet hos Grafström, behåller endast de sista orden i detta citat, och ersätter det borttagna med ett par rader om att den stora stillheten och tystnaden i Falu gruvans djup kontrasterar mot det oroliga livet ovan jord

5

där »[...] les empires, les républiques s'écroulent et les générations disparaissent comme une goutte d'eau dans le vaste océan.«⁴

I Cösters översättning till svenska blir detta »[...] konungavälden och republiker ramla ›*medan slägten försvinna, som droppar i hafven*«.«⁵

I Cösters tolkning klargörs uttryckligen i en not att originaltexten är svensk. Här återges också hela Geijer-citatet hos Grafström.⁶

Euphrosynes »Guldbröllopet«

Euphrosyne – det vill säga Julia Christina Nyberg, född Svärström (1785–1854) – skapade dikter som står på gränsen mellan hög- och senromantiken. Hon debuterade som poet 1817 och stöddes och uppmuntrades av högromantikens gigant i Sverige Per Daniel Amadeus Atterbom till ett versskrivande i nordisk och svensknationell anda.

Många av Euphrosynes dikter spreds under 1800-talets första hälft som populära skillingtryck. Hennes mest kända poem är visan »Vårvindar friska, leka och viska« som ursprungligen hade titeln »Den stackars Anna eller Molltoner från Norrland«.

Euphrosyne är också författaren till den enda i Sverige skapade dikten om Fet-Mats av utpräglat romantiskt slag. Detta poem, först publicerat i diktsamlingen *Nyare dikter af Euphrosyne* (Stockholm, 1828), äger titeln »Guldbröllopet«.⁷

Den relativt långa dikten – etthundranittiofem rader – är, vilket förklaras i en not av författarinnan, inspirerad av bland annat Schuberts *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*:

4 Alexandre Daumont, *Voyage en Suède, contenant des notions étendues sur le commerce, l'industrie, l'agriculture, les mines, les sciences, les arts et la littérature de ce royaume; les moeurs, les coutumes et les usages de ses habitans; l'histoire de son gouvernement, de ses finances, de sa marine marchande, de ses forces de terre et de mer, de ses ressources; la description la plus complète de son territoire, tant sous le rapport de la géographie physique, que sous celui de la géologie et de l'histoire naturelle, avec des détails sur le gouvernement du roi Charles XIV Jean (Bernadotte), et sur les causes qui amenèrent son élévation au trône du Suède*. Del 1. Paris, 1834, s. 369.

5 Alexandre Daumont, *Resa i Sverige år 1830, innehållande underrättelser rörande detta rikets handel, sjöfart, jordbruk, bergsrörelse, manufaktur, allmänna undervisning, konster och litteratur; dess invånares seder och bruk; äfvensom en öfversigt af landets allmänna beskaffenhet, dess klimat och växtlighet jemte några detaljer beträffande nu regerande konungen och dess höga familj, adeln, försvarsverket, statsförfatningen samt politiska förhållanden*. Del 2. Stockholm, 1835, s. 46.

6 Ibid.

7 S. 132–138.

5

Detta stycke är ett försök att åter tillegna fosterjorden och inskrifva i dess inbyggares hjertan en händelse, som för lång tid tillbaka tilldragit sig vid Fahlugruva, och som sedan, af *Hülphers*, och *Cronstedt* berättad, af *Schubert* i hela dess naturfilosofiska betydelse blifvit så skönt framställd. Se *Betraktelser öfver Naturvetenskapens minst utredda problem*. Stockholm, 1819, sid. 209.⁸

Här i noten nämns uttryckligen Falu gruva. Så sker emellertid inte i själva dikten där gruvan är icke namngiven och beskrivs som både en koppar- och guldgruva.

Inte heller den åldrade fästmon äger i dikten ett namn – hon kallas bara »Den Gamla« – medan Fet-Mats-gestalten däremot har ett egennamn – nämligen just »Mats«. På ett ställe i poemet, där ett dvärgfolk som bor i gruvan talar om honom, kallas han – jättelik som han är ur dvärgfolkets perspektiv – »Mats den Store«.⁹

Dvärgarnas verksamhet i gruvan består i att, dygnet runt utan vila, samla ihop de metallskatter som människorna söker i gruvan. Härvid gjuter de, heter det, illslugt in förtrollningsrunor i guldets glans för att härigenom ge varje mänsklig skådare av guldets en dvärgs sinne:

Ur malmens ådror, der de hamrade,
Fördolda, – dock ett flitigt folk, som ej
Behöfver sofva hälften bort af lifvet;
Men, illslugt, när de samlar skatter hop
Åt jätteslägtet ofvan jord, de gjuta
Förtrollningsrunor in i guldets glans,
Så att dess tjusning ger ett dvärgasinne.¹⁰

Ett schakt i gruvan är dvärgfolkets palats. Detta palats styrs av en dvärgkung och en dvärgdrottning. Den »hofstat«¹¹ de omger sig med är en samling »Elftärnor«.¹²

En dag hör dvärgarna gruvarbetaren Mats närma sig dvärgpalatset. Med en slaggas hjälp tränger han in i palatset. Han orsakar härigenom ett ras som dödar honom – sänder honom till evig vila.

Dvärgfolket med kung, drottning och »Elftärnor« överger Mats och ilar iväg till ett annat schakt:

8 Euphrosyne, [pseud. för Julia Christina Nyberg], »Guldbröllopet« i förf:s *Samlade dikter af Euphrosyne*. Del 1. Örebro, 1831, s. 261–267, s. 261.

9 Ibid., s. 264.

10 Ibid., s. 263.

11 Ibid.

12 Ibid.

5

»Vi ingen tid förlöre,
J små Bergvandrare!
Och jätten, Mats den Store,
Vi samfällt öfverge.«

»Med saknad bort vi ila
Till fjerran schakt alltre'n.
Farväl! här får du hvila
I evighet allen.«¹³

Femtio år senare upptäcks Mats av några gruvarbetare:

På stegar, fästade i lodrät sänkning,
Man efter man nedklättrade, – och, se!
I schaktet, af ett bergas igenmuradt,
Låg en förstenad men'skobild: ännu
I vårens blomning oförändradt var
Hans anlet', och det syntes, liksom klippan
Ej vågat krossa Herrans afbild.¹⁴

Den döde tas upp ovan jord. Till en början igenkänns han av ingen. Men så framträder hans nu sjuttioåriga fästmö:

Lik främlingen på fjerran kust, hans namn
Af ingen tunga tolkadt var... Då kom
En sjuttiårig gumma, stapplande
Vid kryckan fram, och på den bleka kinden
Ett ungdomsskimmer spridde sig i hast,
Likt lampans stråle, när han, slocknande,
Sist flämtar opp; och vid sin ynglings hjerta
Den Gamla började sin svanesång:

»Min är du! Trolofningens ring på min hand
Jag burit i femti år.
O, kunde ditt hjerta i sorgernas land
Upptinas af Trohetens tår!«¹⁵

»Den Gamla« fortsätter sin »svanesång« ytterligare tolv fyrradiga strofer framåt. Härvid omtalar hon två fina brudlakan som hon sparat i femtio år och som Mats kropp och hennes egen skall lindas i när de båda snart är döda och då begravs tillsammans.

Begravningen kommer, säger »Den Gamla«, att öppna dörren till ett guldbröllop i himlen – en vigsel förrättad av Gud:

»Gud viger oss samman: Guldbröllopet snart
Jag firar bland Englarnas tal.
Till årsdagen Herren en krona har spart
Åt bruden i himmelens sal.
Tårglänsande ler Christi-kors-blomma re'n

¹³ Ibid., s. 264.

¹⁴ Ibid., s. 265.

¹⁵ Ibid., s. 265 f.

5

I Helgonens strålande krans...
Och härligt, o, Jesus! Din glorias sken
Bland stjernors oändliga glans.« – ¹⁶

Direkt efter sitt långa tal dör »Den Gamla«. Diktens sista strof lyder:

Och död var den Gamla: i famnen hon slöt
Sin Yngling med guldlockigt hår.
Så vintren på fjällen, i skyarnas sköt,
Hopsmälter med blommande vår.¹⁷

»Guldbröllopet« är en utpräglad romantisk dikt både till innehåll och form. Den djupa religiositet som utmärker poemet är ett av de karakteristiskt romantiska dragen. Ett annat är diktens – genom förekomsten av dvärgfolk och älvor – påtagligt sagobetonade karaktär.

Genom spänningen i dikten mellan å ena sidan det trollkunniga dvärgfolket i den mörka underjorden och å andra sidan ljuset ovan jordytan samt den kristna lärans himmel tematiseras – à la Gotthilf Heinrich Schubert – motsättningen mellan naturens natt- och dagsida.

I formhänseende är »Guldbröllopet« typiskt romantisk genom sin brist på enhetlighet. Vissa avsnitt är orimmade och andra rimmade. De flesta stycken har stigande rytm (jamber och anapester) men ett avsnitt har fallande rytm (trokéer). Vissa ställen är tretaktiga (tre jamber alternativt en jamb och två anapester), andra är fyrtaktiga (fyra trokéer eller en jamb och tre anapester) och åter andra är femtaktiga (fem jamber).

Fahlu-Saga

År 1842 publicerades i Falun en dikt (tryckt hos Åkerblom i Falun) på ett löst pappersark. Dikten, som äger titeln *Fahlu-Saga. Berättelse af Langbein. Musiken af Ferdinand Vogel*, lyder:

Gud signe folket, som skrider
Djupt neder i bergets schacht!
Ifrån des facklor sig sprider
Ett ljus i afgrundens natt.

¹⁶ Ibid., s. 267.

¹⁷ Ibid.

5

Ett under i djupet man såg der;
Ty inom ett berg-ras gömd,
En man från femti år låg der,
Af tiden redan bortglömd.

Men döden hans kropp ej förtärde.
Ty fast såsom malmen den var;
Ett fynd af sällsamt värde
I dagen därför man bar.

Till liket då folket framtågar,
Vid ryktet af det, som var händt;
Den ene den andra frågar:
Hvem är han? Hvem har honom känt.

Men se, från staden anländer
En gumma nedböjd af år.
Med stafven i darrande händer
Till stället hon skyndsamt går.

Hon ned till den döde sig böjer,
Och honom i ansigtet ser –
Ett rop då mot himlen hon höjer:
»O Gud! min brudgum det är!«

Så sagan från Fahlun än ljuder
Vidt kring både land och haf
Nu honom sitt afsked den bjuder,
Som fann i grufvan sin graf.¹⁸

Friedrich Wilhelm Ferdinand Vogel (1807–1892) anges i diktens titel som dess tonsättare. Vogel var under 1800-talet en känd tysk orgelvirtuos och kompositör som under flera år arbetade som musklärare i Danmark och Norge. Han besökte även Sverige.

Till dikten *Fahlu-Saga* är dock inte fogade några musiknoter. Däremot markeras poemets karaktär av sång genom tecknet *:/*: vid de två sista raderna i varje strof vilket betyder att dessa radpar är refränger.

I diktens titel anges »Langbein« som författare. Förhållandet antyder att *Fahlu-Saga* skall förstås som en översättning till svenska av August Friedrich Ernst Langbeins tidigare berörda dikt »Der Bergknappe« vilken publicerades 1817.

18 En blåkopia av dikten förvaras vid Arkivcentrum i Dalarna, Falun, Stora Ensos arkiv. Möjligen är detta det enda kvarvarande exemplaret av *Fahlu-Saga*. Inget exemplar finns i Kungliga biblioteket i Stockholm och heller inget i Uppsala universitetsbibliotek.

5

Vissa påtagliga likheter föreligger också mellan de två dikterna. Men samtidigt även skillnader – så stora att *Fahlu-Saga* närmast är att betrakta som ett självständigt verk, dock inspirerat av Langbeins poem.

Vad först gäller likheterna är dessa särskilt tydliga i de två dikternas inledningar. Den första strofen ovan i *Fahlu-Saga* kan jämföras med följande som är den första strofen i Langbeins dikt:

»Glück auf!« Die Bergleute fuhren
Hinab in den Eisenschacht,
Und ihre Lampen erhellten
Die unterirdische Nacht.¹⁹

[»Lycka till!« gruvfolket for / Ned i järnschaktet, / Och deras lampor upplyste / Den underjordiska natten.]

Sakinnehållet i de två stroferna är ungefär ett och detsamma bortsett från att i Langbeins text, men inte i *Fahlu-Saga*, sägs att bergets schakt innehåller järnmalm.

Liksom »Der Bergknappe« består *Fahlu-Saga* av fyrradiga strofer med stigande rytm (jamber och anapester). *Fahlu-Saga* är dock med sina sju strofer en betydligt kortare dikt än Langbeins, som har femton strofer.

Fahlu-Saga har genomgående växelrim. I Langbeins »Der Bergknappe« däremot rimmar endast jämna rader.

Langbeins poem äger en romantisk och sagobetonad karaktär därigenom att här berättas, som tidigare framgått, om gnomer (jordandar). I *Fahlu-Saga* däremot, är skildringen mera realistisk. Här finns inga övernaturliga inslag.

Fahlu-Saga handlar uttryckligen om Falu gruva. I »Der Bergknappe« däremot, namnges inte gruvan.

Fredrika Bremer om Fet-Mats

Fredrika Bremer (1801–1865) är en av den svenska romankonstens pionjärer. Hon kan litteraturhistoriskt inplaceras i senromantikens tid.

Ett av Bremers mindre kända episka verk är *I Dalarna* (1845). Boken är av intresse i detta arbete av två skäl: för det första därför att berättelsen i vissa stycken bygger på Fet-Mats-motivet.

För det andra därför att en översättning till tyska av *I Dalarna* (Fredrika Bremer, »In Dalekarlien«. Band 1–2 i författarinnans

¹⁹ Langbein, 1996, s. 49.

5

Gesammelte Schriften. Band XIII-XIV. Leipzig, 1857) inspirerade den italienska diktarinnan Grazia Pierantoni-Mancini till ett poem med utgångspunkt i Fet-Mats-motivet och med titeln »La miniera di Faluna« [»Falu gruva«] (i förf:s *Poesie*. Bologna, 1879). Till Pierantoni-Mancinis dikt återkommer jag i kapitel 7.

I *Dalarna* är ett slags märkligt mellanting mellan roman, folklivsberättelse och reseskildring. Boken har även något av turistreklam för Dalarna över sig. Dess handling, säger Carina Burman, »utspelar sig mot en fond av ett turistbroschyrartat landskap«.²⁰

Tydligt är att författarinnan vid sidan av att tillhandahålla en spännande intrig med extraordinära händelser och rent fiktiva personer som aktörer också har velat ge en trovärdigt verklighetsnära och därtill sakligt informativ skildring av landskapet Dalarna.

Vid sidan av den starka spänningen i romanen mellan fantasi och verklighet utmärks berättelsen också av en våldsamt motsättning – à la Gotthilf Heinrich Schubert och många andra romantiker – mellan naturens natt- och dagsida. I ett brev till vännen Per Johan Böklin från maj 1844 skriver Bremer om sitt kommande romanverk och om en planerad resa till Dalarna:

I Juni månad reser jag till Dalarne för att utse åt mig en lokal för de scener jag vill utföra. Dalarne skall för många afseenden passa mig förträffligt, äfven såsom Natur. Ty svenska naturens både nattsida och dagsida skola der, i kraftiga kontraster ligga bredvid varandra.²¹

Romanens nattsida representeras av det socialt lågtstående och enkla dalfolk som – på hedniskt vis – tror på övernaturliga naturväsen såsom troll, gästar och häxor. Detta folk är socialt efterblivet. Det har, sägs det i boken, inte ändrat levnadssätt och seder sedan Engelbrechts och Gustav Vasas dagar (»Det är ännu i utseende, i seder, i klädedrägt och sinnelag detsamma, som i Engelbrechts och Wasas tider.«²²).

Berättelsens dagsida företräds av Dalarnas mera bildade och borgerliga medel- och överklass. Hit hör prosten i Mora Gustaf Nordevall och hans hustru Ingeborg. Dessa två betraktar närmast roat det enkla folkets ålderdomliga levnadssätt och vidskepelse.

Romanens huvudperson är en gränsöverskridare mellan dagsidan och nattsidan. Hennes namn är Siri och hennes ålder i bo-

20 Carina Burman, *Fredrika Bremer: en biografi*. Stockholm, 2001, s. 247.

21 Fredrika Bremer, *Fredrika Bremers brev*. Del 2: 1838–1846. Stockholm, 1916, s. 414.

22 Fredrika Bremer, *I Dalarna*. Stockholm, 1845 (Nya teckningar ur hvardagslifvet; 7), s. 50.

5

kens nutid femton år. Hon har växt upp i tron att hon är dotter till generalen och generalskan på gården Silverdal. Generalskan är syster till Ingeborg Nordevall och Siri ser sig sålunda i barndomen som systerdotter till Ingeborg.

Prostparet Nordevall är barnlöst men har tagit flera fosterbarn. När generalen på Silverdal dör flyttar Siri över som ytterligare ett fosterbarn till prostparet Nordevall i Mora.

Siri blir tidigt i sitt liv dyster och melankolisk till sinnes och dessutom en svårhanterlig och närmast vildsint person. Hon låter sig inte tämjas till ett normalt och anständigt borgerligt leverne. Istället försvinner hon ofta ut på vilda äventyr och upptåg – gärna om nätterna. Hon skyr dessutom kyrkan och dess kristna lära.

Hon tyr sig istället till det enkla och hedniskt vidskepliga dal-folket – romanens nattsida – och uttrycker underliga önskningar. En av dessa är att hon av en bergskung skall föras ned i jordens djup. Siri uttrycker denna besynnerliga begäran bland annat genom att vid ett tillfälle inför familjen Nordevall sjunga första strofen i Erik Gustaf Geijers dikt »Bergsmannen«:

»Genom klyft och schakt
Jag går malmen till möte:
Den urgamla prakt
I bergens sköte,
Den lockar med makt
Åt djupet mitt sinne.
Jag vill bädda mig der,
Jag vill se hvad der är,
Jag vill bo der inne!«²³

Siri har av generalen på Silverdal uppfostrats som en pojke. Detta förhållande och Siris allmänna ostyrighet och besynnerliga nattliga förehavanden har föranlett Carina Burman att jämföra henne med den mystiskt oåtkomliga huvudpersonen och androgynen Tintomara i Carl Jonas Love Almqvists roman *Drottningens juvelsmycke* (1834).²⁴

Något kan det väl ligga i denna jämförelse men jag finner den dock mindre träffande. Siris djupare problem är inte alls – såsom Tintomaras konflikt – könsmissig tvetydighet. Istället är förklaringen till Siris ständiga och mystiska försvinnanden samt drift i riktning nattsidan och bergsdjupet den att hon vid någon tidpunkt upptäckt att hon i själva verket inte alls är generalens på Silverdal

²³ Ibid., s. 175.

²⁴ Burman, 2001, s. 246.

5

dotter. Hon är i själva verket en bortbyting. Hennes verkliga far är en svårt kriminellt belastad man vid namn Julius Wolf som tidigare på flykt undan rättvisan vistats mycket utomlands men som nu arbetar i Falu gruva.

Trots den vetskap Siri har om sin verkliga far och hans brottsliga bakgrund längtar Siri starkt efter samvaro med honom. Hennes melankoli samt ständiga tal om bergskungen och bergsdjupet är ett uttryck för just denna längtan.

Siri träffar tidigt i romanen fadern Julius. Hon gör det i hemlighet men lyckas inte helt dölja sina förehavanden. Hennes närstående anar oråd. De upptäcker att Siri vid upprepade tillfällen möter en mystisk främmande man och varnar henne för konsekvenserna.

Siri försvarar sig dock och framhärdar i att även fortsättningsvis träffa den för omgivningen främmande mannen. Hon förklarar dessutom till sina närståendes stora förskräckelse att hon aldrig någonsin vill skiljas från denne person. Inte ens om detta för henne betyder social vanära eller död:

»Nej! Icke om all världens konungar befallte mig det! Nej! I storm, i regn, i köld, i natt, i jordens djup, i sjelfva helvetet, när helst han kallar mig, skall jag möta honom, om än vanäran, om döden skulle möta mig!«²⁵

Enligt mitt sätt att se liknar Siri mer Elis Fröbom hos Hoffmann än Tintomara hos Almqvist. Elis lider – pyskoanalytiskt tolkad – genom sin längtan ned i Falu gruvans djup av Oidipus-komplexet – av överdriven kärlek till modern. På motsvarande sätt plågas Siri av Elektra-komplexet – av kärlek till fadern.

Mot slutet av *I Dalarna* dör Julius Wolf efter ett fall ned i ett schakt i Falu gruva. Han har i dödsögonblicket Siri knästående bredvid sig. Några av hans sista ord till Siri är:

»Hör mig! Jag vill gifva dig en minnes-skänk! Här, vid underjordens brädd, vill jag förkunna dig en öfverjordisk lära.«²⁶

Dessa faderns ord i underjorden om existensen av en överjordisk sanning ger äntligen Siri frid. Hon känner efter Julius död försoning med sitt öde och kan, till skillnad från Elis Fröbom som omkommer i gruvan, slutgiltigt slita sig loss från driften i riktning naturens nattsida. Istället förmår hon i fortsättningen leva vidare som en god kristen samhällsmedborgare på tillvarons dagsida.

25 Bremer, 1845, s. 201 f.

26 Ibid., s. 339.

5

Genom konstellationen Siri och Julius får »Bergbau«-motivet en mycket framträdande plats i Bremers roman. Fet-Mats-motivet emellertid, kommer i boken till uttryck på annat sätt – nämligen genom förhållandet mellan Julius och Ingeborg Nordevall.

Så småningom avslöjas i romanen att Siris biologiska mor är Ingeborg. Hon gifte sig, visar det sig, i sin ungdom med Julius Wolf. Han försvann emellertid strax efter giftermålet när Ingeborg var havande med Siri. Ingeborg invaggades efter hand i tron att Julius var död.

Ingeborg födde Siri som genast omhändertogs, utan att till en början känna sitt egentliga ursprung, av Ingeborgs syster generalskan på Silverdal. Ingeborg gifte sig senare med Gustaf Nordevall men hemlighöll för honom att hon redan var gift och även hade ett barn. Härigenom begick hon brottet bigami och blev, liksom sin förste make Julius, även själv en brottsling – i det fördolda liksom Julius en person på tillvarons nattsida.

Mot slutet av *I Dalarna* drabbas Ingeborg av en svår chock när hon, tillsammans med flera personer, bland dem maken Gustaf och dottern Siri, besöker Falu gruva och då plötsligt får syn på den livslevande Julius Wolf. Han har till synes, likt Fet-Mats, efter många år uppstått från det döda.

Ingeborg dör strax på gruvområdet av chocken. Det sker dock efter att hon hunnit avslöja och erkänna sanningen om sitt första giftermål och om Siris verkliga ursprung för maken Gustaf.

I syfte att försiktigt förbereda läsaren på denna chock infogar Bremer i sin roman Fet-Mats-historien. Den berättas vid en visning av Stora Kopparbergs kyrka i Falun strax efter en gudstjänst i kyrkan i vilken Ingeborg, Gustaf och Siri deltar och som inträffar strax före Ingeborgs upptäckt av Julius i Falu gruva:

När gudstjänsten var slut och våra resande gingo för att närmare bese kyrkan, visade man dem der en graf, vid hvilken fäste sig ett rörande exempel af kärlekens trogna minne.

År 1719 fann man, under gräfning i Mårdskinnsgrufvan, på 82 famnars djup, kroppen af en ung man, fullkomligt väl bibehållen, men förvandlad till ett slags petrifikat. Den bars upp i fria luften, på jorden, och en stor folkmängd samlades för att beskåda detta märkvärdiga fenomen. Bland denna var en gammal, fattig qvinna, som, då hon fick se den döde, utropade: »Det är han! Det är Mats Israelsson!« Man drog sig då till minnes, att år 1670 ett ras hade skett i Mårdskinnsgrufvan, och att vid denna tid en grufarbetare vid namn Mats Israelsson hade försvunnit. Snart blef man förvissad om att det var denne, som nu blifvit återfunnen, sedan han, betäckt af jordrasen, hvilat i grufvans djup i nära 50 år. Den gamla qvinnan hade igenkänt sin ungdoms trolofvade brudgum, och bad att det måtte bli henne tillåtet att begrafva hans lik.

5

»Kärleken vänder icke åter!« sade Nordevall, såg på den stilla grafven och tryckte sin hustrus hand.²⁷

Gustaf Nordevalls ord här om kärleken som aldrig vänder åter blir – i romanens helhetskontext – djupt ironiska. Kärleken vänder i berättelsen verkligen åter och den gör det med sådan kraft att Nordevalls egen hustru dör.

Fredrika Bremers Fet-Mats-skildring är speciell såtillvida att den är den allra första Fet-Mats-gestaltningen infogad i ett skönlitterärt verk skapat av en författare som verkligen personligen besökt Falun och härvid närmare studerat Falu gruva. Passagen ovan ger för övrigt starkt intryck av att vara en återgivning av en turistguides framställning av Fet-Mats-historien vid Stora Kopparbergs kyrka – Fet-Mats begravningsplats – under Bremers resa i Dalarna sommaren 1744.

H.C. Andersen och Claes Adelsköld om Fet-Mats

Senromantikens mest framträdande form av nordism är den så kallade skandinavismen. Denna rörelses syfte var att i nordiskt samförstånd närma Danmark, Norge och Sverige till varandra. Rörelsen fick stark extra näring när krig utbröt mellan Danmark och Tyskland 1848.

En av dem som särskilt påtagligt berördes av den våldsamma konflikten mellan Danmark och Tyskland var Danmarks störste prosaförfattare någonsin – Hans Christian Andersen (1805–1875).

Andersen hade länge varit orienterad söderut och haft särskilt nära och varma relationer med Tykland och där sin mest tack-samma publik. Det nu uppblussande kriget mellan Danmark och Tyskland gav emellertid Andersen en stöt i nordlig och skandinavistisk riktning. Som en följd av detta gjorde han 1849 en resa i Sverige, vilken dock inte var hans första i landet. Han hade tidigare – 1836 – varit i Sverige och då sammanträffat med bland andra Fredrika Bremer vars romaner han kände väl. Det litterära resultatet av Andersens första Sverige-färd blev boken *Sommerreise i Sverrig Aar 1836* (1836) och diktsamlingen *Svithiod* (1837).

Andersens andra resa till Sverige 1849 gjordes i en känsla av flykt från krigets obarmhärtiga verklighet. Färdens litterära resultat – boken *I Sverrig* (1851) – är en starkt personlig och subjektiv

²⁷ Ibid, s. 293 f.

5

framställning som genomsyras av en underström av ångest inför all den förstörelse, undergång och död som kriget för med sig.

Samtidigt emellertid, omtolkas mycket av det som Andersen möter i Sverige som symboliska uttryck för livsbejakelse och överlevnadsförmåga. Hit hör Sveriges storslagna natur, pittoreska folk-liv, historiska minnen ända från fornnordisk tid men även pågå-ende modernisering genom teknisk utveckling.

Andersen uppehåller sig mycket – med både skräck och förtjusning – vid sådana tekniska nymodigheter som bland annat slusskonstruktionerna i Trollhättan, maskinhallarna i Motala verkstad samt en planerad järnväg mellan Hjälmaren och Väneren.

Dalarna intar i Andersens skildring en framträdande plats. Han hade uppmanats av Fredrika Bremer att fästa särskild vikt vid just detta landskap.²⁸

Staden Falun och dess koppargruva föräras ett eget kapitel. Inte överraskande återges i detta avsnitt också historien om Fet-Mats. Denna historia glider, som påpekats av Mogens Brøndsted, »ind i bogens tematik om at byde døden trods«.²⁹ Andersen skriver om Falu gruva och om »Fedt Mads«:

Ved en af de store Aabninger, »Fedt Mads« kaldet, findes rige Kopperminer, men som endnu ikke ere rørte; en stor Bygning staaer der ovenpaa; her i Svælget var det, 1719, at man fandt Liget af en ung Bjerghand, der syntes at være faldet ned samme Dag, saa uforandret saae han ud, men Ingen kjendte ham; da traadte en gammel Kone til, og brast i Graad; den Døde var hendes Brudgom, som for ni och fyrgetyve [fyrtionio] Aar siden var forsvundet; hun stod rynket og gammel, han var ung, som da de sidste Gang mødtes.³⁰

Som här framgår uppfattar Andersen alldeles felaktigt »Fedt Mads« inte som den försvunne och återfunne gruvdrängen utan istället som det schakt i vilket gruvdrängen återfanns.

I Sverrig är ett utpräglat senromantiskt verk. Boken är detta på grund av den märkliga blandning som här tillhandahålls av å ena sidan – på romantiskt sätt – hänförelse inför i Sverige kvardröjande ålderdomliga sedvänjor och historiska minnen och forntidsrester och å andra sidan – på realistiskt vis – ett framlyftande och betonande av det svenska samhällets vid 1800-talets mitt successiva modernisering genom teknisk utveckling.

28 Se vidare Mogens Brøndsted, »Efterskrift« i Hans Christian Andersen, *I Sverrig*. København, 2003 (Danske klassikere), s. 141-163, s. 144.

29 Ibid., s. 155.

30 Hans Christian Andersen, *I Sverrig*. København, 2003 (Danske klassikere), s. 113.

5

Samma påtagliga blandning av gammalt och nytt – av både bakåt- och framåtpekande – utmärker en liten reseskildring tillkommen nio år efter *I Sverrig*, nämligen *En utflygt på Gefle-Dala jernväg* (1860) författad av chefen för byggnationen av Gävle-Dala järnväg 1855–1859 kapten Claes Adelsköld (1824–1907).

Perspektivet är här både starkt svensknationellt och dalapatriotiskt. Det heter till exempel:

Var helsad du frihetens fosterjord! Du hjeltars vagga! Väl äro dina söner, nu som fordom, arma på detta lifvets goda, men så mycket rikare på urgamla nordmannadygder och bragdrika minnen. [...]. Ewig ära åt Engelbrecht och Vasas män, som, en ringa hop – men ööfvinnerlig genom kärleken till det kränkta fosterlandet – gick mangrant ut ur de fattiga kojorna att fria Sveriges ännu aldrig ohämnadt skymfede folk! – Hvem vet – kanske förestår ännu en gång ett blodigt korståg – – och då – ja då blifva vi Dalkarlar allesamman!!³¹

Ett antal sidor efter detta hejdlöst militant nationalistiska utbrott i historiskt bakåtpekande riktning följer en passage där inte det förflutna utan istället framtiden, den pågående fredliga moderniseringen av Sverige, de tekniska framstegen, särskilt betonas:

Uti en nations ålder äro seklerna såsom timmar – 300 år tillbaka började morgonrodnadens första röda strålar skimra öfver Dalarnes berg, och *i dag* inbryter dagen. Telegrafan och jernvägen hafva trängt in i Dalarnes hjerta. Pulsslagen skola blifva lifligare, det skall vakna upp och med förvåning känna sin slumrande kraft att utveckla de ofantliga resurser, Skaparen nedlagt i dess sköte.³²

Mot slutet av boken, när den järnvägsresa mellan Gävle och Falun som skildringen huvudsakligen handlar om är gjord, skildras Falu stad och gruva. Härvid meddelas Fet-Mats-historien:

En grufarbetare, Matts Israelsson, nedgick år 1670 ensam i grufvan utan att återkomma. Först 1719, då en ny gång sprängdes emellan Mårdskinnsgrufvan och Wredes schakt, fann man hans lik på ett djup af 82 famnar. Han hade då 49 år legat der i vattnet och var i början så mjuk som om han lefde ännu; men så snart han blifvit torr, blef han hård som sten, och man trodde då, att han var förstenad. Ehuru han vid påträffandet igenkändes af sin fästmö, som nu blifvit en bräcklig gumma, och hon hade begärt att han skulle få begravas, blef han dock i ytterligare 30 år förvarad i ett glasskåp såsom en märkvärdighet, och först då han började förruttna erhöill han år 1749 sin ro i grafven.³³

Denna utformning av Fet-Mats-berättelsen bygger inte alls på Gotthilf Heinrich Schuberts Fet-Mats-gestaltning eller på andra

31 Claes Adelsköld, *En utflygt på Gefle-Dala jernväg: jemte bihang*. Gefle, 1860, s. 20 f.

32 Ibid., s. 34.

33 Ibid., s. 47.

5

utländska källor utan är istället av rent inhemskt slag. Abraham Hülphers (1957 [1762]) kan möjligen vara en av Adelskölds informatorer. Han kan också mycket väl ha – likt antagligen Fredrika Bremer – sina uppgifter från en turistguide i Falun.

C.A. Gottlund om Fet-Mats

Under perioden juni till september 1817 gjorde den då tjuogoettåriga finske studenten i Uppsala Carl Axel Gottlund (1796–1875) en resa i de mellansvenska finnmarkerna, i de så kallade skogsfinnarnas trakter. Hans ärende var att undersöka den finska kulturens tillstånd där. Under sin färd gjorde han dagboksanteckningar vilka han sedan utformade till en längre sammanhängande berättelse med titeln *Dagbok öfver dess Resor på Finnskogarne i Dalarne, Helsingland, Vestmanland och Vermland*.

Helt färdigskriven var skildringen först på 1870-talet. En första del, som är av intresse i denna framställning eftersom Fet-Mats-historien här omtalas, var fullbordad 1846. Verket utgavs i tryck först år 1931.

I bokens kapitel ett skildrar Gottlund sin första tid i Uppsala som student och hur han där fick kännedom om existensen i Sverige av en finsk kultur samt om hur han, inspirerad av denna nya kunskap, bestämmer sig för att utforska denna kultur genom en resa till finnskogarna i Dalarna, Hälsingland, Västmanland och Värmland.

Med på resan har Gottlund bland annat, vilket han själv uttryckligen påpekar i sin bok, Abraham Hülphers (1762) dalaskildring med dess återgivande av Fet-Mats-historien.³⁴

I kapitel två skildrar Gottlund början av sin färd som går från Uppsala till Falun. Han berättar vidare om Falu gruva och om Fet-Mats. Gottlunds Fet-Mats-skildring äger dock ingen större originalitet. I stora stycken är den bara en avskrift av Hülphers motsvarande framställning. Det heter hos Gottlund:

År 1719 igenfanns uti Mårdskinnsgrufvan, på 82 famnars djup, då en öppning gjordes emellan Mårdskinns och Wredes schakten, kroppen af grufarbetaren Matts Israelson eller Fet Matts kallad från Dikarbacken, som 49 år förut, eller 1670, omkommit, då han ensam i en korg nedfarit; och under hela denna tid legat i Grufvatnet. Vid upptagningen från grufvan var han i början alldeles mjuk, och till sitt utseende så litet förändrad, att en gam-

34 Carl Axel Gottlund, *Dagbok öfver dess Resor på Finnskogarne i Dalarne, Helsingland, Vestmanland och Vermland år 1817*. Stockholm, 1931, s. 8

5

mal gumma, som i lifstiden varit med honom förlofvad, genast igenkände honom, och begärde att få begravva honom. Men sedan han väl blifvit torr, befanns han så hård som sten, och ansågs af många som petrificerad; hvilket rykte flög vidt omkring. Han förvarades nu vid grufvan uti ett glasskåp, och visades som en stor raritet. Men då han omsider af luftens åverkan började vittra och sönderfalla, hvaraf man slöt att han endast af det viktrilhaltiga Grufvattnet och en ofullkomlig sälta varit impregnerad, blef han slutligen, vid öppnandet af det nya hospitalet, på Bergslagens bekostnad, med mycken ståt begravven i Stora Kopparbergs gamla körka Thomasdagen 1749, efter att hafva stått lik 30 år ofvan jord [...].³⁵

I kapitel tre – med rubriken »Till Svärdsjöfinnarna« – berättar vidare Gottlund om hur han, på sin färd i riktning skogsfinska trakter, reser norrut från Falun till Svärdsjö. Gottlund säger dock här ingenting alls om Fet-Mats. Han är helt okunnig om att Svärdsjö är Fet-Mats hembygd. Istället tror han, som framgår av citatet ovan, att Fet-Mats var från Dikarbacken, en bergsmansgård i Falun. Uppgiften om Dikarbacken har Gottlund uppenbarligen från Hülphers som skriver att Fet-Mats »tjent hos Bergsman Jon Persson i Dikar-backen«.³⁶

Gottlund ägde alltså ingen kunskap om Fet-Mats hemmahörihet i Svärdsjö. Han kände heller inte till, under sitt sökande efter finsk kultur i Svärdsjö-trakten, att Fet-Mats – det vill säga Matts Israelsson – sannolikt var av skogsfinsk börd.

Förhållandet berörs närmare senare i denna framställning (i kapitel nio under rubriken »Bertil Israels om Fet-Mats«).

Gottlunds skildring av sin fortsatta resa från Svärdsjö till mellansveriges finnmarker saknar helt intresse i denna framställning eftersom Fet-Mats-historien här inte alls berörs.

Johan Gabriel Carléns »Guldbröllopet«

Sammanlagt har endast fyra dikter om Fet-Mats författats i Sverige. Tre av dem – Jacob Hesselius poem vid Fet-Mats begravning 1749, Euphrosynes »Guldbröllopet« samt den anonyma *Fablu-Saga* – har tidigare berörts.

Den fjärde svenska dikten om Fet-Mats är Johan Gabriel Carléns (1814–1875) »Guldbröllopet« vilken först publicerades i

35 Ibid., s. 52 f.

36 Hülphers, 1957 [1762], s. 311.

5

Carléns *Romanser ur svenska folklifvet jemte några andra dikter* (Stockholm, 1846).³⁷

Carlén är mest känd som make till författarinnan Emilie Flygare-Carlén samt som publicist och utgivare av bland annat Carl Michael Bellmans samlade skrifter (1856–1861). Han skrev också dikter och visor, ofta humoristiska och kvicka, i en stil som leder tankarna bakåt till Anna Maria Lenngren (1754–1817).

Flera av Carléns visor spreds under 1800-talets mitt som populära skillingtryck. En av dessa är »Guldbröllopet«.

Dikten tillhör – liksom till exempel Friedrich Rückerts »Die goldne Hochzeit« – den kategori Fet-Mats-poem som börjar inte med gruvdrängens försvinnande utan istället med återupptäckten av honom. Carléns visa lyder i sin helhet:

Vid Falu grufva är minnet kvar
hur man ur huse sågs ditåt strömma –
det sjutton-hundra-och-nitton var
ett år, som böckerna troget gömma.

I ett af orternas äldsta schakt
ett lik man funnit – och djupt betagen
stod en och hvar, när det blifvit bragt
för allas åsyn i ljusa dagen.

Till sten förvandlad, igenomträngd
af grufvans jordsalt och skarpa vatten,
der låg en yngling som tidens längd
till glömska gömt i den svarta natten.

Hvart drag af anletet syntes grant,
fast dödens skugga dem öfverfarit.
Men ej för någon det var bekant
hvem han i lifstiden hade varit.

Sig folket trängde där fram och om
att få den malmhårda handen trycka,
när dit en sjuttiårs-gumma kom
med möda stapplande på sin krycka.

Hon blicken skärpte, och snart vid den
vardt hennes aning till visshet vaknad:
sin egen fästman hon känt igen,
i femti sorg-år af henne saknad.

Men som en fackla i bröllophus
brann solens festliga, röda flamma
och göt ur gruf-rökens moln sitt ljus
på ynglingsformerna, än desamma.

37 S. 130–132. En femte svensk Fet-Mats-dikt har dock planerats. Enligt uppgift av Algot Werin till Vilhelm Ljungdorff, funderade Esaias Tegnér (1772–1846) omkring 1840 på att skriva en dikt byggd på Fet-Mats-motivet med titeln »Erik af Falun«. Se härom Ljungdorff, 1924, s. 366.

5

För gamla Gertrud gaf hopen plats...
i tårar nedsjönk hon öfver liket:
»Det är vårt guldbrällöpet, käre Mats,
fast själen flyktat till himmelriket!«

Med undran skådades detta par...
... till ungdom vårdad i grafvens sköte,
den tyste brudgummen nu dock var
af isköld uppfylld vid brudens möte.

Men hon, den troгна, hvars sjunkna kind
i skrynklar fårats af långa åren,
brann varm i hjertat som himlens vind,
der mildt han smekte de hvita håren.

Ännu vid grufvan är minnet kvar
hur man ur huse sågs ditåt strömma –
det sjutton-hundra-och-nitton var,
ett år, som böckerna troget gömma.³⁸

Carléns »Guldbrällöpet« är, jämfört med Euphrosynes dikt med samma titel, i formellt hänseende en ganska enhetlig och enkel konstruktion. Som framgår ovan är poemet konsekvent växelrimmat samt äger genomgående en stigande fyrtaktig rytm enligt mönstret jamb, jamb, anapest, jamb.

I en not till dikten klargörs att den bygger på en verklig tilldragelse, att den döde gruvdrängens fullständiga namn var Mats Israelsson, att han försvann 1670 och återfanns »nio och fyratio« år senare, att hans kropp förvarades i ett glasskåp till dess den vittrade sönder samt att han »begrofs högtidligt på bergslagets bekostnad år 1749«.³⁹

Noten är en aning märklig eftersom dess uppgift om att Mats var försvunnen i »nio och fyratio« år något strider mot visans guldbrällöpsmotiv och uttryckliga deklaration om »femti sorg-år«.

Mycket av poemets innehåll känner vi annars igen från tidigare Fet-Mats-dikter. Hit hör guldbrällöpsmotivet samt vidare den gamla fästmöns mödosamma framstapplande på sin krycka.

Diktens mest originella inslag är att fästmön döpts till Gertrud.

38 Johan Gabriel Carlén, »Guldbrällöpet« i förf:s *Samlade dikter*. Stockholm, 1870, s. 330–332.

39 Ibid., s. 332.

5

Gustav Pfizers »Den begravde gruvdrängen«

I Tyskland skrevs från 1820- till och med 1850-talet sex dikter kring Fet-Mats-motivet. De troligtvis två äldsta av dessa är Gustav Pfizers (1807–1890) »Der verschüttete Bergknappe« [»Den begravde gruvdrängen«] och Paul Grafen von Haugwitz [Paul greve av Haugwitz] (1791–1856) »Das Bergwerk bei Falun« [»Gruvan i Falun«].

Pfizers poem skapades, enligt datering av Karl Reuschel (1903), någon gång under 1820-talet⁴⁰ men publicerades i författarens *Gedichte: neue Sammlung [Dikter: ny samling]* (Stuttgart, 1835).⁴¹

Dikten börjar – liksom till exempel Friedrich Rückerts »Die goldne Hochzeit« och Johan Gabriel Carléns »Guldbröllopet« – med upptäckten av den sedan länge försvunne gruvdrängen. Vi kastas hos Pfizer direkt – in medias res – in i denna händelse. Poemets första rader lyder:

Laut durchtönt das Gerücht die zerstreuten Hütten der Talschlucht:
»Schaut! sie haben entdeckt einen verschütteten Mann!«⁴²

[Högt genomljuder ryktet i de utspridda stugorna i dalklyftan: / »Se! De har upptäckt en begravd man!«]

Den återfunne har, trots att han varit begravd i många år, fortfarande blont hår och en ungdomlig gestalt (»[...] das Haar war blond, jugendlich war die Gestalt.«⁴³).

På sedvanligt sätt i Fet-Mats-episka sammanhang framträder nu en gammal gumma vilken igenkänner den omkomne som sin fästman. Originellt hos Pfizer är emellertid, att här anges den tid den döde varit försvunnen till hela sjuttio år.

Pfizers dikt äger karaktär av scen i ett drama. Det beror på att merparten av poemet består av direkt tal av den gamla fästmon på den upphöjda viloplats eller bår (»erhöheten Pfuhl«⁴⁴) ovan jord där hennes avlidne fästman placerats efter hans återfinnande. I fästmons tal ges en tillbakablick på vad som försiggått mellan henne och fästmannen före den senares försvinnande i gruvan.

40 Reuschel, 1903, s. 13.

41 S. 215–221.

42 Gustav Pfizer, »Der verschüttete Bergknappe« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 50–52, s. 50.

43 Ibid.

44 Ibid.

5

Fästmannen – som heter Frido – hade, berättar fästmön, för sjuttio år sedan hittat ett stycke guld i gruvan av vilket en ring förfärdigats. När Frido på sin dödsdag gick ned i gruvan bar han denna ring på ett finger. Fästmön bad emellertid Frido att lämna ringen hemma eftersom, menade hon, dess glans kunde verka provocerande på de illasinnade bergsandar som lever nere i gruvan. I övermod nonchalerade emellertid Frido, till sin egen stora olycka, fästmöns varning. Efter nedstigandet i gruvan omkom han vid ett ras. Fästmön uttrycker detta så att Frido hölls kvar av bergsandarna:

»Tückische Geister, erzürnt vom Glanz des erbeuteten Goldes,
Hielten in greulicher Nacht meinen Verlobten zurück.«⁴⁵

[»Illasinnade andar, förargade över glansen från det erövrade guldets, / Höll i hemska natten min förlovade tillbaka.«]

Direkt efter sitt tal faller den gamla gumman och fästmön död ned på Fridos kropp.

Pfizers dikt äger en starkt nyklassicistisk ton. Poemet är en enda lång strof (nittio rader) avfattad på elegiskt distikon, det versmått som sedan antiken förbinds med sorg- och begravningsdiktning.

Miljöskildringen pekar mer söderut mot Medelhavet än norrut i riktning Sverige. När den gamla fästmön efter sitt långa tal faller död ned över Frido uppfattas detta av det kringstående folket inte som ett sorgespel utan istället som lycklig tilldragelse, ett bröllop mellan de två döda. Som en följd av detta bekransar några kvinnor – liknade vid lyckliga brudtärnor – den avlidna gummans bår med myrten (»Glückliche Bräute bekränzten der Greisin Sarg mit der Myrthe [...]«⁴⁶). Myrten är en buske hemmahörande vid Medelhavet vilken, därigenom att den är ständigt grön, traditionellt sedan antiken symboliserar varaktig kärlek och bröllop.

Paul Grafen von Haugwitz »Gruvan i Falun«

Liksom Gustav Pfizers »Der verschüttete Bergknappe« härstammar även, enligt Karl Reuschel (1903), Paul Grafen von Haugwitz »Das Bergwerk bei Falun« från 1820-talet.⁴⁷

Dikten trycktes i den av Alexander C. Cosmar utgivna antologiserien *Odeum: eine Auswahl von ernsten und launigen Ge-*

45 Ibid.

46 Ibid., s. 51.

47 Reuschel, 1903, s. 6.

5

dichten, welche sich zum mündlichen Vortrage in geselligen Kreise eignen [Odeum: ett urval allvarliga och lustiga dikter lämpade för muntligt framförande i sällskap] (Band 1. Berlin, 1830).⁴⁸

Handlingen i »Das Bergwerk bei Falun« är, som framgår redan av titeln och till skillnad från vad fallet är i Gustav Pfizers »Der verschüttete Bergknappe«, uttryckligen placerad vid gruvan i Falun i Sverige.

Här görs också explicit klart att denna malmfyndighet är en koppargruva. Det heter: »In dem kalten Schweden-lande / bei Falun [...] / Kupfererz aus dunklem Schacht / Wird zu Tages licht gebracht [...].«⁴⁹ [»I det kalla Sverige-landet / i Falun [...] / Kopparmalm ur mörka schakt / Blir förd till dagens ljus [...].«]

Utöver detta innehåller von Haugwitz verk ingenting förutom standardingredienserna inom Fet-Mats-poesin. Dikten börjar, liksom Pfizers poem, med upptäckten av en sedan många år (dock här obestämt exakt hur många) försvunnen gruvdräng med ännu ungt utseende. En gammal kvinna kommer framstapplande och igenkänner honom under stark rörelse och uppflammande kärlek som sin fästman från ungdomen. Hon störtar samman över honom:

Sieh! da kommt mit mattem Blicke
Und die Haaren ausgebleichen,
Und gestützt auf ihre Krücke,
Eine Alte angeschlichen;
Als sie nun herangekommen
Und die Leiche wahrgenommen,
Stürzt das hochbetagte Weib
Hin auf den entseelten Leib,
Und umklammert mit den Armen
Den, der nicht mehr konnt' erwarmen.⁵⁰

[Se! då kom med matt blick / och med håret urblekt, / Och stödd på sin krycka, / En gammal gumma långsamt; / När hon nu framkom / Och liket identifierade, / Störtade den ålderstigna kvinnan / Över den livsberövade, / Och klamrade sig med armarna kring / Den, som inte mer kunde värma.]

I sin helhet består von Haugwitz dikt av sex strofer om tio rader vardera. Varje rad har, som framgår ovan, fyra trokéer. Rimschemat är A,B,A,B,C,C,D,D,E,E. Alla rimmen utom D,D är tvåstaviga.

⁴⁸ S. 56–58.

⁴⁹ Cit. Reuschel, 1903, s. 6.

⁵⁰ Ibid.

5

Signaturen H.M.:s »Gruvarbetaren«

I Alexander C. Cosmars tidigare nämnda antologiserie *Odeum* (Band 5. Berlin, 1834) är publicerad en Fet-Mats-dikt av signaturen H.M. med titeln »Der Bergmann« [»Gruvarbetaren«].⁵¹

Poemet består av nio strofer om åtta rader vardera. Slutrimmen är parvisa enligt mönstret A,A,B,B,C,C,D,D. Rytmen är stigande och versfötterna omväxlande jamber och anapester.

Diktens handling leder tankarna bakåt till både Achim von Arnims »Des ersten Bergmanns ewige Jugend« och E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«.

Stroferna ett till två: en ung gruvarbetare ger sig en solig morgon ned i en gruvas djup för att bryta järnmalm. I gruvan är mörkt men gruvarbetaren är lätt till sinnes och upplever »Frühlingspracht«⁵² [»vårprakt«] eftersom han tänker på sin fästmö ovan jord.

Strof tre: plötsligt smalnar den gruvgång i vilken gruvarbetaren befinner sig och vidgas sedan till en stor kristallisk sal. I denna sitter på en tron en bergsdrottning. Hon säger till gruvarbetaren:

»Und willst du mich lieben und dienen mir,
Viel reiche Erze zeige ich Dir,
Und willst als Gemahl Dich der Königin weih'n,
Die edle Gesteine sin alle Dein!«⁵³

[»Och vill du älska mig och tjäna mig, / Visar jag Dig mycken rik malm, /
Och vill du viga dig till drottningens gemål, / Är de ädla stenarna alla Dina!«]

Stroferna fyra till fem: gruvarbetaren meddelar bergsdrottningen att hur många rikedomar hon än erbjuder honom så tackar han nej och förblir sin käresta ovan jord trogen.

Omedelbart efter detta gruvarbetarens svar skakar den del av gruvan i vilken han befinner sig sönder och samman. Vatten störtar in och bergsmannen dör. Hans själ blir av en ängel förd upp till himlen och »zum ewigen Vater« [»till eviga Fadern«].⁵⁴

Stroferna sex till åtta: efter många år (exakt hur många sägs inte) är några arbetare nere i gruvan och söker efter guld, silver och ädla stenar. I en sedan lång tid övergiven och sönderrasad gruvgång stöter de plötsligt på liket av en gruvdräng som förefal-

⁵¹ S. 47–50.

⁵² Cit. Reuschel, 1903, s. 15–17, s. 15.

⁵³ Ibid., s. 15 f.

⁵⁴ Ibid., s. 16.

5

ler bara sova och som äger ett ungdomligt utseende. Han kropp förs ovan jord.

Strof nio: en gammal gumma framträder nu släpande sig fram på kryckor och igenkänner den döde som sin sedan många år försvunne fästman Robert: »Mein Robert, mein Robert, bist endlich du hier, / [...] O nimm mich mit in Dein Paradies!«⁵⁵ [»Min Robert, min Robert, är du äntligen här, / [...] O tag mig med i Ditt paradis!«]

Strof tio: den gamla gumman faller, i djupaste kärlek och trohet till Robert, ned över hans lik och dör genast. Alla kringstående åskådare prisar Herren för detta gripande sammanförande av fästmö och fästman. De kringstående lägger sedan paret i en gemensam grav. Dikten slutar: »Und die fromme Bergleut' senken hinab / Das treue Paar in dasselbige Grab.«⁵⁶ [»Och det fromma gruvfolket sänker ned / Det trogna paret i samma grav.«]

Som påpekats av Reuschel (1903) kan H.M.:s dikt något ytligt erinra om Johann Wolfgang von Goethes välkända dikt »Erlkönig« [»Älvkungen«] (1782).⁵⁷ Citatet ovan ur strof tre i H.M.:s poem kan jämföras med följande ur Goethes ballad. En älvkung försöker locka till sig en ung pojke med löften om vackra saker som »Willst, feiner, Knabe, du mit mir gehn?«⁵⁸ [»Vill du följa med mig, vackra gosse?«] och »Du liebes Kind, komm, geh mit mir!« / Gar schöne Spiele spiel' ich mit dir, / manch bunte Blumen sind an dem Strand, / meine Mutter hat manch gülden Gewand«⁵⁹ [»Du kära barn, kom följ med mig! / Jag ska leka mycket vackra lekar med dig. / Det finns många brokiga blommor på stranden, / min moder har mången gyllne dräkt.«]

Tillkomsttid för H.M.:s dikt kan på grund av dess anonymitet inte fastställas. Poemet torde dock, därigenom att det synes influerat av E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«, knappast vara skapat före 1820.

55 Ibid.

56 Ibid., s. 17.

57 Ibid.

58 Johann Wolfgang von Goethe, »Erlkönig« i *Litteraturens klassiker i urval 9: europeisk lyrik från tre sekler*. Stockholm, 1968, s. 228–229, s. 229.

59 Ibid., s. 228.

5

Ludwig Kossarskis »Järngruvan i Falun«

Liksom vad gäller H.M.:s »Gruvarbetaren« föreligger osäkerhet beträffande tillkomsttiden för Ludwig Kossarskis (1809–1873) »Die Eisengrube bei Falun« [»Järngruvan i Falun«]. Dikten trycktes i Cosmars *Odeum* (del 10. Berlin, 1839).⁶⁰

Kossarskis poem är tydligt indelat i två avsnitt om tolv fyrradiga strofer vardera med växelrim och tre jambper per rad.

Det första avsnittet äger rubriken »1760« och det senare »1809«. I det första avsnittet berättas om en gruvdräng (»Bergknapp«⁶¹) som en solig morgon år 1760 beger sig ned i en järngruva. Han tar farväl av sin fästmö med vilken han snart skall gifta sig. Hon sömmar på en halsduk som gruvdrängen skall bära vid deras bröllop:

Sie setzte sich und säumte
Des neuen Tuches Saum;
Bei jedem Stiche träumte
Sie schönen Liebestraum.⁶²

[Hon satte sig och sömmade / Den nya dukens söm; / Vid varje stygn drömde / Hon vacker kärleksdröm.]

Kvällen kommer och solen går ned. Gruvdrängen är försvunnen. Han kommer inte tillbaka.

I avsnitt två är vi flyttade fram i tiden till 1809. Några bergsmän hittar en dag liket efter den 1670 försvunne gruvdrängen. Han har kvar sitt unga utseende. Hans nu åldrade fästmö kommer framstapplande på en krycka, igenkänner honom samt sjunker döende ned:

Sie sinkend sterbend nieder
Und ruft, als wenn sie träumt:
»Mein Bräut'gam! kehrst du wieder?!
Dein Tüschlein ist gesäumt!«⁶³

[Hon sjunker döende ned / Och ropar, som om hon drömde: / »Min brudgum! kommer du tillbaka?! / Din lilla duk är sömmad!«]

Dikten slutar med att kringstående åskådare binder den sömmade duken som de finner hos den döda fästmön kring fästmannens hals:

⁶⁰ S. 40–44.

⁶¹ Ludwig Kossarski, »Die Eisengruben bei Falun« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 52–53, s. 52.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid., s. 53.

5

Ein Tüchlein fest, umwunden,
Von ihrer Brust man nahm;
Das hat man umgebunden
Dem toten Bräutigam.⁶⁴

[En liten duk, virad, / Man tog från hennes bröst; / Den har man ombundit / Den döde brudgummen.]

Tydligt är, att Kossarskis poem är starkt influerat av Johann Peter Hebels prosaberättelse »Unverhofftes Wiedersehen«. Tidpunkterna för händelserna – 1760 och 1809 – är gemensamma för Kossarskis dikt och Hebels novell liksom även det ledmotiviskt fungerande inslaget med sömmandet på gruvdrängens halsduk.

Carl Bernhard Trinius »Gruvarbetarliket«

Tillkomståret för Carl Bernhard Trinius (1778–1844) dikt »Die Bergmannsleiche« [»Gruvarbetarliket«] kan inte bestämmas. Verket publicerades posthumt i författarens *Gedichte: mit der Biographie des Verfassers nach seinem Tode herausgegeben von zweien seiner Freunde* [Dikter: med författarens biografi utgiven efter hans död av två av hans vänner] (Berlin, 1848).⁶⁵

Poemet har tryckts ytterligare en gång under titeln »Der Bergknappe von Falun« [»Gruvdrängen i Falun«] i *Liederbuch für Berg- und Hüttenleute* [Sångbok för gruv- och hyttfolk] (9. Aufl. Essen, 1923).⁶⁶

Dikten – bestående av fem strofer, åtta rader per strof, växelrim och fyra trokéer per rad – inleds med en fråga som fixerar handlingen till Falun: »Wisst ihr von der Bergmanns Leiche / Aus dem Schachte zu Falun?«⁶⁷ [»Känner ni till gruvebetarliket / från schaktet i Falun?«].

Härefter berättas om gruvebetarlikets mångåriga förvaring på stort djup i gruvan med hela tiden bevarat ungdomligt utseende.

Något originellt bestäms förvaringstiden till mer än sextio år och det djup på vilket den döde ligger och sedan återfinns till många hundra famnar: »Bis nach mehr denn sechzig Jahren, / Viele hundert Klafter tief / Man hinab zur Stell' gefahren, / Wo

64 Ibid.

65 S. 81–82.

66 S. 216.

67 Carl Bernhard Trinius, »Die Bergmannsleiche« i förf:s *Gedichte: mit der Biographie des Verfassers nach seinem Tode herausgegeben von zweien seiner Freunde*. Berlin, 1848, s. 81–82, s. 81.

5

der arme Bergmann schlief.«⁶⁸ [»Till dess efter mer än sextio år, / många hundra famnar djupt / Man ned till stället for, / Där den arme gruvarbetaren sov.«].

Utöver detta följer Trinius dikt standardmönstret för Fet-Mats-poesi. Den döde tas upp ovan jord. En gammal gumma kommer framstapplande på en krycka och igenkänner den avlidne som sin fästman. Dikten slutar med följande rader. Den gamla gumman säger:

»Nur der Tot kan dich mir geben,
Aber ich war ewig dein!«
Sprach's, und schlief zum bessern Leben
An des Jünglings Busen ein.⁶⁹

[»Bara döden kan ge mig dig / Men jag var evigt din!« / Talade, och somnade till bättre liv / In vid ynglingens kropp.]

Johann Nepomuk Vogls »Gruvarbetarens brud«

Johann Nepomuk Vogl (1802–1866) är författare till dikten »Die Braut des Bergmanns« [»Gruvarbetarens brud«]. Poemets tillkomstår är okänt. Det publicerades i författarens *Aus der Teufe: bergmännische Dichtungen [Ur djupet: bergsmanska diktningar]* (Wien, 1856).⁷⁰

Dikten omfattar tjugofyra fyrradiga strofer med växelrim. Varje rad består av fyra trokéer.

Perspektivet är här huvudsakligen fästmöns. Hon står på sin bröllopsdag och väntar på fästmannen, en gruvsdräng som befinner sig i en saltgruva (»Salzberg«).⁷¹

Ömsom ser hon sig i spegeln och ömsom tittar hon ut genom ett fönster i förhoppning att fästmannen snart ska infinna sig. Hon är bröllopsklädd:

Schwarzes Häubschen, schwarzes Mieder
Stehen ihr auch gar zu gut,
Und der roten Bänder spottet
Ihrer Wangen rosenglut.⁷²

68 Ibid.

69 Ibid., s. 82.

70 S. 64–65.

71 Johann Nepomuk Vogl, »Die Braut des Bergmanns« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 55–56, s. 55.

72 Ibid.

5

[Svart mössa, svart snörliv / Gör henne också väldigt fin, / Och de röda banden gåckar / Hennes kinders rosenglöd.]

Ingen fästman kommer. Istället ljuder plötsligt klockor som signalerar olyckshändelse i gruvan. Fästmannen är död. Det schakt där han vistats har störtat samman.

Fästmön förblir dock sin fästman trogen. För att manifestera detta ikläder hon sig i fortsättningen varje år på den dag som skulle ha blivit hennes bröllopsdag sin bröllopsdräkt. Men nu inte längre med glädje utan istället med djup sorg:

Schwarzes Häubschen, schwarzes Mieder
Schmücken sie wie dazumal,
Doch von ihrer Wangen blässe
Spricht des Herzens inn're Qual.⁷³

[Svart mössa, svart snörliv / Smyckar henne som förr, / Men från hennes kinder bleka / Talar hjärtats inre kval.]

Femtiofem år senare – på just den en gång tilltänkta bröllopsdagen när fästmön ånyo är bröllopsklädd – återfinns fästmannens kropp. Han har fortfarande kvar sina gyllene lockar från ungdomstiden. Hennes hår är dock nu vitt. Fästmöns sinnesrörelse vid igenkännandet av fästmannen blir så stor att hon dör. Dikten slutar med att paret begravs tillsammans.

Friedrich Hebbels »Trogen kärlek«

Friedrich Hebbel (1813–1863), idag tämligen bortglömd, betraktades under 1800-talet som en av Tysklands litterära giganter. Särskilt hans många skådespel lade grunden till berömmelsen. Den psykologiska realismen i dessa – till exempel i samtidsdramat *Maria Magdalene* (1844) – gör Hebbel till en föregångare till naturalismen inom teatern (Henrik Ibsen och August Strindberg).

Men Hebbels teaterstycken pekar även – genom kombinationen individualism och determinism i dessa verk – bakåt i litteraturhistorien. Individualismen visar hän mot Shakespeare och determinismen i riktning den antika tragedin. Ett genomgående tema hos Hebbel är det individuella – ytterst alltid hopplösa – kamp mot universum.

Hebbels produktion knyter också an till tysk romantik. Fantastiken hos E.T.A. Hoffmanns inspirerade tidigt Hebbel. Enligt Reuschel (1903) finns i Hebbels dramatriologi *Die Nibelungen*

73 Ibid., s. 56.

5

(1862) vissa formuleringar kring förbindelser mellan himlen ovan jorden och underjordens metalliska skatter som antyder en påverkan från Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«.74

Den viktigaste kopplingen mellan Hebbel och Fet-Mats-diktningen har dock inte med Hoffmann att göra utan i stället med Johann Peter Hebels »Unverhofftes Wiedersehen«. Ett av Hebbels allra första verk är nämligen en bearbetning av just denna Hebelnovell.

Bearbetningen äger titeln »Treue Liebe« [»Trogen kärlek«] och publicerades i tidningen *Der Ditmarscher und Eidertstedter Bote* (den 11 september 1828).

Temat är, som praktiskt taget alltid hos Hebbel, individens tragiskt hopplösa kamp mot övermäktiga yttre krafter.

Novellens handling är placerad i Falun i Sverige (»zu Falun, in Schweden«75). Huvudpersonerna är gruvarbetaren Julius och hans fästmo Maria, dotter till en bagare.

Detta par förlovade sig, heter det, för ungefär femtio år sedan (»vor etwa 50 Jahren«76). Kärlekslyckan var stor. Julius och Maria väntade sig ett underbart liv tillsammans. Julius hade också hopp om att snart slippa sitt fysiskt tunga arbete i gruvan med hammare och skovel (»Hammer und Shaufel«77] och stiga i graderna till »Aufseher«78 [»Uppsyningsman«].

En dag överräckte Julius till Maria en svart halsduk som han ville att hon skulle sömma och som han skulle bära på parets bröllopsdag. Han varnade henne dock för att vid sömmandet sticka sig i fingret, ty det, sade han, betyder intet gott (»das bedeutet nichts Gutes«79).

Följande söndag lyste det för Julius och Maria i kyrkan. Morgonen efter framträdde Döden som benrangligt spöke obarmhärtigt svängande sin lie (»[...] da erschien am folgenden Morgen der – Tod [...] als ein hageres Gespenst, was unbarmherzig seine Hippe [...] schwingt.«80).

74 Reuschel, 1903, s. 21.

75 Friedrich Hebbel, »Treue Liebe« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 37–38, s. 37.

76 Ibid.

77 Ibid.

78 Ibid.

79 Ibid.

80 Ibid.

5

Det betydde Julius död. Han omkom när ett schakt i Falu gruva rasade över honom samma morgon som Döden framträdde.

Maria föll i vanmakt. Hon hämtade sig emellertid så småningom och vände hågen mot Bibeln och ett liv i stilla fromhet. Hon lärde sig förstå den sanning vilken Hebbel formulerar som berättelsens viktigaste lärdom: »[...] es sei unsere Pflicht, das mit Geduld zu ertragen, was zu ändern nicht in unserer Macht stehe.«⁸¹ [»[...] det är vår plikt, att med tålmod fördraga, vad som inte står i vår makt att ändra.«]

Efter Julius försvinnande förflöt femtio år. Under dessa gick allt, heter det,

[...] seinen alten Gang fort. [...]. Die philosophen bildeten neue Systeme, die Dichter mystifizierten, die Ärzte verordnete Pillen, die Autoren schrieben Bücher und die Buchdrucker druckten. Die Dummköpfe kamen mit ihrer Dummheit fort; die Einsichtsvollen wurden verfolgt.⁸²

[...] sin gamla gång framåt. [...]. Filosoferna bildade nya system, diktarna mystifierade, läkarna ordinerade piller, författarna skrev böcker och boktryckarna tryckte. Dumhuvudena framträdde med sina dumheter; de insiktsfulla blev förföljda.]

Så en dag, i nutiden femtio år efter Julius försvinnande, återupptäcks hans kropp med fortfarande ungdomligt utseende på grund av att kroppen helt genomdränkts av ett slags asfalt vilken inte tillåter någon förstöring (»Der Körper war [...] ganz von einer Art Asphalt durchdrungen, der keine Zerstörung zuläßt.«)⁸³

När Julius lik flyttats ovan jord igenkänns han av Maria som nu är sjuttio år gammal och mycket skröplig och som släpar sig fram på en krycka men som ändå känner sin evigt trogna kärlek till Julius på nytt flamma upp starkt. Hon faller i gråt. Novellen slutar sålunda:

Dann eilt sie [Maria] nach Hause und holt das schwarze Tuch, und legt es an seinen [Julius] Hals, wie wenn es sein Hochzeitstag wäre. Aber dann weint sie nicht mehr und spricht: »Nun schlafe wohl, Geliebter, gehe nur voran ins Schlafkämmerlein, ich komme dir bald nach« – und dann blickt sie auf zu Gott! – Aber die Zuschauer konnten sich der Tränen nicht erwehren!⁸⁴

[Då ilar hon [Maria] hem och hämtar den svarta duken, och lägger den på hans [Julius] hals, som om det vore hans bröllopsdag. Men sedan gråter hon inte mer och säger: »Sov nu gott, Käre, gå nu före in i sovkammaren, jag kommer snart efter« – och sedan blickar hon upp mot Gud! – Men åskådarna kunde inte hålla tillbaka tårarna!

81 Ibid., s. 38.

82 Ibid.

83 Ibid.

84 Ibid.

5

Likheterna mellan Hebbels och Hebels respektive Fet-Mats-noveller är stora och uppenbara. I båda dessa berättelser sker återupptäckten av den döde gruvdrängen i författarens samtid samt fungerar en svart halsduk ledmotiviskt. Vidare har de två novellerna det gemensamt att Döden personifieras samt att en summerande skiss ges av händelserna i världen under de femtio år gruvdrängen är försvunnen.

Den mest påtagliga skillnaden mellan de två framställningarna är att i Hebels text är huvudpersonerna anonyma och bifigurerna (Gustav III och Napoleon med flera) namngivna medan omvänt i Hebbels skildring huvudpersonerna äger egennamn och alla bifigurer (filosof, diktare, läkare, författare, boktryckare, dumhuvuden och insiktsfulla) saknar sådana.

En mindre olikhet mellan de två berättelserna är att Hebbel gör mer av den personifierade Döden än vad Hebel gör.

Ytterligare en skillnad mellan de två novellerna ligger i graden av berättarnärvaro. Den starka effekt Hebels skildring gör ligger mycket i berättarens – närmast på 1900-talsmodernistiskt vis – neutrala saklighet, hans liksom totala frånvaro. Genom denna berättarfrånvaro överläts allt tolkande och värderande av det som skildras till läsaren.

I Hebbels framställning emellertid, är berättarrösten – på karaktäristiskt 1800-talsmässigt sätt – mera närvarande och påträngande, mera tydligt tolkande, värderande och känslomässigt styrande.

Nathaniel Hawthornes »Den diamanthårde mannen«

När Vilhelm Ljungdorff (1924) radar upp allt han känner till inom området Fet-Mats-diktning nämner han Nathaniel Hawthornes (1804–1864) novell »The Man of Adamant: An Apologue« vilken skrevs 1837 och ingår i författarens *The Snow-Image, and Other Twice-Told Tales* (1852).⁸⁵

Ljungdorffs inrangering av Hawthornes berättelse inom området Fet-Mats-diktning bedöms av Magnus von Platen (1996) som felaktig: »[...] jag«, säger von Platen, »kan inte se någon likhet mellan novellintrigen och Matts historia och har heller inte hittat någon uppgift i litteraturen om Hawthorne att han skulle ha haft någon kännedom om vår balsamerade gruvdräng.«⁸⁶

85 Ljungdorff, 1924, s. 366.

86 von Platen, 1996, s. 68.

5

von Platens uppfattning att Hawthorne inte ägde någon kunskap om den svenske Fet-Mats är sannolikt riktig, men von Platen går för långt när han gör gällande att ingen likhet alls finns mellan Hawthornes skildring och Fet-Mats-historien.

Båda berättelserna handlar om en man som försvinner i en håla av sten och många år senare återupptäcks i hålan, till synes förstenad med samma utseende som han hade när han försvann.

På grund av denna påtagliga överensstämmelse mellan de båda berättelserna väljer jag att, i likhet med Ljungdorff, inkludera Hawthornes »The Man of Adamant« inom Fet-Mats-fältet samt att nedan något närmare beröra novellen.

Hawthorne tillhör USA:s genom tiderna mest betydande prosaförfattare. Utmärkande för hans berättelser är att de å ena sidan kan inrangeras inom den litterära efterromantiken på väg mot realismen och å andra sidan ofta äger påtagligt allegoriska och symboliska kvaliteter. Vid läsningen av många av Hawthornes romaner och noveller bibringas läsaren känslan att budskapet egentligen är ett helt annat än det som bokstavligen meddelas. Just denna förnimmelse av allegori och symbolism frammanas i »The Man of Adamant«.

Ytterligare ett karakteristikum hos Hawthorne är att ämnena i hans verk ofta knyter an till religiös fanatism. Även på denna punkt är »The Man of Adamant« representativ för Hawthornes prosa.

Novellen presenteras som en legend vilken berättats många gånger tidigare. Dess handling utspelas i, heter det, de gamla tiderna av religiöst mörker och intolerans (»In the old times of religious gloom and intolerance [...]«).⁸⁷

Huvudpersonens namn är Richard Digby. Han har invandrat till USA som pilgrim. Tidigare var han predikant i England. Richard är en strängt gudfruktig och samtidigt våldsamt självupptagen man. Hans övertygelse är att han av försynen ensam givits den sanna tro som öppnar vägen till himlen. Resten av mänskligheten däremot är, utifrån Richards uppfattning, hopplöst moraliskt förfallen. Av dessa skäl kan Richard omöjligt uppbringa några varma känslor för sina medmänniskor.

Enligt läkare som undersökt Richard lider han av en besynnerlig åkomma som hotar att förvandla hans hjärta till sten. Richard

87 Nathaniel Hawthorne, »The Man of Adamant: An Apologue« i förf:s *The Snow-Image, and Other Twice-Told Tales* (1852). [Elektronisk]. Tillgänglig: <http://www.eldritchpress.org/nh/mana.html>, 1–5 skärmsidor, s. 1.

5

misstror dock diagnosen. Han uppfattar sig själv som frisk och omvärlden som sjuk.

Han bestämmer sig för att fly undan sina moraliskt förlorade medmänniskor och fortsätta sitt liv alldeles ensam i vildmarken:

So Richard Digby took an axe, to hew space enough for a tabernacle in the wilderness, and some few other necessaries, especially a sword and a gun, to smite and slay any intruder upon his hallowed seclusion; and plunged into the dreariest depths of the forest.⁸⁸

Till slut finner han en gravliknande grotta i vilken det ekar på ett märkligt sätt. Det låter som om någon annan befinner sig därinne – någon som driver gäck med honom.

Richard låter sig emellertid inte störas av detta. Han bestämmer sig för att stanna i grottan för gott. Försynen har, förstår han, speciellt pekat ut den åt honom:

»The finger of Providence hath pointed my way!« cried he, aloud, while the tomb-like den returned a strange echo, as if some one within were mocking him. "Here my soul will be at peace; for the wicked will not find me." [...]. Of a truth, the only way to Heaven leadeth through the entrance of this cave -- and I alone have found it!⁸⁹

Inne i grottan finns en fuktighet som innehåller ett ämne vilket successivt omvandlar allt därinne till diamanthård sten. Detta bekymrar dock inte Richard. Han är helt absorberad av sin egen gudfruktighet och förmenta utvaldhet.

Plötsligt störs han emellertid av ankomsten av en ung kvinna. Hennes namn är Mary Goffe. Hon är från England och känner Richard från den tid han predikade där.

Skälet till att hon nu letat upp Richard är att hon fått kännedom om ett läkemedel som kan bota hans sjukdom. Om han inte tar denna medicin, menar Mary, så kommer grottan i vilken Richard lever att bli hans grav.

Richard avfärdar Marys medicinska rekommendation som nonsens men hon insisterar envist. Det läkemedel hon vill att Richard skall ta består i umgänge med andra människor:

»Come back with me!« she exclaimed, clasping her hands -- »Come back to thy fellow men; for they will need thee Richard; and thou hast tenfold need of them.«⁹⁰

88 Ibid.

89 Ibid., s. 2.

90 Ibid., s. 3.

5

Richard bestrider ännu en gång, i hårda ordalag, värdet av Marys ordination trots att denna är både uppriktigt menad och helt osjälviskt given. Alldeles efter detta upphör Richards hjärta att slå.

Han är död – men det är också Mary! Hon avled nämligen, visar det sig nu, i England flera månader tidigare. Den Mary som uppsöker Richard i grottan är bara hennes spöke eller en drömlik ande som försöker visa vad äkta religiositet och ren tro är:

For Mary Goffe had been buried in an English churchyard, months before; and either it was her ghost that haunted the wild forest, or else a dreamlike spirit, typifying pure Religion.⁹¹

Ett hundratal år förflyter. Richards grotta befinner sig nu inte längre i en vildmark. Området har bebyggt. Barn leker i trakten. En pojke och en flicka råkar av en tillfällighet under sitt lekande upptäcka grottan. De tittar in, blir förskräckta över vad de ser därinne, och rusar genast efter sin far. Denne tar sig in i den gravliknande grottan och upptäcker till sin stora förvåning figuren av en man som genom sin hållning ser ut att vilja mota bort varje inträngling.

Mansfiguren ger på ett märkligt sätt intryck av att vara både en människa och en stenstaty. Fadern kommer, efter viss tvekan kring det underliga fenomenet, till den slutsatsen att gruvan måste äga petrificerande kvaliteter som omvandlat ett människolik till sten:

Perhaps it was the least unreasonable idea, suggested by this strange spectacle, that the moisture of the cave possessed a petrifying quality, which had thus awfully embalmed a human corpse.⁹²

Den förstenade mannen ger ett så förfärligt intryck att fadern, tillsammans med sin hustru och sina barn, kastar in väldiga mängder av sten och jord i grottan för att en gång för alla sopa bort spåren av den skrämmande upptäckten.

Familjen lyckas inte helt i sin föresats. Ty visserligen syns idag, konstateras mot slutet av Hawthornes novell, inte mer av grottan än en gräsfläck på en klippside, men ur familjens upptäckt och sedan undangömmade av den förstenade mannen och hans grotta växte den legend fram som är »The Man of Adamant«.

⁹¹ Ibid.

⁹² Ibid., 4.

6

Fet-Mats-motivet i dramatik och musikdramatik från 1840- till 1890-talet

Richard Wagners »Falu gruva«

Vid 1840-talets ingång vistades musikdramatikern Richard Wagner (1813–1883) i Paris. Han hade ännu inte haft någon stor konstnärlig framgång och befann sig dessutom i en svår ekonomisk kris.

I början av 1842 kontaktades Wagner av vännen och tonsättaren i Prag Josef Dessauer (1798–1876) som föreslog ett samarbete kring ett operaprojekt. Dessauer skulle skriva musiken och Wagner librettot. Tanken var vidare att verket skulle säljas till Parisoperan. Wagner antog erbjudandet eftersom han behövde pengar.

Den 5 mars 1842 hade han ett »Entwurf zu einer Oper in drei Akten« [»Utkast till en opera i tre akter«] färdigskrivet. Han fick för detta tvåhundra francs i betalning av Dessauer men mer blev det aldrig av den tilltänkta operan. Utkastet refuserades av Parisoperan vilken bedömde att det fullbordade verket skulle bli praktiskt svårt att iscensätta.

Detta förkastande av Wagners operaplan antar, som Carolyn Roberts Finlay (1982) uttrycker det, »[...] an ironic aspect when it is recalled what demands Wagner himself was shortly to make upon stage managers and opera designers.«¹

Wagners librettoutkast har titeln »Die Bergwerke zu Falun«. Dess handling är starkt inspirerad av intrigen i E.T.A. Hoffmanns novell med samma titel. Utkastet publicerades första gången 1905.²

Wagners »Die Bergwerke zu Falun« knyter alltså tydligt an till Hoffmanns Fet-Mats-berättelse. Två av huvudpersonerna är, precis som hos Hoffmann, en gruvdräng vid namn Elis och han käresta Ulla. Liksom vidare hos Hoffmann uppträder hos Wagner en gruvarbetare som heter Torbern samt äger Ulla en far vid namn Pehrson.

1 Carolyn Roberts Finlay, »The »Miner of Falun« as Operatic Motif« i *Mosaic* 15(1982):2, s. 47–56, s. 49.

2 I *Bayreuther Blätter* 28(1905), s. 170–177. Senare i Wagners *Sämtliche Schriften und Dichtungen* [Samliga skrifter och diktingar]. Band 11. Leipzig, 1911, s. 124–135.

6

Samtidigt emellertid, avviker handlingen i Wagners librettoutkast i flera påtagliga hänseenden från intrigen hos Hoffmann.

För det första slutar Wagners Fet-Mats-gestaltning med Elis försvinnande och död vid ett ras i Falu gruva. Någon återupptäckt av hans kropp många år senare, och då förening i döden med fäst-mön Ulla, inträffar inte hos Wagner.

Förhållandet är, som påpekats av Roberts Finlay (1982), överraskande eftersom det strider mot intrigmönstret i andra Wagner-operor sådana som *Der fliegende Hollander* [*Den flygande holländaren*] (1841) och *Tristan und Isolde* [*Tristan och Isolde*] (1859). I dessa två verk förenas mot slutet hjälten och hjältinnan just i döden.

Förhållandet är förvånande också av det skälet att det, som Ilpo Tapani Piirainen och Ulrich Greb (1990) framhållit, tar kärnan ur själva Fet-Mats-historien – den kärna som är upptäckten av gruvdrängens lik med fortfarande ungdomligt utseende många år efter hans försvinnande.³

En andra påtaglig skillnad mellan Wagners Fet-Mats-historia och Hoffmanns dito är att i den förra införs en person som inte finns hos den senare, nämligen en sjöman vid namn Joens. Han fungerar hos Wagner som Elis rival om Ullas gunst och svarar på detta sätt delvis mot den skenbare friaren till Ulla – den rike köpmannen från Göteborg – i Hoffmanns novell.

Joens, Elis, Ulla, Pehrson och Torbern är i Wagners »Die Bergwerke zu Falun« de enda namngivna personerna. Utöver dessa framträder också en grupp gruvfolk – män och kvinnor, äldre och yngre – vilken utgör kören i den tilltänkta operan.

Akt ett

Spelet börjar utanför bergsfrälse- och åldermannen Pehrsons hus i Falun. I bakgrunden syns Falu gruvans stora dagöppning.

En gruvklocka klämtar med avmätta korta pauser. Den förkunnar gruvting (»Berggerichtstages«)⁴ med Pehrson som ordförande. Gruvfolk anländer. Ulla bär fram mat och dryck samt hälsar alla välkomna.

Gruvklockan fortsätter att klämta. Det betyder att någon som väntas till gruvtinget fortfarande befinner sig nere i gruvan. Det

3 Piirainen & Greb, 1990, s. 63.

4 Richard Wagner, »Die Bergwerke zu Falun: Oper in drei Akten« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 95–102, s. 95.

6

måste, menar man, vara Elis. Han lovprisas. Elis har tidigare varit sjöman men är nu den duktigaste och flitigaste av de yngre gruvarbetarna.

Joens dyker upp. Han är född i Falun och besöker nu, efter lång tids bortovaro på sjön, fädernestaden för att ta ett arv i besittning. Joens är avlägsen släkting till Pehrson och mottas varmt av denne. Joens gläder sig åt Ullas skönhet.

Joens skildrar det friska sjömanslivet till tonerna av en sjömansvisa. Han berättar också att han under sin senaste segling till Ostindien stigit i graderna till styrman och att han nu, genom sitt arv, har möjlighet att skaffa sig ett eget skepp.

Alla önskar Joens lycka till i framtiden. Ulla visar intresse för honom. Hennes fader noterar detta med förnöjelse. Han önskar dock att Joens valt bergsmansyrket och inte sjömannens profession. Understödd av den kör som är gruvfolket lovprisar Pehrson bergsmannens värv. Slutligen ber han de närvarande träda in i hans hus.

SCEN OCH DUETT: Joens står ensam kvar utanför Pehrsons hus. Elis dyker upp. Gruvklockan tystnar.

Elis ser blek ut. Han griper en kruka vatten och dricker: »Gott sei Dank, ich bin in Freien!«⁵ [»Tack gode Gud, jag är i det fria!«].

Joens och Elis börjar ett samtal. På Joens fråga varför Elis lämnat sjön svarar denne att detta har flera orsaker. En av dessa är att Elis är sorgsen som en följd av att hans moder dog när han var ute på havet.

En andra orsak till Elis övergivande av sjömanslivet är att han en gång träffat en underlig gammal gruvarbetare som skildrat för honom underbara skatter som finns i jordens djup samt dessutom påstått att större lycka finns vid jordens medelpunkt än ovan jord.

Ett tredje skäl till att Elis inte längre seglar på havet är att han i en dröm skådat underjordens härligheter i form av en överjordiskt skön kvinnobild.

Dessa upplevelser, förklarar Elis för Joens, förde honom till den stora gruvan i Falun. Här har Elis också, säger han, träffat en vacker ung flicka som han förälskat sig i. Han har dock ännu inte, medger han, för flickan öppet förklarat sin kärlek på grund av hans ännu ringa ställning vid Falu gruva.

5 Ibid., s. 96.

6

Joens noterar att Elis ser märkligt blek ut. Han ber Elis om en förklaring. Elis berättar då om en skakande händelse som inträffat tidigare under dagen när Elis arbetade ensam nere i gruvan. Han mötte då helt plötsligt på nytt den underlige gamle gruvarbetaren som till Elis sade att han, om han verkligen ville skåda underjordens sanna underverk samt dess höga drottning, måste överge sin kärlek till flickan ovan jord.

Efter det plötsliga mötet med den sällsamme gamle gruvarbetaren försvann denne lika hastigt som han dykt upp. Elis förvirrades väldigt av händelsen. Därav hans blekhet.

Joens, som starkt oroar sig över Elis hälsa, föreslår denne att lämna gruvarbetaryrket och istället följa honom ut på sjön. Joens erbjuder Elis att bli styrman på det nya skepp han tänker skaffa sig:

»Du sollst mein Steuermann sein. Willst du dich von deinem Liebchen nicht trennen, so nimm sie mit zum Hafen. Auch mir könnte es leicht kommen, daß ich mir ein schmuckes Kind von hier zum Weibe mitnähme. Bin ich nicht Bergmann so habe ich doch Geld.«⁶

[»Du skall bli min styrman. Vill du inte lämna din käreasta, så tag henne med till hamnen. Det kan lätt hända även mig, att jag tar med mig härifrån ett vackert barn som hustru. Är jag icke bergsman så har jag dock pengar.«]

Elis påverkas starkt av Joens tal. Så starkt att han på nytt känner längtan till havet. Elis och Joens sjunger tillsammans böljornas lov.

TERZETT: Ulla framträder nu. Hon hör de två unga människors lovprisning av sjömansyrket. Ulla blir förargad. Hon ogillar – likt sin far – det i hennes ögon alltför vilda sjömanslivet och uppskattar inte att Joens tydligen försöker locka Elis bort från det mera jordnära Falun.

Joens har blivit förälskad i Ulla, men han känner inte till att hon är Elis hemliga kärlek. Joens är därför nu Elis rival. Joens frågar Ulla om hon skulle kunna tänka sig att gifta sig med en sjöman.

Han avser härmed sig själv men det förstår inte Elis, som istället tror att Joens syftar på relationen Ulla och Elis.

Ulla besvarar Joens fråga först nekande men medger sedan att med kärlek i hjärtat följer man med överallt (»O, mit Liebe in Herzen, folgt man überall hin«).⁷

6 Ibid., s. 97.

7 Ibid., s. 98.

6

Både Joens och Elis är nöjda med Ullas svar. De ser båda – var och en för sig – fram mot möjligheten att dels gifta sig med Ulla och dels återvända till sjömansyrket.

FINAL: gruvfolket kommer ut ur Pehrsons hus efter avslutat gruvting. Det har blivit kväll. Också Pehrson träder ut. Han möter Elis och varnar denne för att ha någonting med den gamle gruvarbetaren Torbern att göra.

Joens frågar Pehrson vem denne sällsamme gruvarbetare egentligen är. Pehrson svarar att Torbern är en gruvdräng som dog i ett gruvras för hundra år sedan och som sedan dess går igen. Torbern lockar, förklarar Pehrson vidare, unga män från fjärran landsdelar till gruvan i Falun. Elis bleknar och känner sig träffad.

Joens frågar nu Pehrson om denne kan tänka sig att tillåta att han gifter sig med Ulla. Pehrson, som räknar Joens döde far som sin tidigare vän, ställer sig inte avvisande. Elis är, förklarar Pehrson, en son i huset snarare än en friare. Om därför, säger Pehrson, Ulla vill ha Joens till make så är det i sin ordning att han friar till henne.

Elis känner djupaste förvivlan. Han ropar: »Verraten, verraten! Torbern, du hattest recht!«⁸ [»Förrådd, förrådd! Torbern, du hade rätt!«]. Härefter flyr Elis ned i gruvans djup. Alla omkringstående är högeligen förvånade. Joens ser ut som om han fått slag.

Akt två

SCEN OCH ARIA: teaterscenen är alldeles mörk och föreställer ett gruvschakt. En svag ljusstråle närmar sig ovanifrån. Elis kommer med en gruvlykta i handen som han ställer på marken. Han anropar Torbern:

»Torbern, Torbern, he, alter Bergmann, wo bist du, komm' zu mir, fahr mit mir hinab in den Mittelpunkt der Erde! Ich will dir treu sein, nie will ich die Sonne wieder sehen! Zeig' mir deine Schätze, die dur mir verhießest. Laß' mich das hohe Angesicht der Königin schauen! Dein bin ich!«⁹

[»Torbern, Torbern, hallå, gamle gruvman, var är du, kom till mig, far med mig ned till jordens mittpunkt! Jag vill vara dig trogen, aldrig vill jag återse solen! Visa mig dina skatter, som du utlovat mig. Låt mig se drottningens höga ansikte! Din är jag!«]

Ett svagt smällande ljud hörs. Det låter som fjärran hammarslag mot sten. Elis slänger sin egen hammare i ljudens riktning mot en stenvägg. De fjärran slagen kommer närmare. Torbern träder fram.

8 Ibid.

9 Ibid., s. 99.

6

DUETT: Torbern försäkrar Elis att denne nu hittat vägen till lyckan och att han skall få se drottningen. Den bakre bergväggen lyser upp och viker undan. Ett blåaktigt ljus utbreder sig överallt. Kristallbildningar och ädelstenar lyser och blixtrar. Vissa kristallbildningar ter sig som dansande jungfrur. Till slut blir också bergsdrottningen synlig. Hon sitter i en vacker dräkt på en tron och betraktar Elis.

Då hörs uppfrån Ullas stämma: »»Elis, Elis, ich bin dein!««¹⁰ [»»Elis, Elis, jag är din!««]. I samma ögonblick försvinner de sköna synerna samt även Torbern och det schakt i vilket Elis befinner sig återställs till sitt tidigare mörka tillstånd. Endast Elis gruvlykta lyser i mörkret.

FINAL: ett fackelsken, efter hand allt starkare, lyser ned i gruvschaktet. Pehrson, Joens, gruvfolk samt Ulla klädd i gruvdräkt kommer till Elis undsättning. Ulla ropar »»Elis, mein Elis««¹¹ [»»Elis, min Elis!««]. Pehrson bannar Elis för hans farliga tilltag att i obehärskat raseri ensam rusa ned i gruvan. Joens ser djupt bekymrad ut.

Sällskapet berättar för Elis vad som tilldragit sig ovan jord under hans bortovaro i gruvan. Joens tolkade då korrekt, som den förste av dem alla, orsaken till Elis obehärskade beteende. Joens deklarerade därför att han inte längre önskade fria till Ulla utan istället ville att Elis och Ulla skulle gifta sig med varandra.

Ulla sjunker ned i Elis armar. Kören av gruvfolk säger »»Glück auf!««¹² [»»Lycka till!««] och uppmanar alla att stiga upp ur gruvan.

Akt tre

Skådeplatsen är densamma som i första akten. Det är morgon den dag Elis och Ulla skall gifta sig. En grupp gruvfolk spelar, till brudparets ära, musik och sjunger en sång utanför Pehrsons hus.

Ingen i huset är vaken utom Ulla. Hon tittar ut genom ett fönster och tackar varmt för den musikaliska hyllningen på den dag som hon ser fram mot som den största i sitt liv.

Ulla är särskilt lycklig på grund av att Elis nu ter sig fullt frisk och inte, som tidigare, blek och dyster. Elis kärlek till Ulla synes

10 Ibid.

11 Ibid., s. 100.

12 Ibid.

6

äkta och djup. För att inte äventyra Elis goda hälsotillstånd har Ulla förbjudit honom att gå ned i gruvan.

Pehrson träder ut ur huset. Han är också mycket glad, särskilt därför att han förstått att det var rätt att ge Ulla till den duktige gruvarbetaren Elis istället för till den vilde sjömannen Joens.

Elis syns inte till. Pehrson och Ulla antar att han fortfarande sover. Ulla frågar fadern om det verkligen är lämpligt att Elis någonsin mer, med tanke på vad som hänt tidigare, arbetar i gruvan. Pehrson svarar att den saken får avgöras först senare, efter bröllopet. Pehrson tror dock inte att Elis på nytt kommer att anfäktas av galenskap.

Pehrson ber Ulla börja tänka på sin högtidsklädning eftersom många bröllopgäster snart är att vänta.

DUETT: Ulla är ensam. Plötsligt träder Elis fram i full bröllopsmundering. Ulla blir överraskad. Hon hade trott att Elis fortfarande sov. Elis förklarar för Ulla att han inte alls sovit utan istället under natten gjort en enastående upptäckt, som kommer att garantera hans och Ullas framtida lycka.

I gruvans djup, förklarar han, finns »ein wunderbar herrlicher Stein, röter und schöner als der glänzendste Rubin.«¹³ [»en underbar härlig sten, rödare och vackrare än den mest glänsande rubin«]. I stenen finns, fortsätter Elis, »unsere Lebenstafel [...] eingegraben.«¹⁴ [»vår levnadstavla ingraverad.«].

Elis säger nu att han vill ge den märkvärdiga stenen till Ulla som bröllopgåva och att han därför hastigt, innan bröllopgästerna anländer, skall skynda ned i gruvan och hämta upp den.

Ulla blir helt förskräckt och försöker hindra Elis att genomföra sin plan. Elis sliter sig emellertid loss från Ulla och försvinner ned i gruvan. Ulla brister i häftig gråt.

FINAL: musik hörs närma sig. Det betyder att bröllopgästerna är i antågande. Ulla samlar sig. Hon går in i huset för att ta på sin bröllopsdräkt.

En stor mängd gruvfolk, män och kvinnor, gamla och unga, alla jublande, klädda i festdräkter samt bärande fanor och musikinstrument anländer. Några unga flickor i gruppen går in i Pehrsons hus för att hämta ut Ulla. Pehrson träder fram och hälsar sällskapet välkommet. Alla hurrar för brudparet. Även Joens deltar glatt i firandet iförd festlig sjömansdräkt.

¹³ Ibid., s. 101.

¹⁴ Ibid.

6

Ulla kommer ut. Brudgummen efterlyses. Man skämtar kring orsaken till hans frånvaro. Ulla svarar att Elis säkert snart infin- ner sig – men hon är fylld av ångest. Hon berättar för sin far att Elis stigit ned i gruvan för att hämta upp en bröllopsgåva. Pehrson oroas dock inte av detta. Han tar liksom alla andra lätt på Elis till synes blott tillfälliga bortovaro och inväntar hans snara ankomst.

Musiken spelar upp på nytt. Man dansar och jublar. Joens sjunger en munter sång. Plötsligt hörs en förfärlig krasch följd av ett åskliknande ljud. Den stora gruvöppningen bakom Pehrsons hus har, ser man nu, sänkt sig. Ingången till gruvan har störtat samman.

Alla är djupt bestörta. Man försöker genast med hackor och skovlar gräva fram gruvingången. Men företaget är hopplöst. Till slut ropar alla enstämmigt: »Elis ist hin! Keine Hoffnung! Betet zu Gott dem Barmherzigen!«¹⁵ [»Elis är borta! Inget hopp! Bed till Gud den barmhärtige!«]. Ulla sjunker samman likt en död.

Franz von Holsteins »Hedschaktet«

Den enda under 1800-talet fullbordade operan baserad på Fet- Mats-motivet är Franz von Holsteins (1826–1878) »Der Haideschacht: Oper in drei Akten« [»Hedschaktet: opera i tre akter«] (1866).

von Holstein är en idag närmast helt bortglömd senromantisk diktare och tonsättare, som författade visor och ballader, kompo- nerade kammarmusik samt skrev och tonsatte några operor.

Hans dikter utgavs posthumt under titeln Franz von *Holstein: seine nachgelassene Gedichte herausgegeben und mit einer bio- graphischen Einleitung versehen von Heinrich Bulthaupt* [Franz von Holstein: hans efterlämnade dikter utgivna och försedda med en biografisk inledning av Heinrich Bulthaupt] (Leipzig, 1880).

Av von Holsteins sammanlagt omkring femtio musikaliska kompositioner är operan »Der Haideschacht« den mest kända. Verket framfördes under 1800-talet på teatrar i många tyska stä- der och utgör, säger Dieter Härtwig, höjdpunkten i von Holsteins konstnärliga karriär.¹⁶

¹⁵ Ibid., s. 102.

¹⁶ Dieter Härtwig, »Das Bergwerk zu Falun (1958-1960)« [»Gruvan i Falun (1958- 1960)«] i förf:s *Rudolf Wagner-Régeny: Der Opernkomponist [Rudolf Wagner- Régeny: Operakompositören]*. Berlin, 1965, s. 277-305, s. 278.

6

»Der Haideschacht« – både musik och text av von Holstein själv¹⁷ – uruppfördes i Dresden 1868.¹⁸ Librettot utgavs i tryck i Leipzig 1866.

I en inledande kommentar till operan säger von Holstein följande om dess historiska och litteraturhistoriska bakgrund och förutsättningar:

Nach einer alten schwedischen Bergmanssage wohnte dem tiefsten Schachte des Faluner Kupferberges, dem Haideschachte, die Kraft inne, daß die in ihm Verunglückten völlig unverändert an Körper und Gestalt erhalten blieben, so daß sie, nach langen Jahren aufgefunden und an das Tageslicht gebracht, keine Spur des Todes an sich trugen, sondern Lebenden glichen, die sie in süßen Schlaf versunken dalagen. Dieses schon von E. Th. Hoffmann, Oehenschläger, Rückert und andern in verschiedenster Weise benützte Motiv ist auch nachstehendem Textbuche zu Grunde gelegt.¹⁹

[Enligt en gammal svensk gruvsägen innebodde i Falu gruvas djupaste schakt, Hedschaktet, den kraften, att de här förolyckade förblev helt oförändrade till kropp och gestalt, så att de, när de hittades efter många år och fördes till dagsljuset, inte bar över sig något spår av död, utan liknade levande, som låg där försjunkna i söt sömn. Detta redan av E.Th. Hoffmann, Oehenschläger, Rückert och andra utnyttjade motiv ligger till grund för följande libretto.]

von Holsteins påståenden att »Der Haideschacht« är benämningen på Falu gruvas djupaste schakt och att Fet-Mats-historien är en gammal gruvsägen är tagna helt ur tomma luften.

Dessa uppgifter avslöjar att von Holstein inte hade någon närmare kännedom om Gotthilf Friedrich Schuberts Fet-Mats-framställning och än mindre någon kontakt med svenska källor med anknytning till det historiska fallet Fet-Mats.

Överhuvudtaget gäller om von Holsteins »Der Haideschacht« att denna opera röjer mycket svaga kunskaper hos skaparen om allmänna svenska förhållanden. Redan egennamnen hos de i operan uppträdande figurerna är härvid talande.

En person äger det i svenska öron helt omöjliga namnet »Froböm« (inte Fröbom) och en annan heter Helge trots att hon är kvinna. De i von Holsteins verk namngivna personerna är:

Swend Stirson, överuppsyningsman vid Falu gruva (baryton); *Valborg* och *Björn*, Stirsons dotter och son (sopraner); *Helge*, Stirsons syster (mezzo-sopran); *Ellis*, en ung gruvarbetare upptagen i Stirsons hem och son till en försvunnen bergsman Froböm (tenor);

17 Friedmann, 1887, s. 45 f.

18 Piirainen & Greb, 1990, s. 63.

19 Franz von Holstein, »Der Haideschacht: Oper in drei Akten« i *Das Bergwerk von Falun: varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. München, 1996 (Literatur im Kontext, 1), s. 103–140, s. 103.

6

Olaf, bergsman samt tidigare soldat (bas); *Ralph*, bergsman (bas); *Jessen* och *Asmus*, gruvfolk (tenorer).

»Der Haideschacht« är ett versdrama. Versformerna är – på romantiskt vis – starkt varierande. Vissa partier är parrimmade och andra har växelrim. Radernas längd skiftar från sex till två takter. Vissa avsnitt har stigande rytm och andra fallande.

Handlingen utspelar sig i »Falun in Dalekarlien. Zeit: Gegen Ende des dreißigjährigen Krieges.«²⁰ [»Falun i Dalarna. Tid: mot slutet av det trettioåriga kriget.«]

Akt ett

Efter en ouvertyr (ess dur, moderato con moto e maestoso, allegro con spirito) börjar spelet på en öppen plats i Falu stad. Stirsons hus syns samt en kyrka och en brunn. Kopparberget skymtar i fjärran. Det är tidig morgon en midsommardag.

SCEN ETT: Björn och Ellis träder fram och ställer sig utanför Stirsons hus. Ellis har en blomsterbukett i sin hand. Den vill han ge sin älskade Valborg. Han försöker väcka henne med sång. Han hör emellertid till sin förfäran att inte Valborg, men däremot hennes fader Stirson, som ogillar Ellis och hans försök att närma sig dottern, är uppstigen. Ellis lägger sin bukett vid Valborgs fönster och flyr tillsammans med Björn från Stirsons hus.

SCEN TVÅ: Stirson utanför sitt hus. En grupp unga flickor kommer. Växelvis recitativ av Stirson samt körsång och recitativ av flickorna.

Stirson antyder att han sedan länge har svårt att sova om nätterna på grund av samvetskval. Orsaken till dessa samvetskval framgår först senare i operan.

Flickorna talar om Stirsons syster Helge. Hon var fästmo till Ellis fader Froböm. Helge och Froböm planerade att gifta sig en midsommardag. Froböm försvann emellertid spårlöst dagen för giftermålet och det ryktades att han hade friat till en annan kvinna. Helge blev efter detta sinnessjuk. Hon väntar dock fortfarande på sin försvunne fästman.

SCEN TRE: Helge träder fram och sjunger en »Morgensång«²¹ [»morgonsång«]. Även Ellis, som befinner sig i bakgrunden, sjunger en visa. Den handlar om varaktig kärlek och trohet. Helge hör Ellis röst och tror, i sin sinnesförvirring, att den tillhör hennes för-

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid., s. 107.

6

svunne fästman Froböm. Hon rusar iväg i riktning den sjungande rösten.

SCEN FYRA: omväxlande recitativ och körsång. Gruppen av unga flickor återkommer. De får syn på den blomsterbukett som Ellis lämnat vid Valborgs fönster och säger om blommorna att de växer endast vid »Der Haideschacht«. Buketten är, förstår flickorna, ett tecken på att Valborg har en fästman.

Även Valborg dyker upp och upptäcker blommorna. Hon begriper genast, och till sin stora glädje, att de kommer från Ellis. Stirson, som också är närvarande, föser bort de unga flickorna. Han vill tala ensam med Valborg.

SCEN FEM: recitativ. Stirson talar delvis till sig själv och delvis till Valborg. Stirson vet, liksom de unga flickorna, att blommorna vid Valborgs fönster växer endast vid »Der Haideschacht«. Han bär också på en hemlighet förbunden med detta schakt. Denna hemlighet, som är orsaken till hans samvetsförebåelser, består i hans kännedom om att Helges fästman Froböm inte försvann på grund av otrohet utan istället därför att han omkom i »Der Haideschacht« och att Stirson själv äger skuld till Froböms död.

Stirson reflekterar i detta sammanhang kring den tidigare bergsmannen Olaf som också känner hemligheten men som sedan länge är bortrest i fjärran land.

På grund av sina samvetsförebåelser accepterar Stirson inte Valborgs umgänge med Froböms son Ellis. Stirson avkräver Valborg ett löfte att i fortsättningen undvika sällskap med Ellis. Stirson griper blomsterbuketten vid Valborgs fönster, förstör den och kastar ut blommorna på marken.

SCEN SEX: Valborg ensam. I en aria formulerar hon sin svåra konflikt mellan att å ena sidan visa lojalitet med fadern och att å andra sidan vara trogen sin djupa kärlek till Ellis.

SCEN SJU: Valborg och Björn samtalar. Den senare sjunger en visa i vilken han uttrycker en längtan att ge sig bort från Falun och långt ut i vida världen. Valborg plockar upp de blommor Stirson kastat på marken och samlar dem på nytt till en bukett.

SCEN ÅTTA: recitativ. Ellis och Valborg talar med varandra om den problematiska relationen mellan Stirson och Ellis. Stirson har tidigare upptagit Ellis i sitt hus. Nu emellertid, vill han tydligen köra bort Ellis.

SCEN NIO: körsång. En grupp gruvfolk på väg till kyrkan. Gruppen uttrycker till kyrkklockors klang glädje över att det är midsommardag och att de därför inte behöver befinna sig nere i

6

gruvans mörker utan istället får vistas ovan jord i det sköna sommarljuset.

SCEN TIO: recitativ. Olaf, som länge varit bortrest i fjärran land, har just återkommit till Falun.

Han får plötsligt syn på Ellis. På grund av att Ellis mycket liknar sin försvunne fader Froböm tror Olaf först att Ellis är Froböm. Olaf utbrister: »Steigen Tote aus dem Grab? / Nein, nein – gewiß, das ist des Froböm Knab!«²² [»Stiger döda ur graven? / Nej, nej – visst, det är Froböms son!«].

Olaf går till Stirsons hus men ingen är hemma. Han samtalar med bergsmannen Ralph som är på väg till kyrkan. Olaf gör honom sällskap.

SCEN ELVA: körsång hörs från kyrkan. Recitativ. Stirson upptäcker utanför kyrkan Olaf som anropar honom.

SCEN TOLV: duett. Olaf och Stirson samtalar. Olaf berättar att han varit soldat i den svenska armén i Tyskland. Nu har han emellertid återvänt därför att han fått ett speciellt tillstånd att söka efter silverfyndigheter i Falu gruva och härvid även utforska »Der Haideschacht«.

Olaf yttrar sig också om Stirsons hemlighet som han känner till. Denna är följande. Stirson och Froböm blev tidigt fiender. Vid ett tillfälle för många år sedan råkade Stirson och Froböm i strid nere i »Der Haideschacht«. Olaf var närvarande och blev åsyna vittne till tvekampen. Stirson och Froböm störtade båda under den vilda striden längre ned i schaktet. Froböm dog men Stirson förlorade endast medvetandet en stund.

Stirson hade under striden en kniv i sin hand. När han vaknade upp ur sin avsvimning sade Olaf till honom att han under kampen hade stuckit den i Froböms hjärta. Stirson hade sålunda orsakat Froböms död.

Stirson blev skräckslagen och ångerfull men klarade sig ur knippan genom att köpa Olafs tystnad.

Olaf har behållit hemligheten i många år. Nu emellertid, förklarar han, vill han ha mer betalt av Stirson för att hålla tyst även i fortsättningen.

Den betalning Olaf kräver för sin fortsatta tystnad är följande: först tre hundra flamländska dukater, vidare ett stycke land tillhörigt Stirson och slutligen även Stirsons dotter Valborg.

Stirson accepterar de två första kraven men inte det tredje. De två männen skiljs åt i tvist.

22 Ibid., s. 113.

6

Akt 2

En sjö syns i bakgrunden. Vid dess strand ett utskänkingsställe med bänkar utomhus. På dessa bänkar rökande och drickande män. En majstång (»Maibaum«).²³

SCEN ETT: körsång av en midsommarfirande allmänhet. Bland deltagarna bergsmännen Ralph, Asmus och Jessen. Recitativ. De tre männen talar om den till Falun efter många år nyligen återkomne Olaf.

Ralph berättar också om den – som han tror – gentemot Helge otrogne Froböm. Denne man var, säger Ralph, vid den tid när han försvann fästman till Helge men också änkeman. Froböm hade tillsammans med sin döda hustru sonen Ellis. Sista gången, fortsätter Ralph, han såg Froböm var en kväll för tjugo år sedan vid »Der Haideschacht«. Dagen efter, konstaterar vidare Ralph, hittade man vid schaktet den lille Ellis som sedan blev hemmahörig i Stirsons hus.

SCEN TVÅ: recitativ och romans. Ellis och Björn, som också deltar i midsommarfirandet vid sjöstranden, samtalar. Ellis är förtrivlad. Valborg driver, tycker han, med honom bara ett spel och Stirson vill köra ut honom ur sitt hus.

Härefter berättar Ellis för Björn om en dröm han haft. I drömmen hörde han en röst som försökte locka honom ned i gruvans djup med löften om underbara skatter där och stor lycka: »O komm' herab, weich nicht zurück, / In kühler Tiefe schläft dein Glück!«²⁴ [»O kom hit ned, vik ej tillbaka, / I kalla djupet sover din lycka!«]. Ellis förnam i drömmen att rösten tillhörde hans försvunne fader.

SCEN TRE: recitativ. Olaf kommer. Han hör Ellis beskrivning av sin dröm. Den ger Olaf anledning att berätta för Ellis och Björn om den undersökning han planerar av fyndigheterna i »Der Haideschacht«. Olaf övertalar Ellis och Björn att följa med ned i schaktet som medhjälpare till honom. Vidare förklarar Olaf för Ellis och Björn att han var Ellis faders bästa vän.

SCEN FYRA: recitativ, visa och kör. Olaf försöker värva även Ralph, Asmus och Jessen att följa med honom ned i »Der Haideschacht«. Olaf framhåller att han har skriftligt tillstånd att undersöka Falu gruva av kronan (»Der Kron«).²⁵

23 Ibid., s. 117.

24 Ibid., s. 119.

25 Ibid., s. 121.

6

SCEN FEM: Recitativ, ballad, kör. Valborg träder till. Hon har uppsnappat männens planer att ge sig ned i »Der Haideschacht«. Valborg avråder, liksom även några andra närvarande personer, från företaget under hänvisning till en gammal visa som handlar om onda andar nere i gruvan och om en syster som förlorar sin broder där nere på grund av de onda andarna. Visan sjungs av Valborg och Ellis till körackompanjemang av några kringstående.

Valborg betraktar under sitt sjungande Ellis och brister i gråt. Ellis tolkar det så, att Valborg verkligen älskar honom. Olaf försöker närma sig Valborg. Ellis stöter emellertid bort honom.

Olaf, Björn och Ellis beslutar, trots varningarna, att redan följande natt ge sig ned i »Der Haideschacht«.

Musikanter (»Spielleute«²⁶) anländer och grupperar sig runt majstången. Det betyder dans. Valborg vill dock inte, på grund av lojalitet med sin faders krav att hon skall undvika Ellis, dansa med honom. Valborg och Ellis sätter sig dock på en bänk och försjunker i ett samtal. Olaf ger sig svartsjukt iväg för att hämta Stirson.

SCEN SEX: dans, valspolska. Ellis står upp och drar med Valborg till raden av dansande. Ellis och Valborg dansar. Den vansinniga Helge gör entré. Hon tränger Valborg bort från Ellis eftersom hon uppfattar Ellis som sin egendom och fästman. Ellis avvisar emellertid i förtvivlan och med hårda ord Helge som han uppfattar som en gammal häxa (»Hexe«).²⁷

SCEN SJU: Olaf och Stirson anländer. Den senare anklagar Ellis för att ha gjort narr av Helge och påminner dessutom om att Ellis fader förrådde Helge. Trots detta ber nu Ellis om att få gifta sig med Valborg. Han vill genom denna handling, menar han, sona faderns skuld. Stirson avfärdar dock hånfullt Ellis begäran. Först, säger Stirson,

»Wenn die Erde warf ihre Toten aus,
Wenn dein Vater als Freier tritt ins Haus,
Zu sühnen Schwester Helges Schmach –
Dann sei dein und Valborgs Hochzeitstag!«²⁸

[»När jorden ger åter sina döda, / När din fader som friare träder in i huset,
/ Att sona syster Helges vanära – / Då är din och Valborgs bröllopsdag!«]

Stirsons hånfulla avvisande av Ellis framkallar hos Olaf skadeglädje. Ellis känner uppgivenhet. Han är nu fast besluten att sam-

²⁶ Ibid., s. 124.

²⁷ Ibid., s. 126.

²⁸ Ibid., s. 127.

6

ma natt följa Olaf ned i »Der Haideschacht«. Valborg ber honom dock om ett samtal innan nedstigandet i gruvan.

Akt tre

SCEN ETT: ett rum i Stirsons hus. Recitativ, aria. Stirson ensam. Han uttrycker rädsla för att hans hemlighet skall bli avslöjad och sorg över sin dotters förlorade lycka.

SCEN TVÅ: recitativ. Stirson säger till sig själv att han åtminstone måste försöka rädda sin son Björn från olycka. Denne träder in i rummet och meddelar Stirson att han skall uppsöka Olaf. Stirson befäller honom dock att förbli hemma. Olaf insisterar emellertid och förklarar att han inte kan svika sitt löfte att följa Olaf till »Der Haideschacht«.

SCEN TRE: terzett. Valborg kommer också in i rummet. Hon blir vittne till ordväxlingen mellan Björn och Stirson. Denna blir allt häftigare. Stirson hotar Björn med en käpp och stänger sedan in honom i en kammare. Stirson går sin väg efter att ha uppmanat Valborg att bevaka Björn så att denne inte flyr hemmet.

SCEN FYRA: duett. Ellis anländer till Stirsons hus och möter Valborg vid ytterdörren. Han vill, innan han ger sig ned i »Der Haideschacht«, träffa Valborg en sista gång. Valborg försöker övertala Ellis att avstå från den farliga expeditionen till »Der Haideschacht«. Den som går ned där, säger Valborg till Ellis, förlorar för alltid sin sinnesfrid.

Ett bevis härpå är hennes egen fader Stirson. När, berättar Valborg, hennes moder låg för döden, avslöjade hon för Valborg att Stirson, efter att han en natt varit nere i »Der Haideschacht«, förvandlades från en glad människa till en ständigt dystert och orolig man.

Denna natt under vilken Stirson var nere i »Der Haideschacht« är, säger Valborg vidare, just den natt när Ellis hittades vid schaktet och fördes till Stirsons hus.

Ellis kommenterar Valborgs ord genom att tillägga att han hört, att under den natt Stirson befann sig i »Der Haideschacht« dog hans fader Froböm.

Ellis börjar nu ana sanningen kring den hemlighet som vidlåder Stirson och hans hus. Han är också rädd för, att om denna sanning kommer i dagen, så kommer den att störta Valborg och hennes familj i fördärvet.

SCEN FEM: recitativ. Olaf anländer och meddelar att Björn är på väg till »Der Haideschacht«. Valborg tittar in i den kammare

6

där, som hon tror, Björn är instängd och upptäcker till sin bestörtning att han försvunnit ut genom ett fönster. Olaf beger sig till »Der Haideschacht«. Ellis gör honom sällskap i syfte att skydda Björn.

SCEN SEX: recitativ och aria. Helge inträder, talar förvirrat och sjunger en visa om ett gammalt vackert skrin innehållande en guld-krona som hon skall bära på sitt bröllop. Hon ser sig sedan i en spegel.

Recitativ. Valborg och Stirson sällar sig till Helge. Stirson upptäcker att Björn försvunnit. Stirson rusar iväg till »Der Haideschacht«. Valborg bryter samman. Helge är helt försjunken i sig själv.

Scenbilden undergår en förvandling från rummet i Stirsons hus till Falu gruva. I bakgrunden nedgången till »Der Haideschacht«. Framför detta gruvfolk, män och kvinnor, bland dem Ralph, Asmus och Jessen med facklor i händerna. Det är natt. En varningsklocka, nattklockan (»Die Nachtglocke«²⁹), klämtar olycksbådande.

SCEN SJU: Det skakar och åskar illavarslande nere i »Der Haideschacht«. Gruvfolket sjunger i kör: »»Der Kupferriese im Berge stöhnt, / Wer hat ihn beleidigt, wer hat ihn gehöhnt?«³⁰ [»»Kopparjätten i berget stönar, / Vem har honom förorättat, vem har honom skymfat?«].

Stirson och Valborg rusar fram. De ber om hjälp att rädda Björn och Ellis som befinner sig nere i det förfärligt dånande »Der Haideschacht«. Gruvfolket uttrycker dock förtröstan på Gud som skyddar människan mot de onda makterna.

SCEN ÅTTA: Stirson och Valborg samt några kvinnor i bakgrunden. Stirson bryter samman i hopplös förvivan. Natten viker och morgonen gryr svagt.

SCEN NIO: Björn kommer upp ur »Der Haideschacht«. Han ber sin fader om förlåtelse för sitt högmod och sin olydnad. Stirson, Valborg och kvinnorna i bakgrunden tackar Gud för att Björn lever. Björn berättar att han räddades av Ellis undan gruvans konvulsioner men att denne själv har omkommit i »Der Haideschacht«. Valborg uttrycker djup förtvivlan.

SCEN TIO: gruvarbetare kommer upp ur »Der Haideschacht«. De bär en bår på vilken ett manslik ligger höljt av ett mörkt täcke.

29 Ibid., s. 136.

30 Ibid.

6

Stirson undrar vem den döde är? Han får till svar att det är den unge Ellis. Valborg sjunker samman över båren.

SCEN ELVA: Helge anländer. Hon går fram till båren, lyfter på täcket över liket och upptäcker då att den döde inte alls, som de övriga tror, är Ellis utan istället hans fader och Helges fästman Froböm.

Övriga närvarande förstår strax att Helges iakttagelse, trots hennes sinnessjuka tillstånd, faktiskt är riktig. Orsaken till att man först trodde liket vara Ellis kropp är att den döde både liknar honom och ser ung ut.

Stirson känner fasa. Han är övertygad om att det sår i hjärtat på Froböm som han åstadkom för tjugo år sedan nu kommer att upptäckas och att därmed hans ohyggliga hemlighet kommer att avslöjas. Han säger i desperation detta rakt ut.

Gruvarbetarna som tagit upp Froböm ur gruvan förnekar dock att något sår är synligt på liket. Mirakulöst nog, säger gruvarbetarna, har Froböms kropp precis samma unga utseende som den hade alldeles innan han försvann. Härefter räcker gruvarbetarna till Stirson fram en kniv som de hittat i närheten av den döde. Kniven är helt ren och oblodig.

Stirson, som omedelbart igenkänner kniven som den han bar natten när Froböm omkom, förstår nu att han under många år haft samvetsförebåelser helt i onödan. Han är inte orsak till Froböms död. Föreställningen om detta var en falsk skapelse av Olaf.

Helge sjunger en »Sterbgesang«³¹ [»Dödssång«]. Innehållet i den är att hon vill dö tillsammans med sin återfunne fästman. Så sker också. Helge dör direkt efter sin sång över Froböms lik. De kringstående förklarar i kör att Helges fästman nu äntligen kommit tillbaka hem till sin fästmö och att paret slutgiltigt förenats.

SCEN TOLV: det är morgon. Ralph träder fram och meddelar att skurken Olaf omkommit i gruvan. Hjälten Ellis däremot, som räddade Björn, har klarat sig med endast lättare blessyrer. Han rusar blek och med ombundet huvud fram till Valborg.

Stirson inser nu att de villkor han en gång ställde för att tillåta giftermål mellan Ellis och Valborg – att jorden ger åter sina döda, att Froböm kommer tillbaka hem och sonar Helges vanära – har uppfyllts.

Med detta slutar operan »Der Haideschacht«.

31 Ibid., s. 139.

6

NÅGRA KRITISKA SYNPUNKTER. Två litterära verk som tydligt, men endast ytligt, inspirerat von Holstein när han skrev »Der Haideschacht« är E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« och Adam Oehlenschlägers »Den lille Hyrdedreng«.

Namnen Ellis och Froböm i von Holsteins opera går tillbaka till Hoffmanns Elis Fröbom. Också det förhållandet i »Der Haideschacht« att handlingen utspelas på midsommardagen kan leda tankarna bakåt till Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« eftersom även här intrigen knyter an till just denna dag.

Ytterligare en beröringspunkt mellan von Holsteins musikdrama och Hoffmanns novell är att i båda dessa verk känner den manlige huvudpersonen – Ellis respektive Elis – en dragning bort från livet ovan jord och ned i Falu gruvas djup som en följd av kärlekssorg.

Ellis hos von Holstein önskar sig ned i djupet beroende på problem i relationen till fästmön Valborg. Till detta kommer också att Ellis känner smärtsam saknad efter sin försvunne fader.

Elis hos Hoffmann vill ned i Falu gruva därför att han sörjer sin avlidna moder. Så djupt enligt Emil Franz Lorenz (1914) att Elis kan sägas lida svårt och permanent av Oidipus-komplexet. Elis krossas också fullständigt av sin sjukliga fixering vid det underjordiska.

Detta gäller emellertid inte alls om Ellis. Dennes känsla av dragning till jordens innandöme är blott ytlig och tillfällig. Den inbjuder därför på inget sätt till några djuppsykologiska betraktelser. Den enda funktion Ellis trängtan till underjorden har i von Holsteins opera är att föra den yttre handlingen logiskt framåt – att motivera hjälten Ellis anslutning till skurken Olaf och hans planerade utforskning av »Der Haideschacht«.

Från Adam Oehlenschlägers »Den lille Hyrdedreng« har von Holstein uppslaget med förväxlingen av två personer som har nära blodsband men tillhör olika generationer och där den ene är död (Adolf Seppi respektive Froböm) och den andre levande (Fritz respektive Ellis).

von Holstein för emellertid, som påpekats av Georg Friedmann (1887), denna idé om sammanblandning av två individer längre än Oehlenschläger därigenom att i von Holsteins opera sker personförväxlingen flera gånger och inte som i Oehlenschlägers skådespel vid ett enda tillfälle.³²

32 Friedmann, 1887, s. 52.

6

Egenartat i von Holsteins »Der Haideschacht« är att själva Fet-Mats-historien – det vill säga relationen Helge och Froböm – endast är en bihandling till den större huvudintrig, som kretsar kring paret Valborg och Ellis.

På detta sätt kan von Holsteins opera mycket allmänt leda tankarna till Fredrika Bremers *I Dalarna*. Även här fungerar det som kommer närmast Fet-Mats-historien (relationen Ingeborg och Julius) som blott en understödande bihandling till en överodnad huvudhandling (förhållandet Siri och Julius).

I ett hänseende är von Holsteins »Der Haideschacht« helt unik inom området Fet-Mats-diktning: handlingen utspelar sig »Gegen Ende des dreißigjährigen Krieges« – det vill säga under 1600-talets första hälft.

Vad gäller musiken till »Der Haideschacht« har jag inte haft möjlighet att höra denna. Enligt Friedmann (1887) äger verket, därigenom att det innehåller många lättsamma sånger och visor, en godmodig och friskt folklig ton. Friedmann, har, säger han, dessa uppgifter från en icke namngiven musikkännare.³³ Friedmann bevisade uppenbarligen aldrig själv något framförande av von Holsteins opera.

Vad slutligen beträffar karaktärsteckningen i »Der Haideschacht« är den – på utpräglad populärkulturellt sätt – tämligen enkel. Det tydligt goda (Ellis) står mot det lika entydigt onda (Olaf). Den sistnämnde har över sig, som påpekas hos Friedmann (1887), en prägel av det slags klassiska teaterskurk och symbol för ren ondska som representeras av till exempel Jago (i William Shakespeares tragedi *Othello*) och Kaspar (i Carl Maria von Webers opera *Der Freischütz*).³⁴

Hugo von Hofmannsthal »Falu gruva«

Österrikaren Hugo von Hofmannsthal (1874–1929) är för eftervärlden känd främst som librettoförfattare till Richard Strauss stora operor sådana som *Der Rosenkavalier* [*Rosenkvaljeren*] (1911) och *Die Frau ohne Schatten* [*Kvinnan utan skugga*] (1919). Berömd är även hans översättning av det medeltida mysteriespelet *Jedermann* [*Envar*] (1911).

33 Ibid., s. 54.

34 Ibid., s. 55.

6

Hofmannsthal framträdde dock redan under 1890-talet som stor poetisk begåvning. Hans tidiga diktverk hör hemma i den efterromantik vid 1800-talets slut som är symbolismen. Denna riktning pekar inte bara bakåt till den egentliga romantiken vid 1800-talets början utan också framåt mot 1900-talsmodernismen. Symbolismen är en gränsstation mellan 1800-talsromantiken och 1900-talsmodernismen. Mot modernismen visar symbolismens diktning därigenom att i denna läggs mer vikt vid det inre skeendet än vid den yttre handlingen.

Centrala temata i Hofmannsthal's tidiga symbolistiska diktning är spänningen mellan livs- och dödsdrift där den senare ofta har övertaget.

Även motsättningen mellan det sinnligt livsbejakande och oreflekerade levnadssättet å ena sidan och den introvert intellektuella samt andligt sökande livshållningen å den andra utmärker tematiskt Hofmannsthal's verk.

Ett symbolspråk Hofmannsthal använder sig av såväl i sin tidiga som i sin sena produktion för att uttrycka konflikten mellan det sinnliga och det andliga är motsatsförhållandet vatten å ena sidan och jord/sten å den andra. Vattnet står för det yttre sinnliga och livskraftiga och jord/sten för det inre andliga och livshämmade.

Ett härvid belysande exempel är Hofmannsthal's librettotext *Die Frau ohne Schatten* (1916). Verkets handling är den, att en kejsare förvandlas till en stenstod därför att hans hustru saknar skugga. Genom kontakt med ett livets vatten »Wasser des Lebens«³⁵ får kejsarinnan sin skugga och kejsaren kommer åter till liv.

Första gången dikotomin vatten och jord/sten tydligt äger viktig symbolisk betydelse hos Hofmannsthal är, som påpekats av Carolyn Roberts Finlay (1982), i skådespelet i fem akter på blankvers med titeln »Das Bergwerk zu Falun« [»Falu gruva«].³⁶

Verket färdigställdes i Venedig 1899. Dess första akt publicerades i tidskriften *Die Insel: Monatsschrift mit Buchschmuck und Illustrationen* (2:1900:kvartal 1:1). Återstående fyra akter offentliggjordes posthumt i tidskriften *Corona* (1932: oktober–december).

35 Richard Strauss, *Die Frau ohne Schatten; Kvinnan utan skugga: opera i tre akter*. Tysk text Hugo von Hofmannsthal; svensk översättning Lars af Malmberg. Stockholm, 1975 (Operans textböcker; 17), s. 38.

36 Roberts Finlay, 1982, s. 51.

6

Urpremiär hade skådespelet i dess helhet först 1949 i Konstanz i Tyskland i regi av Heinz Hilpert.³⁷

Som en följd av att den första akten publicerades så tidigt som 1900 kommenteras och diskuteras den redan av Karl Reuschel (1903) och av Emil Franz Lorenz (1914).

Reuschel var brevlades i kontakt med Hofmannsthal och fick härigenom veta att den enda källa han använde sig av vid författandet av »Das Bergwerk zu Falun« var E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«.

Reuschel sände, berättar han, Hofmannsthal mer material kring Fet-Mats-historien i tron att författaren ännu inte fullbordat sitt verk och därför var intresserad av denna extra information.³⁸

Lorenz (1914) diskuterar första akten i Hofmannsthals skådespel ur ett psykoanalytiskt perspektiv. Dramats huvudperson – sjömannen Elis Fröbom – längtar liksom sin namne i Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« – bort från sjön och till Falu gruva. Liksom i Hoffmanns novell anges en av orsakerna till Elis leda vid sjömanslivet och tillvaron ovan jord vara den att han förlorat båda sina föräldrar.

Liksom vidare hos Hoffmann, antyds hos Hofmannsthal en sammankoppling av Elis önskan ned i jordens innandöme och en känsla hos honom av stark dragning till modern. På ett ställe, i skådespelets början, säger Elis:

[...] Mir wär
sehr wohl, könn't' ich mich in dunkle Erde
einwühlen. Ging es nur, mir sollt es schmecken,
als kröch ich in den Mutterleib zurück.³⁹

[...] Mig vore det / mycket väl, om jag kunde mig i mörka jorden / gräva ned.
Gick det bara, skulle det mig smaka, / som kröp jag tillbaka in i moderlivet.]

Enligt Lorenz (1914) är Elis hos Hofmannsthal, i likhet med Elis i Hoffmanns novell »Die Bergwerke zu Falun« samt även i likhet med Elis i Richard Wagners operautkast »Die Bergwerke zu

37 Se vidare Rolf Bongs, »Der Bergbau im Wort der Dichter III: Hugo von Hofmannsthal: Das Bergwerk von Falun« [»Gruvhantering med diktarens ord III: Hugo von Hofmannsthal: Gruvan i Falun«] i *Der Anschnitt* 4(1952):6, s. 7–9, s. 9.

38 Reuschel, 1903, s. 19.

39 Hugo von Hofmannsthal, »Das Bergwerk zu Falun« i *Die Insel: Monatsschrift mit Buchschmuck und Illustrationen* 2(1900):kvartal 1:1, s. 28–67, s. 46.

6

Falun«, en neurotiker som omedvetet lider av Oidipus-komplexet.

Gruvan i Falun är, förklarar Lorenz, i alla de tre verken symbolen för det undermedvetna hos de tre huvudpersonerna Elis.⁴⁰

Genom att Lorenz på detta sätt drar alla tre verken över en enda kam kommer han, som framhållits av Margaret Jacobs, inte åt vissa viktiga nyansskillnader mellan de tre arbetena.⁴¹

En av dessa betydande skillnader är att Elis hos Hofmannsthal inte, på samma sätt som Elis hos Hoffmann och Elis hos Wagner, söker individuell kärlek och lycka i det timliga jordelivet. Tvärtom längtar han, redan i skådespelets början, till den fysiska döden. Han önskar sig ned i den grav där hans båda föräldrar vilar och söker här inte ett personligt liv utan istället en anonym tillvaro av totalt andlig art, en rent själslig gemenskap med existensens själva urgrund. Blickande ned mot jordytan säger han:

Haus, tu dich auf! gieb Deine Schwelle her;
ein Sohn pocht an! auf thu dich, tiefe Kammer,
wo Hand in Hand, und Haar versträhnt in Haar
der Vater mit der Mutter schläft, ich komme!⁴²

[Hem, öppna dig! Visa Din tröskel här; / En son knackar på! öppna dig du djupa kammare, / Där hand i hand och hår länkat i hår / Fadern och modern sover, jag kommer!]

Och vidare:

Mein Haar sträubt sich vor Lust, bei Euch zu sein,
Ihr Wurzeln, die Ihr an dem Finstern saugt,
Euch funkelnd nährt aus jungfräulicher Erde!
mein Herz will glühn in einem Saal mit Euch,
blutrote Funkelsteine, hocheuchlauchte,
schlaflose Lampen, täuscht mich nicht, ich seh Euch,
ich seh Euch glühen wie durch fahles Horn,
versinkt mir nicht, ich halt' Euch mit der Seele!⁴³

[Mitt hår strävar av lust, att vara hos Er, / Ni rötter, som på mörkret diar, / Er lysande när av jungfruliga jorden! / mitt hjärta vill glöda i en sal med Er, / blodröda gnisterstenar, högvälborna, / sömnlösa lampor, ni narrar mig inte, jag ser Er, / Jag ser Er glöda som genom bleka januari / Sjunker inte undan från mig, / jag håller Er fast med själen!]

Passagen antyder, att Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun« handlar mindre om psykologiska problem i samband med jordisk

⁴⁰ Lorenz, 1914, s. 273 ff.

⁴¹ Margaret Jacobs, »Hugo von Hofmannsthal: Das Bergwerk zu Falun« i *Hofmannsthal: Studies in Commemoration*. London, 1963, s. 53-82, s. 70, not 40.

⁴² von Hofmannsthal, 1900, s. 47.

⁴³ Ibid., s.

6

kärlek – såsom till exempel Oidipus-komplexet – och istället mer om motsättningen mellan liv och ande och mellan liv och konst.

Denna tolkning av skådespelet gör Anders Österling i artikeln »Bergverket i Falun« i *Svenska Dagbladet* (söndagsbilagan den 7 maj 1933) föranledd av att de fyra sista akterna i Hofmannsthals drama nyligen hade publicerats i tidskriften *Corona*. Österling skriver:

Vad Hofmannsthal velat uttrycka [med] sitt drama är väl framför allt den magiska, inre kallelsens oförenlighet med jordelivets illusioner. Som ung diktare, tidigt mästare i de tunga och sköna ordens konst, har han kanske sett sitt eget förhållande till världen återspeglad i historien om sjömannen som blev bergsman och magnetiskt drages till ett gåtfullt rike, där anden är fri från kretsloppet och vilar i sig själv.

Också hos Margaret Jacobs (1963) fästs stor vikt vid motsatsställningen liv och konst som bärande idé i Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun«. Till detta kommer emellertid även, säger Jacobs, ett tematiserande i Hofmannsthals verk av den stora fara, den risk för självdestruktion, som ligger i den överdrivet introspektiva, den helt och hållet själsligt och andligt inriktade, livshållningen:

The *Bergwerk* is for Hofmannsthal an exploration and a discovery; it leads him to suggest in symbolic form, not only the antagonism between spirit and life, in which the dichotomy between art and life may be included, but also the fascination and horror of a mind descending to a mysterious region of itself, to the mine or abyss of the self, where anonymous experience may prove to be divine or devilish, and end in a terrible limbo or in annihilation.⁴⁴

Vad gäller det yttre händelseförloppet i Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun« ligger detta närmare handlingen i Richard Wagners operautkast »Die Bergwerke zu Falun« än intrigerna i Hoffmanns berättelse med samma titel. Liksom i Wagners verk nämligen, slutar handlingen i Hofmannsthals skådespel med att Elis försvinner och dör. Någon återupptäckt av honom sker inte.

Likheten mellan de respektive intrigerna i Wagners »Die Bergwerke zu Falun« och Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun« torde vara en tillfällighet. Wagners verk var ännu inte offentliggjort när Hofmannsthal skrev sin pjäs. Hofmannsthal hade därför vid författandet av sitt drama sannolikt ingen kännedom alls om Wagners operautkast.

44 Jacobs, 1963, s. 79.

6

I Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«, och även i Richard Wagners verk med samma titel, kontrastställs starkt motsättningen mellan å ena sidan gruvarbetet och underjordens inneslutenhet och mörker och å andra sidan sjömanslivets friskhet och havets väldiga och ljusa öppenhet.

I Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun« emellertid, äger denna motsättning en annan karaktär. Livet till sjöss förhålligas här inte på samma sätt som hos Hoffmann och Wagner. Istället vilar i Hofmannsthals skådespel över hela tillvaron, även över sjömanslivet, en stämning av tristess.

De agerande personerna i Hofmannsthals pjäs ger heller aldrig, så som figurerna hos Hoffmann och Wagner, intryck av att vara verkligt levande människor med möjlighet att, i åtminstone någon begränsad bemärkelse, styra över sina egna liv. Istället framstår de, som påpekats av Curt von Faber du Faur, som helt igenom dockor, magiskt regerade av hemlighetsfulla krafter.⁴⁵

Händelseförloppet i Hofmannsthals arbete är följande.

AKT ETT: scenen föreställer en havsvik och vid den en liten icke namngiven tyst och fattig hamnstad med små fiskarehyddor och blånande berg bakom. En allmän brist på livsglädje härskar vilken starkt kontrasterar mot inledningsscenen i Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« där hög feststämning råder och »Hönsning« pågår i Göteborgs hamn Klippan.

Det vilar över den fattiga hamnstaden också en känsla av mysterium. En son till ett fiskarepar ligger sedan tio dagar tillbaka i ett slags besynnerlig och oförklarlig dvala eller koma i föräldrarnas lilla stuga.

Sonen är varken död eller levande. Med hjälp av några flickor anställda vid fru Jensens sjömaskrog bärs den medvetlöse ut ur hyddan och läggs, för att han skall få frisk luft, i en båt.

Matrosen Elis Fröbom gör entré. Han är just hemkommen från en sjöresa och är melankolisk och deprimerad, dels därför att nyss fått veta hans moder nyligen dött och dels därför att han – precis som Elis i Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« – är från Närke. En av Elis sjömaskamrater vid namn Peter säger om Elis:

45 Curt von Faber du Faur, »Der Abstieg in den Berg: zu Hofmannsthals »Bergwerk zu Falun« [»Nedstigningen i berget: om Hofmannsthals »Gruvan i Falun«] i *Monatshefte für deutschen Unterricht, deutsche Sprache und Literatur* 1951:1, s. 1-14, s. 6.

6

Das ist ein Neriker, lasst den in Ruh'.
Wo der her ist, da scheint die Sonne nicht,
da füllt ein blasses Licht, dem Mond vergleichbar,
höhliche Thäler, dran das Elchwild äst,
da sitzt der Nöck am Wassersturz und singt.⁴⁶

[Det är en närking, låt honom vara ifred. / För den som därifrån är, lyser inte solen. / där fyller ett blekt ljus, jämförbart med månen, / håliga dalar, där älgviltet är, / där sitter Näcken vid vattenfallet och sjunger.]

Elis sammanstrålar med Ilsebill, en av flickorna anställda vid fru Jensens sjömanskrog. Elis känner Ilsebill sedan barndomen. Han har tidigare varit förtjust i henne men är det nu inte längre därför att hennes skönhet falnat.

Istället är Elis, förklarar han, helt trött på livet.

En gammal gruvarbetare från Falun vid namn Torbern dyker upp. På grund av Elis längtan bort från jordens yta är han beredd att följa Torbern.

Scenen undergår nu en förvandling från den fattiga hamnsta- den till Falu gruvas djup. Nere i detta sitter en bergsdrottning.

Hon framträder i en syn för Elis tillsammans med en gosse vid namn Agmahd. Bergsdrottningen förklarar för Elis att hon står utanför tid och rum, utanför födelse och död.

Agmahd räcker Elis en silverbägare att dricka ur. Genom drycken i bägaren dras Elis in i bergsdrottningens existensform utanför tid och rum.

Bergsdrottningen förklarar för Elis han tillhör henne men att han innan han helt kan träda in i hennes rent andliga tillvaro tillfälligt måste återvända till jordelivet. Här skall han som gruvarbetare i Falu gruvas djup slutgiltigt befria sig från de sista rester av timligt och jordiskt som ännu häftar vid honom. Gruvarbetaren Torbern skall visa Elis vägen.

Synen försvinner. Härefter vaknar den livlöse fiskaresonen upp ur sin tio dagar långa dvala och erbjuder sig att segla Elis till Falun. Vinden vänder i rätt riktning och ett stjärnfall visar vägen.

AKT TVÅ: scenen föreställer storstugan i bergs- och ålderman- nen Pehrson Dahlsjös hem i Falun. Miljön är, som påpekas hos Österling (1933), »en patriarkalisk nordisk idyll«.

Den stabilitet och verklighetsnära handfasthet som utmärker atmosfären i Pehrson Dahlsjös hus markeras symboliskt genom att

46 von Hofmannsthal, 1900, s. 34.

6

huset är byggt vid en bergsida så att denna bildar en av storstugans väggar.

Men symboliken är tvetydig. Bergsidan representerar inte bara trygghet, stabilitet och livskraft. Den framstår också, i skådespelets helhetskontext, som ett hot – ett uttryck för bergsmanslivets stora faror och för dragningen bort från livet ovan jord in i berget, ned i gruvans djup.

Dahlsjös son Christian skall just bege sig utomlands. Elis inträder och frågar efter vägen till gruvan. Dahlsjös dotter Anna blir förtjust i Elis. Han erbjuder att bo i det rum Christian nu lämnar.

Elis påbörjar sin karriär som gruvarbetare i Falun.

AKT TRE: landsvägen och en trädgård utanför Pehrson Dahlsjös hus.

Elis har visat sig mycket duglig som gruvarbetare. Genom hans försorg blomstrar gruvverksamheten mer än tidigare. Giftermål mellan Elis och Anna planeras.

Det är en sommarkväll. Elis vet att han bör hålla sig hemma men han känner en oemotståndligt dragning ned i gruvan. Under förevändning att ha glömt sin kappa nere i ett schakt tidigare under dagen beger han sig dit.

Scenen förvandlas hastigt till ett gruvschakt.

Nere i schaktet möter Elis i en syn Agmahd, bergsdrottningens sändebud. Agmahd är iförd Elis kappa men liknar till utseendet Anna. Elis förklarar Agmahd/Anna sin kärlek.

Agmahd/Anna räcker Elis en nyckel. Härefter upplöses Agmahd/Anna i intet. Med nyckeln öppnar Elis en dörr till ett rum som strålar bländande. I samma ögonblick hör han Annas stämma.

Elis faller i vanmakt. Han hittas i detta tillstånd av Anna och Pehrson Dahlsjö samt ytterligare några personer som oroliga över Elis bortovaro skyndat ned i gruvan för att söka efter honom.

AKT FYRA: trädgården utanför Pehrson Dahlsjös hus.

Elis vaknar ur sin bedövning i trädgården. Anna är hos honom. Han förklarar för henne den ångestladdade dragning han känner i riktning nedåt i gruvans inre. Den hotar, menar han, Annas och hans förbindelse.

Anna slår först bort det hela som tillfälligt sjuka fantasier. Senare drabbas emellertid även hon av en oro som liknar den ångest Elis känner. Nu är det hans tur att trösta henne.

Annas farmor erbjuder Elis den bröllopsdräkt hennes egen far en gång burit. Genom den och giftermål med Anna skall Elis in-

6

träda i bergsmännens trygga led och fädernas långa släktkedja. Elis vet dock innerst inne, liksom Anna gör detta, att något sådant inträdande aldrig kommer att kunna ske för Elis del.

Gruvarbetaren Torbern dyker upp och kallar på Elis i Annas närvaro. Hon blir förtvivlad.

Torberns uppdrag är nu fullbordat. Han bereder sig att dö. Elis skall bli hans efterträdare i bergsdrottningens tjänst.

AKT FEM: scenen densamma som i akt två. Grå morgon. Elis och Annas planerade bröllopsdag.

Elis och Anna samtalar i Pehrson Dahlsjös storstuga för sista gången med varandra. Anna vet att Elis kommer att försvinna för gott denna dag innan vigseln ägt rum. Så sker också.

Bröllopgäster, både vuxna och barn, anländer. Barn räcker Anna blommor. Hon säger:

Ich mag die Kinder nicht. Ich mag die Blumen nicht.
Ich kann nichts mehr gernhaben in der Welt.
Er hat mich ganz vernichtet.[...].⁴⁷

[Jag tål inte barnen. Jag tål inte blommorna. / Jag kan inte mer önska något i världen. / Han har tillintetgjort mig helt.[...].]

Medan en grupp gruvarbetare ute i trädgården sjunger en visa om bergsmanslivets stora faror med en bön till Gud om skydd mot dessa risker vänder sig Anna inför bröllopgästerna mot bergvägen i storstugan i Pehrson Dahlsjös hus och säger:

Die Hände kalt wie Stein. Nun klopf ich an –
Die Tür ist auch von Stein und er steht drinnen
Im Finstern und er funkelt wie ein Licht:
Rührt er mich an, so werd ich wieder warm!⁴⁸

[Händerna kalla som sten. Nu knackar jag på – / Dörren är också av sten och han står därinne / I mörkret och han gnistrar som ett ljus: / Rör han vid mig, så blir jag åter varm!]

Härefter faller Anna, innan Pehrson Dahlsjö hinner fånga upp henne, avsvimrad ned på golvet.

47 Hugo von Hofmannsthal, »Das Bergwerk zu Falun« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eichinger. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 141–206, s. 205.

48 Ibid., s. 105 f.

7

Fet-Mats-motivet i prosa och poesi från 1860-talet till tidigt 1900-tal

Fet-Mats i populärvetenskapliga skrifter och i reseskildringar

1800-talet är populär- och trivillitteraturens födelsetid. Orsaken härtill är samhällets och kulturens under detta sekel ökande kommersialisering vilken möjliggörs bland annat genom en stigande läskunnighet – ett resultat av införandet av obligatorisk skolgång för alla medborgare.

Kommersialiseringen av samhälls- och kulturlivet under 1800-talet sammanhänger också med den borgerliga familjekult som utvecklas under detta århundrade.

Denna familjekult, i kombination med den ökande läskunnigheten hos de breda folklagren, bygger efter hand upp en stor marknad för mängder av familjetidskrifter med ett innehåll av skönlitterära följetonger men också av illustrerade journalistiska reportage och populärvetenskapliga framställningar avsedda som underhållning i hemmen.¹

I den ständigt växande vågen under 1800-talet av lättillgänglig tryckt information om allehanda samhälleliga, historiska, kulturella och naturliga begivenheter och fenomen flyter osökt Falu gruva och dess Fet-Mats-historia in som ett bland många andra ämnen betraktade som värda att presenteras och göras kända för den vid fotogenlampan läsande allmänheten.

Två skrifter av detta populärt vetenskapliga slag från 1800-talets andra hälft, i vilka Fet-Mats-historien återfinns, är kapitlet »Grufarbetaren och gruffälten« i *Uppfinningarnas bok: öfversigt af det industriela arbetets utveckling på alla områden* (Band 3. Stockholm, 1874) samt signaturen Th:s artikel »Falu grufva« i *Svenska Familj-Journalen* (Band 3:1864). Bakom »Th« döljer sig författaren Gustaf Thomée (1812-1867).

I nämnda kapitel »Grufarbetaren och gruffälten« i *Uppfinningarnas bok* heter det om Fet-Mats kortfattat:

1 Om sambandet borgerlig familjekult och populärpress i Sverige under 1800-talet, se Eric Johannesson, *Den läsande familjen: familjetidskriften i Sverige 1850-1880*. Stockholm, 1980 (Nordiska museets handlingar; 96). Diss.

7

Då man år 1719 tömde en 500 fot djup sänkning, Mårdskinnsgruftan, som i många år stått under vatten, påträffades der liket af en grufarbetare Mats Israelsson, vanligen Fetmats kallad, som 49 år förut begifvit sig ensam ned i en tunna och då omkommit. Vid upptagandet var den af det vitriolhaltiga vattnet genomlakade kroppen ännu mjuk. Han blef sedan hård som sten och förvarades i många år som en stor märkvärdighet, men började omsider sönderfalla och blef då med mycken heder begravnen i Stora Kopparbergs gamla kyrka år 1749.²

I jämförelse med denna summariska återgivning av Fet-Mats-historien, där tyngdpunkten ligger helt på den rent naturvetenskapliga aspekten, det vill säga vitriolvattnets konserverande verkan, är Gustaf Thomées motsvarande text i *Svenska Familj-Journalen* något mer detaljerad.

Här omtalas till exempel, vilket inte sker i *Uppfinningarnas bok*, den gamla fästmöns igenkännande av den döde Fet-Mats: »[...] hans identitet bestyrktes genom intyget af hans fordna fästmö, som ännu lefde.»³

Dessutom ägnas hos Thomée i *Svenska Familj-Journalen* Fet-Mats förvaring som utställningsföremål och härefter begravning större utrymme än i *Uppfinningarnas bok*. Dock inte ett obegränsat sådant. Thomée finner det inte, säger han, mödan värt att ännu en gång anföra den välkända dikt som gruvpredikanten Jacob Hesslius författade och högläste vid Fet-Mats begravning:

I 30 år förvarades nu Mats i ett glasskåp; men äntligen tog förgängelsen ut sin rätt, liket började falla sönder, och han blef slutligen, 79 år efter sin död, begravnen i Stora Kopparbergs gamla kyrka i prosten Helsingi der befintliga graf och hedrades med ett af grufpredikanten Hesselius författadt minnesqväde, hvars upprepande läsaren dock nu torde benäget bespara oss.⁴

Till den under 1800-talet ständigt växande mängden av populärvetenskapliga skrifter kan räknas många reseberättelser som ofta tar formen av turisthandledningar.

Behovet av lättillgängliga framställningar av detta slag steg under 1800-talet hastigt på grund av de förbättrade kommunikations- och resemöjligheter för allmänheten som skapades successivt genom ångbåtstrafikens och järnvägens utbyggnad men också

2 »Grufarbetaren och gruffälten« i *Uppfinningarnas bok: öfversigt af det industriela arbetets utveckling på alla områden. Band 3: tillgodogörandet af råämnena från jordens inre, från jordens yta och från vattnet*. Red. Otto Wilhelm Ålund. Stockholm, 1874, s. 136-166, s. 146.

3 Th [Gustaf Thomée], »Falu grufva« i *Svenska Familj-Journalen*. Band 3(1864), s. 229-231, s. 231.

4 Ibid.

7

genom uppfinnandet av telegrafen och mot århundradets slut även telefonen.

En artikel om Falu gruva och Fet-Mats som är motiverad av just människors ökade rörlighet under 1800-talet är Gunnar Anderssons tidigare berörda »Stora Kopparbergs grufva« i *Svenska turistföreningens årsskrift* (1897).

Ett annat verk av liknande slag är journalisten Eva Brags bok *I Dalarne: skildringar och studier* (Lund, 1877). Denna skrift är en serie reseanteckningar först publicerade i *Göteborgs Handels-Tidning* (1876) under rubriken »I Dalarne sommaren 1876«. I förordet till boken klargörs att den är avsedd för nationellt sinnade turister i Dalarna:

Då en lycklig och genomgripande utveckling på samhällslivets skilda områden gör det för storslagen, äkta svensk naturskönhet liksom för sitt folks af fosterlandskärlek och hjertmod stämplade historia berömda Dalarne i våra dagar förtjent af en särskild uppmärksamhet, och då kommunikationsväsendets omgestaltning, som så betydligt underlättar färder i dess fagrade och minnesrikaste bygder, gör en förstudie för turisten särskilt behöflig, vågar jag offentliggöra detta lilla arbete [...].⁵

Ett stort avsnitt i Brags skildring ägnas Falun och dess gruva. Härvid återges också historien om Fet-Mats.

Sakinnehållet i Brags version av Fet-Mats-berättelsen är ungefär detsamma som i Gustaf Thomées ovan berörda artikel i *Svenska Familj-Journalen*. Till skillnad från Thomée emellertid, anför Brag gruvpredikanten Jacob Hesslius dikt högläst vid Fet-Mats begravning (1749).⁶

Ännu en reseskildring av landskapet Dalarna från 1800-talets andra hälft i vilken historien om Fet-Mats återges är Frederik Barfods *En rejse i Dalarne* (Kjøbenhavn, 1863).

Barfod framträder i sin bok som en varmhjärtad Sverige-entusiast och skandinavist. Han frambesvärjer i sin berättelse ett framtida enat Norden. Möjligen är det på grund av just denna enhets-tanke som han, såsom framgår av citatet nedan, i sin text på ett litet märkligt sätt växlar mellan danskt ø och svenskt ö.

Historien om Fet-Mats berättas av Barfod i samband med att han skildrar det farofyllda gruvarbetet i Falun. Allvarliga olycks-händelser inträffar. Dock inte numera, framhåller författaren, lika ofta som tidigare i gruvans historia:

⁵ Eva Brag, *I Dalarne: skildringar och studier*. Lund, 1877, s. [1]

⁶ *Ibid.*, s. 37 f.

7

Tidligere fandt de naturligvis hyppigere Sted, og mange saadanne omtales i Sagnene. En enkel ulykkelig Begivenhed har ikke alene i Hjemmet fundet en digterisk Behandling, men har paa Grund af særegne Omstændigheder givet Tyskeren Hoffmann Æmnet til hans Novelle: »Das Bergwerk in Fahlun«. Det var 1670, at Arbejderen *Mats Israelsson* var steget ned i en Grube uden at vende tilbage. Han var falden ned og druknet, et Bjergskred havde lukket over ham, og han var ingensteds at finde. Først 1719, da de blev brudt en ny Aabning mellem Mårskinnsgruben [sic] og Wredes Skakt, fandt man hans Lig i Vandet, i en Dybde af 82 Favne. Der havde det ligget i 49 Aar og var endnu frisk og blødt og böjeligt. Han saae fuldkommen ud, som om han endnu levede, som om han sov. Hans Ungdoms Brud var bleven gammel og rynket, syvty Aar, medens han i Dybet havde bevaret sin ungdommelige Friskhed; dog var hun ikke bleven ældre, end at hun strax igjenkjendte ham. Men da han blev tör i Luften, blev han stenhaard, og man mente, at han var forstenet. Derfor kunde hans efterladte Brud ikke sætte igjennem, at han blev ordentlig begravet, men i tredive Aar gjemte man Liget som en af Falu største Seværdigheder. Da begyndte det at smuldre og fandt saa endelig Ro i Graven.⁷

Ytterligare en populärt skriven och underhållande reseskildring författad utomlands i vilken historien om Fet-Mats omtalas är journalisten vid *Münchmer Neusten Nachrichten* Martin Mohrs *Schwedische Streifzüge eines deutschen Journalisten [Svenska strövtåg av en tysk journalist]* (München, 1911).

I Mohrs bok – det litterära resultatet av en färd författaren gjorde i Sverige 1910 – beskrivs ingående svensk historia och det svenska samhället under tidigt 1900-tal.

I ett avsnitt om Falun gestaltas denna stad som »voll Poesie«⁸ [»full av poesi«]. Huvudorsaken till att Mohr uppfattar Falun på detta romantiska sätt är att Selma Lagerlöf, som vid den tid Mohr reste i Sverige, bodde i Falun och nyligen (1909) tilldelats Nobelpriset i litteratur.

Mohr besökte, berättar han, vid sitt besök i Falun Lagerlöfs villa. Men eftersom, säger han, författarinnan för tillfället inte var hemma, sände Mohr henne »[...] telegraphisch einen herzlichen Gruss.«⁹ [»[...] telegrafiskt en hjärtlig hälsning.«].

När Mohr skildrar Falu gruva infogar han berättelsen om Fet-Mats:

Und wie schön klingt sein [Falu gruva] Lied von der treuen Liebe eines edlen Weibes! Tief unten im Schacht 180 meter unter der Erde fand man einen Bergknappen; im Vitriol, ob er eben hinabgestiegen wäre, lebensfrisch und

7 Frederik Barfod, *En rejse i Dalarne*. Kjøbenhavn, 1863, s. 21 f.

8 Martin Mohr, *Schwedische Streifzüge eines deutschen Journalisten*. München, 1911, s. 50

9 Ibid.

7

doch tot. Niemand von seinen Kameraden kannte ihn mehr. Da kam gebückt ein steinaltes Mütterlein. Da warf sich schluchzend über die Bahre. Vor fünfzig Jahren war er zum Schacht gegangen, wenige Tage bevor sie ihr Nest zu bauen gedachten. So stammelte es und brach tot zusammen.

Das geschah im Jahre 1719, und die schwedischen Freunde hörten es gern, dass es auch unsere Kinderbücher so schön und rührend berichten.¹⁰

[Och hur skönt klingas inte dess [Falu gruva] visa om den trogna kärleken hos en ädel kvinna! Djupt nere i schaktet 180 meter under jordytan fann man en gruvdräng; i vitriol, som om han just stigit ned, levnadsfrisk och ändå död. Ingen av hans kamrater kände honom mer. Då kom krökt en uråldrig liten gumma, som kastade sig snyftande över båren. För femtio år sedan hade han gått till schaktet, några dagar innan de tänkt bygga sitt bo. Så stammade hon och bröt samman död.

Detta hände året 1719, och de svenska vännerna hörde gärna, att också våra barnböcker berättar om detta så vackert och rörande.]

Noterbart här är, att Mohr inte synes ha hämtat sina uppgifter om Fet-Mats från svenska källor av sakligt informativt slag. Istället följer Mohrs Fet-Mats-gestaltning tydligt i de poetiska och romantiska spår som ritades upp i Tyskland vid 1800-talets början av Gotthilf Heinrich Schubert, där tonvikten läggs vid den gamla fästmöns gripande igenkännande av den döde gruvdrängen precis femtio år efter hans försvinnande.

Som vidare framgår av Mohrs text är i författarens samtid Fet-Mats-historien återgiven i tyska barnböcker och därför också i Tyskland vid denna tid en mycket känd berättelse.

Aurora Ljungstedts »Gruf-Tomten«

Aurora Ljungstedt (1821–1908) var under 1800-talets andra hälft en av Sveriges mera framgångsrika författare av spänningsskapande och thrillerbetonade följetonger och noveller. Hennes litterära karriär hör intimt samman med den framväxt av populära familjetidskrifter som omtalades i föregående avsnitt.

Ljungstedt skrev under flera pseudonymer. En av dem var Claude Gerard. Under denna signatur utgav hon en samling berättelser med titeln *Skymningsprat* (Stockholm, 1873). I denna bok ingår den korta romanen »Gruf-Tomten« vars intrig, enligt signaturen Markisen – det vill säga Walfrid Nohrborg – i artikeln »Brev från Residensstaden« i *Ludvika Tidning* den 25 november 1930, hämtades från berättelsen om Fet-Mats.

¹⁰ Ibid., s. 49.

7

Anledningen till att signaturen Markisen skrev om Fet-Mats den 25 november 1930 var att Fet-Mats några dagar tidigare – den 18 november – begravdes en fjärde och sista gång på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård. Det heter i Markisens artikel bland annat:

Sista sensationen har varit, att gruvdrängen Fet-Mats jordats i vigd jord uppe vid Kopparbergs kyrka. Vad Fet-Mats betytt för Falun kan knappast uppskattas. Han var dock den, som på sin tid förde namnet »Falun« vidare kring civilisationens gränser än själva gruvan. Var och en vet, att historien om Fet-Mats, den försvunne gruvdrängen, som litterärt motiv gått långt över världen. Det romantiska i hans öde lockade skaldar och diktare till konstnärlig behandling. Om honom sjöng den danske skalden Oehlenschläger i sin dikt [sic!] »Den lille Hyrdedräng«, om honom förtalte den tyske romantikern Hoffman [sic!] och en numera nästan bortglömd svensk författarinna, Amanda [sic!] Ljungstedt – som litteratör känd under signaturen Claude Gerard och som sådan läst – på sin tid mera än många moderna skribler – diktade med motiv ur Fet-Matslegenden en romantiserad historia om »Gruvtomten«, där händelseförloppet är direkt hämtat från berättelsen om Fet-Mats.

Vissa anknytningspunkter finns onekligen mellan handlingen i »Gruf-Tomten« och Fet-Mats-historien. »Gruf-Tomtens« intrig ligger dock klart i Fet-Mats-motivets periferi och inte i dess centrum.

En tänkbar inspirationskälla till Ljungstedts roman är Fredrika Bremers *I Dalarna*. »Gruf-Tomten« handlar nämligen, precis som Bremers bok, om en person som försvinner spårlöst och som sedan många år senare återfinns levande i Falu gruva.

Händelseförloppet i »Gruf-Tomten« är i korthet följande.

I en ramhandling klargörs att romanen i dess helhet skall förstås som en historia berättad för författaren av en gammal gruvarbetare i Falun.

Ett ungt och förnämt stockholmspar, den vackra Regina och löjtanten Hugo Lilje, gifter sig. De är djupt förälskade i varandra. Regina är dock en kokett ung dam som flirtar flitigt med andra män på ett sätt som gör Hugo svartsjuk.

Hugo beslutar att pröva Reginas kärlek till honom genom att utan förvarning helt överraskande försvinna från henne under en kortare tid.

Regina svimmar när hon upptäcker att Hugo oförklarligt är borta.

Handlingen flyttar nu tio år framåt i tiden. Hugo är fortfarande försvunnen. Vi befinner oss vid gruvan i Falun. Två barn vid namn Sara och Daniel leker där.

7

Några gruvarbetare talar om gruvtomten – ett legendomspunnet mystiskt väsen i gruvan som anses kunna orsaka olycka och död.

Barnen Sara och Daniel är övertygade om gruvtomtens verkliga existens eftersom de har träffat honom under sina lekar nere i Falu gruvans dagöppning Stora Stöten. Enligt barnen är gruvtomten inte alls elak utan i stället snäll och dessutom vit som en ängel samt har långt hår, insjunkna kinder och ser sorgsen ut.

Barnens far gruvarbetaren Matts har på senare tid visat upp ett dystert och mörkt sinnelag. Några av hans kolleger misstänker att han på något sätt kommit i kontakt med gruvtomten.

Matts är gift med Anna. Hon har en bror som heter Erik. Denne är, liksom Matts, gruvarbetare.

En häradshövding och en fin dam från Stockholm anländer till Falun för att under några dagar gästa stadens landshövding. De skall under denna tid också passa på att se Faluns berömda gruva.

Häradshövdingen är Hugo Liljies bror Ferdinand och den fina damen är Regina. Hon har under tio års tid levt i djup olycka på grund av Hugos oförklarliga försvinnande.

Hugo nämns inte längre i Reginas omgivning. Han räknas som död av alla utom av Regina själv som fortfarande med, heter det, »kärlekens oefterrättliga envishet« närde ett »dunkelt hopp om hans återkomst«.¹¹

Regina har under en längre tid märkt att hon varit förföljd av en mystisk person som hon ibland inbillat sig vara Hugo. När sedan Regina och hennes anförvanter som turister stiger ned i Falu gruva tycker hon sig även här se en skymt av en person som liknar Hugo.

Än mer övertygad om att Hugo faktiskt lever blir hon en dag i landshövdingens residens i Falun när hon där upptäcker ett brev som ligger på ett bord och som innehåller ett meddelande från hennes mystiske förföljare.

Denne frågar i sitt brev Regina om hon vill möta honom ensam på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård klockan sju på kvällen nästa dag. Brevskrivaren tillägger: »Om ni icke kommer, är min dom afkunnad, och ni är då för alltid befriad från er förföljare.«¹²

¹¹ Claude Gerard, [pseud. för Aurora Ljungstedt], »Gruf-Tomten« i förf:s *Skymningsprat: berättelser*. Stockholm, 1873, s. 250–404, s. s. 319.

¹² Ibid., s. 358.

7

Regina tar mod till sig och går verkligen till Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård på kvällen dagen efter i förhoppningen om att hon nu skall få återse sitt livs kärlek Hugo.

Hon möts här också av sin förföljare. Denne är dock, visar det sig, inte Hugo utan istället, till Reginas stora besvikelse, Ferdinand som bekänner att han länge i hemlighet varit djupt förälskad i Regina.

Mötet mellan Ferdinand och Regina slutar med att den förstnämnde känner sig helt förkrossad. Ferdinand inser förtvivlad att han aldrig kommer att få Regina. Han bestämmer sig för att ensam resa utomlands.

Hon däremot, håller envist fast vid sin tro att hon en dag verkligen kommer att få träffa Hugo igen. Jag skall, säger hon, »[...] återse den enda jag älskar, här eller der.«¹³

Dagen efter mötet med Ferdinand får Regina oväntat besök av gruvarbetaren Erik. Han känner omständigheterna kring Hugos försvinnande och avslöjar nu dessa för Regina.

Erik berättar om sin svåger Matts svårmod. Detta tungsinne beror, avslöjar Erik, på att Matts tror sig ha dödat en man vid Falu gruva tio år tidigare. Denne man var en förnäm främling som vid ett besök i Falun blev visad gruvan av Matts.

Matts behövde pengar för att kunna gifta sig med sin fästmö Anna. Han slog därför under guidningen av den främmande mannen i gruvan ned denne med en bergborr och tog härefter hans penningssedlar. Matts förlorade efter sitt blodiga dåd helt sin sinesfrid.

Utan Matts vetskap emellertid, såg Erik honom komma upp ur gruvan efter sitt dåd med blodiga händer. Några dagar senare upptäckte Erik nere i gruvan främlingen, som Matts slagit ned, fortfarande vid liv. Erik tog hand om och vårdade mannen som, på grund av det tunga slag han fått av Matts, förlorat både sitt minne och sitt förstånd. Tio år har sedan dess förflutit. Under hela denna tid har den främmande mannen vistats i underjorden, skygg och rädd för alla människor, utom för Erik samt barnen Sara och Daniel för vilka han fattat förtroende.

Runt sin hals har främligen hela tiden haft en medaljong med en bild av en ung kvinna. Erik har efter Reginas ankomst till Falun upptäckt att bilden på medaljongen mycket liknar Regina. På

¹³ Ibid., s. 370.

7

grund av detta har Erik nu förstått att främlingen är Reginas försvunne make Hugo Liljies.

Erik förmedlar denna kunskap till Regina. Hon förlåter, lycklig över att ha fått veta att Hugo lever, Eriks svåger Matts.

Erik beger sig till Falu gruva. Också Regina far dit i vagn. Ett mindre ras har just inträffat i gruvan. Alla gruvarbetare kommer oskadade upp ur gruvan utom Matts som ligger kvar där nere illa tilltygad. När man finner honom upptäcker man ytterligare en person. Denne är Hugo.

Matts dör inom kort av sina skador. Hugo däremot, har fått endast en mindre blessyr som – fantastiskt nog – väcker hans minne till liv och återställer honom till det mentala tillstånd i vilket han befann sig innan han blev nedslagen av Matts. Hugo och Regina kan nu starta om sina liv tillsammans på den punkt de befann sig som nygifta tio år tidigare.

Som sammanfattning av Aurora Ljungstedts »Gruf-Tomten« kan bara upprepas vad som tidigare konstaterats: Ljungstedts berättelse befinner sig i Fet-Mats-diktningens yttersta periferi. Denna skildring knyter endast indirekt an till Fet-Mats-historien därigenom att dess handling synes inspirerad av intrigen i Fredrika Bremers roman *I Dalarna*.

Grazia Pierantoni-Mancinis »Falu gruva«

Grazia Pierantoni-Mancini (1842–1915) är en idag – även i hemlandet Italien – tämligen bortglömd senromantisk poet.

Hon växte upp i en både kulturellt och politiskt mycket engagerad miljö. Modern Laura Beatrice Oliva var framgångsrik poet och fadern Pasquale Mancini berömd advokat samt professor i internationell rätt i Torino och engagerad i den process som ledde fram till Italiens nationella enande 1870.

Grazia Pierantoni-Mancini träffade personligen Italiens store nationelle frihetskämpe Giuseppe Garibaldi (1807–1882). Hon deltog vidare energiskt i sin tids italienska kulturliv som bland annat fast medarbetare i tidskriften *Rivista Contemporanea*.

Hennes diktning rör gärna vid nationella ämnen men pekar också, genom stämningar av »Weltschmerz« – av förgängelse- och dödsmedvetenhet – bakåt till högromantikens poesi i Italien företrädd främst av Giacomo Leopardi (1798–1837).

Även den nordiska renässansen engagerade och påverkade starkt Pierantoni-Mancini. Hon säger i början av sin dikt »La

7

miniera di Faluna« [»Falu gruva«] (i författarinnans diktsamling *Poesie*. Bologna, 1879):

Avidamente da fanciulla io lessi
De la nordica gente, e del Valalla
E d'Odino sognai; sognai de' gnomi
E de' folletti scandinavi, e spesso
Con l'inconscio pensiero io mi pingea
Abitatrice di quei lidi, io figlia
D' incantata marina e allor cresciuta
Ne l'ospital Torino a piè de l'Alpi.¹⁴

[Som ung flicka läste jag med glupskhet / Om det nordiska folket och om Valhalla / Och drömde om Oden; drömde om tomtar / Och om skandinaviska älvor och ofta / Med min tanke målade jag mig själv / Som innevånare i de där länderna, jag dotter / Av förtrollade havet och uppväxt / I gästvänliga Torino vid alpernas fötter.]

Som utretts av Georg Friedmann (1887), vilken på 1880-talet brevväxlade med Pierantoni-Mancini, var hon särskilt förtjust i Fredrika Bremers romaner och skildringar av Sverige vilka hon läste i tysk översättning.¹⁵

Den bok av Bremer som inspirerade Pierantoni-Mancini till hennes dikt »La miniera di Faluna« är, som tidigare påpekats, romanen *I Dalarna* vilken hon läste i tysk översättning (Fredrika Bremer, »In Dalekarlien«. Band 1–2 i författarinnans *Gesammelte Schriften*. Band XIII–XIV. Leipzig, 1857).

»La miniera di Faluna« är en lång episk dikt på nitton boksidor och trehundrafemtio rader. Versen är orimmad, rytmen varierande och antalet stavelser per rad elva eller tolv.

Poemets innehåll och handling är följande.

Först talas om Norden där natten är mörk och stormen ylar. Efter dessa inledningsord säger poeten att hon vill berätta om detta karga land där folket redan i barndomen när sig av skrämmande sagor vilka gestaltar hemska brott.

Solen skiner inte i Norden. Härskarinnan här är istället den oändliga isen. I intelligenshänseende är nordbon trög men han äger dock ett modigt hjärta. Vemod härskar över hans själ.

I landet Sverige finns blåa sjöar, berg och tallar. Sverige är berömt för sina titaniska krig och stora militära segrar. Vintern är väldigt isig och ljusets tid kortvarig. Nordens täta mörker förgylls dock av norrskenet som bländar med tusen vackra färger.

¹⁴ Grazia Pierantoni-Mancini, »La miniera di Faluna« i förf:s *Poesie*. Bologna, 1879, s. 47–65, s. 48.

¹⁵ Friedmann, 1887, s. 60.

7

Blommorna är få men de sprider ändå – såsom framgår av Linnés flora – ljuvhet och väldoft på våren. Dimman som ofta är tjock förmörkar sjöarnas stränder och komponerar för vandraren konstfulla figurer som ser ut som palats med torn och seglande skepp.

»O fantasi«, utropar poeten, »du som gör det fattiga livet mindre mödosamt.« (»O fantasia tu fai men travagliosa / Questa misera vita.«).¹⁶ Med vackra lögner målar den starke sin värld så att han glömmer bort att livet är döden och att döden efter allt drömmande till slut alltid segrar.

Så gör araben. Han kliver trött och törstig av sin kamel och står pustande i ökensanden och lutar sin febriga panna mot kamelens sida och överger sig desperat till den virvlande stekheta ökenvinden som ryter och dödar men sedan målar han fram en förtrollad synvill, en vision av dadlar, palmer och bäckar och dör salig genom denna dröm.

På samma sätt med den italienske fiskaren som, när solen går ned och bränner bort den sista biten av de italienska stränderna, gärna hänger sig åt en skön hägring (»fata Morgana«¹⁷), till exempel en dröm om vackra najader som kommer upp ur havet med pärlor av vattenskum kring sina höfter och håret prytt med alger.

Annorlunda med den svenske mannen. Han är trött, långsam och rädd för hägringar (»Hagringår«¹⁸) och skyr spöken genom korstecken. Men allt är likväl förgäves. Hela skogen är i eldens våld i Sverige och vinden ilar och åskan slår obarmhärtigt ned.

Ordet »Hagringår« har Pierantoni-Mancini fått från Fredrika Bremers *I Dalarna*. Det heter här i en not:

Hägringar äro ett vanligt fenomen på sjöar uppe i Dalarna, särdeles under frostkalla morgnar om vintern, och framvisa än seglande skepp, än praktfulla byggnader [...]. Dalkarlen, som ogerna talar om de dunkla makter, som han likväl tror på, talar icke heller om hägringarne, äfven då han ser dem; men aktar sig noga, när han om vintern kör på sjön, att följa de skuggiga foror, som han ser draga öfver isen.¹⁹

När den nya dagen inbryter i Sverige efter eldens och åskans framfart har man en eländig scen framför sig. Dagens ljus skrattar åt hotfulla, nakna och svarta trädstammar.

¹⁶ Pierantoni-Mancini, 1879, s. 49.

¹⁷ Ibid., s. 50.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Bremer, 1845, s. 69.

7

Men även om jorden i Sverige är fattig så finns i dess djup ett annat slags rikedom som skänks åt de modiga män som tränger ned här.

Nära Falun är en gruva i vilken sådana modiga män arbetar. De tränger ned i underjordens svarta infernokrets («bolgia»²⁰) där allt är skrämmande och där brinnande ugnar bildar en väldig kontrast till jordytans eviga isar.

Nere i underjordens mörker, på väggarna som är fuktiga och mörka som i helvetet, finns koppar och vitriol som målar en vision av fred och hopp. Då och då hörs från avgrunden en vemodig sång, som bjuder till bön och berättar om en värld i jordens innersta vilken är mer vacker än skönheten i himlen.

Vem var den modige man som med sin starka hand startade gruvbrytningen? Det vet vi inte. Ingen historisk kunskap finns om detta. Sagan berättar dock att det var Tubalcaino som till människan gav vapen av metall varigenom den primitiva stenåldern avlöstes av den hårda arbetseran i mänsklighetens historia vilken är ett resultat av upptäckten av järnet.

Återigen är det här Fredrika Bremers *I Dalarna* som är Pierantoni-Mancinis källa. Bremer skriver:

Lärda män ha funnits, som hänfört Fahlu koppargruvas uppkomst till sjelfva Tubalkain, mästaren för »allahanda jern- och kopparverk«, som omtalas i första Mose bok. Säkert är, att dess upparbetande förlorar sig upp i den sago-ålder, då dvergarnes konstrika slägte ansågs smida i våra berg, då söderns folk blickande mot nordnen, som mot skatternas och jettarnes land.²¹

Men livet, fortsätter Pierantoni-Mancini sin dikt, i gruvans skrämmande mörker är hårt. Många gruvarbetare har, på grund av ras, försvunnit där under de tusentals år gruvan varit i bruk. Dessa martyrer ligger i okända gravar som dock är intakta. Korpen vädrar här förgäves efter döden.

När de försvunna gruvarbetarna är totalt bortglömda händer det emellertid att de återupptäcks av en ny generation människor och av vetenskapen.

Vi befinner oss nu i Falun en dag i juni. Enligt gammal sed gifter sig vid denna tid unga par i stadens lilla kyrka. Kyrkklockorna ringer och de unga paren tågar in i helgedomen.

20 Pierantoni-Mancini, 1879, s. 51. Ordet »bolgia« används av Dante Alighieri i hans *La divina commedia* [*Den gudomliga komedin*] (1321) som beteckning på en helveteskrets.

21 Bremer, 1845, s. 303.

7

De unga männen ser, på grund av den nordliga vinden i Sverige och det hårda gruvarbetet, starka och modiga ut. De unga flickorna är sköna med myrtengirländer i håret och pannorna täckta av tyllslöjor.

Poeten uppmanar dem att glädjas åt nuet och inte tänka på morgondagen då Nordens kalla is kommer att ta från dem deras friska rosenhy.

I närheten av kyrkan denna särskilda junidag sitter en gammal kvinna med vitt hår. De unga vackra brudarna igenkänner henne med fasa som häxan Ebba, en förfärligt ful och elak gumma som är mer än hundra år gammal och som lever i bergen i en tornruin bland ugglor och ormar. Allt otäckt och alla olyckor kommer från Ebba som är trollkunnig. Ebba umgås på nätterna nere i gruvan med dess andar och spöken som gnäller och rasslar med sina kedjor.

Medan de unga brudarna talar om Ebba reser hon sig plötsligt upp med händerna framsträckta och med rufsigt hår. Med brinnande ögon säger hon att hon också en gång varit ung och vacker samt upplevt kärleken. Ebbas ord väcker hos åhörarna känslor av fasa men också av medlidande.

Kyrkans gamle präst bjuder alla att knäböja. Kyrkorgeln dånar tungt och långsamt som talade den från himlen. Prästen sträcker fram händerna för att välsigna brudparen.

Ett buller bryter plötsligt den högtidliga stämningen. Gruvarbetare tränger in i kyrkan. De bär ett lakan på vilket ligger liket av en mycket vacker och ung man.

Hans utseende är så skönt att Diana inte kan ha upplevt Hyperion skönare. Inte ens skulptören Fidias gav sin staty Apollon ansiktsdrag som i renhet kan tävla med den döde unge mannens ansikte som lyser helt strålande på sitt lakan i Falu lilla kyrka.

Frågan infinner sig nu: vem är den unge? Församlingen känner honom inte. En gruvarbetare träder fram. Hans händer är snabbara än hans tunga men den grova röst med vilken han börjar tala gör alla uppmärksamma.

Han berättar att han förliden natt sov nere i gruvan. Ebba dök då upp med en fackla i handen och väckte honom. Hemsk var hennes blick när hon lade sitt magra finger på hans läppar. Hon sade: hör du inte det stora buller som betyder att en bevingad häst närmar sig och har med sig min fästman?

7

Gruvarbetaren steg, fortsätter han sin berättelse, darrande upp och blev som fastnaglad när plötsligt en jätteknull hördes och ett stort stenblock ramlade ned alldeles intill honom.

Ebba och han sprang båda bort från platsen men gruvarbetaren återvände sedan och fick då syn på en död människa i den nisch som öppnats där stenblocket nyss föll bort. Denne döde är den person som just burits in i kyrkan.

När gruvarbetaren slutat tala säger prästen att en kungörelse skall anslås på varje gata i Falun som uppmanar allmänheten att komma till kyrkan och försöka identifiera den döde.

Plötsligt hörs steg och ett ångesfullt skrik. Ebba träder fram och kastar sig på den livlösa kroppen och skriker: »Min Iriello!« (»Iriello mio!«).²²

Skräckslagna unga brudar uthärdar inte synen och lutar sina huvuden mot sina fästmäns bröst.

Ebba ligger länge orörlig kvar över den döde men sedan börjar hon darra och gråta och skriker ånyo: »Iriello!«²³

Det låter som en storm som faller ett hundraårigt träd. Men samtidigt är Ebbas röst så kärleksfull att alla som står runtomkring väcks till stort medlidande. Hon säger:

»Vederti!
Baciar, pietoso Iddio! le amate labbra
Era mia fè, mio voto e mia speranza!«²⁴

[»Att återse dig! / Att kyssa igen, barmhärtige Gud! dina älskade läppar / Det var min tro, mitt heliga löfte och mitt hopp!«]

Prästen frågar henne vänligt om den döde är hennes son.

Ebba lyfter långsamt upp sitt rynkiga ansikte och hennes blodiga pupiller sänder ut ett vilt ljus:

»È l'amante,« risponde, »è il fidanzato
Ch'io ritrovo nel dì sacro a l'amore.
Da cent' anni il perdei. Níun di quel tempo
È più vivo tra noi.«²⁵

[»Det är min älskade,« svarar hon, »det är min förlovade / Som jag återfinner på den dag som är helgad kärleken. / Jag förlorade honom för hundra år sedan. Ingen från den tiden / Är längre levande bland oss.«]

22 Pierantoni-Mancini, 1879, s. 59.

23 Ibid., s. 60.

24 Ibid.

25 Ibid., s. 60 f.

7

Den döde Iriello försvann, berättar Ebba, i gruvan på hans och hennes bröllopsdag. Alla sade då till Ebba att hennes älskade var förlorad för alltid. Men jag ville, säger Ebba, inte tro det. Jag kände inom mig en kraft som sade till mig att jag skulle besegra döden, tiden och himlen. Jag fick kämpa för livet mot hunger och kyla och det ännu större onda som gjordes mig av människor som förolämpade och hånade mig.

Jag har, tillägger Ebba, letat efter Iriello under väldigt många år. Först nu har naturen givit honom tillbaka till mig så att jag kan kyssa honom. Hon omfamnar på nytt den döde.

För de kringstående ungdomarna är scenen gripande men också skrämmande på grund av den stora kontrasten mellan den unge vackre döde och den gamla rynkiga gumman med ett fulare ansikte än någon annan.

Det var mycket länge sedan som Ebba var ung, flätade sitt ljusa hår, såg sin då stora skönhet speglad i källans vatten och upptäcktes av Iriello.

Ebba ber prästen att viga henne och Iriello till ett äkta par. Prästen säger först nej men ändrar sig sedan och tillsäger församlingen att knäböja så att den rit som blev avbruten för hundra år sedan nu kan ske.

I den eviga kärlekens namn, förkunnar prästen, välsignar jag er Iriello och Ebba och ber att ni i evighet får vara tillsammans i himlen.

Härefter bjuder han Ebba att, medan Iriellos grav grävs, bo som en syster hemma hos honom i prästgården.

Men Ebba hör honom inte. Hon har lutat sitt huvud mot den dödes ansikte. I en enda sammanvävd sky står hennes vita hår och den dödes ljusa lockar. Ett gudomligt leende skymtar på Ebbas ansikte. Hennes tidigare vilt blossande pupiller stillnar. Hon är död. Alla omkringstående gråter av rörelse.

Ett majestätiskt torn uppförs på torget i Falun. Det är Ebbas och Iriellos gravmonument. Här kommer varje år i framtiden älskande par att avlägga heliga löften.

Eld tänds på tornets topp. Det fungerar som ett fyrorn för sjöfarande. Med raderna

Amor conduce
Al desiato porto ed al riposo
Chi lo splendor ne scorge da Lontano.²⁶

²⁶ Ibid., s. 65.

7

[Kärleken leder / Till önskad hamn och till vila / Den som dess härlighet ser från långt håll.]

slutar Grazia Pierantoni-Mancinis dikt »La miniera di Faluna«.

Alfred Tennysons »I morgon«

Hovpoeten Alfred Tennyson (1809–1892) är den viktorianska periodens i England mest betydande diktare. Särskild erkänd är han för sin enastående lyriska formsäkerhet och förmåga att av ord göra musik.

Hans dikter är fyllda av sentimentalitet och starka känslor. Till tankeinnehållet uttrycker han i sin poesi en pressande insikt om universums tröstlösa lagbundenhet men formulerar ändå ett slags vag idealism och vördnad inför själva livsmysteriet.

Samtidigt är han en tydlig exponent för det viktorianska Englands imperialistiska själv- och verklighetsförståelse. Ett exempel härpå är dikten »Tomorrow« som ingår i samlingen *Tiresias, and Other Poems* (1885).

Här gestaltas den till synes oöverbryggbara kontrasten mellan det rika, nyktra och rationellt tänkande moderlandet England å ena sidan och den fattiga, nedsupna och irrationellt fungerande kolonin Irland å den andra.

Dikten är av intresse i detta arbete därför att den är baserad på Fet-Mats-motivet. Poemet »Tomorrow« vittnar om, som Carolyn Roberts Finlay (1982) konstaterat, »[...] the extent to which this motif [Fet-Mats-motivet] was assimilated by the literary consciousness of nineteenth-century Europe.«²⁷

»Tomorrow« består av sexton numrerade avdelningar eller strofer av skiftande längd från två till aderton rader som är parvis rimmade. Versrytmen är något varierande.

Fiktionen är den att dikten i dess helhet är en muntlig berättelse på irländsk dialekt framförd av en anonym fattig irländare begiven på starka drycker. Han talar till en rik engelsk herreman som inte är begiven på dessa drycker och som av irländaren tilltalar »yer Honour«.²⁸

27 Roberts Finlay, 1982, s. 48.

28 Alfred Tennyson, »Tomorrow« i förf:s *Tiresias, and Other Poems* (1885). [Elektronisk]. Tillgänglig:<http://whitewolf.newcastle.edu.au/words/authors/T/TennysonAlfred/verse/tiresias/tomorrow.html>, 1–3 skärmsidor, s. 1.

7

Det anonyma berättarjaget påminner »yer Honour« om att denne föregående år på Irland tillfälligt stötte samman med en kvinna vid namn Molly Magee. När »yer Honour« hälsade henne god morgon svarade Molly helt irrationellt »»Tomorra«²⁹ (alltså: »»Tomorrow««). Varför det? Jo, säger berättarjaget, därför att Molly var galen (»Molly was out of her mind«).³⁰

Berättarjaget förtäljer nu för »yer Honour« Mollys hela historia.

Mollys stora kärlek fyrtio år tidigare var Danny O’Roon. Danny måste emellertid, på grund av fattigdom, tillfälligt ge sig av från Molly och Irland till »Sassenach«³¹ (det vill säga kapitalismens och rikedomens England) för att skaffa arbete och pengar.

Danny kom emellertid aldrig till England. Efter en supkväll på Kathys krog (»Kathy’s shebeen«³²) tillsammans med Shamus O’Shea dog Danny. Han gick i fyllan och villan i dåligt väder med storm, åska och regn ner sig i en myr och drunknade där.

Molly var förtvivlad över Dannys försvinnande. Hon upp-gav dock inte hoppet om att få träffa Danny redan dagen efter (»»Tomorra««).³³ Hon avvisade alla friare i väntan på Danny i morgon.

Berättarjaget och Shamus O’Shea var två av dessa friare. I ett gräl, orsakat av rivaliteten om Mollys gunst, slog det anonyma berättarjaget in skallen på Shamus O’Shea.

Ett rykte spred sig i trakten om att Danny aldrig reste till England utan istället till USA och gifte sig där. Molly emellertid, en-visades med att Danny skulle möta henne igen (»»an’ shure he’ll meet me agin««).³⁴

Efter Mollys föräldrars död togs hon om hand av en präst kallad »Father Molowny«.³⁵ Han försäkrade Molly att hon efter döden skulle få möta både föräldrarna och Danny i himlen. Men Molly envisades med sitt »»Tomorra, Tomorra!««.³⁶

29 Ibid.

30 Ibid.

31 Ibid.

32 Ibid.

33 Ibid., s. 2

34 Ibid.

35 Ibid.

36 Ibid.

7

Hon förblev i alla år – även efter det att hennes skönhet försvunnit och hennes hår blivit »[...] as white as the snow an a grave.«³⁷ – helt övertygad om att hon skulle få möta Danny igen redan i jordelivet.

Fyrtio år efter Dannys försvinnande grävdes den myr ut där Danny drunknade. Hans kropp hittades. Den hade under sin fyrtioåriga förvaring i myren bevarat sitt ungdomliga utseende. Ingen kände dock genast igen Danny. Inte ens berättarjaget:

But a frish gineration had riz, an' most of the ould was few
An' I didn't know him meself, an' none of the parish knew.³⁸

Så kom gamla Molly haltande med käpp. Hon igenkände – till skillnad från alla andra – genast Danny. Som en drottning lyfte hon huvudet. Efter att en sista gång konstaterat att Danny lovat möta henne i morgon föll hon död ner över Dannys lik:

But Molly kem limpín' up wid her stick, she was lamed iv a knee,
Thin a slip of a gossom call'd, 'Div ye know him, Molly Magee?'
An' she stood up strait as the Queen of the world – she lifted her head –
'He said he would meet me tomorra!« an' dhropt down dead an the dead.³⁹

Prästen (»his Riverence«) begravde paret – den till synes unga Danny och den åldrade Molly – i en grav vid ett »boor-tree« [fläderbuske]:

Thin his Riverence buried thin both in wan grave be the dead boor-tree,
The young man Danny O'Roon wid his ould woman, Molly Magee.⁴⁰

Dikten slutar med att den anonyme berättaren säger till »yer Honour« att han nu – efter sin berättelse om Molly Magee – gärna vill dricka »yer Honours« skål om denne behagar bjuda på brännvin (»potheen«):

Au' now that I tould yer Honour what-iver I hard an' seen,
Yer Honour 'ill give me a thrifle to dhrink yer health in potheen.⁴¹

Speciellt med Tennysons poem är att det – till skillnad från all tidigare diktning kring Fet-Mats-motivet – inte ger Fet-Mats-historien en romantisk inramning där fokus ligger på den tragiska skilsmässan och/eller den gripande återföreningen av fästmannen och fästmön.

37 Ibid.

38 Ibid.

39 Ibid.

40 Ibid., s. 2 f.

41 Ibid., s. 3.

7

Istället lyfter Tennyson fram en social dimension. Han förstår att diktens fattiga och försupna irländska huvudpersoner är offer för engelsk imperialism och kapitalism. Tennyson visar i sin dikt, trots sin upphöjda position som det brittiska imperiets skald nummer ett och drottning Victorias hovpoet, uppriktig sympati med det fattiga och förtryckta Irland.

Otto Theodor Witts *Den outhärlige vägvisaren*

Ett flertal prosaberättelser med anknytning till Fet-Mats-motivet författades i Sverige under 1800-talets andra hälft. Den av dessa berättelser som till innehållet ligger närmast den historiska verkligheten är Otto Theodor Witts *Den outhärlige vägvisaren: för besökande i Falu Grufva: en 25-öres roman* (Gefle, 1897).

Witt var, vid den tid han skrev sin lilla bok (24 sidor), chef för Falu gruva. Boken är, såsom framgår redan av titeln, ett slags melanting mellan roman och handledning för turister vid Falu gruva.

Intrigen utspelar sig i Falun en julidag 1897. En sågverksägare och änklings från Norrland kallad »pappa« och hans moderlösa dotter Hanna samt en vän till sågverksägaren som är professor och ungtjänst i Stockholm har just erhållit löfte av en stigare – det vill säga förman – om förevisning av Falu gruva.

Under trions resa från Stockholm till Falun har »pappa« noterat att en ung student synes följa efter dem. Dottern Hanna erkänner för »pappa« att hon tidigare träffat den unge studenten och att han heter Thore. Hanna är förtjust i Thore.

Eftersom endast en stigare finns till hands denna dag, och därför blott en visning av gruvan kommer att göras under dagen, föreslår den ende stigaren att Thore skall få följa med »pappa«, Hanna och professorn på deras färd ned i Falu gruva.

Av hövlighet tycker sig »pappa« inte kunna hindra Thore från att få följa med. Hanna gläder sig över detta.

Under färden nere i gruvan återger stigaren Fet-Mats-historien:

»Här i närheten« fortsatte stigaren »ligger Mårdskinsgrufvan och det var der, som de funno Fet Mats, den der grufarbetaren som var förstenad.«

»Var han förstenad, var dalmasen petrificerad?« frågade Professorn.

»Jo-jo men! Berättelsen förtäljer att grufarbetaren Mats Israelsson 1670 nedgick i en tunna i den då 500 fot (150 meter) djupa Mårdskinsgrufvan och sedan der genom ett ras vådligt omkom och hördes ej mera af. Då arbetet sedan hit framgått, hade det vitriolhaltiga vattnet konserveradt Matts kropp så fullständigt, att, när han 50 år derefter blef påträffad och uppfordrad i dagen, han och blef igenkänd af en gammal gumma såsom hennes f.d. fästman.«

»Så rörande« tyckte Hanna.

7

»Kroppen förvarades sedan under 30 års tid i ett glasskåp vid Falu grufva, men sönderföll slutligen och blef begravden 1749. 1860 gräfdes han upp och de nu kvarvarande benbitarna ligga i en låda å gamla kyrkans vind. Denne Fet-Mats blef sedan en vida beryktad man och var ämne i mången roman och äfven teaterpjäs.«

»Ja han har blifvit lika mycket omtalad som både Berzelius och Linné« sade pappa. »Der ser du ett sätt att vinna ryktbarhet. Har du inte lust att försöka det sättet professor?«

Och så gingo de vidare genom de många gångarna.⁴²

Under sällskapet vidare färd nere i gruvan kommer den skarp-synte stigaren till insikt om att Thore är förälskad i Hanna och att Thore söker vinna »pappas« gunst så att denne accepterar Thore som Hannas blivande make.

I syfte att hjälpa Thore gör stigaren tillsammans med denne upp en listig plan. Denna består i att en planka läggs på ett ställe som sällskapet senare under sin vandring i gruvan kommer att passera på ett sådant sätt att »pappa« kommer att snubbla på plankan och härvid falla i Thores armar varigenom Thore kommer att framstå som »pappas« livräddare.

Planen lyckas. »Pappa« faller verkligen i Thores räddande armar. Professorn konstaterar då att Thore håller i »pappa« som i en blivande svärfar. »Pappa« säger förvånad:

»Nej, men hör på den. Hvar i allan da'r har du lärt dig att säga sådana der saker. Har du åtagit dig att fria för dem? Har du varit kär någon gång? Du ser ju ut som om ditt hjärta vore lika petrificeradt som Fett Mats.«⁴³

Professorn medger att hans hjärta numera verkligen är förstenat men att han i sin ungdom älskade en flicka. Hon dog dock, tragiskt nog, redan i ungdomen.

»Pappa«, som upplevt sin egen hustrus död, inser att det nu får vara nog med tragedier. Han måste göra Hanna lycklig. Därför accepterar han Thore som Hannas fästman. Hanna blir överlycklig och utbrister:

»Tänk så stilig!« tyckte Hanna, »att bli förlofvad 500 fot under hafvet, det har bestämdt ingen flicka förr blifvit.«⁴⁴

Slutet gott, allting gott! Sällskapet avslutar förnöjt dagen på restaurang Kullen i Falun.

42 Otto Theodor Witt, *Den outhärlige vägvisaren för besökande i Falu Grufva: en 25-öresroman*. Gefle, 1897, s. 13 f.

43 Ibid., s. 21.

44 Ibid., s. 23.

7

Anna Maria Roos »Fet-Matts«

Förutom mängden reseskildringar och turisthandledningar växte också successivt under 1800-talets lopp antalet läseböcker för skolan. Vid 1900-talets början fullkomligt välldes nya sådana böcker fram.

Välkända svenska exempel är Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige* (1906–1907), Verner von Heidenstams *Svenskarna och deras hövdingar* (1908–1910), Sven Hedins *Från pol till pol* (1911) och Anna Maria Roos *Sörgården* (1913).

Ytterligare en bok av detta slag författad av Anna Maria Roos (1862–1938) är *Dalarna: läsebok för skola och hem* (Uppsala, 1918). I denna återges historien om Fet-Matts:

En gång i slutet av 1600-talet hände det, att en ung gruvsdräng, vid namn Stor Matts Israelsson, ensam gav sig ned i gruvan. När den tunna, i vilken han farit ned, åter hissades upp, var Matts icke med. Man begav sig ned med lyktor och bloss för att leta efter honom men kunde ej finna honom. Så antog man, att han fallit ned i någon klyfta och funnit sin död. Det var en rask ung dräng, och det var mer än en, som saknade honom. Men allra mest sörjdes han av en ung kulla, som varit trolovad med honom.

Fyrtionio år därefter hände det, att några arbetare, som sprängde ett nytt schakt nere i gruvan, funno liket av en ung man, som tycktes vara nyss död. De förde honom upp ur gruvan, och när nu folk kom till, spordes det, om någon kände igen honom? Nej, det var ingen, som kände igen honom. Och detta tycktes förunderligt, då mannen var klädd som en gruvarbetare. Skulle icke då någon av hans kamrater känna igen honom?

Allt flera människor samlade sig omkring den döde. Så kom till sist och en gammal gumma framlinkande. När hon fick se den döde, brast hon i gråt.

»Känner I igen honom, mor?» frågade man ivrigt.

»Skulle jag icke känna igen honom?» sade den gamla, snyftande. »Det är ju min Matts, min trolovade.»

Gaserna nere i gruvan hade så väl bevarat Matts' kropp, att han var sig alldeles lik som i sin ungdoms dagar. Men hon, som varit hans fästmö, hade blivit en bräcklig, lutande gumma.

Emellertid hade den döda kroppen, på samma gång den bibehållit sin yttre form, förvandlats till sin sammansättning, så att den bestod liksom av fett. Fet-Matts blev han därför nu kallad. Man lade honom i en glaskista, för att folk skulle kunna få se denna märkvärdiga företeelse, vilken blev mycket omtalad i hela Dalarna, ja i hela landet.

Men småningom började kroppen förvittra. Och då lades Stor Matts' kropp ned i en grav i Kristine kyrka – i samma grav som mästern Per Helmingius, en ryktbar präst, som levat i Matts' ungdom.⁴⁵

45 Anna Maria Roos, *Dalarna: läsebok för skola och hem*. Uppsala, 1918, s. 147 f.

7

Som här framgår är Roos inte överdrivet grannlaga när det gäller fakta. Uppgiften att Fet-Mats begravdes i Kristine kyrka är alldeles felaktig. Likaså den helt befängda idén att Fet-Mats smeknamn härrör från att hans kropp skulle ha omvandlats till fett under sin mångåriga förvaring i gruvan.

Vidars Fet-Mats eller Den förstenade grufarbetaren

I första numret av *Nya Falu-Posten* 1887, lördagen den 15 januari, omtalas att läsekretsen visat stort intresse för tidningens följetonger. Detta intresse föranleder, meddelar tidningens redaktion, en utgivning av berättelserna i fristående häften à 25 öre styck under samlingsbeteckningen »Nya Falu-Postens följetongs-bibliotek«.

Läsarna inbjuds, heter det vidare, till subskription på dessa häften bestående av skildringar «hvars handlingar försiggå dels i Falun och dels i dess omnejd».

Skaparna av verken var lokalförmågor, litterära amatörer som skrev under pseudonym.

En av dessa små romaner handlar om Fet-Mats. Den författades av signaturen Vidar och äger titeln *Fet-Mats eller Den förstenade grufarbetaren: sann händelse från Falu grufva*.

Berättelsen publicerades första gången som följetong i *Nya Falu-Posten* från nummer fjorton lördagen den 9 april 1887 till nummer trettio tre lördagen den 20 augusti 1887.

Vidars skildring blev så populär att den senare utgavs i en ny upplaga som självständig bok (Falun, 1898). Signaturen Vidars verkliga namn var Knut Gavelin.⁴⁶

Handlingen i Vidars berättelse om Fet-Mats är följande.

KAPITEL ETT: vi befinner oss i Falun vid vårtiden någon gång på 1660-talet.

Mor Anna Israelsson på Norra kyrkbacken presenteras. Hon är en fattig änka med fyra barn. Äldst av dessa är Mats. Han är aderton år gammal samt »stor och stark« och, heter det, »rödblommig, tjock och fet».⁴⁷

Klockarfar kommer förbi mor Annas stuga och meddelar henne att den förmögne bergsmannen Jonas Persson på Dikarbacken behöver en utedräng. Mor Anna blir glad över att höra detta. Hon

⁴⁶ Enligt kataloguppgift vid Falu stadsbibliotek, Dala-samlingen.

⁴⁷ Vidar, [pseud. för Knut Gavelin], *Fet-Mats eller Den förstenade grufarbetaren: sann händelse från Falu grufva*. [Ny uppl.]. Falun, 1898, s. 3.

7

behöver för sin försörjnings skull få Mats i arbete. Mats själv vill också gärna ta anställning hos Jonas Persson.

Mor Anna och Mats tar på sig finkläder och beger sig iväg till Jonas Persson i syfte att få Mats anställd där som utedräng. Mor Anna är dock en aning orolig. Hon är rädd för att Mats av Jonas Persson skall övertalas att börja arbeta i Falu gruva. Mor Anna säger till Mats:

»Men ett ber jag dig ännu en gång om, att blir du antagen, så låt dem ej locka dig ner i grufvan. Jag har en gång haft en dröm, att du fallit ner där och att det sedan blef sten af dig, hvaröfver alla människor förundrade sig.«⁴⁸

Mats lugnar mor Anna genom att säga henne att han hellre arbetar under Guds bara och ljusa himmel än i den kolsvarta natten vid de rykande torrvedsblossen i gruvans djup.

KAPITEL TVÅ: mor Anna och Mats anländer till Jonas Perssons hem. Mats erhåller genast anställning hos Jonas Persson. Han presenteras också för Jonas Perssons enda barn, den vackra och unga dottern Elsa. Den fattiga mor Anna får, till sin stora glädje, mat av Elsa och Jonas Persson att ta med sig hem.

KAPITEL TRE: Per Knutsson på Dikarbacken omtalas. Han är granne till Jonas Persson och liksom denne en rik bergsman. Per Knutsson är i fyrtioårsåldern och ungtung. Han funderar på att fria till Jonas Perssons dotter.

Elsa är dock inte förtjust i Per Knutsson. Hennes håg står istället till en ung man på gården Åsen vid namn Strömfelt.

Per Knutsson har bjudit Jonas Persson och hans hustru samt Elsa till sitt hem. Per Knutssons hushållsföreståndarinna Barbro ser till att hemmet görs förberett och fint för mottagandet av familjen Persson.

KAPITEL FYRA: familjen Persson anländer till Per Knutssons hus och hälsas varmt välkommen.

Per Knutsson gör sig beredd att tillkännage sin önskan att få gifta sig med Elsa. Hans planer stäcks dock när helt oväntat ytterligare en besökande dyker upp. Denne är bergsmannen Erik Israelsson på Korsgården.

Ämnet Elsa glöms tillfälligt bort. Istället påbörjas en diskussion mellan de tre bergsmännen Erik Israelsson, Per Knutsson och Jonas Persson om gruvarbetarnas lönevillkor. Bör dessa ha fast lön eller ackordsersättning?

48 Ibid., s. 4.

7

Elsa tröttnar snart på de tre männens dispyter. Hon beger sig istället ut i förstugan där hon träffar husföreståndarinnan Barbro. Elsa klargör för Barbro att hon under inga omständigheter kommer att gifta sig med Per Knutsson. Elsa föreslår istället att Barbro gifter sig med Per Knutsson. Barbro säger dock att hon är för gammal för något sådant. Barbro är nästan tjugo år äldre än Per Knutsson. Det ser nu ut som om Per Knutsson kommer att förbli ungtkarl och barnlös och att hans ätt därmed kommer att dö ut med honom.

KAPITEL FEM: handlingen flyttar fram till höbärgningstiden. Genom ett samtal mellan Jonas Persson och hans hustru får vi veta att Per Knutsson insjuknade dagen efter familjen Perssons besök hos denne men att han nu visar tecken på att tillfriskna. Per Knutsson menar själv, att helt frisk kommer han att bli först när Elsa har sagt ja till hans frieri. Jonas Persson är av den åsikten att Elsa bör säga ja till den rike Per.

Elsa vill dock för allt i världen inte ha denne man till make. Hon har också tröttnat på Strömfält på Åsen som hon tidigare varit förtjust i. Istället uppseglar en romans mellan Elsa och utdrängen Mats Israelsson. Vid en logdans anordnad för Jonas Perssons tjänstefolk dansar Elsa och Mats nästan uteslutande med varandra.

KAPITEL SEX: slutet av juli. Allt höet är inne i ladorna. Värmen är tryckande och torkan svår. Växtligheten vissnar. Regn behövs.

Jonas Persson och Per Knutsson planerar för bröllop mellan Elsa och Per. Elsa blir förtvivlad. Hon vägrar blankt att gifta sig med honom.

De båda männen fortsätter, trots Elsas högljudda protester, att förbereda bröllopet. Lysning skall ske om fjorton dagar.

»Men ödet«, slutar kapitel sex, »hade beslutit något helt annat, än hvad man tänkt sig.«⁴⁹

KAPITEL SJU: värmen är tryckande. Oväder och åska väntas. Elsa är ute i skogen. Jonas Persson ber Mats att leta upp och hemföra henne.

Jonas uppskattar starkt Mats stora arbetsförmåga. På grund av sin tillit till honom berättar Jonas för Mats att Elsa snart skall gifta sig med Per Knutsson. Jonas förstår inte att hans meddelande är ett slag i ansiktet på Mats på grund därav att denne själv är förälskad i Elsa.

49 Ibid., s. 20.

7

Mats beger sig ut i skogen och hittar där Elsa. Det väntade ovädret utbryter med storm, åska och hagelskurar. De räddar sig båda undan ovädret in i en liten stuga. Elsa försäkrar Mats att hon alltid vill tillhöra honom och ingen annan.

Under tiden försöker Per Knutsson i ovädret ta sig från Jonas Perssons hus och hem till sitt eget. Just när han öppnar dörren till sitt hus och träder in slår åskan ned och dödar honom.

Romanens berättare inför nu följande kommentar för att övertyga läsaren om skildringens realism och förankring i den historiska verkligheten:

Här må nämnas, att det nu beskrifna ovädret var det s.k. skyfallet, som inträffade den 27 juli 1666 och hvarvid väster om Falun all matjord samt en del byggnader flöto bort. Vidare om denna naturföreteelse kan läsas i [Eric] Hammarströms beskrifning öfver märkvärdighete[r] vid Stora Kopparberget.⁵⁰

Meddelande om Per Knutssons död anländer till Jonas Perssons hem. Förtvivlan utbryter. Man är rädd för att inte bara Per utan också Elsa har omkommit i ovädret.

KAPITEL ÅTTA: ovädret avtar och Mats och Elsa beger sig hemåt.

Stor lycka i Jonas Perssons hus när Elsa anländer välbehållen hem. Hon själv blir glad och lättad när hon får veta att det inte kan bli något bröllop mellan henne och Per Knutsson.

Per begravs i »Gamla kyrkan«⁵¹, det vill säga i Stora Kopparbergs kyrka. Prästen mäster Per uppmanar församlingen till bot och bättring. Det oväder man genomlidit var, förklarar mäster Per, Guds straff över människornas syndiga leverne.

Kärleken mellan Elsa och Mats blir hela tiden starkare. Det enda som oroar de två är hur de skall kunna få Elsas fars och mors samtycke till sin förening.

Jonas Persson behöver inte längre Mats tjänster som utedräng. Istället föreslår han att Mats börjar som gruvarbetare. Både Mats och Elsa säger ja till detta anbud.

Mats mor Anna emellertid, ogillar förslaget. Helt förskräckt blir hon dessutom när sonen anförtror henne att han vill gifta sig med Elsa. För mor Anna är ett äktenskap mellan en simpel dräng som Mats och en fin överklassdam som Elsa en omöjlighet. Mor

50 Ibid., s. 23.

51 Ibid., s. 26.

7

Anna spår sonens framtida ofärd och säger till honom att han får skylla sig själv.

Mats påbörjar sin karriär som gruvarbetare. Genom sin stora duglighet stiger han snabbt i graderna till förman över de övriga gruvarbetarna. Jonas Persson säger till honom att han skall få lära sig att läsa och skriva. Elsa föreställer sig en lycklig framtid där Mats efterträder fadern som bergsman.

KAPITEL NIO: ett år har förflutit sedan det stora ovädet 1666.

Barbro, Per Knutssons tidigare husföreståndarinna, har efter Pers död flyttat in i en liten stuga. Mats och Elsa besöker henne tillsammans. Vid hemkomsten bannas Elsa av Jonas Persson för att hon är ute och ränner i sällskap med tjänstefolk.

Jonas säger till Elsa att han skall ställa till med ett stort kalas så att hon får sällskap av människor tillhöriga hennes egen samhällsklass.

KAPITEL TIO: den stora festdagen är inne. Mats fungerar under kalaset som betjänt. Först efter festen får han och Elsa möjlighet att tala med varandra.

Fler fester följer ända fram till jultiden. Ytterligare män anmäler sig som friare till Elsa. Hon avspisar dem alla.

Elsas föräldrar vill att dottern, för att få litet större vyer och se något av världen utanför Falun, skall resa bort en tid till släktingar i Gefle. Elsa tackar ja till förslaget eftersom hon därigenom kommer att slippa undan sina många friare.

Elsa berättar för Mats att hon, när hennes nu åttioåriga mormor dör, kommer att ärva mycket pengar. Då, säger Elsa, kommer hon också att kunna övertyga sina föräldrar om att Mats, på grund av hans stora redlighet och duglighet som förman i gruvan, är rätt man för henne.

Till Mats stora glädje bestämmer Jonas Persson att han skall bli Elsas kusk under resan med häst och vagn till Gefle.

KAPITEL ELVA: ett par år passerar fram till nyåret 1770. Elsa är under denna tid vid upprepade tillfällen hos sina släktingar i Gefle. Hennes far hyser förhoppningar om att Elsa skall finna en man som hon kan älska och gifta sig med i Gefle. Så sker emellertid inte. Elsa förblir Mats trogen.

Jonas Persson erbjuder, för att belöna Mats för hans duglighet som förman i gruvan, en egen liten gård samt föreslår att Mats gifter sig med den duktiga tjänsteflickan Karin. Till Jonas stora förvåning tackar Mats nej till det fina erbjudandet. Han vill, säger han, stanna kvar på Dikarbacken.

7

Jonas Persson varnar Mats för hans otacksamhet och övermod: »Nå ja, det får väl blifva som det är. Men ett säger jag dig: stäm dina förhoppningar ej allt för högt, ty då brista de [...].«⁵²

Elsas mormor dör och hon ärver mycket pengar.

KAPITEL TOLV: det är tidig morgon den 18 januari 1770. Elsa är uppe. Hon vill ta avsked av Mats innan denne beger sig ned i gruvan till sitt förmansarbete där. Elsa hyser en underlig känsla av att det kanske är sista gången hon ser Mats i livet. Hon försöker slå bort denna onda tanke.

Senare på dagen oroas Elsa och hennes mor av att Jonas Persson inte, så som han annars brukar, kommer hem till middagen klockan tolv.

Först framåt kvällen anländer Jonas Persson till sitt hem och meddelar den förfärliga nyheten att det under dagen inträffat ett ras på åttiotvå famnars djup i Mårdskinnsgruvan – det vill säga i det schakt där Mats för tillfället har sin arbetsplats.

Alla kommer snart till insikt om att Mats måste ha omkommit i raset. Samtliga utom Elsa som vid meddelandet om raset i Mårdskinnsgruvan blir galen av förtvivlan och i sin sinnesförvirring inbillar sig att föräldrarna gömmer undan Mats från henne:

»Säger mor att Mats är död! Nej, han är inte död, ty han skall bli min brudgum. Ser ni då inte att jag är brudklädd? Hvar är prästen?... Jaså vi äro hemma nu. Hu hvad det var kallt där nere i grufvan – alldeles som i en graf. Och där ligger Mats, sa' ni far? Nej inbilla mig inte det. Ni ämna blott taga honom ifrån mig.«⁵³

Genom dessa ord röjer Elsa för föräldrarna sin stora kärlek till Mats. Föräldrarna blir helt överraskade. De har inte kunnat föreställa sig något sådant. De känner sig ångerfulla och menar att om dottern bara hade anförtrott dem sanningen om sin kärlek till Mats tidigare så hade föräldrarna bevekats att acceptera giftermål mellan de båda.

Elsa blir svårt sinnessjuk samt förlorar sitt minne. Hon hämtar sig dock långsamt igen och minnet återkommer så småningom. Hennes föräldrar förstår emellertid nu, till sin stora sorg, att dottern aldrig kommer att bli gift.

KAPITEL TRETTON: fyrtionio år senare. Elsas föräldrar är döda. Hon har sålt Dikarbacken och sin övriga privata egendom

⁵² Ibid., s. 37.

⁵³ Ibid., s. 42.

7

till kyrkan och välgörande ändamål. Elsa bor ensam i en liten stuga i stadsdelen Elsborg i Falun.

En dag sprider sig ryktet att en död och till synes förstenad gruvarbetare hittats i Falu gruva. Elsa beger sig till gruvan och upptäcker under häftig sinnesrörelse att den döde är hennes Mats och att han har samma ungdomliga utseende som fyrtionio år tidigare. Hemkommen från gruvan dör hon av ett slaganfall.

Frågan väcks nu om Elsa och Mats bör begravas tillsammans. Höga och lärda män besvarar frågan med nej:

Det blef nu fråga om, huruvida Mats och Elsa skulle begravas på samma gång. Men några höge och lärde män satte sig däremot, ty Mats var ju en kuriositet, en förstenad människa, och som sådan måste han förvaras och ej sänkas ned i jorden.⁵⁴

Mats utställs i ett glasskåp till allmänt beskådande. Efter trettio år begravs han i Pehr Helsingius grav i Stora Kopparbergs kyrka. Under begravningsakten läser gruvpredikanten Jacob Hesselius sin – tidigare i detta arbete anförda – dikt »Stor Mats Grufvans trogne dräng«.⁵⁵

Mot slutet av Vidars roman omtalas att resterna av Fet-Mats återfanns vid 1860-talets början i en halvförmultnad kista vid grävningen av en grav på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård. Hans kropp var då, heter det, »förvandlad till aska«.⁵⁶

Allra sist i Vidars berättelse påbjuds frid över Fet-Mats stoft och minne.

NÅGRA KRITISKA KOMMENTARER: Vidars roman om Fet-Mats är originell så tillvida att denna skildring är den första skönlitterära berättelsen om Fet-Mats i vilken huvudpersonens utställande till allmänt beskådande berörs.

Vidar gjorde också, i högre grad än alla tidigare berättare i skönlitterär form om Fet-Mats, uppriktiga ansträngningar att förankra berättelsen i den historiska verkligheten.

Något djupare skådande i de historiska källorna ägnade sig dock Vidar inte åt. Han kände till exempel inte till Adam Leyels uppsats om Fet-Mats i *Acta literaria Sveciæ* (1722). Hade Vidar haft kännedom om Leyels skrift hade han vetat att Mats Israelson härstammade från Boda, Svärdsjö, och inte från Norra kyrkbacken i Falun.

54 Ibid., s. 45.

55 Ibid., s. 46.

56 Ibid.

Så några ord om den ideologiska tendensen i Vidars roman samt i 1800-talets Fet-Mats-diktning över huvud taget.

Fet-Mats-historien engagerade under nämnda århundrade främst romantikens och sen- eller efterromantikens författare samt dessutom även, i någon utsträckning, symbolisterna vid seklets slut.

Företrädarna för den successivt frambrytande litterära realismen och naturalismen emellertid, intresserade sig mindre för Fet-Mats-berättelsen.

Sistnämnda riktningar – realismen och naturalismen – förbands gärna med det politiskt liberala och radikala lägret medan däremot romantiken och symbolismen uppfattades som väsentligen konservativa krafter.

Fet-Mats-historiens samhörighet med romantiken och symbolismen får till konsekvens att denna berättelse under 1800-talet äger hemmahörighet på den politiska högerkanten.

Författarna av Fet-Mats-historier under detta sekel är också verkligen företrädesvis starkt högerorienterade diktare; vissa är nationellt sinnade skrivare som Anders Grafström, andra är allmänt konservativa diktare såsom exempelvis Friedrich Hebbel och ytterligare andra är rent ultrareaktionära poeter såsom symbolisten Hugo von Hofmannsthal.

Vidar är i detta högerpolitiska hänseende inget undantag. Det huvudbudskap som förmedlas i hans *Fet Mats eller Den förstenda-grufarbetaren: sann händelse från Falu grufva* är närmast skrikande socialkonservativt. Det kan sammanfattas sålunda: förbliv förnöjsamt vid din läst. Försök inte manövrera dig socialt uppåt genom till exempel giftermål med person från högre samhällsklass. Då går det dig illa.

Per Hallströms »Mörker«

Ytterligare en politiskt extremt konservativ diktare som ägnat Fet-Mats-motivet intresse är en av det svenska 1890-talets verkligt betydande prosaförfattare, nämligen novellisten Per Hallström (1866–1960).

Hallströms bidrag till Fet-Mats-diktningen är novellen »Mörker« – tillkommen 1897 och först publicerad i författarens samling prosastycken med titeln *Reseboken* (1898). Tonläget i berättelsen

7

är, så som också i många andra av Hallströms verk, svartsynt och pessimistiskt.

Vidare är novellen, på ett för det sena 1800-talet tidstypiskt sätt, tydligt beroende av både naturalismen och symbolismen. Dess handling är följande.

Det anonyma berättarjaget nedstiger i en icke namngiven gruva. När han sedan kommer upp ur gruvan igen blir han av gruvans förvaltare inbjuden till dennes kontor för att dricka ett glas.

Berättarjaget säger till förvaltaren att mörkret nere i gruvan liksom hänger kvar i kläderna efter gruvnedstigningen. Detta mörker synes äga, säger berättarjaget, ett slags sällsam makt över själen och »[...] är liksom fyllt av en gåta, vars lösning man vetat, men glömt bort.«⁵⁷

Som svar på berättarjagets reflektioner över gruvmörkret skildrar förvaltaren en olyckshändelse som inträffade tio år innan denne anställdes vid gruvan.

Ett ras inträffade i gruvan och en gruvarbetare omkom. Hans hustru kunde emellertid inte acceptera tanken att hennes man var död och försvunnen för gott nere i gruvans mörker. Istället ägde hon en stark förvisning om att hon en gång skulle få den förlojade maken tillbaka:

»Han är död nu«, säger hon åter, »han är död nu, men jag får ju honom igen en gång. Hoppet är inte ute. Jag får honom igen en gång.«⁵⁸

Trettio år senare, tjugo år efter förvaltarens ankomst till gruvan, hittades den döde gruvarbetaren vid bearbetandet av en ny malmåder i ett gammalt schakt. På grund av metallsalterna i gruvan hade den dödes kropp helt konserverats och till synes förstenats. Förvaltaren berättar:

»Ni förstår, att i stillheten där [i schaktet] hade ingenting rubbat honom, metallsalterna hade droppat ner och förstenat honom, ingenting hade multnat.«⁵⁹

Efter att den avlidne tagits upp ovan jord anlände hans hustru. Hon var förväntansfull. Äntligen skulle hon återfå sin man. Vid anblicken av den döde chockades hon emellertid svårt. Det hon fick se var, till hennes förtvivlan och fasa, inte maken och heller inte hans lik utan istället »döden själv, hårdare än sten«.⁶⁰

57 Per Hallström, »Mörker« i förf:s *Reseboken: noveller*. 4. uppl. Stockholm, 1923, s. 109–119, s. 110.

58 Ibid., s. 113.

59 Ibid., s. 116 f.

60 Ibid., s. 117.

7

Förvaltaren medger att han inte säkert kan veta exakt vad hustrun egentligen tänkte vid bevittandet av den avlidne men det måste, menar förvaltaren, vara något i stil med följande:

»Det var döden, som svarade på förhoppningens blödande ord, svarade med sin stela tystnad. Och i hennes stackars hjärna virvlade det kring: 'detta alltså är det, jag har väntat på, detta är det, jag gått och varit viss om och sett fram till i namnlös sorg! Så blev det!'«⁶¹

Novellen slutar med följande ord av förvaltaren: »Inte sant, det är en sällsam sak med det riktiga mörkret?»⁶²

I Gösta Attorps essä »Bergsmannen från Falun« (1942) finns en kortfattad analys av Hallströms »Mörker«. Attorps hävdar att Hallströms berättelse ytterst handlar om förlorad kristen tro. När hustrun väntar sig att en gång återfå sin döde make går, menar Attorps, hennes tankar till en återförening med mannen »[...] bortom döden, i den kristna trons mening.«⁶³ Vid återupptäckten av den försvunne emellertid, tappar hustrun sin kristna övertygelse och kastas tillbaka i hedendomens mörker. Hon förnimmer i hopplös fasa, säger Attorps, vid anblicken av den döde maken, »[...] en fläkt från Hels värld, dödsriket av skräck och omänsklighet där Garp gnäller.«⁶⁴

Per Hallströms variant av Fet-Mats-historien är originellt utformad så tillvida att återfinnandet av den döde gruvdrängen fyller de berörda efterlevande med skräck och fasa istället för med lycka och glädje.

Men Hallströms berättelse är i detta hänseende inte helt unik. I Nathaniel Hawthornes »The Man of Adamant« reagerar, som framgått tidigare i detta arbete, upptäckarna av den döde och förstenade huvudpersonen på samma sätt.

Nathaniel Hawthorne hade sannolikt, när han skrev »The Man of Adamant«, ingen som helst kännedom om den historiske och svenske Fet-Mats. Det hade heller inte Per Hallström när han författade »Mörker«. I en kommentar till sin novell skriver Hallström:

Till *Mörker* (1897) skulle det kunna skrivas en litteraturhistorisk kommentar som, om den vore fullständigt utredande för motivets öden, borde bli åtskilligt längre än den lilla novellen. Här föreligger nämligen ett exempel

61 Ibid., s. 118.

62 Hallström, 1923, s. 119.

63 Gösta Attorps, »Bergsmannen från Falun« i förf:s *På svenska vägar*. Stockholm, 1942, s. 105–119, s. 115.

64 Ibid., s. 116.

7

(antagligen inte så sällsynt) på ett nyuppfunnet händelseförlopp som är identiskt med ett förut i dikt behandlat. Mig var denna överensstämmelse länge obekant, och jag minns så gott som i var detalj, hur mitt motiv utvecklade sig. Vid ett gruvbesök i Falun 1888 såg jag, att järnvitriol vällde fram som svallis i en gammal stollgång djupt nere. I det fackelskenet magiskt nog bröt sig däri, kom det för mig, att om ett lik låge inbäddat där, skulle det hålla sig oförändrat och förstenat hur länge som helst. När jag flera år senare i en tidningsnotis från en annan gruva, Sala eller Dannemora, hittade en sägen om en man som på själva bröllopsdagen begravts av ett gruvras, stod den gamla fantasisynen för mig och blev till ett diktmotiv, som dock icke hade användning för bröllopsromantiken. Detta blev omsider utformat till min novell. Att historien i huvudsak fanns till förut, med återseendet av den döde, alldeles som jag hittat på det, och att just Falun var hemorten för den, därom hade jag ingen aning. Det dröjde många år, innan detta påpekades för mig, och först nyligen har jag läst E.T.A. Hoffmanns *Die Bergwerke zu Falun*. Huruvida tilldragelsen verkligen ägt rum i Falun, eller sägnen uppkommit där, är mig obekant. I Schweiz spårade jag under en resa en helt liknande; det var där en lavin som bevarat liket. Öhlenschläger har använt motivet till ett drama, *Den lille Hyrdedreng*, som jag sedan läst. Om dessa två sägner ha något att göra med varann, vet jag icke, men för mig ligger det naturligtvis närmast att antaga dem uppkomna på var sitt håll. Hoffmanns berättelse har använts för ett mystiskt dramfragment av Hugo von Hoffmansthal [sic!]. Nog med litteraturhistoria! Emellertid är jag alldeles säker på, hur *min* novell kom till, och fallet saknar icke sitt intresse; det visar att forskningen efter litterära motivs sammanhang icke kan bli en osvikligt exakt vetenskap. Detta har jag för min del, även fränsett min egen erfarenhet, alltid hållit sannolikt.⁶⁵

Hallströms påpekande att motivforskning aldrig kan bli en alldeles exakt vetenskap är naturligtvis riktigt. Vi har tidigare i detta arbete stött på flera gränsfall (bland dem »The Man of Adamant« och Aurora Ljungstedts »Gruf-Tomten«) som endast med reservationer och efter tvekan kan hänföras till den egentliga Fet-Mats-diktningen. Även vid Hallströms »Mörker« måste sättas frågetecken vad gäller novellens inrangerande inom fältet Fet-Mats-diktning. Berättelsen skrevs ju utan att författaren själv hade någon som helst kännedom om den historiske Fet-Mats.

Cecilia Bååth-Holmberg om Fet-Mats

Cecilia Bååth-Holmberg (1857–1920) var verksam vid Tärna folkhögskola utanför Sala. Hon var också under sin levnad en känd författare. Bland mycket annat skrev hon sångsamlingar och levnadsteckningar. Bekant för eftervärlden är hon främst som initiativtagaren till firandet i Sverige av Mors dag.

65 Per Hallström, »Upplysningar« i förf:s *Reseboken: noveller*. 4. uppl. Stockholm, 1923, s. 7–11, s. 9 f.

7

Ur dalasynpunkt är hennes bok *Hemma i Sverige: minnen och bilder* (Uppsala, 1914) av särskilt intresse. Bokens första del är en, i nationell anda och *con amore*, gjord berättelse om det industriella Dalarna – Stora Kopparberget i Falun, Domnarvets järnverk i Borlänge samt Domnarvets pappersbruk i Kvarnsveden.

I samband med skildringen av Stora Kopparberget återges kortfattat historien om Fet-Mats. Det sker under hänvisning till två tidigare litterära gestaltningar med anknytning till Fet-Matsberättelsen, nämligen Adam Oehlenschlägers »Den lille Hyrdreng« och Per Hallströms »Mörker«.⁶⁶

Bååth-Holmberg meddelar annars ingenting utöver Fet-Matshistoriens basfakta. Fyndet av den sensationellt välbevarade Fet-Mats 1719 omtalas samt den gamla fästmöns igenkännande av honom. Även utställandet av Fet-Mats i ett glasskåp nämns samt begravningen av honom i Stora Kopparbergs kyrka.

Sakinformationen hos Bååth-Holmberg är dock inte helt igenom korrekt. En grov oriktighet är påståendet att Fet-Mats fortfarande, vid den tid i början av 1900-talet när Bååth-Holmberg skrev sin bok, vilade i Pehr Helsingius grav under golvet i Stora Kopparbergs kyrka.⁶⁷ I själva verket befann sig resterna av Fet-Mats vid denna tid i en röd låda med glaslock på kyrkans Djäkneläktare.

Georg von der Haldes *Gruvarbetaren från Falun*

Georg von der Haldes *Der Bergmann von Falun: eine Bergmannsmär [Gruvarbetaren från Falun: en gruvarbetarsaga]* (Kiel, 1902) är ett långt versepos omfattande etthundrafyrtiosex boksidor.

Olika versformer tillämpas i verket. Här finns både fem-, fyr- och tretaktiga avsnitt. Vissa partier har stigande rytm (jamber) och andra fallande (trokéer). Vissa avsnitt är rimmade och andra orimmade.

Författarnamnet Georg von der Halde är en pseudonym för kapten Georg Postel, född 1862 och död någon gång efter 1937.⁶⁸

66 Cecilia Bååth-Holmberg, *Hemma i Sverige: minnen och bilder*. 2. uppl. Uppsala, 1915, s. 32.

67 Ibid.

68 Uppgifterna om Georg Postels födelse- och dödsår från Thomas Eicher, »Wort- und Sacherläuterungen« [»Ord- och sakförklaringar«] i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 209–217, s. 214.

7

I likhet med Vidar, när han skrev sin roman *Fet Mats eller Den förstenade grufarbetaren*, hade von der Halde när han komponerade sitt epos *Der Bergmann von Falun* ambitionen att förankra berättelsen i den historiska verkligheten.

För att kunna åstadkomma denna förankring tog von der Halde, vilket han meddelar i förordet till sitt verk, kontakt med den vid sekelskiftet 1900 allra främste kännaren av historien om Fet-Mats, nämligen »herr *Carl Sahlin*, Disponent der Laxå Bruks Aktien-Gesellschaft, zu Laxå Schweden«⁶⁹ [»herr *Carl Sahlin*, disponent vid Laxå Bruks aktiebolag, Laxå i Sverige«].

Sahlin meddelade von der Halde basfakta kring Fet-Mats-historien – bland annat informationen att Fet-Mats egentliga namn var Matts Israelsson, att han dog 1670 i Mårdskinnsschaktet i Falu gruva och att hans kropp återfanns sensationellt välbevarad 1719.

Sahlin sände också till författaren Adam Leyels uppsats om Fet-Mats i *Acta literaria Sveciæ* (1722) inklusive Leyels teckning av Fet-Mats samt därtill en karta över Falu gruva och även kartor över staden Falun med omnejd. Detta bildmaterial återges i bokutgåvan från 1902 av *Der Bergmann von Falun*.

Till dessa illustrationer hör en teckning som visar Faluns belägenhet mellan sjöarna Varpan, Tisken och Runn. I det första kapitlet (av totalt nio sådana) i eposet – med titeln »Falun 1670« – beskrivs korrekt Faluns geografiska läge mellan nämnda sjöar.

von der Haldes arbete är dock väsentligen inte en verklighets-skildring utan istället dikt och poesi. Förhållandet understryks av att författaren ofta, just för att ge sin berättelse poetisk laddning, gestaltar livet i Falun med omnejd på ett dramatiskt överdrivet och tillspetsat sätt. Bland annat gör han detta genom att anknyta till ålderdomliga skrönor.

Ett exempel är följande.

I kapitel ett av *Der Bergmann von Falun* påstås, att människorna i Falun lever i ständig skräck för att en fördämning byggd vid Rogsjön i Faluns närhet skall brista och att vatten från Varpan då kommer att stöta mot Tisken och Runn samt härvid totalt översvämma och förstöra Falun samt döda stadens befolkning.

Denna föreställning om Varpans farlighet är inte hämtad ur tomma luften. Den har, i äldre tid, ägt folklig förankring.

69 Georg von der Halde, [pseud. för Georg Postel], *Der Bergmann von Falun: eine Bergmannsmär*. Kiel, 1902, s. 4.

7

Det framgår av inledningsraderna till första avsnittet av Maria Asklunds, signaturen Tekla, följetong i *Nya Falu-Posten* den 18 april 1885 med titeln »Eva i Erikagården: historisk-romantisk berättelse«. Här konstateras:

Rogsdammen är belägen ungefär en mil norr om Falun och ligger på en betydlig höjd öfver sjön Warpan. Fordom troddes, att om fördämningarna vid Rogsdammen brusto, skulle hela Falu stad bli dränkt. Viserligen veta vi ej om vattennivån i förra tider varit högre än nu, men att där funnits en dammvaktare är säkert.

Hos von der Halde gestaltas detta översvämningshot från Warpan på följande dramatiskt-poetiska sätt:

Durchbrüche je der Rog des Dammes Brünne
und mischte zwangsbefreit der Dammdurchbrecher
sich mit des Warpans aufgescheuchten Tiefen,
dann fräßen jach die gischtenden Kaskaden,
die sich vom Warpan nach dem Tisken stürzen,
die Stadt Falun vom überschwemmten Boden,
und trieben ihrer Häuser leichten Holzbau,
zersetzt, zerrissen, nur als Trümmerplanken,
vermengt mit Leichen, nach des Runn-Sees Schlunde.
Die Furcht vor so entsetzlichem Geschehen
vermag nur halb der Damm des Rog zu Dämpfen,
und einst wie jetzt: Die Drohung: »Wenn der Rog kommt!«
macht das Geäder von Falun erstarren.⁷⁰

[Genombryter o ve Rog fördämningens brynja / och blandar genombrytaren / sig med Warpans uppskrämda djup, / då stojande slukar skummande kaskader, / som sig från Warpan till Tisken störtar, / staden Faluns översvämmade mark / och driver dess hus lätta träbyggnader, / krossade, förstörda, bara som splitterplank, / mängda med lik, mot Runn-sjöns djup. / Fruktan för ett så förfärligt skeende / förmådde bara halvt lugna Rogsdammen, / och förr som nu: hotet: »Om Rog kommer!« / får Faluns ådror att stelna.]

Ytterligare några kraftiga överdrifter i *Der Bergmann von Falun* är följande.

I författarens beskrivning av Runn gestaltas denna sjö som ett gigantiskt innanhav ur vilket stadens fiskarebefolkning ständigt håvar upp oerhörda mängder fisk.

Vidare: enligt von der Halde fanns i 1600-talets Falun i stort sett bara två yrkeskategorier: fiskare och gruvfolk. Dessa två grupper låg i ständig fejd med varandra vilket bland annat fick till konsekvens att en fiskaredotter inte ansågs kunna gifta sig med en gruvarbetarson.

⁷⁰ Ibid., s. 14.

7

Liksom Runn var, enligt von der Halde, även Falu gruva under 1600-talet fylld av omätliga rikedomar. Så mycket ädel malm («Silber, Zink, und Blei und rotem Kupfer»⁷¹ [»silver, zink och bly och röd koppar«]) strömmade vid denna tid ständigt upp ur gruvans djup att många bergsmän i Falun hade råd att förse sina hästar med skor inte av järn utan istället av silver.

Det heter, med en ståtlig inledande bild, om 1600-talets bergsman, om hans gruvsdrängar och om hans hästars silverskor:

So wie das Herz den Zweigen des Geäders
in stetem Kreislauf Puls um Pulse sendet
und die verbrauchten arbeitsmüden Säfte
zurück sich ruft, um sie nach kurzem Läutern
zu neuem Wirken in's Gezweig zu stoßen,
und so die Leitung über das Getriebe
in seiner Werkstatt zügelfest umfäuset:
so war der Puls des Bergamts Falun wirksam
in jedem Fäustelheibe seiner Knappen
in dem Geäste seiner schwarzen Schächte,
in jedem Schwaden seiner Hüttenschlote,
in jedem Echo seiner Hammerwerke.
Da häuften bald die Unerschöpflichkeiten
den Glanz, die Macht, den Reichtum und den Segen,
und nicht vereinzelt war's, daß manchem Mutter
aus dem gevierten Feld die edlen Erze
in solchen Strömen in die Hütten flossen,
daß seiner Rosse Eisen an den Hufen
er tauschte mit dem Schuh gediegenen Silbers.⁷²

[Liksom hjärtat i ådrornas förgrening / sänder puls på puls i ständigt kretslopp / och de förbrukade arbetströtta vätskorna / tillbaka kallar, för att efter kort tids rening dessa / till ny verkan i förgreningen stöta, / och på detta sätt ledningen över drivverket / i sin verkstad tygelvant håller: / så var Falu bergsmans puls verksam / i varje släggslag hos hans drängar / i hans svarta schakts grenverk, / i varje dunst från hans hyttors skorstenar, / i varje eko från hans hammarsmedjor. / Där hopade sig snart outtömligheterna / glansen, makten, rikedom, välsignelsen, / och inte bara sporadiskt hände det, att mången inmutare / av de kvadrerade fälten, den ädla malmen / flottade till hyttorna i sådana strömmar, / att hans hästars järn på hovarna / böts ut mot skor av gediget silver.]

I likhet med gestaltningen av översvämningshotet från Varpan äger denna skildring av bergsmanshästarnas silverskor anknytning till en folkskröna.

⁷¹ Ibid., s. 10.

⁷² Ibid., s. 13.

7

Karl-Erik Forsslund anspelar på den i sitt poem »Vid Falu gruva« (1913, publicerad i författarens diktsamling *Till ett bergfolk*. Stockholm, 1919):

Mig tycks jag ser, hur rika knapar
på silverskodda hästar rida.⁷³

Utöver ovan nämnda poetiska och dramatiska beskrivning av Falun med omnejd, samt stadens gruvhantering under 1600-talet, innehåller kapitel ett i von der Haldes epos en allmän översikt över tillståndet i Sverige under stormaktstiden efter Gustav II Adolfs död 1632 och efter det trettioåriga kriget 1618–1648.

Intressant är också att författaren, för lokalfärgens skull, använder enstaka svenska ord. Han talar till exempel på ett ställe om Dalarnas *län* (»das län Dalarne«).⁷⁴

Kapitel två i *Der Bergmann von Falun* äger titeln »Sonntag« [»Söndag«] samt har två underavdelningar med rubrikerna »Der Kirchgang« [»Kyrkogången«] och »Im Heidekrug« [»På Hedkrogen«].

I avsnittet »Der Kirchgang« berättas om befolkningens i Falun kyrkobesök en söndag. Härvid introduceras tre av eposets huvudpersoner. Dessa är yrkesfiskarnas ålderman eller skråmästare (»Innungsmeister«⁷⁵) Holm och hans dotter Hilde samt gruvmannen Matts Israelsson vilken på grund av sin stora duglighet som arbetare i gruvan blivit upphöjd till stigare eller gruvförman (»Führer Steiger«).⁷⁶

Hilde och Matts är förtjusta i varandra och ägnar sig i kyrkan åt flirtande.

I avsnittet »Der Heidekrug« beger sig Hilde och Matts tillsammans efter kyrkobesöket till nämnda krog där de fortsätter att vänslas. De träffar här också Matts kollega och vän Olaf. Matts och Olaf sjunger visor på krogen.

Matts har en fiende vid namn Rolf vilken även han gästar »Der Heidekrug«. Han är svartsjuk på Matts på grund av att Hilde är förtjust i denne. Rolf själv vill ha Hilde. Rolf är brorson till Hildes far Holm och kan därför påräkna stöd från Holm i sina föreha-

73 Karl-Erik Forsslund, »Vid Falu gruva« i förf:s *Till ett bergfolk: dikter*. Stockholm, 1919, s. 28–33, s. 30.

74 Ibid., s. 10.

75 Ibid., s. 24.

76 Ibid., s. 25.

7

vanden. Rolf gestaltas som en opålitlig person, bland annat därför att han till överdrift är begiven på starka drycker.

Kapitel tre i von der Halde's epos har titeln »Werktag« [»Arbetsdag«] samt äger underavdelningarna »Im Schacht und Hütte« [»I schakt och hytta«] och »Auf dem See« [»På sjön«].

I avsnittet »Im Schacht und Hütte« skildras arbetet i Falu gruva. Gruvans stigare fördelar på morgonen arbetarna i olika grupper beroende på i vilka schakt de skall arbeta under dagen:

»Hier Meyenholt!« – »Johannes!« – »Wrede!« –
»Hier Rålamb!« – und »hier Marderfell!«⁷⁷

[»Här Meinholt!« – »Johannis!« – »Wrede!« – / »Här Rålamb!« – och »här Mårdskin!«]⁷⁸

Bland stigarerna finns Matts Israelsson. Han leder sin grupp av arbetare nere i Falu gruva i riktning Mårdskinnschaktet (»dem »Marderfell«).⁷⁹ Det betonas att Matts stora flit och plikttröhet i arbetet har skaffat honom stort förtroende bland kollegerna.

I avsnittet »Auf dem See« berättas om skråmästare Holms framgångsrika fiskande i Runn samt om hur dottern Hilde hjälper till att vid Holms hemkomster från fiskandet ta hand om fångsten.

Holms brorson Rolf dyker upp och varnar honom för Matts Israelsson som, säger han, »[...] scheint schlau das Gänschen [Hilde] zu umgarnen.«⁸⁰ [»[...] tycks förslaget snara gäsungen [Hilde].«]

Kapitel fyra i *Der Bergmann von Falun* har titeln »An der »Marderfell-Grube«« [»Vid »Mårdskinnsgruvan««]. Hilde är på väg från sitt och faderns hem i Framby till Mårdskinnsgruvans nedgång för att möta Matts.

Innan dess har hon varnats av Holm för att ha en för nära relation till Matts. »»Fischer««, säger Holm, »»sollen zu Fischer stehn und die anderen meiden!«« [»»Fiskare skall hålla sig till fiskare och hålla sig undan från de andra!««]. Holm tilllägger:

»Sag' Deinem Steiger, vor meiner Tür
hätte er nichts zu suchen!«⁸¹

[»Säg till din stigare, att vid min dörr / har han inget att söka!«]

77 Ibid., s. 54.

78 Stavningen av schaktens namn följer här Hülphers, 1957 [1762], s. 295 f.

79 von der Halde, 1902, s. 55.

80 Ibid., s. 68.

81 Ibid., s. 74.

7

När Hilde senare är framme vid nedgången till Mårdskinnsgruvan och träffar Matts tröstas hon av honom. Vår kärlek växer, säger Matts till Hilde, ständigt genom de hinder den utsätts för. Olösligt är, menar Matts, förbundet när två hjärtan funnit varandra (»[...] unlöslicher ist der Verein / wenn sich zwei Herzen gefunden.«)⁸²

Matts säger till Hilde att han vill komma till henne i hennes hem en natt när Holm är ute och fiskar. Rolf befinner sig, utan att Hilde och Matts vet om detta, i närheten. Han hör Matts prat om att i smyg på natten besöka Hilde i hennes och Holms hem.

Kapitel fem i von der Haldes verk har rubriken »In Boot und Hütte« [»I båt och hydda«]. Kapitel är indelat i de två underavdelningarna »Im Boot« [»I båt«] och »In der Fischerhütte« [»I fiskarehyddan«].

I avsnittet »Im Boot« skildras hur Holm och Rolf är ute på fisketur en natt. Rolf röjer för Holm att Hilde samtidigt har besök av Matts.

I avsnittet »In der Fischerhütte« berättas om Matts och Hildes möte på natten i den senares hydda och hem. Matts meddelar Hilde den glada nyheten att han, på grund av sin stora duglighet som gruvarbetare, har möjlighet att inom kort bli befordrad till Överstigare (»Obersteiger«).⁸³ Detta måste, menar Matts, bana väg för att Holm skall bevekas att acceptera honom som Hildes fästman.

Hilde ger sig i sin stora kärlek helt åt Matts. Hon utbrister: »Nimm mich, geliebter Mann!« [»Tag mig, älskade man!«].

Kapitel sex i *Der Bergmann von Falun* heter »Der Sturz« [»Störtandet«]. Matts har lämnat Hildes hem. Holm kommer tillbaka från sin nattliga fisketur. Han meddelar i vredesmod Hilde vad Rolf avslöjat för honom om Hildes nära umgänge med Matts. Hilde förnekar lögnaktigt sitt intima förhållande med Matts.

Hon försvarar sig samtidigt genom att anklaga Rolf för att i svartsjuka inte unna henne att träffa Matts. Hilde menar vidare att Rolf, på grund av hans dryckenskap, inte är att lita på.

Holm lugnar ner sig. Han bestämmer sig för att i fortsättningen försöka ha litet större förtroende för Hilde. Han meddelar henne att han på nytt vill ge sig ut att fiska eftersom fångstmöjligheterna för tillfället synes särskilt goda.

Hilde blir orolig. Vädret förefaller henne olycksbådande. Hotfulla svarta molnformationer syns på himlen. Måsar skriar. Vä-

⁸² Ibid., s. 75.

⁸³ Ibid., s. 79.

7

gorna slår hårt mot stränder och båtskrov. Hon varnar fadern för att ge sig ut på sjön.

Denne nonchalerar emellertid Hildes varningar. Han seglar ut på Runn i det hårda väder som blåser upp under måsarnas fortsatta skrianden:

Die Möwe schreit.
Ein Siegesjauchzen ist ihr Schrei.⁸⁴

[Måsarna skriker. / Ett segerjubel är deras skri.]

Senare samma dag, när den hårda blåsten stillnat, flyter Holms båt söndertrasad hem utan besättning. När Hilde får syn på det tomma båtvraket förstår hon att hennes far omkommit.

Faderns död är ett straff riktat mot Hilde för att hon ljugit för fadern om hennes och Matts nära relation.

Och än värre blir hon straffad. Olaf anländer – samma dag som Holm omkommer på Runn – och meddelar att Matts några timmar tidigare försvunnit i ett ras i Mårdskinnsgruvan.

Kapitel sju i von der Haldes epos äger titeln »Nach einem Jahre« [»Efter ett år«]. Matts är sedan ett år tillbaka död och försvunnen. Hilde föder emellertid hennes och Matts barn. Detta är en son som döps till Björn – vilket är samma namn som Matts far hade.

Rolf söker upp Hilde och erbjuder sig att bli Hildes make samt Björns fosterfar. Olaf anländer och kör bort den fräcke Rolf.

Hilde lever i fortsättningen sitt liv ensam. Genom sin kunnskap inom fiskerinäringen lyckas hon hyggligt försörja sig själv och barnet.

Kapitel åtta i *Der Bergmann von Falun* heter »Nach fünfzig Jahren« [»Efter femtio år«]. Hildes son Björn har växt upp och – genom hjälp av särskilt Olaf – tidigt skaffat sig goda kunskaper inom gruvarbetaryrket. Björn har framgångsrikt gått i sin döde fars fotspår och blivit – liksom fadern var det – stigare vid Falu gruva. Han har gift sig och har en son vid namn Frithjof. Rolf har tagit värvning i Karl XI:s armé och dött på slagfältet. Hilde är gammal och grå.

Kapitel nio i von der Haldes verk – slutkapitlet – har rubriken »Das Wiedersehen« [»Återseendet«]. En dag femtio år efter Matts försvinnande upptäcks av en tillfällighet hans döda kropp i Mårdskinnsgruvan av några gruvarbetare, bland dem Matts son Björn samt dennes son Frithjof.

⁸⁴ Ibid., s. 109.

7

Den avlidne ligger i ett vatten som bevarat hans kropp till synes levande med ungdomlig hy. Den gammaldags gruvrock han har på sig röjer dock att han måste ha omkommit för länge sedan.

Det genomvåta liket tas upp ovan jord för att torka. Ingen av de närvarande igenkänner den döde. Då anländer Hilde stapplande fram på kryckor. Till skillnad från alla andra identifierar hon genast – under stor sinnesrörelse – den avlidne som sin älskade Matts Israelsson. Hilde säger till den närstående Björn:

»Gott hat ihn wieder mir gegeben!
Der Tote – ist – Dein Vater! – Björn!«⁸⁵

[»Gud har givit mig honom åter! / Den döde – är – Din far! – Björn!«]

Härefter faller Hilde död ner över Matts kropp.

Sedan följer – genom följande rader – eposets avslutning:

Um Beide Liebe wehen Sagen,
wie Sagen wehn um Schacht und Runn,
und raunen noch in fernsten Tagen
wie heut vom »Bergmann von Falun«.⁸⁶

[Kring de båda älskande fläktar sägner, / som sägner fläktar kring schakt och Runn, / och viskar ännu i de mest fjärran tider / liksom idag om »Gruvarbetaren från Falun«.]

Som framgår av citatets sista rad är uttalet av ordet »Falun« något besynnerligt i von der Haldes verk. Betoningarna i nämnda rad, bestående av fyra jamber, är som följer:

wie heút / vom »Bérg / mann vón / Falún«.

»Falun« uttalas alltså i von der Haldes epos »Falón« i analogi med de svenska orden »patron« eller »fason«.

Som sammanfattning av, och helhetsomdöme om, von der Haldes *Der Bergmann von Falun* kan sägas att detta verk i stora stycken äger en riktigt ståtlig prägel. Denna störs dock allvarligt av författarens obekantskap med det svenska språket. Det kuriösa uttalet i von der Haldes verk av ordet »Falun« som ovan berörts ger eposet ett i svenska öron – från författarens sida naturligtvis helt oavsiktligt – komisk prägel.

Som mindre attraktivt i *Der Bergmann von Falun* måste också – särskilt ur en nutida läsares synpunkt – betecknas det starkt patriarkaliska tänkande som genomsyrar eposet och som tydligast kommer till uttryck genom den orimligt hårda bestraffning Hilde

85 Ibid., s. 146.

86 Ibid.

7

utsätts för dels av det skälet att hon en gång ljugit för sin far och dels av den orsaken att hon fött ett utomäktenskapligt barn.

Vidare är det tydligt att von der Halde – trots att han bemödat sig om att bygga sitt diktverk på historiska fakta levererade av Carl Sahlin – är alltför beroende av den tyska Fet-Mats-episka traditionen härstammande från Gotthilf Heinrich Schubert för att kunna skapa något alldeles eget. Grundritningen i von der Haldes epos – med fästmän döende över fästmannens kropp direkt efter igenkännandet av honom femtio år efter hans försvinnande – följer standardmönstret för den tyskspråkiga Fet-Mats-diktningen.

8

Fet-Mats-motivet i 1900-talets modernism

Två förlorade Fet-Mats-verk

Hos Ilpo Tapani Piirainen och Ulrich Greb (1990) omtalas en anonym dikt från 1938 byggd på Fet-Mats-motivet med titeln *Gottes Wege sind wunderbar oder 50 Jahre im Schoße der Erde begraben [Guds vägar är underbara eller 50 år begraven i jordens sköte]*. Dikten är känd genom hänvisning av en viss Gerhard Heilfurth till sin privatsamling. Själva poemet synes dock ha gått förlorat.¹

Även i Sverige skapades under 1900-talets första hälft ett konstverk som sedan gått förlorat och som har anknytning till Fet-Mats-historien. Det rör sig om en opera med titeln *Gruvan* från 1930-talet med handlingen baserad på E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«. Om denna opera, komponerad av Carl Rogberg, skriver Matts Arnberg (»FetMatts som operahjälte« i *Falu-Kuriren* den 15 februari 1944):

[...] Carl Rogbergs opera *Gruvan*, torde inte vara alldeles obekant för falupubliken, då den åtminstone delvis uppförts vid olika tillfällen. Libretton till operan är författad av kompositören själv efter den tyske fullblodsromantikern E.T.A. Hoffman [...].

Carl Rogberg (1902–1975) var organist i Kristine kyrka i Falun samt musiklärare vid läroverket i samma stad under 1930- och 1940-talen. Han komponerade ett flertal musikverk. Hans mest kända komposition är tonsättningen av Per Nilsson-Tannérs (1904–1978) *Härjedalssången* (»Det sveper från saviga skogar en il [...]«).

Vad gäller operan *Gruvan* försvann den slutgiltigt när Rogberg (enligt uppgift av hans dotter Margareta Rogberg vid samtal med författaren den 6 november 2007) under en konstnärlig kris brände upp verket.

1 Piirainen & Greb, 1990, s. 65.

8

Allusioner på Elis Fröbom-gestalten i modernistisk poesi

Utöver ovanstående två förlorade arbeten, samt därtill Georg von der Haldes tidigare diskuterade epos *Der Bergmann von Falun*, skapades under 1900-talets första hälft mycket litet i diktväg kring Fet-Mats-motivet.

Det största evenemanget under denna period – den tidiga modernismens och högmodernismens era i kulturhistorien – med anknytning till Fet-Mats-berättelsen är, som tidigare påpekats, urpremiären 1949 av Hugo von Hofmannsthals skådespel »Das Bergwerk zu Falun« i Konstanz i Tyskland i regi av Heinz Hilpert.

Utöver detta kan noteras vissa allusioner i modernistisk poesi på romantikens »Bergbau«-diktning samt på Elis Fröbom-gestalten hos E.T.A. Hoffmann och hos Hugo von Hofmannsthal.

Enligt sålunda Albert B. Smith (i uppsatsen »Variations on a Mythical Theme: Hoffmann, Gautier, Queneau and the Imaginary of Mining«, 1979) använder den franske surrealistpoeten Raymond Queneau (1903–1976) i sina texter stundom »the mining motif«² för att ge uttryck för människans sökande efter djupare sanningar; och detta på ett sätt som kan leda tankarna till bland annat Elis Frøboms nedträngande i jordens innandöme hos Hoffmann.

Vidare har påpekats av flera kritiker – bland dem Clemens Heselhaus (i uppsatsen »Die Elis-Gedichte von Georg Trakl« [»Elis-dikterna av Georg Trakl«], 1954) samt J. Stinchcombe (i artikeln »Trakl's ›Elis‹ Poems and E.T.A. Hoffmann's ›Die Bergwerke zu Falun««, 1964) – att den mystiske pojke Elis som förekommer i den österrikiske expressionisten Georg Trakls (1887–1914) kryptiskt svårtillgängliga dikter *Elis* (1913) och *An den Knaben Elis [Till gossen Elis]* (1913) förefaller vara en anspelning på protagonisten i Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« samt på hans namne i Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun«.³

Såväl Heselhaus (1954) som Stinchcombe (1964) menar rent av, att en koppling till vad de benämner den gamla Falu-legenden

2 Albert B. Smith, »Variations on a Mythical Theme: Hoffmann, Gautier, Queneau and the Imagery of Mining« i *Neophilologus* 63(1979):2, s. 179-186, s. 180.

3 Clemens Heselhaus, »Die Elis-Gedichte von Georg Trakl« i *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 28(1954), s. 384-413; J. Stinchcombe, »Trakl's ›Elis‹ Poems and E.T.A. Hoffmann's ›Die Bergwerke zu Falun«« i *The Modern Language Review* 59(1964):4, s. 609-615.

8

(»der alten [Falun] Legende«⁴ respektive »the Falun legend«⁵) är en nödvändig förutsättning för att Trakls Elis-diktning alls skall kunna framstå som begriplig och tolkbar. Stinchcombe skriver under hänvisning till Heselhaus:

Passage after passage in *Elis* and *An den Knaben Elis* seems to refer to the Falun legend. The number of apparent allusions is overwhelming. Of *An den Knaben Elis*, Heselhaus has written that, for him, it is comprehensible and interpretable only when seen against the background of the Falun legend. He also treats *Elis* against this background. It is our contention that there are so many apparent allusions to the Falun legend in *Elis* and *An den Knaben Elis* that coincidence is ruled out beyond all reasonable doubt.⁶

Tydligt är, att vare sig Heselhaus eller Stinchcombe har klart för sig att »the Falun legend«, det vill säga Fet-Mats-berättelsen, egentligen inte är en gammal legend utan istället en återgivning ett historiskt verkligt händelseförlopp.

Vad gäller Trakls två dikter *Elis* och *An den Knaben Elis* är dessa, på karakteristiskt modernistiskt vis, utformade på fri vers samt orimmade. *Elis* består av trettio rader fördelade på tolv strofer. *An den Knaben Elis* äger sju strofer och totalt nitton rader.

Någon tydlig yttre handling framträder inte i poemen. Istället presenteras här blott en serie stämningsbilder, mångtydiga och svårtolkade, med pojken Elis i centrum omgiven av ett naturlandskap.

Den centrala likheten mellan denne gosse och Hoffmanns samt Hofmannsthals Elis Fröbom-figurer är, att de samtliga kan tolkas som symboler för en trängtan bort från människosamvaron och jordelivet till ensamheten och döden.

Denna dragning mot undergång och isolering är ett tema som genomsyrar Trakls hela författarskap. Det kommer till uttryck i nedanstående rader som är slutorden i *Elis*

Blaue Tauben
Trinken nachts den eisigen Schweiß,
Der von Elis' kristallener Stirne rinnt.
Immer tönt,
An schwarzen Mauern Gottes einsamer Wind.⁷

[Blåa duvor / Dricker om nätterna den isiga svett, / Som rinner från Elis
kristalliska panna. / Alltid tonar, / Vid svarta murar Guds ensamma vind.]

4 Heselhaus, 1954, s. 389.

5 Stinchcombe, 1964, s. 609.

6 Ibid., s. 609 f.

7 Cit. Heselhaus, 1954, s. 398.

8

samt även i följande strof som är inledningsraderna i *An den Knaben Elis*:

Elis, wenn die Amsel in schwarzen Wald ruft,
Dieses ist dein Untergang.
Deine Lippen trinken die Kühle des blauen Felsenquells.⁸

[Elis, om koltrasten ropar i svarta skogen, / Är detta din undergång. / Dina läppar dricker de blåa klippkällornas kyla.]

Enligt Heselhaus (1954) är här talet om Elis läppar som dricker »die Kühle des blauen Felsenquells« [»de blåa klippkällornas kyla«] en allusion på den episod i Hugo von Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun« där Elis Fröbom, genom att dricka ur en silverbägare, dras in i bergsdrottningens rent andliga existensform utanför tid och rum. Ytterst, menar vidare Heselhaus, hänvisar dessa ord till det vitriolvatten i Falu gruva i vilket Elis Fröbom hos Hoffmann återfanns död femtio år efter hans försvinnande.⁹

Ett förhållande som stärker idén att Trakl verkligen hade Elis Fröbom-figuren i tankarna när han skapade sina Elis-dikter är, som påpekats av Alfred Focke (i författarens *Georg Trakl: Liebe und Tod [Georg Trakl: kärlek och död]*. Wien, 1955), att Ludwig von Ficker, en av Trakls närmaste vänner, har antytt ett samband mellan Elis-poemen och Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun«.¹⁰

Ytterligare en bedömare, Heinrich Goldmann, har kommenterat förbindelsen mellan Elis Fröbom-figuren och Trakls Elis. Goldmann skriver (i sin bok *Katabasis*. Salzburg, 1957):

Zu den Namen ›Elis‹ vgl. ›Die Bergwerke zu Falun‹ des Trakl bekannten und verwandten E.T.A. Hoffmann.¹¹

[Vad gäller namnet ›Elis‹ jfr ›Die Bergwerke zu Falun‹ av den av Trakl kände och fränden E.T.A. Hoffmann.]

Med all respekt för ovan nämnda kritikers insisterande på ett tydligt samband mellan Elis Fröbom-historien å ena sidan och Trakls Elis-poem å den andra måste ändå sägas att denna anknytning egentligen är tämligen diffus och vag. Den är i alla händelser inte så överväldigande uppenbar och stor som Stinchcombe låter påskina.

8 Cit. *ibid.*, s. 390.

9 *Ibid.*, s. 391.

10 Alfred Focke, *Georg Trakl: Liebe und Tod*. Wien, 1955, s. 68.

11 Heinrich Goldmann, *Katabasis*. Salzburg, 1957, s. 89.

8

Sant är för all del att Trakls gosse Elis, i likhet med Elis Fröbom efter att han omkommit i Falu gruva, är en avliden person. I *An den Knaben Elis* heter det:

O wie lange bist, Elis, du verstorben.

[O hur länge har, Elis, du varit död.]

Ingenstans i Trakls Elis-dikter antyds dock att huvudpersonens lik befinner sig i Sverige eller i Falun eller ens i en gruvmiljö.

Visserligen talas här och där talas om sten och stenighet: i *Elis* om »die Kühle des blauen Felsenquells» [»de blåa klippkällornas kyla«] och i *An den Knaben Elis* om »schwarzen Mauern« [»svarta murar«]).

Helhetskontexterna i de båda dikterna gör emellertid helt klart att Trakls pojke Elis lekamen, till skillnad från Elis Frøboms kropp, hela tiden befinner sig ovan jordytan och inte djupt under densamma.

När Stinchcombe argumenterar för en förbindelse mellan Trakls Elis och Elis Fröbom-figuren hos Hoffmann citerar han följande rader som är de två inledningsstroforna i Trakls *Elis*:

Vollkommen ist die Stille dieses goldenen Tags.
Unter alten Eichen
Erscheinst du, Elis, ein ruhender mit runden Augen.

Ihre Bläue spiegelt den Schlummer der Liebenden.
An deinen Mund
Verstummten ihre rosigen Seufzer.¹²

[Fullkomlig är denna gyllne dags stillhet. / Under gamla ekar / Framträder du, Elis, en vilande med runda ögon. / Deras blåhet speglar den älskandes slummer. / Vid din mun / förstummas hennes rosiga suckar.]

Det kan tyckas att Elis här, gestaltad som en rofylld vilande yngling under gamla ekar, i mycket ringa utsträckning erinrar om den först svårt deprimerade, sedan i Falu gruva hårt arbetande och slutligen i gruvan dödade Elis Fröbom i Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«.

Snarare än till Elis Fröbom-historien går väl tankarna här till Endymion-mytten, det vill säga berättelsen från antiken om den unge mannen Endymion vilken, när han sov på ett berg, väckte mångudinnan Selenes kärlek och av henne kysstes samt sänktes i evig sömn.

Även Stinchcombe gör denna koppling mellan Endymion-mytten och Trakls Elis-diktning. Samtidigt emellertid, tänker sig

¹² Stinchcombe, 1964, s. 610.

8

Stinchcombe möjligheten att det ovan citerade också är en medveten allusion på Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«. Närmare bestämt på den scen mot slutet av Hoffmanns berättelse där Elis, femtio år efter hans försvinnande i Falu gruva, återupptäcks samt genast igenkänns av fästmon Ulla. Stinchcombe menar att uttrycket »der Liebenden« [»den älskandes«] i citatet ovan kan uppfattas som en syftning på Ulla. Stinchcombe skriver:

If the passage is an allusion to Hoffmann's story, the words *der Liebenden* are genitive singular and refer to Ulla.¹³

Vidare tar Stinchcombe, i sitt utpekande av beröringspunkter mellan »Die Bergwerke zu Falun« och *Elis*, fasta på det faktum att Hoffmanns Elis, när hans döda kropp tas upp ovan jord efter femtio års vistelse i Falu gruva, beskrivs som en skenbart sovande person. Liksom Elis hos Trakl är alltså, det är Stinchcombes poäng, Elis Fröbom hos Hoffmann gestaltad som samtidigt både död och levande. Trakls avlidne Elis vilar rofyllt. Hoffmanns omkomne Elis sover djupt.

Så långt fungerar Stinchcombes påvisande av överensstämmelser mellan Hoffmanns novell och Trakls dikt hjälpligt.

För att få sitt resonemang att helt gå ihop tvingas emellertid Stinchcombe till flera reservationer, bland dem antagandet att Trakl i sin dikt *Elis* medvetet gjort vissa innovationer och utvecklingar kring Hoffmanns version av Falu-legenden eller Fet-Matsberättelsen. Stinchcombe konstaterar:

The fact that Elis does not appear to be sleeping, but merely seems to be resting with open eyes, is an innovation in Trakl's presentation of this scene. [...]. The old oaks are also an innovation.¹⁴

För min del kan jag inte finna Stinchcombes analys annat än långsökt. Vaga antydningar i riktning Elis Fröbom-gestalten hos Hoffmann kan bestämt, med någon god vilja, spåras i Trakls *Elis* och *An den Knaben Elis*. Men absolut inte mer än så.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

8

Uppsatser, essäer och artiklar om Fet-Mats under 1900-talets första hälft

Mängden diktning byggd på Fet-Mats-motivet under högmodernismens era är, som ovan framgått, obetydlig. Däremot förekommer under denna tid ett livaktigt artikel- och essä-skrivande kring Fet-Mats-historien.

Karl Reuschels »Über Bearbeitungen der Geschichte des Bergmanns von Falun« (1903) och Emil Franz Lorenz »Die Geschichte des Bergmanns von Falun, vornemlich bei E.T.A Hoffmann, Richard Wagner und Hugo von Hofmannsthal« (1914) har tidigare uppmärksammats.

Likaså Carl Sahlins »Historien om den förstenade gruvarbetaren i Falun och denna berättelses användning som diktmotiv« (1920) samt »Ett nytt bidrag till historien om den förstenade gruvarbetaren i Falu gruva« (1928). Dessa två viktiga uppsatser bildar startskottet för den seriösa Fet-Mats-forskningen i Sverige.

Utöver detta bör i sammanhanget särskilt nämnas, som också gjorts i inledningen till detta arbete, Vilhelm Ljungdorffs dissertation *E.T.A. Hoffmann och ursprunget till hans konstnärskap* (1924) samt Nils Zenzéns beskrivning, i uppsatsen »Om Bergskollegii Mineralkabinett och Linnés föreläsningar däröver 1740« (1932), av det planerade utlämnandet 1720 av Fet-Mats döda kropp till Medicinska kollegiet i Stockholm.

Vidare skall erinras om Karl-Erik Forsslunds innehållsrika artikel »Fet-Mats och andra förolyckade« (1936) samt om Gösta Attorps essä »Bergsmannen från Falun« (1942). Sistnämnda artikel är trevligt skriven och informativ även om den inte innehåller så väldigt mycket nytt utöver vad som tidigare meddelats av Sahlin (1920 och 1928) samt av Forsslund (1936).

Ytterligare en hel rad smärre texter med anknytning till Fet-Mats-historien publicerades under 1900-talets första decennier. Av dessa har följande tidigare berörts: »Fet-Mats äntligen begravnen: slutakten i en 260-årig tragedi: enkel och värdig akt på Kopparbergs kyrkogård« (1930), Anders Österlings »Bergverket i Falun« (1933), Carl Sahlins »Tre fall av jordfästning i gruva« (1940), Matts Arnbergs »FetMatts som operahjälte« (1944), Curt von Faber du Faur »Der Abstieg in den Berg: zu Hofmannsthals »Bergwerk zu Falun«« (1951), Rolf Bonges »Der Bergbau im Wort der Dichter III: Hugo von Hofmannsthal: Das Bergwerk von Falun« (1952) och Carl Becks »E.T.A. Hoffmanns Erzählung »Die Bergwerke zu Falun«: eine literaturhistorische Studie« (1955).

8

Härutöver föreligger: en artikel om Fet-Mats-historien i Sven Tunbergs *Stora Kopparbergets historia 1: förberedande undersökningar*. Uppsala, 1922, s. 132–133, Ingeborg Nordins »Den förstenade gruvarbetaren i Falu gruva« i *Nya Dagligt Allehanda* den 20 maj 1928, John Nihléns »Fet-Mats: Sveriges berömdaste gruvdräng, förstenad men besjungen i tysk opera och italiensk komedi« i *Stockholms-Tidningen* den 3 juni 1928, Karl Linges, »Fet-Matts« i författarens *Svärdsjö socken med Enviks kapell*. Stockholm, 1929, s. 432–435, Bror Ortons »Om Falu gruva och den »förstenade bergsmannen« i *Svenska Journalen* 1930:48, s. 6–7, 23, Gösta Attorps »Bergsmannen från Falun« i *Svenska Dagbladet* den 17 juli 1941, Patrik Vretblads »Falu gruva i operalitteraturen« i *Falu-Kuriren* den 19 november 1946 samt den anonyma artikeln »Fet-Mats: Sveriges berömdaste gruvdräng« i *Folk och försvar* 1950:2, s. 21–23. Ingen av dessa sistnämnda texter tillför något radikalt nytt inom Fet-Mats-fältet.

Utöver det ovan anförda är även Johan Tegnér's artikel »Den förstenade gruvarbetaren: ett 200-årsminne apropå Bergshögskolans 100-årsjubileum« i *Stockholms-Tidningen* den 14 september 1919 värd att här uppmärksammas.

Artikeln skrevs med anledning av tvåhundraårsminnet av återupptäckten av Fet-Mats 1719 samt etthundraårsfirandet av grundandet av Falu Bergsskola 1819.

Tegnér omtalar i sin artikel, och anför, Johan Gabriel Carléns Fet-Mats-dikt »Guldbröllopet«. Tegnér är, så vitt jag vet, den ende bedömare av Fet-Mats-historien under 1900-talets första hälft som noterar existensen av Carléns dikt.

Ingeborg Spager om Fet-Mats

Förutom i ovan redovisade skrifter berörs under 1900-talets första hälft Fet-Mats-historien också i en reseberättelse. Denna är danskan Ingeborg Spagers *Sverige kalder* (København, 1935).

Boken är en sverigeskildring av turishandledningskaraktär. I ett kapitel om Dalarna beskrivs Falu gruva. Härvid återges kortfattat historien om Fet-Mats:

Der er ikke hyggeligt dernede i Gruben – Vand og Svovlvædsker [svavelvætskor] driver ned ad Væggene i de underjordiske Gange – hele Svovlpøle og Søer blinker med deres sorte stinkende Overflade [yta], naar Bjergmændenes Lygter lyser ud over dem. Sker der en Ulykke og en Bjergmand falder ned i dette Vand, kommer han aldrig op – jo, det sker een Gang, mange Aar efter

8

at den ulykkelige er forsvundet, man finder et menneskeligt Legeme, men det er haardt, forstenet, gennemtrukket af de giftige Vædsker – det bæres op i Dagens Lys og genkendes, men Luften indvirker straks paa Liget, det smuldrer bort, – tillintetgøres – ja, Gruben er fuld af mystisk Gru [fasa] [...].¹⁵

Spagers Fet-Mats-berättelse är summarisk men den äger onekligen en viss suggestionskraft.

Fet-Mats under högmodernismens tid

Under högmodernismens period från 1920- till 1950-talet var intresset, som ovan framgått, inom litteraturen och konsten för Fet-Mats-historien svalt.

Vilken är huvudorsaken till detta ljumma intresse? Svaret är både självklart och enkelt: högmodernismens helt centrala ambition att radikalt bryta loss från traditionen – särskilt just den övervägande nationellt och konservativt orienterade sen- och efterromantiska tradition från 1800-talet till vilken Fet-Mats-diktandet väsentligen hör – gjorde Fet Mats och hans historia närmast omöjlig i den sanne modernistens medvetande.

Fet-Mats-berättelsen var i högmodernismens värld exakt lika föråldrad som till exempel Esaias Tegnér, Johan Ludvig Runebergs eller Carl Snoilskys nationellt orienterade diktning (*Fritiofs saga*, 1825; *Fänrik Ståls sägner*, 1860; *Svenska bilder*, 1894) eller som Alfred Tennysons imperialistiska poesi.

Diktning av detta, ur 1900-talets synpunkt, gammaldags slag lämpade sig i högmodernismens värld möjligen för parodier men kunde inte tas på fullt allvar.

Fascismens och nazismens politiska framgångar under 1920- och 1930-talen förstärkte ytterligare – hos den övervägande demokratiskt inriktade högmodernismen – avståndstagandet från allt – inklusive Fet-Mats-historien – som på något enda sätt kunde förbindas med den politiska reaktionen, det vill säga de grupper i samhället som fasthöll vid försvaret av 1800-talets ännu under tidigt 1900-tal kvardröjande stånds- och klassamhälle.

Det är visserligen sant att det inom högmodernismen fanns anti-demokratiskt orienterade – såväl högerpolitiska (fascistiska) som radikalt vänsterpolitiska (kommunistiska) – riktningar. Men även företrädarna för dessa siktade i sitt skapande mot formell och

¹⁵ Ingeborg Spager, *Sverige kalder*. København, 1935, s. 41.

8

motivisk förnyelse och detsamma gäller också om den socialrealism inom litteraturen som under 1900-talets första hälft existerade vid sidan om högmodernismens diktning.

Kort sagt: berättelsen om Fet-Mats tillhörde för det litterära och konstnärliga avantgardet under 1900-talets första hälft – den tid av kraftig social förnyelse där den moderna demokratin och folkhemmet uppbyggdes – en hopplöst föråldrad och politiskt reaktionär 1800-talsromantik.

Rudolf Wagner-Régenys *Gruvan i Falun*

1960 färdigställdes en opera baserad på Fet-Mats-motivet med titeln *Das Bergwerk zu Falun* [*Gruvan i Falun*]. Verkets skapare var DDR- eller Deutsche Demokratische Republik-kompositören Rudolf Wagner-Régeny (1903–1969). Operan uruppfördes vid Salzburger Festspiele [Festspelen i Salzburg] i augusti 1961.

Musiken var nyskriven men däremot inte texten. Wagner-Régeny använde nämligen som libretto Hugo von Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun« i något modifierad form. Dels kortade Wagner-Régeny ned Hofmannsthals skådespelstext något och dels tillfogade kompositören några dikter författade av Hofmannsthal som inte ingår i dennes teaterstycke »Das Bergwerk zu Falun«. ¹⁶

Handlingen i Wagner-Régenys opera är, på grund av bruket av Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun« som libretto, praktiskt taget helt identisk med motsvarande i Hofmannsthals skådespel.

De medverkande vid uruppförandet 1961 av Wagner-Régenys opera var bland andra följande:

Orkester: Wiens filharmoniska orkester och Wiens statsoperas kör. Dirigent: Heinz Wallberg. Sångare: Hermann Uhde (Elis Fröbom, baryton); Ludwig Welter (Pehrson Dahlsjö, bas); Elisabeth Schwarzenberg (Anna, lyrisk sopran); Res Fischer (Farmor, alt); Mona Cervena (Bergsdrottningen, mezzosopran); Max Lorenz (Torbern, Tenor).

Mottagandet av Wagner-Régenys *Das Bergwerk zu Falun* var vid urpremiären 1961 svalt – vänligt men inte mer. I *Der Anschnitt* (1961:6) skrev Anne Winkelmann beklagande:

¹⁶ Se härom vidare Härtwig, 1965, s. 279 f. Librettot till Wagner-Régenys opera är utgivet separat under titeln *Das Bergwerk zu Falun von Hugo von Hofmannsthal: Opernfassung und Musik von Rudolf Wagner-Régeny: Textbuch* [*Gruvan i Falun av Hugo von Hofmannsthal: operagestaltning och musik av Rudolf Wagner-Régeny: textbok*]. Berlin, 1961.

8

Es ist schade, daß das für den Bergmann hochinteressante Stück nur einen freundlichen Achtungserfolg erzielen konnte.¹⁷

[Det är synd, att detta för gruvarbetaren högtintressanta stycke endast kunde vinna ett vänligt erkännande.]

Huvudorsaken till den mindre entusiastiska receptionen av Wagner-Régenys Fet-Mats-opera var sannolikt verkets avsaknad av verklig originalitet. Operan framstår mer som en summering av den konstnärliga och musikaliska utvecklingen under 1900-talets första hälft än som någonting radikalt nytt.

Väsentligen är verket byggt efter atonala principer – det rör sig alltså i stora stycken om seriell komposition och tolvtonsteknik; den kompositionsform som utvecklades av Arnold Schönberg (1874–1951) under 1920-talet.

Wagner-Régenys tillämpande av denna atonala teknik i *Das Bergwerk zu Falun* framstod inte som särskilt nydanande vid operans uruppförande 1961.

Härtill finns också i Wagner-Régenys *Das Bergwerk zu Falun* många inslag av mera populära musikaliska former så som folkliga tongångar och jazzinfluerade stycken.

Dessutom är i kompositionen infogade äldre välkända musikaliska former så som gregoriansk koral, kanon, marsch, kavatina, rondo samt därtill stycken med tango- och valsrytmer.

Instrumenteringen är festlig, inkluderande förutom stråkar, fagotter, flöjter, oboer, pukor, trumpeter och basuner även xylofon, vibrafon, piano, trumma, kammarorgel, dragspel och gongong.¹⁸

Sammanfattningsvis kan om Wagner-Régenys *Das Bergwerk zu Falun* sägas att denna opera är ett tillbakablickande snarare än radikalt framåtsyftande verk. Det summerar den musikaliska utvecklingen under 1900-talets första hälft.

Det pekar samtidigt än längre bakåt i kulturhistorien dels genom bruket av äldre traditionella musikaliska former samt dels genom att plocka upp den Fet-Mats-handske som kastades av 1800-talets poeter men som nonchalerades i högmodernismens framåtblickande tid under 1900-talets första hälft.

Genom denna hos Wagner-Régeny förnyade känsla för en äldre konstnärlig och kulturell tradition framstår hans *Das Bergwerk zu Falun* som ett senmodernistiskt snarare än högmodernistiskt verk. Wagner-Régenys Fet-Mats-opera pekar på detta sätt antydningssvis och försiktigt framåt mot postmodernismen.

17 Anne Winkelmann, »Das Bergwerk zu Falun« i *Der Anschnitt* 13(1961):6, s.38.

18 Uppgifterna här om den musikaliska utformningen av Wagner-Régenys opera från Härtwig, 1965, s. 277 ff.

8

Wystan Hugh Audens och Chester Kallmans *Elegi för unga älskande*

Eklektiska förfaringssätt samt härtill metabetonade – starkt självreflekterande – konstnärliga strukturer förbinds gärna med sen- eller eftermodernismen under 1960- och 1970-talen. Inom denna riktning avfärdas inte, utan istället görs medvetet bruk och återbruk av, sådana äldre konstnärliga former och kulturella mönster som stelnat till konventioner och klichéer.

Det handlar, som Beata Agrell uttrycker det i en kommentar till Sven Delblancs (1931–1992) senmoderna roman *Prästkappan: en heroisk berättelse* (1963), »om upptäckande och omkombination av redan givna former och klichéer snarare än på uppfinnande och nyskapande«. ¹⁹

Inom den fullt utvecklade postmodernismen under 1980- och 1990-talen förstärks ytterligare dessa eklektiskt tillbakablickande och metabetonat självreflekterande tendenser inom litteraturen och konsten.

Ett senmodernt verk som tydligt äger nämnda kulturhistoriskt tillbakablickande och konstnärligt självreflekterande karaktäristika och som därtill har anknytning till Fet-Mats-historien är Wystan Hugh Audens (1907–1973) och Chester Kallmans (1921–1975) kammaroperalibretto på orimrad vers *Elegy for Young Lovers: Opera in Three Acts* (London, 1961) med musik av Hans Werner Henze (1926–).

Verket är tillägnat Hugo von Hofmannsthal – »Austrian, European and Master Librettist«²⁰ – och äger en huvudtematik som, liksom tematiken i många av Hofmannsthals poetiska arbeten, rör motsatsförhållandet mellan konst och liv.

Detta motsatsförhållande i *Elegy for Young Lovers* formuleras i ett efterord till stycket av textförfattarna Auden och Kallman genom ett citat av den irländske diktaren William Butler Yeats (1865–1939):

The intellect of man is forced to choose
Perfection of the life or of the work.²¹

Alltså: människan måste välja mellan att vara god i livet eller i konsten. Både-och är en omöjlighet.

¹⁹ Beata Agrell, *Romanen som forskningsresa. Forskningsresan som roman: om litterära återbruk och konventionskritik i 1960-talets nya prosa*. Göteborg, 1993, s. 10.

²⁰ Wystan Hugh Auden & Chester Kallman, *Elegy for Young Lovers: Opera in Three Acts*. London, 1961, s. [3].

²¹ *Ibid.*, s. 62.

8

Antagonismen konst-liv i *Elegy for Young Lovers* kommer, som utretts av Carolyn Roberts Finlay (1982), till uttryck genom en fusion av två sedan 1800-talsromantiken etablerade kulturella klichéer eller motiv.

Det första av dessa är Fet-Mats-motivet. Det andra är 1800-talets föreställning om konstnärsgeniet som är stor i sin konst men liten på jorden.²²

I *Elegy for Young Lovers* representeras detta geni av poeten Gregor Mittenhofer som cyniskt – för att kunna skapa sina storslagna diktverk – tvingas parasitera på och utnyttja det verkliga livets tragedier.

De i kammaroperan *Elegy for Young Lovers* uppträdande personerna är:

Gregor Mittenhofer (en vida berömd sextioårig poet – baryton); Wilhelm Reischmann (läkare – bas); Toni Reischmann (hans son – lyrisk tenor); Elizabeth Zimmer (en ung dam – sopran); Carolina von Kirschstetten (Mittenhofers sekreterare – kontraalt); Hilda Mack (änka – sopran); Josef Mauer (alpinsk guide – talare); betjäningpersonal vid värdshuset »Der Schwarze Adler« – tysta).

AKT ETT: en vårmorgon 1910 vid värdshuset »Der Schwarze Adler« i Österrike nära alpen Hammerhorn.

Den gamla änkan Hilda Mack är klädd i en dräkt som skulle ha passat en ung dam fyrtio år tidigare. I en monolog talar hon om sin älskade brudgum som försvann för fyrtio år sedan på parets bröllopsdag vid klättring upp till Hammerhorns snö- och istäckta topp. Hilda väntar fortfarande på sin försvunne man. Hon existerar, säger hon till sig själv, endast genom sin väntan:

At dawn by the window in the wan light of to-day
My bridegroom of a night, nude as the sun, with a brave
Open sweep of his wonderful Samson-like hand
Pointed to Hammerhorn's glittering peak:
»I shall conquer it, my honey-sweet bride, my comfort,
For you!« he cried. His cry is to-day. Yearning
For night, I lay in the litter of our cravings, naked,
Dawdled in the grave of my gradual yesterdays,
Of my maidenhood, its behest obeyed, in my marriage
Bed by his want unweighed after his good-bye.
It was. It is. I am not unless I wait.²³

Läkaren Wilhelm och den berömde poeten Gregors sekreterare Carolina framträder samt senare även den unga Elizabeth. Dessa

²² Roberts Finlay, 1982, s. 52 f.

²³ Ibid., s. [7].

8

personer bildar – tillsammans med änkan Hilda – varje år ett slags hov kring Gregor vid värdshuset »Der schwarze Adler«.

De ger honom här alla – på olika sätt – inspiration till hans diktande. Wilhelm genom att tillhandahålla mediciner, Carolina genom att hålla ordning på hans papper och pengar, Elizabeth genom att vara hans älskarinna och Hilda därigenom att hon har märkliga visioner och syner.

Hildas visionära skådarförmåga, som hon varit begåvad med i fyrtio års tid, har nu emellertid plötsligt till synes gått helt förlo-rad. Gregor, som i sitt diktskapande är beroende av änkans visio-ner, skriver irriterat och otåligt följande rader riktade till Carolina och Wilhelm. Carolina läser dem högt för Wilhelm:

»How long am I supposed to wait? We've been here for a week
And she's not had one vision yet. In all the years we've come
She never has behaved like this. Do something! Make her tight.
Give her a laxative. Insult dead hubby. Anything.
But get her in the proper mood! She must perform to-day!«²⁴

Orsaken till att Hilda visionära skådande upphört är att hennes försvunne brudgum just hittats död uppe på det snö- och istäckta Hammerhorn. Fyndet gjordes av den alpiske guiden Josef.

Han inträder och meddelar att den omkomne, trots att han varit död i fyrtio år, fortfarande ser ung ut. Han ligger och tittar med öppna ögon upp mot himlen. Hans bakhuvud är inslaget. Det visar att han omkommit genom ett fall på Hammerhorn:

O strange it was finding him. Face up he was, stranded
By the glacier, with his cheeks cherry-red and aglow
Like a young man's alive he lay there dead for the years
To come, and the ice in his hair still melting, a kid's face
Big-eyeing the sky, and his skull cracked at the back.²⁵

Plötsligt får Hilda en ny – och sista – visionär ingivelse. Hon förut-spår att alpen Hammerhorn, som just givit en av sina döda tillbaka – nämligen Hildas egen brudgum – nu skall kräva två nya offer.

Dessa två offer blir, visar det sig senare i operan, Elizabeth samt Wilhelms son Toni vilken just anlänt till »Der schwarze Ad-ler«. Toni är poeten Gregors gudson.

AKT TVÅ: mellan den till »Der schwarze Adler« nyanlände Toni och Elizabeth uppstår snart kärlek. De är båda – till skillnad från alla andra i operan namngivna personer – unga människor.

²⁴ Ibid., s. 9.

²⁵ Ibid., s. 20

8

De blir musikdramats – vid sidan om Hilda och hennes brudgum fyrtio år tidigare – »Young Lovers«.

Tonis far Wilhelm ställer sig skeptisk till sonens känslor för Elizabeth. Toni måste, menar Wilhelm, tänka på sin framtid istället för på tillfälliga romanser. Han undrar också hur det är möjligt för Toni att tänka sig att gifta sig med sin gudfars älskarinna:

How can you marry
A woman whom the whole world knows
Was your Godfathers's mistress.²⁶

Gudfadern själv, poeten Gregor, gillar dock Elizabeths och Tonis förbindelse. Han säger till sig själv:

The young, the lovers, theirs will be the future.²⁷

Orsaken till denna upplevelse av gillande hos Greger är att det storslagna poem han arbetar med skall handla om just unga älskande – sådana som Elizabeth och Toni – och ha titeln »The Young Lovers«.

Gregor tänker sig vidare att den nya dikten skall vara fullbordad på hans sextioårsdag som infaller inom kort och då bli läst högt. En förutsättning för poemets färdigställande till födelsedagen är dock, säger Gregor, att han, som en sista avgörande inspirationskälla till sitt diktskapande, får en »Edelweiss« – en särskilt vacker blomma som växer på Hammerhorns topp. Gregor uttrycker en begäran att Elizabeth och Toni skall hämta denna blomma åt honom.

AKT TRE: Elizabeth och Toni infriar Gregors önskan och beger sig upp på Hammerhorn för att plocka och föra en »Edelweiss« till Gregor.

Något senare säger alpguiden Josef till Gregor att vädret uppe på Hammerhorn håller på att bli väldigt dåligt. Josef frågar Gregor om han känner några som befinner sig uppe på alpen. Om så är fallet är det nämligen, menar Josef, fortfarande möjligt att med en skicklig guides hjälp rädda dessa personer:

Because if a good guide went now, he could,
With God's help, bring them back. Anyone gone?²⁸

Mot bättre vetande svarar Gregor:

²⁶ Ibid., s. 27.

²⁷ Ibid., s. 41.

²⁸ Ibid., s. 53.

8

Why... not that I know of.²⁹

Elizabeth och Toni omkommer i ovädet på Hammerhorn.

Samtidigt gör Gregor allt för sin konst. Han offerar för denna medvetet Elizabeths och Tonis liv. Han utnyttjar dem cyniskt för sitt konstskapande liksom han tidigare lika kallt parasiterat på Hildas tragiska förlust av sin brudgum.

Gregors snart fullbordade poem heter nu heller inte längre »The Young Lovers« utan istället »Elegy for Young Lovers«. Gregors stora diktverk är inte mer ett poem om unga älskande utan istället en klago- och sorgesång – en dikt om döda unga älskande, om älskande par som förenas först i döden.

Allra sist i operan *Elegy for Young Lovers* framträder Gregor uppläsande sin nu helt färdigställda dikt »Elegy for Young Lovers« inför en förnämlig församling bestående av samhällets främsta dignitärer:

Your serene Highness, Your Excellency the Minister of Culture, Ladies and Gentlemen. I am going to open this reading with the last poem I have written, ELEGY FOR YOUNG LOVERS. It is dedicated to the memory of a brave and beautiful young couple, Toni Reischmann and Elizabeth Zimmer who, as some of you know, perished recently on the Hammerhorn. »In death they were not devided.«³⁰

Gregor öppnar sitt manuskript och läser högt ur detsamma. Vi hör inte hans ord men ser alla dem som han utnyttjat för att kunna skapa sitt verk nu tyst framträda på scenen:

He opens the manuscript book and begins to read, solemnly and with hardly any gestures. We do not actually hear any words, but from behind him comes one by one until they are all together, the voices of all who contributed to the writing of the poem: Hilda with her visions, Carolina with her money and management, Doctor Reischmann with his medicines, Toni and Elizabeth with their illusory but rhymable love.³¹

AVSLUTANDE KOMMENTAR: Carolyn Roberts Finlay (1982) menar att Wystan Hugh Auden och Chester Kallman genom sitt operalibretto *Elegy for Young Lovers* medvetet vidareför och slutgiltigt fullbordar den tradition kring Fet-Mats-berättandet som började med E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« och fortsatte med Richard Wagners »Die Bergwerke zu Falun« samt med Hugo von Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun«.

29 Ibid.

30 Ibid., s. 59.

31 Ibid.

8

Gemensamt för dessa tre verk är att de fokuserar på Fet-Mats berättelsens förhistoria – orsaken till att Fet-Mats-personen spårlost försvann.

Audens och Kallmans verk däremot handlar, påpekar Roberts Finlay, om efterhistorien, om hur Fet-Mats-gestalten återfinns samt om hur denna – ytterst historiskt existerande människa – genom tiderna blivit omvandlad till kultur och konst.³²

Till Roberts Finlays eleganta analys av operalibrettot *Elegy for Young Lovers* kan bara tillfogas att metadraget i detta – insikten hos verkets skapare om att de arbetar i en tradition där verkligt historiskt liv omvandlas till konst – redan finns (som framgått tidigare i detta arbete) hos E.T.A. Hoffmann genom Överuppsyningsmanen i författarens novell »Die Bergwerke zu Falun«.

Allra sist några ord om själva operan *Elegy for Young Lovers* – det vill säga Audens och Kallmans text samt Hans Werner Henzes musikaliska dräkt kring den.

Verket hade urpremiär i tysk översättning i Schwetzingen den 20 maj 1961. Dirigent var Heinrich Bender. Bland sångarna fanns Eva-Marie Rogner och Dieter Fischer-Diskau.

Härefter framfördes operan samma år på engelska i Glyndebourne. Medverkande var bland andra svenskorna Elisabeth Söderström och Kerstin Meyer. Dirigent var John Pritchard.

Stilistiskt sett kan musikdramat *Elegy for Young Lovers* beskrivas som en kombination av traditionella senromantiska element och ett djärvt modernistiskt samt av Henze egensinnigt utvecklat formspråk. Instrumenteringen är stråkar, blåsare och en påfallande stor mängd slagverk av skiftande slag – bland dessa celesta, kastanjetter, marimba, pukor, trummor och vibrafon.

Egenartat är att bestämda enskilda instrument beledsagar var och en av dramats gestalter. En flöjt följer Hilda Mack, blåsare Gregor Mittenhofer, violin och viola Toni och Elizabeth, ett engelskt horn Carolina von Kirschstetten och basun Wilhelm Reischmann.

Ragnar Casparsson om Fet-Mats

Ragnar Casparsson (1893–1978) var under 1900-talet en framträdande socialdemokratisk tidnings- och LO- eller Landsorganisationen-man. Mot slutet av sin yrkeskarriär blev han landshövding i Västmanland.

32 Roberts Finlay, 1982, s. 53 och 55.

8

Under tidigt 1960-tal utgav han ett självbiografiskt arbete i tre delar: *Vårt fattiga liv* (Stockholm, 1961), *Land du välsignade* (Stockholm, 1962) och *Brimmande horisonter* (Stockholm, 1963).

I memoarverkets första del skildrar Casparsson sin uppväxt under mycket fattiga förhållanden i en bruksmiljö nära Avesta i Dalarna. Han berättar bland annat följande händelse.

När Casparsson var i fjortonårsåldern fick hans far tillfälligt arbete som vedhuggare i närheten av Borlänge. Sonen följde med som medhjälpare. En morgon hände en olycka. En flisa ur ett stycke fruset virke träffade faderns ena öga. Blod strömmade ur ögat. Ragnar lyckades få tag på en gammal gubbe med häst och släde. Fadern vägrade emellertid att låta sig forslas till sjukhuset i Borlänge. Han menade att om han bara fick ligga stilla i släden ett slag så skulle det onda gå över. På kvällen fick Ragnar och fadern mat av gubben och hans gamla hustru.

Denna kvinna var en pratglad människa som gärna berättade historier från förr. Särskilt ivrigt skildrade hon händelser med anknytning till Falun eftersom hon i sin ungdom lagat mat åt ett herrskap där. Hennes man hade förstås hört gummans historier många gånger tidigare. Men för Ragnar var de nya. En av dem, som särskilt fascinerade ynglingen, var berättelsen om Fet-Mats. Casparsson skriver i sina memoarer:

Gubben hade hört historierna många gånger förr. Han blev otålig och sa till henne, att hon fick sluta för karln i släden var ju sjuk. Vi kunde bara visa vår tacksamhet genom att lyssna och vara uppmärksamma. Hon berättade historien om Fet-Mats som jag då hörde för första gången. Den handlade om en gruvdräng, som i sin ungdom förolyckades vid ett ras i gruvan. Det hände redan 1670, fast det visste väl inte gumman. Han kom att ligga i kopparvitriol och mumifierades. När han anträffades hade han varit gömd och glömd i gruvan i 49 år. Hans fästmö, som hunnit bli en gammal kvinna, återsåg sin ungdoms älskade precis så som han gick och stod, när livet log mot dem båda.

Under 30 år ställdes liket ut till allmänt beskådande såsom ett underverk, och många av tidens stormän gjorde sig ärende till Falun för att se den märkliga företeelsen. Gravfrid fick den stackars Fet-Mats inte heller sedan han hade jordats 80 år efter sin sorgliga hädanfärd. Enligt Tidning för Fahlus Län och Stad stötte man vid en gravöppning 1859 på ett oförmultnat lik, vars huvud var »betäckt med brunt hår, och käken fullsatt med starka tänder«. Det var Fet-Mats igen, den odödlige gruvdrängen.³³

1960-talet innebar i ideologiskt hänseende en strömkantring för Fet-Mats-historien. Denna berättelse var inte längre förbehållen den politiska högern. Fet-Mats-inslaget i socialdemokraten Rag-

33 Ragnar Casparsson, *Vårt fattiga liv*. Stockholm, 1961, s. 83.

8

nar Casparssons memoarer vittnar om detta förhållande liksom även kommunisten Rudolf Wagner-Régenys tidigare berörda behandling av ämnet.

Ytterligare en signal i samma vänsterriktning vad gäller den ideologiska hemvisten för Fet-Mats-historien är arbetareförfattaren och socialisten Ivar Lo-Johanssons (1901–1990) novell »Fet-Mats« i författarens *Passionerna: älskog* (Stockholm, 1968). Mer om denna berättelse i följande avsnitt.

Ivar Lo-Johanssons »Fet-Mats«

Under 1960-talet – sen- eller eftermodernismens begynnelsetid – var högmodernismens uppgörelse med 1800-talets nationalromantik fullbordad. Denna nationalromantik betydde i det allmänna medvetandet inte längre någonting verkligt viktigt.

Därför blev det under 1960-talet möjligt för konstnärer och diktare att på olika sätt knyta tillbaka till det kulturella arvet från 1800-talet – och även till den ännu äldre kulturhistorien – utan att för den skull behöva misstänkas för reaktionära böjelser. Om bland annat detta vittnar Ivar Lo-Johanssons novell »Fet-Mats«.

Novellen är indelad i sex numrerade avsnitt och äger följande handling.

AVSNITT ETT: tretton dagar före långfredagen 1677 – en lördag – firas gruvarbetaren Mats Israelsson i en tunna ned i Mårdskinsgruvan i Falun.

Han arbetar denna dag i gruvan som ersättare för en kamrat som tagit ledigt för att kunna träffa sin fästmö.

I munnen har Mats ett knippe torrvedsstickor vilka tjänar som bloss. Han är klädd i en svart, ficklös rock och har svart filthatt med stora brätten. I handen håller han en ulltuss tryckt mot näsborrarna för svavelrökens skull. Eftersom det snart är helg är han, frånsatt några arbetshästar, ensam i gruvan.

Mats är en stor och fet samt slätrakad man född i Boda by i Svärdsjö. Han har en fästmö vid namn Margreta Olsdotter. Hon är en ung änka på Norra kyrkbacken och dotter till Rö-Olle.

En halv timme efter Mats nedstigande i djupet hörs ovan jord ett dovt muller från gruvans innandöme.

Måns Hansson i Korsgården, den man som firade ned Mats i gruvan, och Jonas Persson i Dikarbacken hos vilken Mats tjänar som dräng, oroas av mullret. Margreta varskos. Några utvalda män ger sig ned i gruvan för att söka efter Mats.

8

De i gruvan nedstigande männen upptäcker strax att ett ras skett i Mårdskinnsgruvan och att denna står under vatten. De förstår också att Mats, som är helt försvunnen, måste ha begravts under rasmassorna och omkommit.

Rykten sprids dock snart om att Mats inte alls dött i gruvan utan istället flytt Falun för att komma undan sin fästmö trots att det redan en gång lyst för dem i kyrkan.

Margreta kan inte tro något sådant om Mats – hon känner honom som en trogen, ärlig och god man. Hon hyser dessutom ett hopp om att Mats fortfarande lever och ger sig ut för att leta efter honom.

Det förhållandet att gruvarbetare i Falun på Fet-Mats tid brukade ta med sig ett silvermynt – en »Specie-Rixdaler«³⁴ – som skyddsamulett vid nedstigandet i farliga schakt omtalas. Jonas Persson upplyser om att den försvunne Mats glömt sitt mynt hemma – kanske på grund av brådska när han lovade sin kamrat att gå ned i gruvan i hans ställe.

AVSNITT TVÅ: Falu stad beskrivs. Det heter om staden att den var – på Fet-Mats tid – Sveriges näst största stad med sex tusen invånare. Vidare konstateras att gatorna i Falun var »spikraka och beströdda med slagg«.³⁵

Stadens hus var, sägs det, »små envånings av timmer« som »låg i gruvdelen med gavlarna vända mot gatan« och som var »röda av färg från gruvan och impregnerade av vitriolångorna från den«. I husen bodde »gruvarbetarna, rostvändare, stigare och hyttfolk«.³⁶

Efter detta följer en uppräknings av några i Falun enskilda byggnader:

Vid ån låg kronobränneriet för Falu brännvin, vid torget Kopparvågen, vid gruvöppningarna Bergslagens många byggnader, Gruvstugan, Konstmästargården, tingshus, lasarett och krog.³⁷

Mycket av ovanstående är historiskt korrekt. Dock inte allt. Omtalandet av »kronobränneriet för Falu brännvin« är en anakronism. Denna byggnad fanns inte under Fet-Mats 1600-tal. Den tillkom först under 1700-talets andra hälft.

34 Ivar Lo-Johansson, »Fet-Mats« i förf:s *Passionerna: älskog*. Stockholm, 1968, s. 245–281, s. 250.

35 Ibid., s. 251.

36 Ibid.

37 Ibid.

8

Efter beskrivningen av Falu stad följer en kortfattad skildring av Falu gruvas äldre historia. Sedan riktas uppmärksamheten mot Margreta.

Hon försörjer sig på att karda ull och mot ersättning av gruvbolaget ta sig an faderlösa småbarn. Hon fortsätter att leta efter Mats och vill, trots att kvinnor inte tillåts detta, ta sig ned i gruvan för att söka finna sin fästman. Omgivningen börjar uppfatta henne som galen. Hon kallas nu Tok-Greta.

Man föreslår henne att hon skall försöka glömma Mats och gifta sig med en annan man. Men för Margreta finns ingen annan än Mats. Hennes trofasthet mot honom har växt till en passion. Margreta fortsätter envist att spana efter Mats.

AVSNITT TRE: tio år senare. Det största raset i Falu gruvas historia inträffar vid midsommar 1687 och den väldiga dagöppningen Stora stöten bildas.

Det innebär en allvarlig ekonomisk kris för gruvverksamheten. Även Margreta drabbas. Det finns inte längre så mycket ull att karda och småbarn att vakta.

Handlingen flyttar fram till 1694. Margreta väntar fortfarande på Mats. Trots detta väljer hon, i den ekonomiska knipa hon befinner sig, att gifta sig med en skräddare.

AVSNITT FYRA: den 2 december 1719. Arbetare i Falu gruva är i färd med att skapa en ny gruvgång från Wredes schakt till Mårdskinnsgruvan. Klockan nio på morgonen gör arbetarna ett genombrott mellan de två schakten.

Mårdskinnsgruvan är fylld med vatten som pumpas ut. När man härefter tränger in i gruvan upptäcks en karl i gammaldags kläder. Han ser ung ut och som om han sover. Han håller med sin ena hand sin ullhalsduk tryckt mot munnen. Trots att han ser levande ut förstår man att han är död beroende på att hans båda ben är helt avslagna:

När man skulle resa upp karlen märkte man att hans ben vek sig. Bägge bena var avslagna nedanför knäna. Men kläderna var hela. Järnspännet i hans bälte var förkopprat och lyste gulrött. Gruvhammarn tycktes också vara som gjord av koppar. Man vittjade hans byxsäck. I den fanns bara en avlång mässingsdosa med färsk och frisk tuggtobak. Där fanns inget mynt eller någon amulett, som gruvarbetarna annars brukade ha i byxsäcken eller insydda i rockfliken nertill.³⁸

38 Ibid., s. 260.

8

Man tar upp den döde ovan jord men beslutar att skydda liket för obehöriga till dess att eventuell rättssak är påbörjad. Orsaken till detta beslut är insikten om att flera gruvänkor kan komma att göra anspråk på den avlidne och begära underhåll av gruvbolaget.

Den 10 december sammanträder gruvtinget. Ett av tingets ärenden är likfyndet i Mårdskinnsgruvan. Vem är han egentligen? Till tinget inkallade vittnen som kan besvara frågan är Måns Hansson och Margreta – nu sjuttio år gammal och sedan mer än tolv år tillbaka på nytt änka.

Både Måns och Margreta identifierar den omkomne som Margretas tidigare fästman Mats Israelsson vilken försvann 1677.

Margreta är omåttligt glad och stolt och menar att nu, när hennes fästman äntligen är återfunnen, kan det lysa för dem igen i kyrkan. Hon synes inte begripa att hennes Mats är död.

Omgivningen emellertid, som till skillnad från Margreta inser att Mats verkligen är avliden, förstår dessutom att orsaken till att han fortfarande förefaller ung och levande är den konserverande verkan det vitriolhaltiga vattnet har i Falu gruva.

Bergmästaren i Stora Kopparberget skriver ett brev till Bergskollegiet i Stockholm för att få besked om vad han skall göra med det märkligt välbevarade liket.

Bergmästaren framkastar i sitt brev den idén att förvara den avlidne »[...] på lämpligt ställe i Bergslagens lokaler som en kuriositet till uppbyggelse för dem, som kom resande till Falun.«³⁹

Bergskollegiet i Stockholm gillar Bergmästarens förslag och anbefaller det i ett svarsbrev. Mats ställs sålunda ut som turistattraktion. Först i »en tunna i Bråkstugan invid gruvan«.⁴⁰

Margreta fortsätter att betrakta Mats som fullt levande. Hennes kärlek till honom är passionerad. Hon besöker honom i Bråkstugan:

Hon klappade honom på kind, hon kysste honom på mun, hon omfamnade honom helt och hållet. Hon förde med sig brännvin i en kopp, som hon ville få honom att dricka. Hon pillrade honom mellan fingrarna. Hon rättade till hans halsduk. Hon jollrade kärleksspråk med honom, fast han inte svarade. Ofta såg det ut som om hon ämnat gå ännu längre. Hon fumlade vid hans gylf. Hon ville att han skulle ligga med henne.⁴¹

Efter hand börjar Mats kropp förändras. Den blir brun och avger likluk. På grund av detta ställs Mats i ett glasskåp vilket placeras

39 Ibid., s. 264.

40 Ibid.

41 Ibid., s. 264 f.

8

i Ammunitionshuset vid gruvan. Margreta förbjuds tillträde dit. Mats står i sitt glasskåp i trettio långa år.

Margreta inser så småningom att Mats faktiskt är död. Hon begär hos gruvledningen att kroppen skall jordfästas. Hon uttrycker också en önskan om att hon själv, när hon är avliden, skall få vila i samma kista som Mats. Gruvledningen uppfattar Margretas begäran som skamlös och avfärdar hennes önskemål.

AVSNITT FEM: Sveriges stormaktstid är förbi. Likaså Falu gruvans storhetstid. Margreta är död och hennes kärlekssaga bortglömd. Mats däremot – nu av alla kallad Fet-Mats – blir bara mer och mer beryktad. »Gruvan gick dåligt«, heter det, »men Fet-Mats bar sig bra.«⁴²

Framstående vetenskapsmän kommer till Falun för att undersöka Fet-Mats närmare. En av de många lärda som under 1700-talet studerar honom är Carl Linnæus. Denne anländer till Falun 1734, dock inte främst för att studera Fet-Mats utan istället därför att han är i färd med att genomföra sin dalaresa. Han träffar i Falun också sin blivande hustru Sara Moræus – dotter till Falu stadsläkare Johan Moræus.

Denne man hör till dem som ogillar utställandet av Fet-Mats. Den utställda är, menar Moræus, bara »ett kuriosum för att lura folk«,⁴³ Moræus är också en av dem som begriper att Fet-Mats inte, som vissa andra tror, är ett riktigt petrifikat. På denna punkt får han stöd av Carl Linnæus som, efter att ha undersökt Fet-Mats, slår fast att Fet-Mats bara är »inkrusterad« och har blivit »stalaktit« samt att hans kropp så småningom kommer att upplösas till »falaska«.⁴⁴

Handlingen flyttar fram till 1749 och till Fet-Mats begravning:

Jordfästningen skedde tjugoförsta december 1749. Och den skedde på Bergslagens bekostnad och under stor ärebevisning. Han fick en kista med försilvrade handtag, med två bergshammare och gruvans kopparmärke på locket, då han sänktes i prästen Pehr Helsingii grav under golvet i Kopparbergs kyrka.

Klockorna ringde i bägge kyrkorna. Framstående bergsmän, sida vid sida med invalidiserade gruvarbetare, var med om hans färd. Prästen höll ett högstämt tal.⁴⁵

42 Ibid., s. 268.

43 Ibid., s. 270.

44 Ibid., s. 271.

45 Ibid., s. 273.

8

Härefter omtalas Jacob Hesselius uppläsning av sin dikt »Stor-Mats, grufvans trogne dräng«. Dikten anförts i sin helhet.

AVSNITT SEX: år 1860. Fet-Mats tas upp ur sin grav i samband med en omläggning av golvet i Stora Kopparbergs kyrka. Det som återstår av honom är mest skelettdelar. Dessa kastas upp på vinden ovanför sakristian.

År 1900. Mats skelettdelar fogas ihop och placeras i en rödmålad trälåda med glaslock. I lådan ställs han på nytt ut till allmänt beskådande.

Bland alla de turister som vid den här tiden kommer till Falun är ett ungt förlovat par från det nordligaste Sverige.

De har redan före sitt besök i Falun hört mycket talas om Fet-Mats men däremot bara obetydligt om hans fästmö Margreta. De har vidare fått för sig att de vill gifta sig nere i Falu gruva. På så vis önskar de, heter det, »[...] återuppliva den stora trofastheten i världen.«⁴⁶

Paret beger sig ned i Falu gruva. Fästmannen blir dock snart stående. Han vågar inte gå djupare. Fästmön fortsätter emellertid nedåt. Hon vill, förklarar hon, »komma jordens eget hjärta så nära, att hon kan höra det slå«.⁴⁷

När fästmön kommer upp igen är hon sig inte riktigt lik. Hon kan inte förstå varför fästmannen inte ville vara med om att fira bröllopet där nere:

»Varför ville du inte följa?«

Fästmannen tvekade.

»Jag tänkte på Fet-Mats«, sa han. »Jag var rädd att omkomma som han.«

»Men jag var ju med?« Hon talte som en sentida dotter av släktet, som Tok-Greta en gång tillhört.

»Jag var rädd att bli förstenad. Och du skulle kanske ha överlevt.«

»Det kunde ju likaväl ha varit tvärtom?«

»Jag vet inte, om min kärlek skulle ha hållit så bra som den gjorde hos Greta, Rö-Olles dotter.«

Det var en ny tid, med nya tankar.⁴⁸

Mot slutet av Lo-Johanssons novell skildras Fet-Mats sista jordfästning på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård i november 1930 samt därtill avtäckningen av minnesstenen vid Fet-Mats grav 1934.

⁴⁶ Ibid., s. 275.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Ibid., s. 276.

8

Inskriptionen på stenen, tidigare citerad i detta arbete, anförs.

Carl Sahlins hyllningstal till Fet-Mats vid avtäckningen av minnesstenen, och härvid hjälteförklaring av Fet-Mats därför att han dog i gruvan som ersättare för en kollega och kamrat, lyfts fram.

Allra sist i novellen berättas om två barn, en pojke och en flicka, som leker bland gravstenarna på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård. De kommer, under sitt lekande, fram till Fet-Mats grav och får där för sig att stenen på graven liknar en nyckel. Pojken låtsas att han med denna nyckel låser in flickan. Hon varnar honom för att tappa bort nyckeln. »För då«, säger hon, »kan du inte komma in till mig«.49

AVSLUTANDE KRITISK KOMMENTAR: utmärkande för Ivar Lo-Johanssons novell »Fet-Mats« är att miljöskildringen här äger en bredd och en detaljriktighet som ställer berättelsen helt i särklass inom området Fet-Mats-diktning.

Lo-Johanssons novell ger också, till skillnad från alla äldre skönlitterära Fet-Mats-skildringar, hela Fet-Mats-historien från huvudpersonens död i Mårdskinnsfallet på 1600-talet och till hans sista begravning på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård under 1900-talet.

Vidare ligger handlingen i Lo-Johanssons »Fet-Mats« mycket närmare den dokumenterade historiska verkligheten än någon tidigare skönlitterär Fet-Mats-berättelse.

Detta betyder dock inte att Lo-Johanssons novell i alla hänseenden är historiskt korrekt. Den ambitiösa felfinnaren kan hitta flera ställen i berättelsen som strider mot det historiskt belagda.

Till dessa kan räknas den anakronism (angivandet av »kronobränneriet för Falu brännvin« som ett hus existerande på 1600-talet) vilken ovan uppmärksammats.

Hit hör vidare påståendet hos Lo-Johansson att Fet-Mats vistades i sitt glasskåp i trettio år. I verkligheten stod han där i drygt tjugo år.

Ytterligare en avvikelser från det historiskt dokumenterade i Lo-Johanssons skildring är att ingenting alls sägs om det förhållandet att Måns Hansson och Margreta, när de vittnade vid Gruvtinget den 10 december 1719, var oeniga om Fet-Mats dödsår. Margreta angav 1677 och Måns Hansson 1676 som tidpunkten för Fet-Mats försvinnande. I Lo-Johanssons berättelse är både Måns Hansson och Margreta helt ense om att Mats omkom 1677.

49 Ibid., s. 280.

8

Ännu en felaktighet i historiskt hänseende hos Lo-Johansson är utsagan att Fet-Mats kropp kom upp ur sin grav i Stora Kopparbergs kyrka vid en omläggning av kyrkgolvet 1860. I själva verket togs Fet-Mats, så som framgått tidigare i detta arbete, upp från golvet redan 1816. Den oriktiga uppgiften om framtagningen 1860 går, som också klargjorts tidigare, tillbaka till Karl-Erik Forsslund (1936).

Det allra mest utmärkande för Lo-Johanssons »Fet Mats« – och för vissa läsare av denna novell säkert chockerande – är den sexuella frispråkigheten i berättelsen.

En av dessa förfärade läsare var Arne Montan som i en artikel med titeln »300 år sedan legendomspunne Fet-Mats dog i Falu gruva!« i *Falu-Kuriren* den 21 januari 1976 skrev:

Vår tids erotisering av människorna kom till uttryck i Ivar Lo-Johanssons bok »Passionerna« 1968. Han föreställer sig att gumman [Margreta] var så brunstig att hon började leta efter den f.d. fästmannens gylf.

Johanssons diktning är makaber och äcklig. Den historiska sanningen är att fru Margreta Olsdotter var omgift när hon identifierade sin forne fästman.

Oavsett vår inställning till Montans omdöme om Lo-Johanssons diktning som »makaber och äcklig« så kan vi i den historiska backspegeln konstatera att det inte är en tillfällighet att novellen »Fet-Mats« publicerades 1968 – det år som kanske mer än någon annan bestämd tidpunkt under 1900-talet representerar politisk och sexuell radikalism samt frigörelse.

Härtill kan slutligen sägas att Lo-Johanssons novell är den första berättelsen i Fet-Mats-diktningens historia i vilken finns ett tydligt stänk av jämlikhetstänkande och feminism. Den passionerade Margreta – inte de många männen runt omkring henne – är berättelsens verkligt storslagna människa.

Likväl lider hon ständiga nederlag i den patriarkaliska värld i vilken hon lever. Hon får inte, trots att hon vill det, gå ned i gruvan för att leta efter Mats. Och hon får heller inte, trots att hon önskar det, begravas i samma kista som Mats.

Annorlunda är samhället vid den tid i början av 1900-talet när det unga paret uppträder som vill gifta sig nere i Falu gruva. Här är det hon – och inte han – vilken framträder som den modigaste och mest styrande i förhållandet. Det är hon och inte han som tränger djupast ned i gruvan.

Samtidigt emellertid har någonting i det unga parets värld gått förlorat som fanns på Margretas tid: den verkligt passionerade kärleken innefattande evig trohet.

8

Uppsatser, essäer och artiklar om Fet-Mats under 1900-talets andra hälft

Liksom under 1900-talets första hälft författas under århundradets senare del en mängd uppsatser, essäer och artiklar med anknytning till Fet-Mats-historien.

Åtskilliga av dessa, nämligen följande, har tidigare berörts i denna framställning: Clemens Heselhaus, »Die Elis-Gedchichte von Georg Trakl« (1954), Anne Winkelmann, »Das Bergwerk zu Falun« (1961), Elisabeth Frenzel, »Bergwerk zu Falun« (1962), Margaret Jacobs, »Hugo von Hofmannsthal: Das Bergwerk zu Falun« (1963), Johannes Pfeiffer, »Die Geschichte vom Bergmann zu Fahlun« (1964), J. Stinchcombe, »Trakl's ›Elis‹ Poems and E.T.A. Hoffmann's ›Die Bergwerke zu Falun‹« (1964), Dieter Härtwig, »Das Bergwerk zu Falun (1958/1960)« (1965), Walter Bogsch, »Fet-Mats: der Bergmann von Falun« (1967), Arne Montan, »300 år sedan legendomspunne Fet-Mats dog i Falu gruva!« (1976), Albert B. Smith, »Variations on a Mythical Theme: Hoffmann, Gautier, Queneau and the Imagery of Mining« (1979), John Neubauer, »The Mines of Falun: Temporal Fortunes of a Romantic Myth of Time« (1980), Carolyn Roberts Finlay, »The ›Miner of Falun‹ as Operatic Motif« (1982), Ilpo Tapani Piirainen och Ulrich Greb, »Die Geschichte des Bergmanns von Falun und ihre literarische Bearbeitung« (1990), Magnus von Platen, »Fet-Matts« (1996) och kapitlet om E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun« i Stefan Bergströms *Between Real and Unreal: A Thematic Study of E.T.A. Hoffmann's ›Die Serapionsbrüder‹* (2000).

Utöver dessa redan tidigare uppmärksammade skrifter kan nämnas följande: Käte Hamburger, »Den odödliga gruvdrängen« i *Dagens Nyheter* den 19 december 1954, Jan Gabrielsson, »Fet-Mats« i författarens *Det sällsamma Dalarna: uppslagsbok för tillresande*. Stockholm, 1975, s. 33-35, Tore Attelid, »Fet-Mats: Sveriges berömdaste gruvdräng« i *Mora Tidning* den 26 september 1979, Sven Rydberg, »Den förstenade gruvdrängen« i författarens *1000 år vid Stora Kopparberget*. Stockholm, 1979, s. 47-49.

Rydbergs text är avsedd för turister vid Falu gruva och därför översatt till flera språk: till engelska (»The Petrified Miner« i författarens *Stora Kopparberg: 1000 Years of Industrial Activity*. Stockholm, 1979, s. 47-49), till tyska (»Der versteinerte Grubenarbeiter« i författarens *Stora Kopparberg: 1000 Jahre Industrietätigkeit*. Stockholm, 1979, s. 47-49) samt till franska (»Le mineur pétrifié« i författarens *1000 ans a Stora Kopparberg*. Stockholm, 1981, s. 47-49).

8

Vidare föreligger: Rune Ferling, »Mats Israelsson« i *Svenskt biografiskt lexikon*. Vol. 122. Stockholm 1985, s. 260–261, Tommy Forss, »Fet-Mats öde« i författarens *Falu gruva fram till våra dagar: en berättelse om »Rikets skattkammare«*. Falun, 1988, s.[38–39], Henrik Kyhle, »Richard i Stöten« [om Richard Wagners »Die Bergwerke zu Falun«] i *MusikDramatik* 1993:2, s. 9–11 (omtryckt med titeln »Wagners Stora Stöt« i *Tur & Retur* 1993:7, s. 26–31), Lars Furuland, »Fet-Mats berömmelse varar: en dräng för filosofer, diktare, lärde och musiker« i *Dala-Demokraten* den 30 mars 1996.

Värd att noteras är också artikeln »Visor om de sanna händelserna« i *Dala-Demokraten* den 11 maj 1973. Här anför – insänd till tidningen av Ove Holstenson, Borlänge – Johan Gabriel Carléns dikt »Guldbröllopet«.

Slutligen skall erinras om två, tidigare berörda, bokavsnitt från 1900-talets andra hälft som båda meddelar viktiga upplysningar om Fet-Mats-historien: Johan Ponténs utredning av omständigheterna kring Fet-Mats begynnande uppmjukning och nedbrytning 1728 (i författarens *Från kronobarberare till företagsläkare: bergslagsfolk och gruvläkare i Falun genom fyra sekler*, 1973) samt Svante Lindqvists omnämmande av Bokwettsgillet's granskning av fallet Fet-Mats 1720–1721 (i författarens doktorsavhandling *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology in Sweden, 1715–1736*, 1984).

KG Nilssons Fet-Mats

Fet-Mats-historien har genom tiderna förvånansvärt litet engagerat betydande bildkonstnärer. Den enda bild av vikt före 1900-talet – bortsett från Adam Leyels teckning av den döde Fet-Mats liggande i Mårdskinnsfallet från 1722 – är en målning av okänd mästare från tidigt 1800-tal. Tavlans motiv är det ögonblick när den döde Fet-Mats efter återfinnandet och upptagandet ovan jord identifieras av sin trolovade. Originalen tillhör stadsmuseet i Zwickau.

Konstverket används ofta som illustration i uppsatser och essäer om Fet-Mats. Senast är det återgivet i Sture Kristianssons artikel »Fet-Mats: den förstenade gruvsdrängen« i författarens *Glimtar ur Stora Kopparbergets historia* (Falun, 2003).⁵⁰

⁵⁰ S. 105–109, s.106.

8

År 1962 tillkom ytterligare en förnämligt gjord bildkonstnärlig Fet-Mats-gestaltning. Det rör sig om en etsning med titeln *Fet-Mats* skapad av den internationellt kände målaren och grafikern K[arl] G[ustaf] Nilsson (född i Falun 1942).

Verket tillkom i Nilssons ungdom när han studerade grafik för den brittiske konstnären Stanley William Hayter (1901–1988) vid Atelier 17 – en grafisk verkstad i Paris skapad av Hayter.

I en bok med titeln *Kartbild* (Stockholm, 2005) berättar Nilsson att han vid tiden för tillkomsten av etsningen *Fet-Mats* tog starka intryck av (förutom Hayters undervisning i Paris) expressionismen inom måleriet samt även av de så kallade Falu-grafikerna, det vill säga Stig Borglind (1892–1962) och Axel Fridell (1894–1935) med flera.⁵¹

Om tillkomsten av *Fet-Mats* och verkets samband med studierna hos Hayter i Paris säger Nilsson vidare i sin bok:

Hayter var en dynamisk herre som tog sig an varje novis personligen. Man fick en plåt att arbeta med och successivt rådbråka till den helt havererade. Man fick t.ex. lägga en gasbinda ovanpå plåtens mjukgrund och köra detta genom tryckpressen, och när denna etsats fick man i trycket den form av viskositetstryck han hade utvecklat, men också en klassisk grafisk teknik som kopparstick förekom. Jag använde både gasbinda och kopparstick i mitt blad »Fet-Mats« som föreställer en omskriven person som omkom vid ett gruvras i Falun men återfanns konserverad och igenkändes av en gumma, hans ungdoms käresta.⁵²

Nilssons figur Fet-Mats i etsningen *Fet-Mats* är en person som ligger död i Falu gruva med avslagna ben. Konstverket äger tydligt karaktär av pastisch på Adam Leyels Fet-Mats-teckning (1722). Nilssons Fet-Mats-gestalt är lika avliden och ensam som Leyels motsvarighet men betydligt mera stiliserat utformad och rundmagad.⁵³

Esteban Fekete och Fet-Mats-motivet

Ytterligare bildkonst av högkvalitativt slag med anknytning till Fet-Mats är fyra färglagda träsnitt från omkring 1980 gjorda av den internationellt kände ungerskfödde men nu i Roßdorf i Tyskland bosatte tecknaren, målaren och färgträsnitt-skaparen Esteban Fekete (född 1924).

⁵¹ KG Nilsson, *Kartbild*. Stockholm, 2005, s. 16.

⁵² Ibid., s. 14.

⁵³ Etsningen Fet-Mats återgiven ibid., s. 15.

8

Feketes fyra träsnitt kring Fet-Mats-motivet är gjorda i en färgglad och rustik stil som närmast kan beskrivas som ett slags kombination av expressionism och naivism.

Träsnitten är återgivna i en bibliofilutgåva om femhundra nummerade exemplar av de tre internationellt sett mest kända Fet-Mats-berättelserna: Gotthilf Heinrich Schuberts version av Fet-Mats-historien i *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*, Johann Peter Hebels »Unverhofftes Wiedersehen« och E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«. Hoffmanns text är kraftigt nedkortad.

Bokverkets titel är *Der Bergmann von Falun: der Bericht von Gotthilf Heinrich Schubert und die Erzählungen von Ernst Theodor Amadeus Hoffmann und Johann Peter Hebel; mit vier farbigen Holzschnitten von Esteban Fekete [Gruvarbetaren från Falun: Gotthilf Heinrich Schuberts framställning och berättelserna av Ernst Teodor Amadeus Hoffmann och Johann Peter Hebel; med fyra färglagda träsnitt av Esteban Fekete]* (Neu-Isenburg, 1981).

Det första av Feketes fyra träsnitt visar ett par trähus, några träd och ett öppet och ödsligt landskap. Det hela föreställer Falu gruvområde.⁵⁴

Det andra träsnittet är en närbild på ett gruvschakt med stenblock huller om buller.⁵⁵

Det tredje träsnittet avbildar Fet-Mats och hans fästmö. Bakom dem ett trähus. Fästmön, stående framför ett trästaket, har på huvudet något slags konstfullt utformad huvudbonad. Fet-Mats, stående bakom staketet, blickar, iförd skärmmössa, mot sin käresta.⁵⁶

Det fjärde och sista träsnittet visar fästmön. Hon stapplar ensam, gammal och böjd, fram med krycka på en folktom gata i Falun omgiven av ett antal bostadshus.⁵⁷

54 Gotthilf Heinrich Schubert, *Der Bergmann von Falun: der Bericht von Gotthilf Heinrich Schubert und die Erzählungen von Ernst Theodor Amadeus Hoffmann und Johann Peter Hebel; mit vier farbigen Holzschnitten von Esteban Fekete*. Neu-Isenburg, 1981, s. 5.

55 Ibid., s. 8.

56 Ibid., s. 13.

57 Ibid., s. 16.

8

Eyvind Andersens och Henning Mankells *Fet-Mats*

På Dalateatern i Falun har hittills två skådespel framförts med anknytning till *Fet-Mats*-historien. Dessa två verk är Eyvind Andersens och Henning Mankells *Fet-Mats: en kärlekssaga* (1973) samt Martin Lindbergs *Fet-Mats* (2004).

Förstnämnda pjäs författades av Henning Mankell, regisserades av Eyvind Andersen och hade urpremiär på Dalateatern den 18 april 1973. Dalateatern var vid denna tid en fri teatergrupp och inte som idag en länsteater.

Rollerna spelades av bland andra Urban Eldh, Sören Hagdahl, Eva Millberg, Olle Skogh och Karin Örnmarker. Scenografi: Inga Björstedt. Musik: Lars Werner och Christer Boustedt.

Skådespelets handling är följande.

Två utropare träder fram och hälsar publiken välkommen:

Mina damer och herrar, välkomna till vårt spel
ni verkar vara ett alldeles utmärkt klientel.

Vi två presenterar pjäsen och dess personage.⁵⁸

Härefter inropas på scenen kung Karl XI och sedan även hans son Karl XII. Så framträder en liten fyllig herre som benämnes »Bergskollegiemäster« och efter honom »en Falukung, en bergsman, Jonas Persson – heter han«.⁵⁹

Den store uppfinnaren Christopher Polhem inkommer på scenen och sedan en person vid namn Hans Mattsson vilken av en av utroparna benämnes »revoltören« och utpekas som »en huvudfigur i vårt spel«.⁶⁰

Två ungdomar presenteras. De är Jöns och Kristin – ett kärlekspar som arbetar i gruvan men drömmer om att en dag bli fria och kunna ge sig iväg bort från Falun.

Nästa person som introduceras är Margareta eller Greta, »Rö-Olles dotter«. Hon är »ung och skön« och »sliter i gruvan för en usel lön«. Vidare är Margareta »änka – men kär igen, kantänka«.⁶¹ Margaretas nya kärlek är Jonas Perssons dräng Mats Israelsson, en ung man, stor och stark som en björn.

58 Dalateaterns, Länsteatern i Dalarna, arkiv, Falun. Eyvind Andersen & Henning Mankell, *Fet-Mats: en kärlekssaga*. Manus nedskrivet efter föreställningar i maj 1973. [Maskinskrivet manuskript, 56 s.], s. 1.

59 Ibid., s. 2.

60 Ibid., s. 3.

61 Ibid.

8

Dubbelbröllop planeras mellan Jöns och Kristin samt mellan Mats och Margareta.

Dagen före dubbelbröllopet. Jöns har druckit sig full. Samtidigt erinrar han sig att han glömt att tända sin tillmakningseld nere i Mårdskinsschaktet. På grund av insikten om sitt onyktra tillstånd ber han Mats att i hans ställe ta sig ned i gruvan och tända elden.

Mats förklarar sig villig att göra detta.

Jöns och Kristin talar om de många oxar som går åt i gruvhanteringen i Falun. Av oxarnas skinn tillverkas rep. Oxarnas svanstofsar används dock, säger Jöns, till ingenting alls. Han framkastar idén att börja tillverka peruker av oxarnas svanstofsar och sedan sälja dessa och därigenom tjäna stora pengar.

På sin väg till gruvan sammanträffar Mats med Hans Mattsson. Denne erbjuder sig att hjälpa Mats att tända Jöns tillmakningseld nere i Mårdskinsschaktet.

Midnatt dagen före dubbelbröllopet. Jöns och Kristin fortsätter samtalet om perukfabrikationen. Hans Mattsson dyker upp och sällar sig till Jöns och Kristin. Han föreslår tillverkning av bälten av oxarnas svansar och solfjädrar av svanstofsarna.

Jonas Persson framträder. En klocka ringer. En röst meddelar att en olycka inträffat – ett ras i Mårdskinsschaktet.

Hans Mattsson frågar Jöns om han tänt sin tillmakningseld. Jöns svarar jakande men avslöjas av Hans – som vet att Mats Israelsson gjort arbetet åt Jöns – som lögnare.

Margareta vill gå ned i Mårdskinsschaktet för att leta efter Mats. Jonas Persson förbjuder henne att göra detta.

En röst säger om Mats. »Han är dö han är dö han är dö HAN ÄR DÖ.«⁶²

Andra röster: »Han har rymt han har rymt Till amerrka amerrka amerrka AMERRKA.«⁶³

Margareta: »Vi ska ju gifta oss i morgon. Mats..... Mats? Mats? Mats!«⁶⁴

Förste utroparen: »Tiden går, kanske några år, men läker inte Gretas sår.«⁶⁵

62 Ibid., s. 19

63 Ibid.

64 Ibid.

65 Ibid.

8

Andre utroparen: »Låt oss lämna denna trista situation. Vi går på krog!«⁶⁶

Hela ensemblen sjunger en sång om Falu gruva. Härfter en krogscen.

Kroginnehavaren Christer och krogbesökarna Eva, Jöns, Kristin, Margareta, Sören, Urban med flera diskuterar olyckor som inträffat i gruvan samt andra allvarliga problem så som höga matpriser och rådande missväxt.

Margareta talar om Mats och uttrycker en övertygelse att han kommer tillbaka till henne. Sedan lägger hon sig ned på knä och börjar skura krogens golv. Christer smyger sig på henne bakifrån, omfamnar henne förföriskt och undrar om inte Margareta skall skaffa sig en ny man.

Jöns sjunger en visa. Den handlar om hans dröm att kunna ta sig upp från arbetarklasstillvaron i gruvans dystra hål och istället träda in på den »överhetens sommaräng«⁶⁷ där landets monark vistas.

Även Hans Mattsson sjunger en sång. Den är, i motsats till Jöns visa, en lojalitetsförklaring till arbetarklassen och en hyllning till gruvarbetet men den ställer också kravet på rättfärdiga löner för gruvans arbetare. I Hans sång uttrycks också den socialistiska tanken att gruvan en dag skall ägas av dess arbetare.

Kung Karl XI inträder. Han säger att han, för att kunna föra sina krig, behöver två ting:

[...] för det första pengar. För det andra en massa dumskallar som låter sig värvas till soldater för en ringa penning. Och får jag säga det själv, så är jag ganska driven på det där att värva. Jaa, går det inte med övertalning, så brukar det hjälpa med lite brännvin.⁶⁸

Kungen närmar sig Jöns och börjar ett samtal med denne i syfte att värva honom som soldat. Under samtalet uppstår ett missförstånd. Jöns tror till att börja med att kungens ärende är att anställa Jöns som perukförsäljare i stor skala i flera länder.

När Jöns så småningom inser vad det verkligen handlar om säger han till sig själv att det omöjligt kan vara värre att vara soldat än att arbeta i gruvan. Jöns tackar därför ja till erbjudandet att bli kungens soldat och ser sig själv i en framtid avancera till general.

Kungen vänder sig till teaterpubliken och yttrar:

66 Ibid.

67 Ibid., s. 27.

68 Ibid., s. 29.

8

Kan ni bevara en hemlighet? Det är kopparkris. Kopparn sinar, det är missväxt i landet. Och med missväxt följer missnöje... Gruvdrängarna sätter sig på tvären – men ner ska dom! Ingenting ska få stoppa min svenska stormakt!⁶⁹

Handlingen flyttar till gruvans djup. Arbetarna nere i djupet – bland dem Hans Mattsson, Kristin, Margareta – diskuterar upprört en lönesänkning som genomförts av Jonas Persson. Beslut fattas om att alla gruvans arbetare skall inleda en strejk. Beslutet meddelas Jonas Persson i ett brev.

Bergskollegiet i Stockholm. In träder regissören Eyvind, skådespelaren Olle och författaren Henning samt kung Karl XI.

Kungen dör helt plötsligt och Stockholms slott – meddelar regissören Eyvind – brinner upp. Den döde kungen ersätts av sin son Karl XII. Den nye kungen beslutar att sätta in militär för att kväsa arbetarnas strejk.

Strejkledaren Hans Mattsson döms till döden. Hans straff reduceras dock till sju gatlopp. Han säger:

På grund av böndernas solidaritet med oss gruvdrängar, och upprorsstämningen här i Dalarna, reducerades min dödsdom till sju gatlopp. Vi vann ingen stor seger, men vi fick ut två daler istället för en. Men vad vi lärde oss av strejken var att enighet ger styrka!⁷⁰

I Bergskollegiet i Stockholm betonar regissören Eyvind, författaren Henning, skådespelaren Olle och Karl XII vikten av att den svenska stormakten befästs.

Hjälp härvid får man av uppfinnaren Christopher Polhem som har idéer om avancerade tekniska förbättringar av gruvdriften vilka skall möjliggöra friställningar av många gruvarbetare men ändå avsevärt ökad kopparproduktion.

Karl XII befinner sig på ett av sina slagfält där också soldaten Jöns är. Jöns klagar inför kungen över att han inte – som han menar att kungens far Karl XI lovade honom – blivit befordrad till general.

Karl XII beslutar att gå mot Moskva. Väl inne i Ryssland uppstår förvirring. Karl, Jöns och ryssarna kan inte hitta varandra. Karl och Jöns beslutar att ge upp rysslandsföretaget och istället bege sig till Bender i Turkiet.

Här stapplar Jöns fram på en krycka. Kalabalik hotar att utbryta i Bender. Därför bestämmer sig Karl XII att lämna också

⁶⁹ Ibid., s. 33.

⁷⁰ Ibid., s. 42.

8

denna ort och istället bege sig till Fredrikshald i Norge. Här blir kungen skjuten till döds och den svenska stormaktstiden är slut.

I Falun. Här har en världssensation just inträffat. Andre utroparen meddelar:

Förti år har gått sen Fet-Mats försvann
Förti långa år innan man honom åter fann.⁷¹

Förste utroparen tillägger:

Nu står han här bevarad utav gruvans syror
Lika grann som när han försvann.⁷²

En utställning av den döde och till synes förstenade Mats invigs. Margareta kommer för att titta på honom. Jonas Persson förebrår henne för att hon inte betalat inträdesavgiften på tjugo öre.

Även Jöns dyker upp och säger till Mats att han vill göra denne sällskap som en andra förstenad gruvdräng: »Vad du behöver, det är sällskap. Jag ställer mej här bredvid så delar vi på förtjänsten.«⁷³

Jonas Persson och Christopher Polhem framträder. Polhem förundras över att den ene av de två förstenade gruvdrängarna till synes kan tala.

Inträdesavgiften till Fet-Mats-utställningen höjs till fyrtio öre.

Hans Mattson anländer och menar att Mats borde begravas. Han hamnar bredvid Mats och Jöns och ser för ett ögonblick ut som en tredje förstenad gruvdräng.

Kristin inkommer och avkrävs fyrtio öre av Jonas Persson. Kristin vägrar att betala. Istället springer hon och gömmer sig bland de tre till synes förstenade gruvdrängarna Mats, Jöns och Hans. Allmän förvirring uppstår.

Jonas Persson visar upp en guldklocka som han vill förära Mats för lång och trogen gruvtjänst.

Mats öppnar plötsligt munnen och säger att han vill tacka Jonas Persson »för...«.⁷⁴

Längre kommer inte Mats. Han avbryts av de två utroparna som meddelar att skådespelet är slut. Alla inkommer på scenen och sjunger: »O Falu koppargruva / Du rika och du ljuva / djupt inne i dej / vi ropa: ÅHEJ!«⁷⁵

71 Ibid., s. 49.

72 Ibid.

73 Ibid., s. 51.

74 Ibid., s. 55.

75 Ibid., s. 56.

8

AVSLUTANDE KRITISK KOMMENTAR: teaterpjäsen *Fet-Mats: en kärlekssaga* skiljer sig från all tidigare Fet-Mats-diktning genom sin starka absurdism samt farsartade karaktär.

Ytterligare ett särdrag i skådespelet är att många illusionsbrytande distanserings- eller »Verfremdungs«-tekniker à la Bertolt Brecht (1898–1956) tillämpas.

Hit hör till exempel att rollinnehavarna ibland talar direkt till teaterpubliken samt vidare att regissören och författaren vid några tillfällen träder rakt in i pjäsens handling.

Samtidigt är skådespelet typiskt för sin tid – 1970-talet. Inte endast genom anslutningen till den brechtska »Verfremdungs«-tekniken utan också genom det kollektivistiska tänkande som genomsyrar verket. Den sociala klassen – inte den enskilda individen – står i centrum.

Två hållningar i klasshänseende lyfts – på karakteristiskt marxistiskt 1970-talssätt – fram och ställs mot varandra. Dels den positivt värderade klassinställning som representeras av Hans Mattsson och som är lojaliteten med den egna sociala gruppen. Dels den negativt uppfattade sociala hållning som företräds av den lögnaktige egoisten, individualisten och klassvikaren Jöns.

Fet-Mats: en kärlekssaga recenserades den 19 april 1973, dagen efter urpremiären, i *Dala-Demokraten* av Stig Bügel (»Fet-Mats på gott och ont«) och i *Falu-Kuriren* av Rolf Forss (»Dala-teatern och Fet-Mats«).

Ingen av anmälarna uttryckte någon större förtjusning. Mest negativ var Bügel som fann pjäsen litterärt undermålig. Forss kunde se vissa ställen i stycket som snärtigt och fyndigt iscensatta. Han menade dock samtidigt att skådespelets senare del var alltför händelsefattig och dessutom trögt framförd.⁷⁶

76 Vad gäller teater i Falun med anknytning till Fet-Mats-historien från åren runt 1970 kan nämnas även Alf Henriksons (1905–1995) *Främlingar i Falun*. I detta skådespel med musikinslag, byggt på material från reseskildringar av bland andra Carl von Linné och H.C. Andersen, utnyttjas berättelsen om Fet-Mats. Verket uppfördes i samband med invigningen av den så kallade turistgruvan i Falun den 6 maj 1970. Samtliga uppträdande resnärer till Falun spelades av Olof Thunberg. Se härom Lars Furuland, *Bergslagen i litteraturen: kommenterad bibliografi med en inledande litteratursociologisk uppsats: skönlitteratur, bygde- och arbetarspel, levnadsminnen, reseskildringar och bilderböcker samt urval av facklitterära och bibliografiska hjälpmedel*. Hedemora, 1998, s. 123.

9

Fet-Mats-motivet i postmodernismen

Martin Lindbergs *Fet-Mats*

1975 blev Dalateatern länsteater. Som ett led i trettioårsfirandet av denna händelse framfördes på teaterns lilla scen från december 2004 till maj 2005 Martin Lindbergs då nyskrivna skådespel *Fet-Mats*. Urpremiären skedde den 4 december 2004.

Lindberg stod för både manus och regi.

Medverkande skådespelare var: Mats Andersson, Catherine Gordon, Hans Granström, Dag Hellström, Susanne Hellström, Isabel Munshi, Patrik Pettersson och Yngve Sundén.

Musik: Bo Lindell och Hans Granström. Scenografi och kostym: Gunnar Ekman.

I programmet till föreställningen sänds en hälsning, undertecknad av teaterchefen Astrid Assefa, till de teaterpionjärer – med Eyvind Andersen och Henning Mankell i spetsen – som satte upp den första svenska teaterversionen av Fet-Mats-historien 1973 i Falun och därmed starkt bidrog till skapandet av länsteatern Dalateatern.

I en intervju med Martin Lindberg i *Falu-Kuriren/Dalarnas Tidningar* den 2 december 2004 (»Det bor en Fet-Mats i oss alla«) knyter även han till uppsättningen från 1973. Det heter i intervjun gjord av Marianne Törner:

Dalateatern inledde sin bana för trettio år sedan med just en pjäs om Fet-Mats. Martin Lindberg, som läst den, konstaterar att den har en tidstypisk 70-talistiskt socialrealistisk inriktning.

Själv upplever han i första hand grundberättelsen som romantisk.

Tematiken i Lindbergs Fet-Mats-version är alltså en annan än den i föregångarna Andersens och Mankells. Där de senare var socialrealistiska och belyste samhälleliga klassmotsättningar är Lindberg romantisk och riktad mot den enskilda individens längtan och drömmar:

»Det finns en Fet-Mats i oss alla«, tror Lindberg. »I drömmen om ett bättre liv och längtan efter kärlek.«

Ytterligare en skillnad mellan Fet-Mats-pjäsen från 1973 och Lindbergs motsvarande från 2004 är att den senare är en utpräg-

9

lad familjeföreställning riktad lika mycket till barn och ungdomar som till vuxna:

»Nu ska det bli en familjeföreställning och det gäller att hitta en begriplig ton för barn från klass fem.«

Trots de påtagliga olikheterna finns tydliga anknytningspunkter mellan Andersens och Mankells *Fet-Mats*-verk från 1973 och Lindbergs från 2004. En sådan är att båda skådespelen innehåller mängder av farsartade och absurda inslag.

Vidare tillämpas i båda styckena distanserings- eller »Verfremdungs«-tekniker som på en och samma gång både upphäver och problematiserar pjäsernas illusioner av verklighet.

Dessa sistnämnda tekniker i Lindbergs skådespel är dock av en annan art och tjänar andra syften än motsvarande grepp i Andersens och Mankells verk från 1973.

I Andersens och Mankells pjäs har »Verfremdungs«-metodiken, på samma sätt som hos Bertolt Brecht, till funktion att hindra djup inlevelse i skådespelets handling och istället skapa hos teaterpubliken en kritisk distans och vilja till reflektion kring de samhälleliga – sociala och ekonomiska – förhållanden som pjäsen gestaltar.

Annorlunda hos Lindberg. Här tjänar distanseringseffekterna inga som helst sociala syften utan äger istället – på postmodernt vis – den metafiktiva funktionen att visa upp teatern som teater – att tematisera och problematisera förhållandet mellan fiktion och verklighet.

Exempel på dessa metafiktiva grepp i Lindbergs *Fet-Mats* är att teaterpubliken under framförandet av skådespelet leds in i Dalateaterns verkstad bakom scen och salong, vidare att publiken vid ett par tillfällen dras direkt in i styckets handling som aktörer samt att samtliga åtta skådespelare, oavsett kön och ålder, turas om att spela rollen Fet-Mats.

Genom dessa personbyten skiftar Fet-Mats identitet totalt fjorton gånger under pjäsens gång. Vid några tillfällen i skådespelet uppträder två olika Fet-Mats samtidigt. Markeringen av rollen Fet-Mats sker genom påtagande av en blå hatt.

Också Fet-Mats fästmö Margareta spelas av flera skådespelare. Hennes roll markeras genom en röd luva.

Händelseförloppet i Lindbergs *Fet-Mats* är följande.

FÖRSPEL: publiken leds in till Dalateaterns verkstad av ensemble. En ljudsignal hörs.

9

Fet-Mats står utställd i sitt skåp i den gamla tingsstugan vid Falu gruva.

Carl von Linné framträder och talar om sin dalaresa 1734 under vilken han studerade den till synes förstenade gruvdrängen.

Teaterpubliken blir till den skådelystna allmänhet som en gång i tiden beskådade Fet-Mats.

En utropare ber alla träda fram för att närmare kunna betrakta underverket Fet-Mats. Bland dessa åskådare framför hans skåp finns Yngve, Patrik, Cathrin, Isabel, Suss, Dag och Fet-Mats fästmö Margareta.

Margareta och Suss säger att Fet-Mats var född i Svärdsjö och att hans fullständiga namn är Mats Israelsson.

Fet-Mats 1 träder ut ur sitt skåp och meddelar tillsammans med Dag att han kallas just Fet-Mats.

Patrik och en kör ställer frågan varför Fet-Mats kom att kallas just detta och varför han hamnade i ett skåp.

Patrik själv och kören samt dessutom Suss, Cathrin, Dag, Isabel och Fet-Mats säger att de skall presentera »Berättelsen om Fet-Mats. Och jakten på brorslotten!«¹

Före detta emellertid, bjuds publiken på lunch. Denna intas i teaterns verkstad tillsammans med skådespelarna.

Pjäsen fortsätter inne i verkstaden.

Svärdsjö 1674. Fet-Mats 2 vallar getter. En av dessa heter Ture. När Ture (det vill säga Catherine Gordon) vid ett tillfälle dricker vatten i en bäck hittar Fet-Mats 2 plötsligt, till sin stora glädje, guld i bäcken.

Mitt i glädjeyran hörs emellertid ett dån. En ilsken jättekvinna framträder och säger: »Rör inte guldets mitt!«² Härefter kastar hon »ett stenblock stort som en torpstuga«³ mot Fet-Mats 2. Stenen missar honom men träffar och dödar Ture.

Jättekvinnan kräver att Fet-Mats 2 kastar tillbaka guldets i bäcken. Han gör motvilligt så.

Jättinnan förklarar att hon ofta kallas Gruvrået eller Gruvfrun. Hon säger också att guldets i bäcken – det vill säga brorslotten – får röras först den dag alla rikedomar i systerlotten – det vill säga Falu koppargruva – utvunnits.

1 Dalateaterns, Länsteatern i Dalarna, arkiv, Falun. Martin Lindberg, *Fet-Mats*. Version III den 19 november 2004. [Datorskrivet manuskript, 63 s.], s. 4.

2 Ibid., s. 9.

3 Ibid., s. 10.

9

Som belöning för att Fet-Mats 2 lydigt återbördade guldet till bäcken erbjuds han tre önskningar, vilka som helst av kvinnan.

Fet-Mats 2 önskar sig då följande: att bli stor och stark, att bli rik samt att få evig ungdom.

Jättekvinnan lovar Fet-Mats 2 att infria alla hans tre önskningar. Därefter försvinner hon.

Fet-Mats 3 anländer till föräldrahemmet i Svärdsjö. Hans far och två systrar förvånas över hur stor och stark han plötsligt blivit. Fet-Mats 3 berättar då om jättekvinnan, om Tures död och om de tre önskningarna.

Fadern och systerarna tror att Fet-Mats 3 blivit tokig. Fadern ilsknar till och försöker slå till Fet-Mats 3. Denne, som nu är stor och stark, parerar dock lätt faderns angrepp.

Fet-Mats 3 lämnar föräldrahemmet för gott. Han beger sig till Falun för att söka sin lycka i gruvan där.

Med hjälp av skådespelarna slussas teaterpubliken ut ur verkstaden och in i teatersalongen. Publiken informeras härvid om att vägen går i riktning Falu gruva och att gruvreglerna måste följas. Dessa är att »[...] man måste vara tystlåten, så att man kan höra om ett ras är på väg, att man inte får döda några djur, eftersom minsta kryp kan vara Gruvfrun i förklädd gestalt och man får inte föra med sig några vapen, såsom knivar eller liknande.»⁴

SCEN ETT: musik. Kören på scenen. Fet-Mats 3 anländer till Falun. Staden och dess gruva beskrivs som svavelosande och sotrökig samt därtill, på Fet-Mats tid, som Sveriges till storleken andra stad och som rikets skattkammare.

SCEN TVÅ: Fet-Mats 4 söker anställning vid gruvan. Han får rådet att uppsöka bergsmannen Jonas Persson på Dikarbacken.

SCEN TRE: Carl von Linné framträder och beskriver de rika bergsmännen och deras behagliga liv med mängder av dryck och mat varje dag.

Fet-Mats 4 får anställning hos Jonas Persson. Denne säger till Fet-Mats 4 att hans förman kommer att vara en person vid namn Lushunden.

SCEN FYRA: Yngve stiger fram och blir Fet-Mats 5. Denne irrar runt i Falun letande efter Lushunden. Under sitt sökande sammanstöter han med Margareta 2. Hon känner Lushunden och ger Fet-Mats 5 de anvisningar han behöver för att kunna finna honom.

4 Ibid., s. 16.

9

SCEN FEM: Lushundens arbetslag samlas vid en gruvöppning. Fet-Mats 5 är en i laget. Förmannen säger: »Upp på tunnan och ner på stegarna. Sätt fart nu!«⁵ En av Lushundens underlydande – Jål-Pelle – vägrar och säger att han vill gå hem. Han tvingas emellertid ned i gruvhålet.

SCEN SEX: nere i gruvan där totalt tolvhundra man arbetar.

Suss, Patrik, Cathrin och Yngve konstaterar att Fet-Mats 6 trivs bra med gruvarbetet. Detta därför att han, på grund av Gruvfruns löfte, vet att han skall bli rik.

För Jål-Pelle går det dock illa. Han faller ned i ett hål och dör.

SCEN SJU: Fet-Mats 7 är en kvinnokarl. En av de kvinnor som är förälskad i honom är Britta. Fet-Mats 7 är emellertid mer förtjust i Margareta. Britta blir förtvivlad när hon upptäcker detta.

SCEN ÅTTA: kväll på krogen Ekorren. Krogmamsellen är änka efter en gruvarbetare och har fått sitt utskänkingsställe just därför. Krogen är, säger mamsellen, döpt efter mannen som i livet var pigg som en ekorre.

Yngve kastas ut på grund av att han druckit för mycket. Margareta 2 lämnar också krogen. Fet-Mats 7 vill följa henne men hindras av Yngve och en person som kallas Aldrig nykter.

Fet-Mats 7 inleder ett samtal med Lushunden. Denne hånar Fet-Mats 7 för att han inbillar sig att han skall kunna bli rik på gruvarbetet. Eftersom Fet-Mats 7 inte kan läsa så har han, menar Lushunden, ingen möjlighet att göra karriär inom gruvnäringen.

SCEN NIO: Lushundens ord gör Fet-Mats 8 förtvivlad. Han rusar iväg mot gruvan och träffar där Gruvfrun. Hon försäkrar Fet-Mats 8 att även enkla gruvdrängar kan bli rika men att han, för att kunna bli det, måste vara tålmodig.

SCEN TIO: Fet-Mats 8 träffar Margareta vid sjön Tiskens strand.

SCEN ELVA: Fet-Mats 9 träffar Britta. Hon varnar Fet-Mats 9 för att inleda ett förhållande med Margareta. Detta på grund av att Margareta är dotter till en klockare och därför står socialt över Fet-Mats 9. »Du borde«, säger Britta till Fet-Mats, »hålla dig till dina egna.«⁶ Fet-Mats 9 menar emellertid självsäkert: »Duger jag åt Margareta ska jag väl duga åt pappa hennes!«⁷

5 Ibid., s. 25.

6 Ibid., s. 40

7 Ibid., s. 39.

9

SCEN TOLV: Margareta 2:s far Rö-Olle förbjuder inte dottern att leva samman med Fet-Mats 9 men framhåller att de båda inte kan skaffa sig ett eget hem förrän den dag Fet-Mats 9 tjänat tillräckligt mycket pengar.

SCEN TRETTON: Fet-Mats 10 sliter hårt i gruvan men förblir ändå fattig. Förtvivlad över sitt armod börjar han gå till krogen Ekorren om kvällarna. Han dricker mer och mer och undrar: »När ska jag bli rik?!«⁸

Krogmamsellen frågar honom: »Sa han nåt?« Fet-Mats 10 svarar: »Att jag vill ha ett stopp till. Och låt det gå undan!«⁹

Övriga krogkunder – bland dem kören – anfaller handgripligen Fet-Mats 10 för att ge denne, som länge skrutit om sin snart inträffande rikedom, en läxa. Fet-Mats 10 är emellertid så stor och stark att han klarar av att försvara sig.

SCEN FJORTON: Fet-Mats 11 är stor och stark och dessutom helt orädd eftersom han är garanterad evig ungdom. Han blir med tiden allt mer våldsam. Omgivningen skyr honom.

En senvinterdag 1677 blir Fet-Mats 11 av Lushunden beordrad att ensam gå ned i Mårdskinsschaktet. Väl nere i schaktet upptäcker Fet-Mats 11 guld. Gruvfrun framträder emellertid och varnar honom för att röra vid det.

När Fet-Mats 11 kommit upp ovan jord igen säger han till Lushunden att Mårdskinsschaktet består av bara gråberg. Lushunden bestämmer då att ingen brytning mer ska ske i detta schakt.

SCEN FEMTON: Margareta 2 och Fet-Mats 12 planerar att snart gifta sig. Av Margaretas far Rö-Olle har Fet-Mats 12 fått pengar för att ta läs- och skrivlektioner hos en Herr Rutgersson. Fet-Mats 12 tycker dock inte att han behöver denna undervisning eftersom han är utlovad rikedom den förutan.

SCEN SEXTON: Fet-Mats 13 tar sig ned i Mårdskinsschaktet. Han är frestad att ta det guld som han vet finns där. Han tror också att han kan göra detta utan risk då han är lovad evig ungdom.

I samma ögonblick Fet-Mats 13 rör vid guldets brakar emellertid Mårdskinsschaktet samman. Fet-Mats 13 kläms fast bland nedrasande stenblock. Gruvfrun framträder förklädd till Margareta och säger: »Jag varnade dig. Du borde inte ha rört mitt guld.«¹⁰

8 Ibid., s. 44.

9 Ibid., s. 45.

10 Ibid., s. 53.

9

SCEN SJUTTON: Margareta 2 och Margareta 1 letar efter den försvunne Fet-Mats. Och det fortsätter de, galna av kärlek till Fet-Mats, att göra under många år. De två Margareta uppfattas av omgivningen som tokiga.

SCEN ADERTON: Fet-Mats 14 ligger instängd i Mårdskinnschaktet. En dag upptäcks han av gruvdrängarna Yngve och Patrik. De uppfattar honom som död. De igenkänner honom inte.

Själv anser Fet-Mats 14 att han lever. Gruvfrun säger emellertid till honom att det bara är hans ande som är vid liv.

Yngve och Patrik tar Fet-Mats kropp upp ovan jord.

SCEN NITTON: bergmästare Anders Swab sammankallar Gruvtinget i syfte att identifiera den okände unge döde som nyss tagits upp ur Mårdskinnschaktet.

Vid tinget säger sig Cathrin och Lovisa igenkänna den avlidne som »[...] min Torkel!«¹¹ Isabel och Minna däremot, menar att den omkomne är deras Pentti.

Anders Swab genomsådar de fyra kvinnorna som lögnare. Han förstår deras motiv. »Det förekommer«, säger han, »att kvinnor ljuger om släktskap med döda gruvdrängar för att därigenom få rättighet att starta krog i Falun.«¹²

Margareta 1 meddelar att den avlidne är hennes fästman Mats Israelsson. Till att börja med uppfattar alla övriga närvarande vid Gruvtinget denna uppgift som helt orimlig eftersom Margareta 1 är väldigt gammal och den omkomne ung.

Så småningom begriper dock alla att Margareta 1 faktiskt talar sanning. Man förstår att den till synes unge döde i själva verket är mycket gammal och att han dog mer än fyra årtionden tidigare.

Anders Swab bestämmer att Mats Israelssons märkligt välbevarade kropp skall göras till utställningsföremål.

SCEN TJUGO: Fet-Mats 13 sitter utställd i sitt skåp. Fet-Mats 14 står utanför skåpet.

Cathrin, Yngve, Isabel, Patrik och Suss berättar att Margareta 1 varje dag, så länge hon levde, besökte Fet-Mats i hans skåp. De omtalar också Fet-Mats successiva sönderfall och slutliga begravning 1930.

Fet-Mats själv kommer till insikt om sitt allvarligaste misstag i livet. Han förstår nu att det var fel av honom att under sin lev-

11 Ibid., s. 57.

12 Ibid., s. 58.

9

nad vänta på rikedomerna eftersom han redan hade den i form av Margareta.

Den sanna brorslotten är inte, begriper han äntligen, att söka i berget utan istället på annat håll.

Gruvfruns röst hörs: »Ut och sök då Mats. Sök...«¹³

Skådespelet slutar med att Gruvfruns retsamma skratt dånar över Kopparberget.

SLUTKOMMENTAR: det kritiska mottagandet av Martin Lindbergs *Fet-Mats* var betydligt mera positivt än det som 1973 vederfors Eyvind Andersens och Henning Mankells *Fet-Mats: en kärleks-saga*.

Marianne Törner finner (»Mats i klorna på Gruvfrun på Dala-teatern gräver i Faluhistoriens slagg« i *Falu-Kuriren/Dalarnas Tidningar* den 6 december 2005) att Lindberg i sin pjäs på »[...] ett finurligt sätt binder [...] samman berättelsen om vår hjälte i Falun med urskrönor, myter och moraliteter.«

Vad beträffar framförandet av pjäsen lyfter Törner fram och hyllar skådespelarna som, säger hon, »gör utan undantag inspirerade insatser«.

I artikeln »Lysande ensemblespel i skränan om Fet-Mats« (*Svenska Dagbladet* den 15 januari 2005) betecknar Lars Ring Lindbergs drama som »en trivsamt moralitet« samt berömmar föreställningens rappa tempo, lekfullt drastiska regi och skådespelarnas storartat fina samspel.

Martin Lindbergs *Fet-Mats* blev även en publiksuccé. Femtiofyra föreställningar genomfördes från den 4 december 2004 till den 17 maj 2005. Det totala antalet åskådare var 5880 personer. Av dessa var 2200 skolelever (95 klasser från nio kommuner).¹⁴

Fet-Mats i samedräkt

År 1986 utkom första upplagan av Lars Westmans läsebok för grundskolans årskurs tre med titeln *Pojken och tigern*. Andra upplagan utgavs 2002.

¹³ Ibid., s. 63.

¹⁴ Se härom artikeln »Storpublik för Fet-Mats« i *Falu-Kuriren/Dalarnas Tidningar* den 25 maj 2005.

9

Detta verk, illustrerat av Lennart Eng, är ett slags moderniserad version av Selma Lagerlöfs *Nils Holgerssons underbara resa genom Sverige*.

Liksom i Lagerlöfs berättelse skildras en pojkes färd genom hela landet Sverige. Här är emellertid denne gosse hemmahörig i norr, i Lappland, och inte, såsom Lagerlöfs huvudperson Nils Holgersson, i Skåne. Gossen hos Westman har heller inget egennamn utan kallas rätt och slätt »pojken«.

Vid skildringens början befinner han sig, tillsammans med sina föräldrar, sin lillasyster och sin katt Tigern, på semesterresa i Skåne.

Plötsligt en dag, när pojken och hans familj tillfälligt besöker Sveriges sydligaste udde Smygehuk, smiter Tigern från familjens bil och försvinner.

Resten av berättelsen handlar om hur dels Tigern ensam beger sig på vandring tillbaka hem till Lappland samt om hur dels pojken, likaledes ensam, följer Tigern i spåren letande efter honom.

De upplever båda, var och en för sig, många spännande händelser på sina respektive färder norrut genom riket Sverige.

I ett av bokens sista kapitel befinner sig pojken, strax före hans hemkomst, hos en grupp samer i Lappland. En gammal same berättar då för honom följande om de lappländska fjällen och om Inlandsisen:

Inne bland fjällen finns det rester av den stora Inlandsisen. För många tusen år sen var hela Sverige täckt av is. Den var tusen meter tjock. Isen smälte och försvann för tio tusen år sen, men i fjällen finns rester av isen kvar.

Det är stora isvidder som kallas glaciärer. Där är det livsfarligt att vandra. Man kan ramla ner i isen och försvinna.¹⁵

Härefter förtäljer den gamle samemiljö en historia med anknytning till Inlandsisen. Denna är i själva verket Fet-Mats-berättelsen förflyttad till samemiljö:

En gång var det en ung jägare som försvann i fjällen. Man sökte efter honom men hittade honom aldrig. Åren gick. Man glömde honom.

Efter femtio år blev det en stor spricka i glaciären. Där nere på botten låg det en människa infrusen i ett isblock. Man förde honom till närmaste by. Ingen visste vem det var.

Men en gammal kvinna kände igen honom. Det var mannen hon skulle ha gift sig med, när hon var ung. Hon hade aldrig glömt honom. Nu såg hon honom igen efter femtio år. Han såg fortfarande ung ut. Isen hade bevarat honom.

15 Lars Westman, *Pojken och tigern: en Sverige-saga*. 2. uppl. Stockholm, 2002 (Läs med oss [Åk 3]), s. 187 f.

9

Själv var hon en gammal gumma.

– Det där berättade min mamma när jag var liten, sa samén.

Pojken tänkte på Tigern. Han skulle minnas honom så länge han levde. När han blev en gammal gubbe, skulle han minnas Tigern.¹⁶

Pojken behöver lyckligtvis dock, visar det sig, inte vänta hela sitt liv på sin katt. När han äntligen tagit sig till hemmet i Lappland dyker helt plötsligt också Tigern livs levande upp.

Fet-Mats i världsarvsundervisningen i svenska skolor

År 2008 utgavs av Svenska Unsecorådet, samt av Myndigheten för skolutveckling, en bok med titeln *Det här är vårt arv: svenska elever berättar om världsarv*.

Skriften är ägnad det pågående arbetet att etablera undervisning om, de av Unesco utsedda, världsarven i den svenska skolan. Här presenteras, genom texter och bilder skapade av grundskoleelever, de för närvarande fjorton svenska världsarven, bland dem Falu koppargruva och Kopparbergslagen.

När detta nämnda världsarv beskrivs, intar Fet-Mats-historien en prominent plats. Den förmedlas med följande ord:

Fet-Mats!

Fet-Mats dog i gruvan efter 40 år hitades han. Ingen kände i gen honom utom en gamal tant. Det var Fet-Mats fästmö. Hon var gammal. Hans fästmö gick tillbaka till huset. Stakars Fet-Mats fästmö.¹⁷

Den unga författarinnan, som heter Anna, är elev vid Hälsinggårdsskolan i Falun. Till sin text har hon fogat två teckningar. Den första av dessa visar Fet-Mats klättrande på en steg. Den andra illustrationen avbildar Fet-Mats, det vill säga Matts Israelsson, gravsten på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård.

Dan Höjers »Intendenten«

Det mesta inom fältet Fet-Mats-diktning som skapas vid 1900-talet slut samt vid 2000-talets början är – mer eller mindre uttalat – riktad till barn och ungdomar. Det gäller Lars Westmans ovan berörda lappländska Fet-Mats-historia liksom även Martin Lindbergs skådespel *Fet-Mats*.

¹⁶ Ibid., s. 188.

¹⁷ *Det här är vårt arv: svenska elever berättar om världsarv*. Stockholm, 2008, s. 60.

9

Det gäller också Dan Höjers kuriösa lilla historia »Intendenten« som ingår i författarens *Spökhistorier från äkta svenska spökplatser* med teckningar av Hans Arnold (Sundbyberg, 1997).

Handlingen i »Intendenten« är följande.

En person vid namn Torstensson är någon gång under 1900-talet intendent vid Falu koppargruva. Han är en elak sadist som tyranniserar sina anställda gruvarbetare. Intendenten irriteras dessutom över arbetarnas ständiga, i hans tycke vidskepliga, prat om Gruvfrun och om Fet-Matts:

Den allra värsta historien som vandrade runt i gruvan var den om Fet-Matts. En arbetare som för flera hundra år sedan skulle ha blivit överrumplad av ett ras och dött under stenmassorna. Men som grävts upp efter 50 år, utan att hans kropp hade förändrats ett dugg. Han såg fortfarande ut att vara samma feta och frodiga 20-åring. När Torstensson tänkte på det blossade hans kinder. Det är ju omöjligt, tänkte han. Så går det inte till. Kroppen förmultnar. Ingen kan bevaras på det sättet. Hur kan de tro på sådana dumma påhitt? Det sades också att Fet-Matts gick igen och ledde folk i döden genom att visa dem fel väg i gruvan. Torstensson fnös åt struntpratet.¹⁸

När intendenten vid ett tillfälle är nere i gruvan går han vilse. Plötsligt får han syn på några män som arbetar i gruvan. Till sin våldsamma förvåning och fasa igenkänner han dem som personer som nu är döda men som levde på 1600-talet.

En av männen är nämligen gruvarbetaren Fet-Matts och en annan av dem är intendent Augustsson som var chef för Falu gruva under 1600-talets andra hälft.

»Men Augustsson dog 1692«,¹⁹ säger Torstensson förtvivlat.

Som straff för att Torstensson begår hädelsen att tala om intendent Augustsson som numera avliden blir han pryglad av Fet-Matts och tvingas härefter börja grovarbeta som dräng i gruvan.

»Hjälp mig ur den här mardrömmen«,²⁰ tänker Torstensson.

Men han vaknar aldrig upp ur sin dröm. Istället försvinner han för gott och hans porträtt sätts aldrig upp bredvid de andra intendentportätten på Falu gruvans kontor.

Avslutningsvis tillhandahåller Höjer för sina unga läsare en historisk faktaruta:

Spökfakta: Matts Israelsson, även kallad »Fet-Matts«, levde på 1600-talet. Han var arbetare i Falu koppargruva, men dog i ett ras. 50 år senare hittade man hans kropp som hade bevarats så bra att det såg ut som om han nyss hade somnat in. En gammal gumma föll gråtande över liket och sa att han

18 Dan Höjer, »Intendenten« i förf:s *Spökhistorier från äkta svenska spökplatser*. Sundbyberg, 1997, s. 60-69, s. 62.

19 Ibid., s. 67.

20 Ibid., s. 68.

9

såg exakt ut som då. De hade varit förlovade i sin ungdom. Metallerna i gruvan höll kroppen i perfekt skick. Forskare kom från hela världen för att undersöka kroppen, men det dröjde inte länge förrän den hade torkat ihop uppe i luften. 1737 begravdes han, 17 år efter att han hade hittats. Efter den fantastiska händelsen har ryktena vandrat. Det sägs att »Fet-Matts« ibland återvänder som spöke och leder folk fel i gruvan.²¹

Flertalet tidsangivelser här är oriktiga.

Som helhet betraktad är Dan Höjers »Intendenten« snarast ett rent nonsens. Men ett oförargligt och småroligt sådant.

Sabine Jörgs och Daniele Winterhagers *Återseende i Falun*

Sabine Jörgs och Daniele Winterhagers *Wiedersehen in Falun* [Återseende i Falun] (Stuttgart, 1996) är en adaption för små barn av Friedrich Hebbels novell »Treue Liebe«.

Att boken är avsedd för de riktigt unga framgår av att verket domineras av färglagda teckningar samt att texten är liten till omfånget och avfattad på ett mycket enkelt språk.

Sabine Jörg står för orden och Daniele Winterhager för bilderna.

Falun gestaltas i dessa bilder inte som en stad utan istället som en liten idyllisk by där alla hus – även ortens kyrka – är byggda i trä.

Trots det mycket enkla språket i *Wiedersehen in Falun* känns Hebbels originaltext här och där igen. När det sålunda till exempel hos Hebbel lyder

Die Philosophen bildeten neuen Systeme, die Dichter mystifizierten, die Ärzte verordnete Pillen, die Autoren schrieben Bücher und die Buchdrucker druckten. Die Dummköpfe kamen mit ihrer Dummheit fort; die Einsichtsvollen wurden verfolgt.

[Filosoferna bildade nya system, diktarna mystifierade, läkarna ordinerade piller, författarna skrev böcker och boktryckarna tryckte. Dumhuvudena framträdde med sina dumheter; de insiktsfulla blev förföljda.]

heter det hos Jörg och Winterhager:

Die Ärzte verschrieben Arzneien. Die Buchdrucker druckten Bücher. Die Dachdecker deckten Dächer. Und die Philosophen philosophierten.²²

[Läkarna forskrev läkemedel. Boktryckarna tryckte böcker. Taktäckarna täckte tak. Och filosoferna filosoferade.]

²¹ Ibid., s. 69.

²² Sabine Jörg & Daniele Winterhager, *Wiedersehen in Falun*. Stuttgart, 1996, s. 22.

9

Handlingen i *Wiedersehen in Falun* är följande.

I Falun i Sverige levde för länge sedan ungdomarna Julius och Maria. Han var gruvarbetare och hon dotter till en bagare.

När Julius träffade Maria klappade hans hjärta. Hon tyckte också mycket om honom.

När Julius på kvällarna kom hem från sitt arbete i gruvan fick han av Maria bröd som hon bakat.

Han hade förhoppningen att snart slippa sitt tunga grovarbete i gruvan och istället få fysiskt lättare arbetsuppgifter.

Paret planerade att snart gifta sig med varandra. Maria sydde en svart halsduk som Julius skulle bära vid deras bröllop.

På söndagen i kyrkan förkunnade prästen att de båda var förlovade och att de skulle gifta sig till påsk.

Alla önskade paret stor framtida lycka. Dock, redan nästa morgon, visade sig den obarmhäftiga döden. Julius omkom när det gruvschakt i vilket han för tillfället arbetade föll samman.

Maria föll från lyckans allra högsta höjd till sorgens djupaste dalgång. Hon kastade sig på marken, grät och skrek, men sin Julius fick hon inte tillbaka.

Livet gick vidare. Läkarna, boktryckarna, taktäckarna och filosoferna fortsatte sitt läkande, boktryckande, taktäckande och filosoferande.

Många, många år efter Julius försvinnande påträffades en död arbetare i gruvan. Hans kropp var så välbevarad att det såg ut som om han dött dagen före.

Liket placerades i kyrkan. Dit kom en gammal kvinna med kryckor som genast igenkände den avlidne som Julius. Den gamla kvinnan var Maria.

Hon lade den svarta halsduk som hon för många år sedan sömmat åt Julius om hans hals och sade: »Schlaf schön, mein Geliebter, ich komme dir bald nach.«²³ [»Sov skönt, min älskade, jag kommer snart efter dig.«]

Allra sist i Sabine Jörgs text följer detta:

Diese Geschichte ist wirklich war. Sie trug sich etwa um 1719 zu. Verschiedene Schriftsteller, zum Beispiel Friedrich Hebbel und Johann Peter Hebel, haben davon erzählt, und nun habe ich sie für dich aufgeschrieben.²⁴

[Denna historia är verkligen sann. Den inträffade omkring 1719. Olika skriftställare, till exempel Friedrich Hebbel och Johann Peter Hebel, har berättat därom, och nu har jag skrivit den för dig.]

²³ Ibid., s. 26.

²⁴ Ibid., s. 27.

9

Vi kan avslutningsvis konstatera: ännu i denna dag lär unga människor i Tyskland känna, liksom även unga svenskar, historien om Fet-Mats från Falun.

Fet-Mats-historien i dramatisering av klass 8 vid Fria Waldorfskolan i Linz

Ytterligare belysning av sistnämnda förhållande, att Fet-Mats-historien fortfarande lever i tyskspråkiga ungdomars medvetanden, ger en DVD-film med titeln *Das Bergwerk zu Falun: Freie Waldorfschule Linz: eine Aufführung der 8. Klasse vom 17.03.2005* [*Gruvan i Falun: Fria Waldorfskolan Linz: ett uppförande av klass 8 den 17.03.2005*] (Linz, 2005).

Filmen innehåller en fri bearbetning och dramatisering av Johann Peter Hebels novell »Unverhofftes Wiedersehen«. Ett exemplar av den sändes 2005 till Daniels Sven Olsson, chefen för Falu gruvas museum. Olsson fick presenten därför att han tidigare, på begäran av Freie Waldorfschule, meddelat sakupplysningar om Falu gruvas historia samt på band sjungit in några svenska visor.

Skådespelet är synnerligen festligt och färgstarkt utformat med flera dansnummer och musikaliskt ackompanjement av främst piano men även av sträng-, stråk-, och blåsinstrument.

Till föreställningens färgstyrka bidrar bokstavligt att stora skynken i lysande rött och svart vid scenbyten tillfälligt döljer den estrad på vilken pjäsen framförs. De röda och svarta skynkena anspelar på den svarta halsduk med röda sömmar som fästmön, i Hebels novell och i teaterpjäsen *Das Bergwerk zu Falun*, tillverkar åt sin fästman.

Liksom i Hebels originaltext utspelas handlingen vid bland annat luciatiden samt vid midsommar. Hos Hebel planerar Fet-Mats och hans fästmö att gifta sig vid Lucia och när Fet-Mats kropp påträffas femtio år efter hans död sker detta återfinnande vid midsommar.

I Fria Waldorfskolans version emellertid, lyser det i kyrkan för Fet-Mats och hans fästmö vid Lucia. Själva giftermålet planeras först till påsk. Midsommar kommer här in i handlingen därigenom att ett midsommarfirande gestaltas, vilket äger rum före lysningen vid Lucia. Denna festlighet åskådliggörs bland annat därigenom att en stiliserad majstång gjord av papper står på scenen. Dessutom sjungs – på svenska! – barnvisan *Små grodorna, små grodorna är lustiga att se*.

9

Vidare i Fria Waldorfskolans dramatisering av Hebels novell *fräs*, i samband med att det vid Lucia lyser i kyrkan för Fet-Mats och hans fästmö, luciahögtiden på svenskt sätt. De i teaterföreställningen medverkande tonåriga ungdomarna sjunger härvid – återigen på svenska språket!! – sången *Sankta Lucia*.

Även andra svenska visor sjungs på svenska i *Das Bergwerk zu Falun*. Hit hör den så kallade *Faluvisan*, en gammal dryckessång vilken börjar med raderna »När jag är fuller då är jag glad. / När jag är glad är jag vacker. / Jag går omkring uti Falu stad / bland röda hus och baracker.«

I Hebels »Unverhofftes Wiedersehen« är de två huvudpersonerna, Fet-Mats-gestalten och hans fästmö, anonyma. I Fria Waldorfskolans version emellertid, heter de Söre och Ulla. De spelas av Christian Kleinecke och Anna Sourdilke.

Föreställningen håller märkvärdigt hög klass med tanke på att den framförs av mycket unga människor. Inte minst den musikaliska inramningen av det hela är imponerande. Kompositioner av bland andra Joseph Haydn (1732–1809) och Edward Grieg (1843–1907) framförs fint och stämningsfullt under skådespelets gång.

Liksom i Hebels »Unverhofftes Wiedersehen« omkommer i *Das Bergwerk zu Falun* Fet-Mats-gestalten, alltså Söre, under 1700-talet och inte, så som i den historiska verkligheten, under 1600-talet. Denna skillnad mellan teaterföreställningens handling och skeendet i den historiska verkligheten påpekas dock uttryckligen av en presentatör vid skådespelets början.

När de femtio år förflyter, under vilka Fet-Mats, det vill säga Söre, ligger död i Falu gruva, från 1759 till 1809, illustreras detta tidsförlopp genom dramatiseringar av historiska händelser under tiden ifråga. En av dessa händelser är den franska revolutionen 1789. Vid gestaltningen av detta uppror sjunger skådespelarna i kör Marseljäsen.

När slutligen Söre återfinns femtio år efter hans försvinnande åskådliggörs detta utan något synligt lik. Hans fästmö Ulla och andra närvarande personer blickar, när de skådar Söres kropp, mot blott det tomma scengolvet. Föreställningen slutar med att Ulla lägger Söres svarta halsduk med röda sömmar på scengolvet och därefter lämnar scenen. Kvar blir bara den ensamma halsduken.

9

Fet-Mats på nätet

På Internetadressen www.ungafakta.se (copyright Carlshamns Commersen AB 2007) finns ett uppslagsverk med titeln *Unga fakta – en sajt för nyfikna! Flera tusen sidor med lärorikt och underhållande innehåll för barn och ungdomar, skolor, föräldrar, mor- och farföräldrar.*

Här kan den vetgirige skaffa sig kunskaper i många skiftande ämnen genom att välja bland underrubriker som till exempel »Ung ekonomi«, »Stjärnor och planeter«, »Världshaven«, »Däggdjuren«, »Grekisk mytologi« samt »Heta veta«.

Sistnämnda kategori består av serieteckningar av »kortare fak-tasnuttar«. En av dessa små bildberättelser är historien om »Fet-Mats«.

I den första teckningen, av totalt sex sådana, visas hur hans döda kropp bärs upp ur Falu gruva. I den andra bilden framträder Margreta Olsdotter, en grånad och gammal gumma. Hon säger. »Det är ju Fet-Mats Israelsson, min fästman för 42 år sedan. Jag trodde att han rymt med ett annat fruntimmer.«

I bild tre konstateras att Fet-Mats på ett märkligt sätt bevarat sin ungdoms utseende. En gruvarbetare utbrister: »Det är trolldom. Gruvfrun tog honom!«

Följande teckning visar Fet-Mats utställd »i bergslagets hus vid Stora Kopparberget«. Bakom honom finns en skylt med texten »Den förstenade gruvdrängen«.

Härefter, i den näst sista bilden, framträder Carl von Linné. Han förkastar, med följande ord, idén att Fet-Mats kropp verkli-gen är förstenad: »Karlen är ej petrifierad utan allenast saltad med victriol.«

Sista teckningen visar en döds-kalle. Fet-Mats begravningar 1749 och 1930 omtalas. Slutligen konstateras: »I Europa blev Fet-Mats berömd och flera historier och en opera beskrev hans öde.«

Utöver ovanstående finns idag, när detta skrivs 2010, på sök-ordet »Fet-Mats« på *Google*, många tusen träffar. Och fler blir det naturligtvis hela tiden. Personen Fet-Mats är idag föremål för större uppmärksamhet än någonsin tidigare. Orsakerna till detta förhållande belyses närmare mot slutet av denna framställning under rubriken »Avslutning«.

9

Maria Bergströms och Niklas Jönssons Fet Mats

Två av de senast tryckta diktverken med anknytning till Fet-Mats-historien är seriealbum. Det första av dessa äger titeln *Sara Lisa & Linné: ett äventyr bland blommor och bin* (Västerås, 2007). Albumets textförfattare är Maria Bergström och dess tecknare av bilder i färg är Niklas Jönsson.

Som titeln anger handlar verket om Carl von Linné och hans hustru Sara Lisa. Fet-Mats-historien kommer kortfattat in i sammanhanget därigenom att Linnés beskådande av Fet-Mats 1734 berörs i två bildrutor.

I den första av dessa utspinner sig följande samtal mellan Sara Lisas fader, Falu stadsläkare Johan Moræus, och Linné:

- Som blivande läkare har ni förstås kommit för att se vår förstenade gruvdräng?
- Fet Mats? Jag har hört om hans öde men inte hunnit...
- Kom med här ska ni få se.²⁵

I nästa bildruta står Moræus och Linné framför en tunna i vilken Fet-Mats, gulhårig med ur munnen röd uthängande tunga, befinner sig. Moræus säger och Linné replikerar:

- Karl'n har alltså varit försvunnen och legat i gruvan i fyrtyotvå år när vi hittade honom, och han ser likadan ut som när han dog. Konserverad!
- Vem kände igen honom efter så många år?
- En gammal gumma som var trolovad med honom när han försvann.
- Märklig historia! Är det en människa eller ett mineral?²⁶

Framställningen strider på flera punkter mot det historiska belagda. Fet-Mats stod i verkligheten inte i en tunna när Linné beskådade honom utan istället i sitt ljusblå glasskåp. Vidare bibringades i den historiska verkligheten Linné inte uppfattningen att Fet-Mats låg begravd i Falu gruva i fyrtyotvå utan istället i fyrtyosju år.

Maria Bergströms, Susanne Jobs och Per-Anders Nilssons Fet-Mats

Det andra nyligen utkomna seriehäftet med anknytning till Fet-Mats-berättelsen är Maria Bergströms, Susanne Jobs och Per-Anders Nilsson *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* (Västerås, 2005).

Maria Bergström och Susanne Jobs står för texten och Per-Anders Nilsson för teckningarna i färg.

²⁵ Maria Bergström & Niklas Jönsson, *Sara Lisa och Linné: ett äventyr bland blommor och bin*. Västerås, 2007, s. 9.

²⁶ Ibid.

9

Albumet har översatts till engelska av Margaret Hammare (*Fet-Mats: The Terrible Fate of a Miner*. Västerås, 2005) samt till tyska av Barbara Henriksson och Roland Röllin (*Fet-Mats: das schreckliche Schicksal eines Grubenarbeiters*. Västerås, 2005).

Liksom det mesta inom Fet-Mats-epik från tiden runt 2000 är *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* riktad till främst en yngre publik. Verket är även avsett för turister som intresserar sig för Världsarvet Falun och Kopparbergslagen. Därför översättningarna till engelska och tyska. Albumet säljs i butiken i Världsarvshuset vid Falu gruva.

Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde är, såsom det mesta inom området fältet Fet-Mats-diktning från Gotthilf Heinrich Schubert och framåt i tiden, en starkt romantiserad gestaltning av den bakomliggande historiska verkligheten – händelserna i samband med gruvdrängen Matts Israelssons försvinnande och återfinnande.

Tydligt är dock, att skaparna av *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* haft ambitionen att berätta historien om Matts Israelsson någorlunda i överensstämmelse med den historiskt dokumenterade verkligheten.

Förhållandet framgår i verket på två sätt. Dels därigenom att Maria Bergström, Susanne Jobs och Per-Anders Nilsson i en efterskrift tackar ett flertal personer (bland dem museichefen vid Stora Kopparberget Daniels Sven Olsson, textilantikvarien vid Dalarnas museum Kerstin Ankert samt Fet-Mats ättling Bertil Israels) för vissa sakupplysningar kring huvudpersonen och hans tid och dels genom följande ord i seriealbumets inledning:

Det kan vara på sin plats att nämna att alla personer i berättelsen har funnits på riktigt, utom möjligen Pilbo Stina och Per Hansson. De hette i så fall något annat.²⁷

Det ovan sagda betyder inte att *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* är helt fri från uppgifter som strider mot det historiskt belagda eller trovärdiga. Tvärtom finns i verket flera sådana avvikelser.

En av de mest flagranta av dessa är att Fet-Mats, när han återfinns den 2 december 1719, är iförd sina gång- eller fritidskläder och inte sin arbetsdräkt.

En annan uppenbar felaktighet i *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* är påståendet här att bara skallen och några större ben återstod av Fet-Mats när han begravdes första gången den 21 december 1749.

²⁷ Bergström, Jobs & Nilsson, 2005, s. [2].

9

En tredje oriktighet i seriealbumet är utsagan att Fet-Mats kropp kom upp ur Pehr Helsingius grav i Stora Kopparbergs kyrka vid en reparation av kyrkgolvet 1860. Som tidigare klargjorts i detta arbete togs Fet-Mats upp från golvet redan 1816. Den felaktiga uppgiften om 1860 går tillbaka till Ivar Lo-Johansson (1968) samt till Karl-Erik Forsslund (1936).

Trots dessa och andra oriktigheter, eller osannolikheter, här och var i historiskt hänseende i *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* är denna skildring, vid sidan av Ivar Lo-Johanssons novell »Fet-Mats«, det av alla någonsin producerade diktverk om Fet-Mats som till sakinnehållet ligger närmast den dokumenterade historiska verkligheten.

Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde är, kan man säga, liksom Ivar Lo-Johanssons »Fet-Mats«, på grund av verkets trohet mot den dokumenterade historiska verkligheten, en faktionsberättelse.

Med denna term avser jag det slags epik som gör anspråk på att – även i detaljer – skildra en faktisk historisk verklighet men som samtidigt utnyttjar det fiktiva berättandets verkningsmedel – det vill säga tillämpar en inlevande scenisk framställningsform med direkt tal och dialog samt även återger enskilda individers tankar.

Faktionsberättandet är överhuvudtaget idag – vid 2000-talets början – en av de allra mest framträdande episka formerna inom såväl litteratur som film och television.²⁸

Bergströms, Jobs och Nilssons *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* är på detta sätt tidstypisk.

Samtidigt är verket i ett hänseende helt unikt – nämligen så tillvida att två av Fet-Mats, det vill säga Matts Israelssons – verkliga släktingar inbegrips i handlingen.

Detta sker därigenom att, såsom tidigare framgått, seriealbumet inleds med att en person, som förefaller vara identisk med Fet-Mats ättling Bertil Israels, berättar historien om de två mynten från 1677 respektive 1719 samt om hur Margreta Olsdotter överräcker dessa till Fet-Mats broder Anders Israelsson med uppmaningen att mynten aldrig skall få skiljas från varandra.

Efter denna inledning i ord vidtar själva bildberättelsen.

Först skildras Fet-Mats sista begravning på Stora Kopparbergs kyrkas kyrkogård i november 1930. Några allvarliga herrar står

²⁸ Se härom vidare Bo G Jansson, *Episkt dubbelspel: om faktionsberättelser i film, litteratur och teve*. Uppsala, 2006.

9

högtidligt uppradade vid Fet-Mats grav. En av dem håller ett hyllningstal till Fet-Mats.

Härefter flyttar handlingen bakåt i tiden till 1600-talets mitt och till Boda by i Svärdsjö. Mats Israelsson presenteras. Han är en ung man som står i valet och kvalet mellan två möjligheter. Antingen går han in hos kronan som knekt eller också tar han tjänst som dräng hos en bergsman i Falun. Han kan inte bli kvar hemma på gården i Boda eftersom den kommer att tillfalla hans äldre bröder. Mats bestämmer sig för att söka drängtjänst i Falun.

I Falun. Rö-Olle på Norra kyrkbacken och hans dotter Margreta omtalas. Margreta är änka. Fadern tycker att hon skall skaffa sig en ny man.

Mats Israelsson tar anställning som dräng hos Jonas Persson i Dikarbacken i Falun. Han delar drängstuga med Per Hansson.

Snart är Mats en av nära tusen arbetare i Falu gruva. Första skiftet i gruvan börjar klockan sex på morgonen då brytarna går ned och börjar lossa malm från det upphettade berget.

En av Mats kollegor råder honom att under arbetet i gruvans djup ständigt visa respekt för gruvfrun genom att aldrig vissla, svära eller sjunga. Kollegan uppmanar också Mats att se till att skydda sig från faror med hjälp av en amulett.

Mats äger en daler som han tidigare fått av sin far. Detta mynt blir Mats amulett.

Om söndagarna går alla i kyrkan. Under en söndagsgudstjänst får Margreta syn på Mats. Hon känner sig genast dragen till honom och försöker fånga hans blick.

Lediga kvällar besöker Mats och hans kollega Per Hansson ofta Anna i krökens krog.

Anna, krogens ägarinna fick, för sin försörjnings skull, tillstånd att öppna sitt utskänkningsställe när hon blev änka efter att hennes man hade fallit och slagit ihjäl sig i gruvan.

På grund av att Mats är stor och stark tål han krogens starka drycker bra. Hans arbetskamrat Per Hansson har sämre ölsinne. Per dricker under krogbesöken alldeles för mycket och måste ständigt ledas hem.

Mats har kvinnotycke. Inte bara Margreta utan även Pilbo-Stina blir förälskad i Mats.

Mats fäster sig vid Margreta och inte vid Pilbo-Stina till den sistnämndas stora förtret. Mats och Margreta planerar att gifta sig.

9

Hon oroas över möjligheten att Mats skall råka ut för en olycka under sitt arbete i gruvan. Han lugnar Margreta genom hänvisning till sin amulett.

Per Hansson får en dag order om att gå ned i gruvan och tända tillmakningseld. Han bestämmer sig dock för att innan han fullgör sitt uppdrag dricka några öl.

Något senare är Mats på väg hem till Margreta. Han är, eftersom han är ledig från sin tjänst i gruvan, iförd gångkläder och inte sin arbetsdräkt.

Mats får syn på Per som sitter sovande och drucken. Han upprörs därför att han vet att arbetskamraten är beordrad att tända eld nere i gruvan. Mats försöker förgäves väcka Per. Han beslutar att i vännens ställe – iförd sina fritidskläder – sköta eldtändandet.

En aprilkväll två veckor före påsk 1677. Margreta väntar Mats som dock inte kommer. Hon undrar oroligt: »Tänk om det har hänt honom något?»²⁹

Under tiden har Mats tagit sig ned i gruvan och fattat några tändbloss. Till sin förvåning får han då se att tillmakningselden i gruvan redan brinner. Någon annan i arbetslaget måste ha tänt den i Pers ställe.

Mats gläds åt detta eftersom det innebär att han genast kan skynda till Margreta. Han börjar i sin glädje vissla men slås samtidigt av den skrämmande insikten att detta förbjudits av gruvfrun.

Mats oro växer när han upptäcker att han glömt sitt skyddsmynt hemma: »Å nej, amuletten blev kvar hemma när jag bytte byxor. Nu har jag bara min tobaksdosa och den lär då inte hjälpa mig.»³⁰

Plötsligt börjar det mullra i berget. Stenmassor rasar ned över Mats. Han förnimmer ingen smärta men känner att han ligger fastklämd och att han kan röra bara högerarmen. Dammet efter raset river honom i bröstet. Vatten droppar på honom från de vi-triolgula stenväggarna. Ur hans dammtorra strupe stiger ett avgrundsvrål.

I Stora Kopparbergs kyrka sker andra lysningen för Mats och Margreta. Han har då varit försvunnen i flera dagar. Några tror att han har smitit från fästmon.

29 Bergström, Jobs & Nilsson, 2005, s. 21.

30 Ibid., s. 24.

9

Margreta och hennes far ger sig förtvivlade ut för att leta efter Mats på gruvområdet och bland krogarna i Faluns stadsdelar Elsborg och Gamla Herrgården.

Margreta får besök av Per Hansson. Han tror sig veta att Mats omkommit i gruvan och visar för Margreta, samt överräcker till henne, fästmannens amulett som denne tydligen glömt hemma.

Per känner sig skyldig till Mats förmodade död och meddelar Margreta att han av detta skäl inte orkar fortsätta som gruvarbete i Falun utan istället snart kommer att lämna staden.

Åren går. Mats Israelsson faller i glömska hos alla utom Margreta som, trots Pers övertygelse att Mats avlidit, väntar på sin fästman i sjutton år innan hon gifter sig med en skräddare.

Den 2 december 1719 är några arbetare nere i Mårdskinnsfallet – ett schakt som inte brukats på mer än fyrtio år. De upptäcker en död man. Liket tas ovan jord och bergästaren Swab tillkallas.

Det omkomne har ett ungt och friskt utseende vilket tyder på att han avlidit nyligen. Underligt är att han inte är klädd i arbetsdräkt utan istället i gångkläder. Är han verkligen, frågar man sig, en gruvdräng?

Margreta, som nåtts av ryktet om likfyndet och genast förstått att den döde är hennes Mats, skyndar till gruvan.

När hon meddelar bergmästare Swab att den omkomne är hennes trolovade Mats Israelsson från Svärdsjö blir hon utskratad av alla kringstående. Det förefaller dessa människor omöjligt att en så gammal kvinna som Margreta kan vara förlovad med en så ung man som den avlidne.

Ytterligare en gammal gumma anmäler sig som närstående till den döde. Han är, förklarar hon, hennes make Hans Mattsson från Hobbörn.

Margreta anklagar den andra gamla gumman för att vara en lögnare. Hon försöker, menar Margreta, genom falsk identifiering av den avlidne förvärva krogrättigheter. Swab föser de båda kvinnorna från varandra.

Den döde är, när han påträffas i Mårdskinnsfallet, vaxlik och uppsvälld. När han flyttas ovan jord blir hans kropp hård som sten.

Swab sänder den 4 december 1719 ett brev till Bergskollegium med en förfrågan om vad han ska göra med det till synes förstenede liket. I svaret som kommer några dagar senare anbefalls att den avlidne ställs ut som ett kuriosum till allmänt beskådande.

9

Gruvtinget samlas. Under mötet bekräftas Margretas identifiering av den omkomne. Det görs av tre äldre män; Måns Hansson i Korsgården, gruvfogden Eric Michelson och linslagaren Eric Pehrsson. Dessa tre förklarar att den döde är »Fet-Mats Israelsson som tjänade dräng åt Jonas Persson i Dikarbacken för mer än 40 år sen«. ³¹

Margreta kräver att få ta hand om Mats Israelssons kropp och begrava den. Hennes begäran avslås. Margreta tvingas uppgivet inse, att Bergskollegiets herrar rår hon inte på.

Mats blir utställd på gruvområdet. Först i en tunna i Bråkstugan. Sedan i ett glasskåp i ammunitionshuset.

Carl von Linné studerar Fet-Mats 1734. Linné tänker när han betraktar Fet-Mats i hans glasskåp: »Detta är mer ett mineral än en död människa.« ³²

Margreta dör och begravs »[...] troligen i en grav på norra sidan av Stora Kopparbergs kyrka, dit fattigt folk var förvisade.« ³³

Hårda tider med missväxt inträffar. Gruvan ger mindre koppar. Uppror och protester blir vanligare.

Fet-Mats kropp bryts efter hand ned. Intresset för honom minskar i takt med hans kvarlevor. När till slut »bara skallen och några större ben« ³⁴ återstår av honom begravs han i Pehr Helsingii grav i Stora Kopparbergs kyrka den 21 december 1749.

Vid en omläggning av kyrkans golv 1860 påträffas resterna av Fet-Mats. Dessa ställs ut i kyrkan i en rödmålad trälåda fram till 1930 när Fet-Mats för andra och sista gången begravs den 18 november 1930 utomhus på kyrkogården.

En minnessten reses 1934 vid Fet-Mats grav med texten »Åt minnet av gruvdrängen Mats Israelsson vilken omkom under arbete i Falu gruva 1677«.

Sist i *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* återknyts till berättelsen om de två mynten från 1677 respektive 1719 i seriealbumets inledning: »Vad som skulle hända«, heter det, »om mynten kom ifrån varandra törs vi inte tänka på.« ³⁵

31 Ibid., s. 32.

32 Ibid., s. 34.

33 Ibid., s. 35.

34 Ibid.

35 Ibid., s. 37.

9

Bertil Israels om Fet-Mats

Samma år som *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* publicerades utkom även Björn Bergmans dokumentärfilm »Bertil Israels i Boda berättar om Fet-Mats« (i Bergmans *Hembygdsfilm* 6:2005).

Filmen handlar, förutom om ovan nämnda mynthistoria, också om den lantgård i Boda by, Svärdsjö, på vilken den verkliga Fet-Mats, alltså Matts Israelsson, växte upp vid 1600-talets mitt tillsammans med sina tre syskon Anders, Daniel och Karin.

Inga byggnader från Fet-Mats tid finns kvar idag. Men gården existerar fortfarande och lantbruk bedrivs av Bertil Israels och hans hustru Anna. Här hässjas hö på gammaldags vis och här spatserar utomhus – såsom på lantgårdar förr i världen – helt friggående höns. I gårdens huvudbyggnad står stolar från 1600-talet som Fet-Mats och hans anförvanter mycket väl kan ha suttit på.

Fet-Mats farfar var sannolikt, säger i filmen Bertil Israels, en kronoryttare från Finland vid namn Kiel som omkring 1600 kom till Boda som svedjebrukare. Hans son Israel var Matts Israelssons far.

Med Björn Bergmans dokumentärfilm »Bertil Israels i Boda berättar om Fet-Mats« kommer Fet-Mats-epiken – för första gången någonsin – i beröring med huvudpersonens verkliga ursprungsmiljö.

Släktforskare i Falu-trakten om Fet-Mats

Bertil Israels uppgifter om Fet-Mats släktförhållanden går tillbaka till tidigare nämnda släktlängd upprättad av Märta Israels (1971). Här klargörs även att Fet-Mats, det vill säga Matts Israelssons, mor hette Malin. Hon levde mellan åren 1621–1700. Vad gäller fadern, Malins make Israel, var dennes fullständiga namn Israel Kielsson. Förhållandet klargörs i Elisabet Hemström, »Fet-Mats: »grufwans trogna dräng«« (i *Falun släktforskarblad* 1999:4, s. 13–15).

Ytterligare detaljer om Fet-Mats släkt meddelas i Björn Engström, »Boda med Fet Mats« (i förf:s *Daniel Westlings anor från Svartnäs: med kulturhistoriska utblickar i byar och miljöer under 700 år* (Klockarnäs, Enviken: Björn Engström, 2010, s. 100–102). Här fastslås, under hänvisning till kyrkoboksmaterial, att Fet-Mats farfar, den från Finland invandrade kronoryttaren, hade som full-

9

ständigt namn Kiel (eller Kel) Henriksson samt vidare att dennes maka, Fet-Mats farmor, var en kvinna född i Svärdsjö-trakten vid namn Lisbet.

Uppsatser, essäer, artiklar och TV-program om Fet-Mats under 2000-talets första år

På samma vis som under 1900-talet produceras vid 2000-talets början kontinuerligt i många skiftande sammanhang olika slags smärre skrifter med anknytning till Fet-Mats-historien. Den viktigaste av dessa texter om Fet-Mats från 2000-talets första år är David Dunér, »Helvetet på jorden: resor till Stora Kopparbergets gruva« i *Förmoderna livshållningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*. Lund, 2008, s. 209–232. I denna artikel uppmärksammas, som tidigare framgått, att Adam Leyels handskrivna originaltext på svenska om fallet Fet-Mats från tidigt 1720-tal finns förvarad i Linköpings stiftsbibliotek.

Utöver denna uppsats av Dunér föreligger även följande smärre skrifter om Fet-Mats från tidigt 2000-tal: Hakon Ahlberg, »Fet-Mats vilar numera i ro vid St. Kopparbergs kyrka« i *Färgstarka Falun* 2008:november, s. 24; »Ett världsarv i världsarvet« [Bo G Jansson intervjuad av David Gustafsson] i *Annonssbladet Dalarna* 52(2008), s. 6; David Dunér, »Helvetet i Falun« i *Populär historia* 2009:3, s. 48–53; Maria Bergström, »Gruvan förvandlade Fet-Mats till en mumie« i *Allt om historia* 2010:1, s.40–43

Slutligen skall här nämnas även TV-programmet *Stora kopparberget – de fördömda i underjorden* (i serien Hemliga svenska rum). I denna femton minuter långa film, som sändes i SvT 1 den 2 november 2009, skildras Falu gruva samt omtalas och delvis dramatiseras historien om Fet-Mats.

Fet-Mats i Carl-Henning Wijkmarks *Stundande natten*

Vinnaren av det litterära Augustpriset 2007 var Carl-Henning Wijkmarks roman *Stundande natten*. I denna bok förekommer en anspelning på Fet-Mats-historien.

Romanens huvudperson och jagberättare är en skådespelare vid namn Hasse. Han ligger på ett sjukhus och väntar på döden. Till att börja med har han sällskap av några andra svårt sjuka patienter. En av dessa är spelaren Börje.

9

En dag får Börje besök av sin hustru Linda. Hon visar dock inte sin make ömhet utan istället blott kylig distans.

Förhållandet föranleder Hasse att likna Linda vid Fet-Mats: »[...] Börjes fru var i mina ögon en av dessa sällsynta och olyckliga människor som är så iskalla att de ter sig liksom frysta i tiden eller redan döda – deras klockor har stannat, de förändras inte. De är som den instängde bergsmannen i Falu gruva som hämtades upp efter femtio år och var oförändrad.»³⁶

Fet-Mats i Jan Wallentins *Strindbergs stjärna*

Få svenska böcker har marknadsförts så kraftfullt, energiskt och djärvt som Jan Wallentins debutroman *Strindbergs stjärna*. Boken lanserades av förlaget Bonnier som en internationell sensation och såldes vidare till översättningar i fjorton länder redan innan romanens publicering 2010.

Däriigenom att Fet-Mats-historien explicit, och därtill också tämligen detaljerat, återges i *Strindbergs stjärna* sprider denna bok Fet-Mats-berättelsen till fler språkområden än någon tidigare skrift.

För övrigt är Wallentins roman väsentligen en äventyrs- och mysterieberättelse som innehåller ingredienser från flera populärlitterära genrer, bland dem deckare, science fiction och fantasy. På detta sätt leder boken tankarna till sådan postmodern spänningslitteratur som till exempel Peter Høegs *Fröken Smillas känsla för snö* (*Fröken Smillas fornemmelse for sne*, 1992) och Dan Browns *Da Vinci-koden* (*The Da Vinci Code*, 2003).

Romanens handling börjar i Dalarna. En man hittas vid 2000-talets början död i ett vattenfyllt gruvschakt nära Falun. Snart står klart att mannen, trots att hans kropp vid fyndet är välbevarad, har legat död i schaktet ända sedan tidigt 1900-tal. Gruvvattnets höga halt av kopparvitriol synes vara förklaringen till manskroppens märkliga konservering. Överensstämmelsen med fallet Fet-Mats är uppenbar och denna likhet diskuteras också explicit i boken.

Den okände döde förefaller inte vara gruvarbetare. Så vem här han då och varför dog han i det gruvschakt där han hittades? En märklig omständighet är att den avlidne har ett mystiskt kors i sin hand. Uppdraget att lösa gåtan kring korset och den döde i schak-

³⁶ Carl-Henning Wijkmark, *Stundande natten*. Stockholm, 2007, s. 33.

9

tet hamnar hos en historiker i Lund vid namn Don Titelman. Till sin hjälp har han en ung advokat i Borlänge vid namn Eva Strand.

Dons och Evas och forskningar för dem långt utanför Sverige. Bland annat till nordpolsområdet. Vidare tvingas de till studier av märkliga omständigheter kring vissa välkända historiska händelser, bland dem Salomon August Andréés och hans medhjälpare Knut Fränkels och Nils Strindbergs nordpolsexpedition 1897.

Härvid kommer Don och Eva i kontakt med en mystisk liten stjärnformad tingest som visar sig hänga samman med det lika märkliga kors vilket den döde i gruvschaktet utanför Falun bar i sin hand.

Efter hand framkommer, att korset och stjärnan tillsammans är direkt knutna till Andréé-expeditionen 1897. Båda föremålen tillhörde Nils Strindberg och medfördes av denne under Andréé-expeditionen.

Härefter, vid 1900-talets början, kom korset och stjärnan att användas vid avancerade och djärva vetenskapliga undersökningar kring naturens djupaste hemligheter. Hit hörde experiment syftande till att sakta ned människans åldrande.

En av dem som var inblandad i allt detta var en norsk fiskare vid namn Olaf Jansen. Han sammanträffade med Andréé-männen under deras nordpolsfärd och blev dessutom, genom ett vådaskott, den direkta orsaken till Salomon August Andréés död i polarhavet 1897.

Skuld känslor växte inom Olaf som en följd av detta. Han kände dessutom en stigande motvilja mot de vetenskapliga experimenten samhöriga med korset och stjärnan. Efter hand kom han att uppfatta de två föremålen som djävulska ting, som portar till underjorden och helvetet. Därför beslöt han att föra bort dem samt att gömma dem undan för gott på ställen som i hans medvetande representerade nedgångar på jordklotet till just helvetet och underjorden.

När Olaf dessutom drabbades av kärlekssorg, på grund av att hans älskade Camille Malraux dog i Frankrike som följd av en gasattack under det första världskriget 1915, bestämde han sig för att begå självmord. Han gömde stjärnan i Camilles krigsgrav i Frankrike och dog själv 1918 med korset i handen i gruvschaktet utanför Falun.

Och härmed är bokens huvudmysterium löst. Den okände döde som hittades i ett gruvschakt utanför Falun vid 2000-talets början är den norske fiskaren Olaf Jansen.

9

Strindbergs stjärna har som synes en minst sagt bisarr, för att inte säga helt befängd, yttre handling. Och det är också det enda romanen har. Här händer mycket (alltför mycket) men här tänks och känns (trots Olaf Jansens förtvivlan och självmord) nästan ingenting alls. Kritiken när boken utkom under hösten 2010 var heller inte nådig. Ledande kritiker som Karin Nykvist (»Jakten på den andlösa spänningen« i *Sydsvenskan* den 5 oktober 2010), Nils Schwartz, (»Punsch till isen« i *Expressen* den 5 oktober 2010) och Jonas Thente (»Ett svenskt mysterium« i *Dagens Nyheter* den 5 oktober 2010) sågade *Strindbergs stjärna* mer eller mindre fullständigt.

Så, tyvärr! Jan Wallentins debutroman är verkligen inte stor och god litteratur. Bokens läsare i Falu-trakten kan dock trösta sig med att berättelsen, på grund av översättningarna till många språk, hjälper till att göra fallet Fet-Mats känt i stora vida världen.

Vad gäller behandlingen av just den historiske Fet-Mats i Wallentins roman är denna, precis som allt annat historiskt som nämns i boken, starkt skruvat på ett sätt som delvis klart strider mot verkliga fakta. Det heter här till exempel, under hänvisning till en text på Internet, att Fet-Mats kropp var helt oförstörd ännu vid 1900-talets början och att hans ögon, när han begravdes sista gången 1930, var »öppna och klara«.37 Dessa uppgifter är naturligtvis fullständigt oriktiga. När Fet-Mats sista gången begravdes återstod av honom bara benknotor.

Huvudtematiker i *Strindbergs stjärna* är liv, död och kärlek. Men också tid och tidlöshet. Genom gestaltningarna av Fet-Mats och Olaf Jansen som evigt unga till utseendet kommer temat tidlöshet till uttryck. Samma tematik formuleras också genom tidigare berörda avancerade forskning vid 1900-talets början som, med hjälp av korset och stjärnan, syftade till att sakta ned tiden.

Sitt mest pregnanta uttryck i Wallentins bok får emellertid temat tidlöshet genom Don Titelmans medhjälpare advokaten Eva Strand. Hon är, visar det sig mot romanens slut, gift Strand men hade som flicknamn Eva Jansen och är i själva verket Olaf Jansens syster. Den till synes unga Eva Jansen är i själva verket omkring hundra år gammal.

37 Jan Wallentin, *Strindbergs stjärna*. Stockholm, 2010, s. 58.

9

Julian Barnes »The Story of Mats Israelson«

Allt Fet-Mats-berättande handlar tematiskt om ett och detsamma: liv, död och kärlek. I några, mer ambitiöst utformade Fet-Mats-verk, tillkommer emellertid ytterligare dimensioner som ger Fet-Mats-motivet vidare tematisk komplexitet.

I till exempel Ernst Theodor Amadeus Hoffmanns novell *Die Bergwerke zu Falun*, handlar det, på romantikens vis, inte bara om liv, död och kärlek, utan även om spelen mellan fantasi och verklighet och mellan ande och materia.

Ytterligare ett Fet-Mats-verk i vilket uttrycks en tematisk komplexitet utanför det konventionella och gängse är den engelske författaren Julian Barnes novell »The Story of Mats Israelson« (i författarens samling berättelser med titeln *The Lemon Table*, 2004).

Hos Barnes formuleras inte, såsom hos Hoffmann, en romantisk problematik (konflikten mellan ande och materia) utan istället, på postmodernt sätt, spänningen mellan yta och djup, mellan språk och värld.

Barnes novell kan vidare beskrivas som en historiografisk metafiction. Utmärkande för denna typ av berättelse (av Linda Hutcheon betecknad som postmodernismens mest karakteristiska form av epik) är för det första att handlingen synes anknyta till historisk verklighet, för det andra att språk och stil gör ett ålderdomligt intryck, gärna ter sig som en imitation av formerna i 1700- och 1800-talens romaner, samt för det tredje att den historiska verkligheten gestaltas som aldrig direkt gripbar. Referenten, den historiska verkligheten, uppfattas här inte som alldeles obefintlig men däremot som oåtkomlig. »Historiographic metafiction«, säger Linda Hutcheon, »blurs the distinction [...] between ›texts‹ and ›lumps‹ – things made and things found [...]. It suggests that there were lumps – historical personages and events – but that we know them only as texts today.«³⁸

Som nedan kommer att framgå äger Barnes »The Story of Mats Israelson« samtliga den historiografiska metafictionens framträdande kännetecken.

Handlingen och huvudinnehållet i novellen är följande. Till att börja med omtalas, av en anonym och allvetande berättare, en altartavla från det trettioåriga krigets tid i en kyrka belägen vid en sjö samt sex häststallar utanför kyrkan:

38 Linda Hutcheon, *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York, 1988, s. 145.

9

In front of the church, which contained a carved altar brought from Germany during the Thirty Years War, there stood a row of six horse stalls. Made from fir cut and seasoned within a gull's cry of the town's crossroads, they were undecorated, even unnumbered. Yet their simplicity and apparent availability were deceptive. In the heads of those who rode to the church, and also of those who walked, the stalls were numbered from left to right with the numbers one to six, and were reserved for the six most important men in the neighbourhood. A stranger who imagined he had the right to tie up his horse while enjoying the Brännvinsbord at the Centralhotellet, would emerge to find his beast wandering down by the jetty, gazing out at the lake.³⁹

Orden »Brännvinsbord« och »Centralhotellet« gör klart för läsaren att berättelsens handling utspelas i Sverige.

Härefter introduceras huvudpersonen, sågverksdirektören Anders Bodén. Han är, vid handlingens början 1898, en betydande person i den stad som skildras och därför förärad ett av de sex häststallarna. Han är gift med Gertrud. Äktenskapet är dock olyckligt. Bodén är förälskad i Barbro, hustru till apotekaren Axel Lindwall.

Ett platoniskt kärleksförhållande uppstår mellan Anders och Barbro. I trakten skvallras om deras relation. Anders och Barbro känner sig iakttagna när de träffas.

Anders hustru Gertrud är, till skillnad från Anders själv, född i den stad där paret bor. Barbro och Axel Lindwall är nyinflyttade.

Eftersom Anders inte är född i trakten känner han sig inte helt hemma där. Trots denna brist på hemmahörighet tar Anders på sig uppdraget att på fritiden fungera som ortens turistguide:

Though not born in the town, he took it upon himself to show others its sights; visitors would find themselves at his insistence climbing the klockstapel beside the church. Leaning one arm against the bell-block, Anders would point out the brickworks; beyond it, the deaf-and-dumb asylum; and just out of sight the statue marking the spot where Gustavus Vasa addressed the Dalecarlians in 1520. A hefty, bearded and enthusiastic man, he would even suggest a pilgrimage to the Hökberg, to view the stone recently placed there in memory of the jurist Johannes Stiernbock. In the distance, a steamboat tracked across the lake; below, in its stall, his horse waited.⁴⁰

Passagen gör klart att vi befinner oss i en stad i Dalarna belägen vid en sjö. Omtalandet av klockstapeln vid sidan av kyrkan samt Gustav Vasa-statyn i kyrkans närhet kan leda läsaren till en förmodan att den stad och den sjö det är fråga om är Mora och Siljan.

Mora ligger just vid Siljan och har verkligen en kyrka med

39 Julian Barnes, »The Story of Mats Israelson« i förf:s *The Lemon Table*. London, 2004, s. 25–56, s. 29.

40 Ibid., s. 30.

9

klockstapel samt en Gustav Vasa-staty i kyrkans närhet. Vidare kan det »Hökberg« som omtalas i passagen ovan föra tankarna till orten Hökberg utanför Mora.

Vid närmare reflektion kring de citerade raderna tillstöter emellertid problem vid identifieringen av staden ifråga som Mora. Gustav Vasa-statyn i Mora uppställdes först 1903, alltså fem år efter det att handlingen i passagen ovan utspelas. Och uppgiften om den sten som nyligen placerats vid Hökberg »in memory of the jurist Johannes Stiernbock« pekar i själva verket mer i riktning Rättvik än Mora. I Rättvik nämligen, på Hökberget där, restes år 1896 en minnessten över professorn i lagfarenhet Johannes Stiernhök (1596–1675).

Vid Rättviks kyrka vidare, men inte vid Moras kyrka, finns, liksom i Barnes novell, gamla häststallar. Vid Rättviks kyrka, och vid Siljans strand, finns en bautasten, rest 1893, som minner om Gustav Vasas besök här 1520. Men stenen är inte, såsom anges hos Barnes, en staty. Dessutom finns vid Rättviks kyrka inte, och fanns heller inte under 1800-talet, någon klockstapel. Vare sig Rättviks eller Moras kyrkor har, såsom kyrkan i Barnes berättelse, någon altartavla från 1600-talet.

Alltså: den stadsmiljö med kyrka som skildras i »The Story of Mats Israelson« är i själva verket en ihopfantiserad miljö som visserligen vagt erinrar om orterna Rättvik och Mora men som egentligen inte äger någon existens i sinnevärlden.

Genom denna brist på överensstämmelse mellan ord och verklighet i Barnes novell kommer här en tematik till uttryck som är central i författarens böcker, nämligen en skepsis vad gäller språkets förmåga att fånga världen, en insikt om språkets otillräcklighet som verklighetsförmedlare, en förnimmelse av referentens ogripbarhet och frånvaro.

Merritt Moseley formulerar, under hänvisning till postmodernt tänkande och till Barnes roman *Flaubert's Parrot* (1984) samt dess berättare Geoffrey Braithwaite, på följande sätt nämnda tematik:

The traditional view is that words refer to things, or, to be slightly more accurate perhaps, words stand for mental concepts, which in turn answer to things in the world. Postmodern thinkers have denied that language has this referential function, or ability. In *Flaubert's Parrot* Barnes or Braithwaite seems to share their scepticism. How can language refer to the world? How can books refer to the world? Can one ever know the truth? Is there a truth?⁴¹

41 Merritt Moseley, *Understanding Julian Barnes*. Columbia, 1997, s. 84.

9

Upplevelsen av språkets otillräcklighet kommer i »The Story of Mats Israelson« till uttryck också genom själva Fet-Mats-historien, berättelsen om Mats Israelsson.

Denna historia berättas av Anders Bodén för den kvinna han älskar, Barbro Lindwall. Anders känner sig, i sitt olyckliga äktenskap, som den döde Fet-Mats i Falu gruva. Han vill väckas till nytt liv genom Barbros kärlek. För att vinna denna kärlek, och i syfte att förklara sig för Barbro, i avsikt att för henne kunna beskriva sin själsliga död, använder sig Anders av Fet-Mats-historien.

Han berättar denna historia för Barbro när de båda vid ett tillfälle befinner sig ombord på en ångbåt på Siljan. Först emellertid, skildrar Anders, på ett sätt som väcker Barbros intresse, sin verksamhet som sågverksdirektör. Han beskriver för Barbro också fackmässigt och fängslande hur skog hanteras, hur timmer behandlas och sorteras. Under tiden noterar Anders ett utsiktstorn på Siljans strand. Anders får för sig att någon från tornet spionerar på honom och Barbro. Anders känner sig generad och därför, när han äntligen förverkligar sin plan att för Barbro återge historien om Mats Israelsson, så misslyckas han helt med berättandet. Barbro uppfattar historien som bara en legend, en fantasiberättelse förmedlad av turistguiden Anders. Hon förstår inte alls hans djupare syftning, hans ambition att till henne förmedla sina äkta känslor av djup kärlek.

Anders tvingas inse att han är, såsom berättare, ingenting annat än en turistguide. Han accepterar tillfälligt denna roll, lämnar Mats Israelsson-historien därhän, och skildrar istället för Barbro, återigen på ett för henne intresseväckande sätt, ett turistbesök han en gång gjort i den stora koppargruvan i Falun.

Anders ger emellertid inte slutgiltigt upp sitt försök att, genom berättelsen om Mats Israelsson, kunna förmedla sina djupare känslor för Barbro. Under två veckor, efter mötet med Barbro på ångbåten på Siljan, övar sig Anders flitigt i konsten att på det rätta sättet – det djupa sättet och inte på turistguidens ytliga manér – framföra Mats Israelsson-historien. Anders har ständigt denna historia i tankarna:

For the next two weeks, he did not allow himself to dream. He did not need to dream because everything was now clear and real and decided. He went about his work and in free moments thought about how she had not attended to the story of Mats Israelson. She had assumed it was a legend. He told it badly, he knew. And so he began practising, like a schoolboy learning a poem. He would tell it her again, and this time she would know, simply from the way he told it, that it was true. It did not take very long.

9

But it was important that he learn to narrate it just as he had narrated the visit to the mine.

In 1719, he began, with some fear that the distant date might bore her, but also convinced that it gave the story authenticity. In 1719, he began, standing on the dock waiting for the return steamer, a body was discovered in the copper-mine of Falun. The body, he continued, watching the shoreline, was that of a young man, Mats Israelson, who had perished in the mines forty-nine years previously. The body, he informed the gulls which were raucously inspecting the boat, was in a state of perfect preservation. The reason for this, he explained in some detail to the belvedere, to the deaf-and-dumb asylum, to the brickworks, was that the fumes of the copper vitriol had inhibited decomposition. They knew that the body was that of Mats Israelson, he murmured to the dockhand on the jetty catching the thrown rope, because it was identified by an aged crone who had once known him. Forty-nine years earlier, he concluded, this time under his breath, in hot sleeplessness as his wife growled gently beside him and a wind flapped the curtain, forty-nine years earlier, when Mats Israelson had disappeared, that old woman, then as young as him, had been his betrothed.⁴²

Längre än så kommer dock aldrig Anders med förverkligandet av sin Mats Israelsson-plan. Han och Barbro glider ifrån varandra.

Och åren går. Ett par decennier in på 1900-talet, tjugotre år efter Anders och Barbros möte på ångbåten på Siljan, drabbas Anders av cancer och läggs in på lasarettet i Falun. Här skriver han ett brev till Barbro och ber om ett sista sammanträffande med henne. Barbro meddelar i ett svarsbrev att hon kommer att besöka honom. Anders, som varje dag i tjugotre års tid, haft berättelsen om Mats Israelson i tankarna, gör nu ett sista försök att, genom denna historia, förmedla sina känslor av kärlek till Barbro. Men han misslyckas även denna gång. Barbro stöts, vid sitt besök på sjukhuset i Falun, bort av Anders. Hon uppfattar honom som bara en liderlig förförare. Hon vänder genast hem igen. Novellen »The Story of Mats Israelson« slutar med den ensamme Anders Bodéns död på lasarettet i Falun.

»The Story of Mats Israelson« är, som tidigare påpekats, en historiografisk metafiction. Novellen är detta för det första på grund av dess tematik, språkets och berättandets oförmåga att nå fram till referenten, att avtäcka verkligheten i oförmedlat ren form. Anders Bodén söker genom språket och berättandet, historien om Mats Israelsson, förmedla denna djupa verklighet. Hans åhörare emellertid, det vill säga Barbro, uppfattar bara ytan, reducerar Anders till blott en legendskapare, till bara en turistguide.

42 Barnes, 2004, s. 38 f.

9

Det andra skälet till att Barnes novell är en historiografisk metafiction är dess formellt sett ålderdomliga karaktär. Berättelsen kan, som påpekats av Caroline Moore, liksom även Barnes tidigare roman *Flaubert's Parrot*, leda tankarna bakåt till fransk 1800-talsprosa. Sådana drag i novellen som, säger Moore, »scrupulous observation, slow pacing, and a wonderful trick of referring back to small past sightings« har över sig, konstaterar Moore, »a strong air of [Guy de] Maupassant«.⁴³

Men »The Story of Mats Israelson« pekar inte bara bakåt till 1800-talet i frankofil riktning. Novellen kan också uppfattas som ett sent utskott på det gamla träd som är romantikens nordiska renässans. Precis som under denna nordiska renässans ute i Europa, betraktas i Barnes berättelse Norden och Sverige som någonting annorlunda, någonting främmande och exotiskt. Svenska ord i novellen – som till exempel »Brännvinsbord«, »Centralhotellet« och »klockstapel« – bidrar, i öronen på Barnes engelsktalande publik, till skapandet av en förnimmelse av exotism, men också av äkta lokalfärg och historisk trovärdighet.

En finess i texten, som subtilt medverkar till den historiska trovärdigheten, är att Anders Bodén, när han berättar om Mats Israelsson, föreställer sig att denne gruvdräng låg död i Falu gruva i fyrtionio år. Idag vet vi, som tidigare klargjorts i denna framställning, att Mats Israelsson förvarades i gruvan i bara fyrtiotvå eller fyrtiotre år. Men under 1800-talet, när Anders Bodén levde, var just den uppfattning han har, att Mats Israelsson låg avliden i Falu gruva i fyrtionio år, en allmänt accepterad sanning.

Novellen »The Story of Mats Israelson« kan tolkas som ett slags allegori över modernismens död och postmodernismens födelse. Anders Bodén är den modernistiske konstnären som söker det autentiskt verkliga under språkets och berättandets yta men som tragiskt, till sin förtvivlan, tvingas se sig besegrad av just språkytan, av den sida av Anders själv som är blott den legendskapande turistguiden, den postmoderna upplevelseindustrins företrädare.

43 Caroline Moore, »Longing to be noticed« [Review of Julian Barnes, *The Lemon Table*] i *Daily Telegraph* Friday 31 October 2008.

Avslutning

Fet-Mats och Världsarvet Falun

I Falun med omnejd har intresset för historien om Fet-Mats växt kraftigt under senare år. Orsakerna till detta är flera.

Först och främst Unescos världsarvsförklaring 2001 av Falu koppargruva och Kopparbergslagen.

Ett andra skäl till det idag ökande intresset för Fet-Mats har att göra med övergången från modernt industri- till postmodernt informationssamhälle.

Det moderna industrisamhället under 1800- och 1900-talen var förbundet med nationalstaten och befästandet av denna.

Det nutida postindustriella informationssamhället däremot, riktar sig bort från nationalstaten och i stället till dels världen i stort, den globala sfären, och till dels det regionala och lokala området.

Det är precis just denna dubbla rörelse, mot på en och samma gång världen och regionen, som uttrycks genom världsarvs-idén. Varje enskilt världsarv – bland dem Falu koppargruva och Kopparbergslagen – är å ena sidan per definition hela världens egendom, en global företeelse, och å andra sidan, också per definition, en storhet som har en alldeles bestämd regional och lokal tillhörighet.

Fet-Mats-historien är särskilt väl ägnad att ge uttryck för nämnda dubbla rörelse. Detta därigenom att Fet-Mats-berättelsen alltid, så länge den existerat, varit både en internationell och en utpräglad lokal angelägenhet.

Fet-Mats har däremot aldrig, på samma sätt som till exempel Gustav Vasa och Engelbrekt, varit nära förbunden med danandet av nationalstaten Sverige.

Istället har Fet-Mats redan från början, ända från det ögonblick han blev ett utställningsföremål, både i Sverige och utomlands, varit förknippad med den lilla gruvstaden Falun långt uppe i norr.

Steget idag från modernt industrisamhälle till postmodernt informationssamhälle illustreras tydligt av Falu koppargruva. Tidigare var gruvan en storindustri som huvudsakligen levererade

tunga och hårda materiella varor. Idag emellertid – efter malm-brytningens nedläggning 1992 – skapas vid Falu gruva främst turismindustrins lätta och mjuka produkter – det vill säga berättelser och upplevelser.

Fet-Mats är en av dessa berättelser och upplevelser. En modell av honom i naturlig storlek står uppställd i ett glasskåp i gruvans museum.

I butiken i Världsarvshuset säljs berättelsen om honom i flera versioner – bland dem Maria Bergströms, Susanne Jobs och Per-Anders Nilssons seriealbum *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde* samt Mats Åbergs översättning till svenska av Johann Peter Hebels novell »Unverhofftes Wiedersehen«.

Rörelsen från industrisamhälle till informationsamhälle innebär vidare ett steg från kollektiv (social grupp- och nationstillhörighet) till enskild individ.

På grund av detta måste idag varje ort som vill bli framgångsrik i turismhänseende, förmå knyta sina sevärdheter till enskilda personer, kunna ge turistområdet individuella – historiska eller fiktiva – ansikten.

I detta avseende lyckosamma är till exempel turistregionerna Vimmerby och Västergötland. Vimmerby har Astrid Lindgrens Pippi Långstrump och Västergötland Jan Guillous Arn.

Falun har Fet-Mats. Han är den internationellt sett mest kände av alla personer som någonsin varit anställd vid Falu koppargruva. Fet-Mats är gruvans mest framträdande individuella ansikte ut mot omvärlden.

Importprodukten Fet-Mats

Jag har tidigare i detta arbete argumenterat för, att förutsättningen för Fet-Mats-historiens stora internationella spridning under 1800-talet var 1700-talets så kallade nordiska renässans – det vill säga omorienteringen i Europa under 1700-talet av kulturlivets huvudsakliga intresseinriktning från söder till norr.

Den nordiska renässansen var i Skandinavien en importprodukt. Den tillkom inte i Sverige, Danmark eller Norge utan istället i Storbritannien, Frankrike och Tyskland.

Också Fet-Mats-berättelsen, en aspekt av den nordiska pånyttfödelsen, är en importvara. Den skapades inte i Sverige utan i Tyskland av Gotthilf Heinrich Schubert.

Det är först hos Schubert nämligen, som återupptäckten av Fet-Mats resulterar inte i ett utställningsföremål vid Falu gruva utan i stället i en gripande kärlekshistoria där den dödes fästmö, fortfarande efter flera årtionden djupt förälskad i fästmannen, under stor rörelse igenkänner honom.

Utan denna avgörande manöver av Schubert i romantiserande riktning, skulle Fet-Mats-berättelsen alldeles säkert aldrig fått någon större spridning.

Faktionen Fet-Mats

Ett av modernitetens viktigaste kännetecken är viljan att starkt hålla isär tro och vetande, fantasi och verklighet.

Ambitionen i denna riktning antydde redan under 1500- och 1600-talen, renässansens epok, men blev helt tydligt skönjbar först under det sena 1700-talets förromantik samt under det tidiga 1800-talets högromantik.

Vid denna tid runt år 1800 började också för första gången någonsin bestämd skillnad göras mellan fiktion å ena sidan och sakprosa å den andra.

Under postmodernismens era, det vill säga i vår tid, går utvecklingen i motsatt riktning. Ånyo, liksom under pre-modernitetens epok, det vill säga före renässansen, synes idag distinktionen fiktion/verklighetsskildring diffus och otydlig.

Förhållandet speglas genom den överväldigande stora produktionen under senare år av faktionsberättelser – det vill säga böcker, filmer och TV-program med handlingen baserad på historiskt verkliga tilldragelser men där framställningsformen och berättartekniken för tankarna mer till fiktion, spelfilm och roman än till historieskrivning, dokumentärfilm och sakprosa.

Fet-Mats-berättelsen passar i detta faktionshänseende väl in i postmodernitetens kultur och värld. Denna berättelse är just ett slags faktionsepik. Den är genomgående – i samtliga dess många varianter från Gotthilf Heinrich Schubert och framåt i tiden till idag – en mer eller mindre romantiserad och fiktiviserad gestaltning av en historiskt verklig begivenhet.

Motivet Fet-Mats

Föreliggande framställning är i stora stycken en motivstudie – en undersökning av motivet Fet-Mats.

När jag påbörjade arbetet hade jag föreställningen att studier av detta slag är tämligen tacksamma och lätta att bedriva. Successivt under skrivandets gång har jag emellertid upptäckt att motivstudier är behäftade med ytterst komplicerade avgränsnings- och definitionsproblem.

Vad är egentligen Fet-Mats-motivet? Är det möjligt att ge detta motiv en exakt definition? Det svar jag kommit fram till är negativt.

På sin höjd kan jag positivt säga, genom att låna en term från filosofen Ludwig Wittgenstein, att Fet-Mats-motivet existerar som en familjelikhet mellan ett antal egentligen mycket olika – i grund och botten helt väsensskilda – individuella storheter i form av texter och bilder.

Det betyder, att vad jag funnit är, att ingen enskild egenskap är gemensam för alla de texter och bilder som redovisas i denna skrift och som här presenteras som exempel på Fet-Mats-motivet.

Familjelikhet fungerar på följande sätt: storhet A liknar påtagligt B vilken i sin tur erinrar om C. Men C måste för den skull inte nödvändigtvis ha någon som helst slående likhet med A.

Exempel: Hugo von Hofmannsthals skådespel »Das Bergwerk zu Falun« liknar påtagligt E.T.A. Hoffmanns novell »Die Bergwerke zu Falun« bland annat därigenom att huvudpersonerna har samma namn samt att handlingen i båda verken delvis utspelas i Falun.

E.T.A. Hoffmanns nämnda novell erinar i sin tur om Per Hallströms »Mörker« därigenom att båda dessa berättelser handlar om en gruvarbetare som dör i ett gruvschakt och vars kropp långt senare påträffas sensationellt välbevarad.

Men Hallströms »Mörker« har ingen som helst slående likhet med Hofmannsthals »Das Bergwerk zu Falun«. Handlingen i Hallströms novell utspelas inte, såsom intrigen i Hofmannsthals skådespel, i Falun. I Hallströms berättelse, men inte i Hofmannsthals drama, påträffas liket av en sedan länge försvunnen gruvarbetare.

Alltså: Hofmannsthals text liknar påtagligt Hoffmanns som i sin tur erinrar om Hallströms. Men Hallströms novell har ingen som helst slående likhet med Hofmannsthals pjäs mer än att handlingarna i båda dessa verk rör sig i en gruvmiljö.

Ser jag till de kriterier jag faktiskt använt mig av vid utväljandet av de texter och bilder som i denna framställning diskuterats under hänvisning till Fet-Mats-motivet finner jag följande fyra:

1. Att en text eller bild av traditionen – av tidigare bedömare – hänförts till Fet-Mats-motivet
2. Att en text eller bild röjer kännedom hos skaparen om tidigare diktning och konst inom Fet-Mats-fältet.
3. Att en text eller bild röjer kännedom hos skaparen om den historiske Fet-Mats.
4. Att en text eller bild beskriver ett förlopp där en ung person försvinner och dör och där personens kropp långt senare påträffas med bevarat ungdomligt utseende.

De flesta av de texter eller bilder som i detta arbete omtalats med referens till Fet-Mats-motivet uppfyller minst tre av dessa fyra kriterier.

Några av dem dock bara ett eller två. Hit hör Simeone Antonio Sografis komedi *La miniera di Coperberit* vilken berörs i denna framställning uteslutande på grund av det första kriteriet. Hit hör även Nathaniel Hawthornes novell »The Man of Adamant« som uppfyller endast kriterierna ett och fyra.

Klassiker i mindre format

Den genomgång som gjorts i denna bok av Fet-Mats-motivet i diktning och konst från 1800-talet till idag bildar en litteratur- och kulturhistoria i fickformat.

Framställningen har rört sig från högromantikens fantastik (E.T.A. Hoffmanns novell »Die Bergwerke zu Falun«) och fantasi (Euphrosynes dikt »Guldbröllopet«) över senromantiken på väg mot realismen (Fredrika Bremers roman *I Dalarna*) samt vidare till det sena 1800-talets naturalism (Per Hallströms novell »Mörker«) och symbolism (Hugo von Hofmannsthals skådespel »*Das Bergwerk zu Falun*«).

1900-talets modernism speglas i bland annat Rudolf Wagner-Régenys opera *Das Bergwerk zu Falun* samt i KG Nilssons etsning Fet-Mats.

Postmodernismen slutligen kommer tydligt till uttryck i Martin Lindbergs teaterpjäs *Fet-Mats* samt i Julian Barnes novell »The Story of Mats Israelson«

Tillsammans bildar all Fet-Mats-diktning och Fet-Mats-konst en brokig samling av allt möjligt från det mest högstämt patetiska

(Grazia Pierantoni-Mancinis poem »La miniera di Faluna«) till det rent farsartade (Eyvind Andersens och Henning Mankells skådespel *Fet-Mats: en kärlekssaga*).

Men få av dessa dikt- och konstverk med anknytning till Fet-Mats-motivet är verkligt betydande konstnärliga alster.

Till den begränsade skara verk kring detta motiv som klart lyfter sig ur mängden måste räknas främst Johann Peter Hebels »Unverhofftes Wiedersehen« och E.T.A. Hoffmanns »Die Bergwerke zu Falun«. Dessa två noveller tillhör obestriddigen världslitteraturen.

Till det mer betydande inom Fet-Mats-fältet hör även Alfred Tennysons dikt »Tomorrow«, Hugo von Hofmannsthals drama »Das Bergwerk zu Falun«, Wystan Hugh Audens samt Stephen Kallmans operalibretto *Elegy for Young Lovers* med musik av Hans Werner Henze samt Julian Barnes novell »The Story of Mats Israelson«.

Samtliga dessa verk är »minor classics« – arbeten i det mindre formatet men av världslitterär klass med bestående värde långt in i framtiden.

De är alla utländska. På svensk botten är det klennt beställt vad gäller verkligt ambitiöst utformad Fet-Mats-diktning. Skall något alls lyftas fram så är det Ivar Lo-Johanssons »Fet-Mats«. Om inte annat därför att denna novell äger en realism som ingen annan hittills skapad Fet-Mats-berättelse.

Slutkommentar

Huruvida Fet-Mats-motivet har någon större framtid inom litteratur och konst är omöjligt att säga idag. Med tanke dock på det i nutiden kraftigt stigande intresset för svensk industrihistoria – vilket riktar blickarna mot inte minst svensk gruvhantering genom tiderna – kan inte helt uteslutas att nya intressanta varianter på, och turneringar av, Fet-Mats-motivet kan komma att dyka upp inom skiftande kulturella områden. Fet-Mats-motivet har säkerligen med denna bok inte talat för sista gången.

Källförteckning

Arkivmaterial

Israels-gårdens, Boda, Svärdsjö, privatarkiv

Israels, Märta, *Israelsgården och dess ägare: en historik*, 1971. [Maskinskrivet manuskript, 16 opag. s.]

Israels, Märta, »Israelsgårdens släkttavla« i författarens *Israelsgården och dess ägare: en historik*, 1971. [Handskriven bilaga till maskinskrivet manuskript, 16 opag. s.]

Arkivcentrum i Dalarna, Falun

Stora Ensos arkiv. Gruf-Rättens protokoll 60(1719)

Stora Ensos arkiv. Gruvrätten 152(1728)

Stora Ensos arkiv. Gruvrätten 153(1729)

Stora Ensos arkiv. Stora Kopparbergs Bergslags Inventarium 165(1731)

Stora Ensos arkiv. Gruvrätten 169(1744)

Stora Ensos arkiv. Stora Kopparbergs Bergslags Inventarium 167(1759)

Stora Ensos arkiv. *Fablu-Saga. Berättelse af Langbein. Musiken af Ferdinand Vogel*. [Blåkopier av original tryckt hos Åkerblom i Falun, 1842. Ett blad]

Dalateaterns, Länsteatern i Dalarna, arkiv, Falun

Andersen, Eyvind & Henning Mankell, *Fet-Mats: en kärlekssaga*. Manus nedskrivet efter föreställningar i maj 1973. [Maskinskrivet manuskript, 56 s.]

Lindberg, Martin, *Fet-Mats*. Version III den 19 november 2004. [Datorskrivet manuskript, 63 s.]

Riksarkivet, Stockholm

Bergskollegii Arkiv. Huvudarkivet. Serie E5. Bref och Suppliker. Supplementserie 15(1715–1720)

Bergskollegii Arkiv. Huvudarkivet. Serie B1. Registratur 76(1719)

Landsarkivet i Uppsala, Uppsala

Dalarnas län. Stora Kopparbergs församling. Avdelning E:1. Död- och begravningsbok 1729–1756

Västmanland-Dala nations bibliotek, Uppsala

Carl Edmund Wenström, Äldre och nyare märkvärdigheter vid Stora Kopparberget 1791–1877. [Koncept till icke utgiven bok. Handskriven text med infogade brev och kortare tryckta texter, 226 s.]

Linköpings stadsbibliotek. Stiftsbiblioteket, Linköping

Adam Leyel, »Hr Assessor Adam Hinricsson Leyells berättelse om Cadavere Fahlunensi: på latin är thenna berättelse öfversatt och inryckt uthi Actis Liter.« i *Collectanea physica-mathematica, såsom ock åtskilligt rörande Sveriges naturalhistoria, hvaraf gjordes bruk vid Societatis literariæ inrättande i Upsala*. Handskr. N 14 a, nr 39, fol. 108–111.

Film

- »Bertil Israels i Boda berättar om Fet-Mats« i Björn Bergman, *Hembygdsfilm 6* (2005). Svärdsjö, 2005. DVD
- Das Bergwerk zu Falun: Freie Waldorfschule Linz: eine Aufführung der 8. Klasse vom 17.03.2005*. Linz, 2005. DVD
- Stora Kopparberget – de fördömda i underjorden (Hemliga svenska rum). Stockholm, 2009. TV-program utsänt första gången i SvT 1, den 2 november 2009, 20.45–21.00

Internetreferenser

- »Fet-Mats« i *Unga fakta – en sajt för nyfikna! Flera tusen sidor med lärorikt och underhållande innehåll för barn och ungdomar, skolor, föräldrar, mor- och farföräldrar*. Tillgänglig: <http://www.ungafakta.se/hetaveta/fetmats/>, 1-2 skärmsidor
- Hawthorne, Nathaniel, »The Man of Adamant: An Apologue« i förf:s *The Snow-Image, and Other Twice-Told Tales* (1852). Tillgänglig: <http://www.eldritchpress.org/nh/mana.html>, 1-5 skärmsidor
- Tennyson, Alfred, »Tomorrow« i förf:s *Tiresias, and Other Poems* (1885). Tillgänglig: <http://whitewolf.newcastle.edu.au/words/authors/T/TennysonAlfred/verse/tiresias/tomorrow.html>, 1-3 skärmsidor
- Jansson, Bo G, *Fet-Mats i postmodernismen samt Den historiska bakgrunden till berättelsen om Fet-Mats: två uppsatser om den förstenade gruvdrängen i Falun*. Falun: Högskolan Dalarna, 2009. Tillgänglig: www.dalea.du.se
- Jansson, Bo G, »Historiografisk metafiktion och faktion: romantikens berättelse om den förstenade gruvdrängen Fet-Mats i två postmoderna versioner« i *Codex and Code: Aesthetics, Language and Politics in an Age of Digital Media. NORLIT 2009, Stockholm, August 6–9, 2009*. Linköping: Linköping University Electronic Press, 2009 (Linköping Electronic Conference Proceedings; 42:26). Tillgänglig: <http://www.ep.liu.se/ecp/042/ecp09042.pdf>

Intervjuer

- Med Märta Israels, Boda, Svärdsjö, om Matts Israelsson den 23 februari 2008
- Med Margareta Rogberg, Hosjö, Falun, om Carl Rogberg den 6 november 2007

Tryckta skrifter

- Adelsköld, Claes, *En utflykt på Gefle-Dala jernväg: jemte bihang*. Gefle, 1860
- Agrell, Beata, *Romanen som forskningsresa. Forskningsresan som roman: om litterära återbruk och konventionskritik i 1960-talets nya prosa*. Göteborg, 1993
- Ahlberg, Hakon, »Fet-Mats vilar numera i ro vid St. Kopparbergs kyrka« i *Färgstarka Falun* 2008:november, s. 24
- Andersen, Hans Christian, *I Sverrig*. København, 2003 (Danske klassikere)
- Andersson, Gunnar, »Stora Kopparbergs grufva« i *Svenska turistföreningens årsskrift* 1897. Stockholm, 1897, s. 1-38
- Arnberg, Matts, »FetMatts som operahjälte« i *Falu-Kuriren* den 15 februari 1944

- Arndt, Ernst Moritz, *Reise durch Schweden im Jahr 1804*. Del 2. Berlin, 1806
- Arndt, Ernst Moritz, *Ernst Moritz Arndt's resa genom Sverige år 1804*. Del 1–2. Degeberga, 1994
- Arnim, Ludwig Achim von, »Des ersten Bergmanns ewige Jugend« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster 1996 (Literatur im Kontext, 1), s. 46–48
- Attelid, Tore, »Fet-Mats: Sveriges berömdaste gruvedräng« i *Mora Tidning* den 26 september 1979
- Attorps, Gösta, »Bergsmannen från Falun« i *Svenska Dagbladet* den 17 juli 1941
- Attorps, Gösta, »Bergsmannen från Falun« i förf:s *På svenska vägar*. Stockholm, 1942, s. 105–119
- Auden, Wystan Hugh & Chester Kallman, *Elegy for Young Lovers: Opera in Three Acts*. London, 1961
- Barfod, Frederik, *En rejse i Dalarne*. Kjøbenhavn, 1863
- Barnes, Julian, »The Story of Mats Israelson« i förf:s *The Lemon Table*. London, 2004, s. 25–56
- Beck, Carl, »E.T.A. Hoffmanns Erzählung ›Die Bergwerke zu Falun‹: eine literaturhistorische Studie« i *Freiberger Forschungshäfte* 11. Leipzig, 1955, s. 264–272
- Bergman, Torbern, *Physisk Beskrifning öfver Jord-Klotet, på cosmographiska sällskapets vägnar*. Band 1. Upsala, 1773
- Bergström, Maria »Gruvan förvandlade Fet-Mats till en mumie« i *Allt om historia* 2010:1, s. 40–43
- Bergström, Maria, Susanne Jobs & Per-Anders Nilsson, *Fet-Mats: en gruvdrängs hemska öde*. Västerås, 2005
- Bergström, Maria, Susanne Jobs & Per-Anders Nilsson, *Fet-Mats: The Terrible Fate of a Miner*. Västerås, 2005
- Bergström, Maria, Susanne Jobs & Per-Anders Nilsson, *Fet-Mats: das schreckliche Schicksal eines Grubenarbeiters*. Västerås, 2005
- Bergström, Maria, Susanne Jobs & Per-Anders Nilsson, *Fet-Mats: ett gruvligt öde*. Falun, 2009
- Bergström, Maria & Niklas Jönsson, *Sara Lisa & Linné: ett äventyr bland blommor och bin*. Västerås, 2007
- Bergström, Stefan, *Between Real and Unreal: A Thematic Study of E.T.A. Hoffmann's ›Die Serapionsbrüder‹*. New York, 2000
- Das Bergwerk zu Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1)
- Blanck, Anton, *Den nordiska renässansen i sjuttonhundratalets litteratur*. Stockholm, 1911
- Bogsch, Walter, »Fet-Mats: der Bergmann von Falun« i *Der Anschnitt* 19 (1967):4, s. 3–9
- Bokwetts Gillets protokoll*. Utg. af Henrik Schück. Uppsala, 1918
- Bongs, Rolf, »Der Bergbau im Wort der Dichter III: Hugo von Hofmannsthal: Das Bergwerk zu Falun« i *Der Anschnitt* 4(1952):6, s. 7–9
- Brag, Eva, *I Dalarne: skildringar och studier*. Lund, 1877
- Bremer, Fredrika, *I Dalarna*. Stockholm, 1845 (Nya teckningar ur hvardagslivet; 7)
- Bremer, Fredrika, »In Dalekarlien« i förf:s *Gesammelte Schriften*. Band XIII–XIV. Leipzig, 1857

- Bremer, Fredrika, *Fredrika Bremers brev*. Del 2: 1838–1846. Stockholm, 1916
- Brovallius, Johan, »Någre Rön och Anmärkningar angående Rost-röken i Falun« i *Kongl. Svenska Academiens Handlingar* 4(1743):januari–mars, s. 64–76
- Brückmann, Franz Ernst, *Magnalia dei in locis subterraneis, oder unterirdischer Schatz-Cammer aller Königreiche und Länder*. Band 2. Braunschweig, 1732
- Brøndsted, Mogens, »Efterskrift« i Hans Christian Andersen, *I Sverrig*. København, 2003 (Danske klassikere), s. 141–163
- Burman, Carina, *Fredrika Bremer: en biografi*. Stockholm, 2001
- Bügel, Stig, »Fet-Mats« på gott och ont« i *Falu-Kuriren* den 19 april 1973
- Bääth-Holmberg, Cecilia, *Hemma i Sverige: minnen och bilder*. 2. uppl. Uppsala, 1915
- Böök, Fredrik, *Resa till Jerusalem*. Stockholm, 1925
- Carlén, Johan Gabriel, »Guldbröllopet« i förf:s *Romanser ur svenska folklifvet jemte några andra dikter*. Stockholm, 1846, s. 130–132
- Carlén, Johan Gabriel, »Guldbröllopet« i förf:s *Samlade dikter*. Stockholm, 1870, s. 330–332
- Casparsson, Ragnar, *Vårt fattiga liv*. Stockholm, 1961
- Castrén, Gunnar, *Norden i den franska litteraturen*. Helsingfors, 1910
- Cronstedt, Axel Fredric, *Cronstedts Versuch einer Mineralogie*. Copenhagen und Leipzig, 1770.
- Cronstedt, Axel Fredric, *Försök till en Mineralogie, eller Mineral Rikets Uppställning*. 2. uppl. Stockholm, 1781
- Daumont, Alexandre, *Voyage en Suède, contenant des notions étendues sur les commerce, l'industrie, l'agriculture, les mines, les sciences, les arts et la littérature de ce royaume; les moeurs, les coutumes et les usages de ses habitans; l'histoire de son gouvernement, de ses finances, de sa marine marchande, de ses forces de terre et de mer, de ses ressources; la description la plus complète de son territoire, tant sous le rapport de la géographie physique, que sous celui de la géologie et de l'histoire naturelle, avec des détails sur le gouvernement du roi Charles XIV Jean (Bernadotte), et sur les causes qui amenèrent son élévation au trône du Suède*. Del 1. Paris, 1834
- Daumont, Alexandre, *Resa i Sverige år 1830, innehållande underrättelser rörande detta rikets handel, sjöfart, jordbruk, bergsrörelse, manufaktur, allmänna undervisning, konster och litteratur; dess invånare, seder och bruk; äfvensom en öfversigt af landets allmänna beskaffenhet, dess klimat och växtlighet jemte några detaljer beträffande nu regerande konungen och dess höga familj, adeln, försvarsverket, statsförfattningen samt politiska förhållanden*. Del 2. Stockholm, 1835
- Det här är vårt arv: svenska elever berättar om världsarv*. Stockholm, 2008
- Dunér, David, »Helvetet på jorden: resor till Stora Kopparbergets gruva« i *Förmoderna livshållningar: dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*. Lund, 2008, s. 209–232
- Dunér, David, »Helvetet i Falun« i *Populär historia* 2009:3, s. 48–53
- Eicher, Thomas, »Vorwort« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 7–10
- Eicher, Thomas, »Wort- und Sacherläuterungen« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 209–217

- Ellinger, Georg, *E.T.A. Hoffmann: sein Leben und seine Werke*. Hamburg, 1894
- Engström, Björn, »Boda med Fet Mats« i förf:s *Daniel Westlings anor från Svartnäs: med kulturhistoriska utblickar i byar och miljöer under 700 år*. Klockarnäs, Enviken: Björn Engström, 2010, s. 100–102
- Euphrosyne, [pseud. för Julia Christina Nyberg], »Guldbröllopet« i förf:s *Samlade dikter af Euphrosyne*. Del 1. Örebro, 1831, s. 261–267
- Faber du Faur, Curt von, »Der Abstieg in den Berg: zu Hofmannsthals »Bergwerk zu Falun«« i *Monatshefte für deutschen Unterricht, deutsche Sprache und Literatur* 1951:1, s. 1–14
- Ferling, Rune, »Matts Israelsson« i *Svenskt biografiskt lexikon*. Vol. 122. Stockholm, 1985, s. 260–261
- »Fet-Mats: Sveriges berömdaste gruvdräng« i *Folk och försvar* 1950:2, s. 21–23
- »Fet-Mats äntligen begravnen: slutakten i en 260-årig tragedi: enkel och värdig akt på Kopparbergs kyrkogård« i *Falu-Kuriren* den 19 november 1930
- »Fet-Mats äntligen begravnen: slutakten i en 260-årig tragedi: enkel och värdig akt på Kopparbergs kyrkogård« i *Gammalt och nytt från Dalarna: sammanfört ur Falu-Kuriren årgångarna 1929–1930*. Falun, 1931, s. 245–246
- Focke, Alfred, *Georg Trakl: Liebe und Tod*. Wien, 1955
- Forss, Rolf, »Dalateatern och Fet-Mats« i *Dala-Demokraten* den 19 april 1973
- Forss, Tommy, »Fet-Mats öde« i förf:s *Falu gruva fram till våra dagar: en berättelse om »Rikets skattkammare«*. Falun, 1988, s. [38–39]
- Forssell, Christian, *Ett år i Sverige: taflor af svenska almogens klädedrägt, lefnadssätt och hemseder, samt de för landets historia märkvärdigaste orter*. Stockholm, 1827
- Forsslund, Karl-Erik, »Vid Falu gruva« i förf:s *Till ett bergfolk: dikter*. Stockholm, 1919, s. 28–33
- Forsslund, Karl-Erik, »Fet-Mats och andra förolyckade« i förf:s *Falu gruva och Stora Kopparbergs Bergslag*. Stockholm, 1936 (förf:s Med Dalälven från källorna till havet; del 3, bok 5), s. 93–102
- Frenzel, Elisabeth, »Bergwerk zu Falun« i förf:s *Stoffe der Weltliteratur: ein Lexikon dichtungsgeschichtlicher Längsschnitte*. Stuttgart, 1962, s. 77–79
- Friedmann, Georg, *Die Bearbeitungen der Geschichte von dem Bergmann von Fahlun*. Berlin, 1887. Diss.
- Furuland, Lars, »Fet-Mats berömmelse varar: en dräng för filosofer, diktare, lärde och musiker« i *Dala-Demokraten* den 30 mars 1996
- Furuland, Lars, *Bergslagen i litteraturen: kommenterad bibliografi med en inledande litteratursociologisk uppsats: skönlitteratur, bygde- och arbetarspel, levnadsminnen, reseskildringar och bilderböcker samt urval av facklitterära och bibliografiska hjälpmedel*. Hedemora, 1998
- Gabrielsson, Jan, »Fet-Mats« i förf:s *Det sällsamma Dalarna: uppslagsbok för tillresande*. Stockholm, 1975, s. 33–35
- Geijer, Erik Gustaf, »Svegder« i förf:s *Samlade skrifter*. Del 1. Stockholm, 1875, s. 213–215
- Geijer, Erik Gustaf, »Bergsmannen« i förf:s *Samlade skrifter*. Del 1. Stockholm, 1875, s. 232–234
- Gerard, Claude, [pseud. för Aurora Ljungstedt], »Gruf-Tomten« i förf:s *Skymningsprat: berättelser*. Stockholm, 1873, s. 250–404
- Goethe, Johann Wolfgang von, *Gespräche 1752–1817*. Zürich, 1949 (förf:s Werke; 22)

- Goethe, Johann Wolfgang von, »Erlkönig« i *Litteraturens klassiker i urval 9: europeisk lyrik från tre sekler*. Stockholm, 1968, s. 228–229
- Goldmann, Heinrich, *Katabasis*. Salzburg, 1957
- Gottlund, Carl Axel, *Dagbok öfver dess Resor på Finnskogarne i Dalarne, Helsingland, Vestmanland och Vermland*. Stockholm, 1931
- »Grufarbetaren och gruffälten« i *Uppfinningarnas bok: öfversigt af det industriella arbetets utveckling på alla områden. Band 3: tillgodogörandet af råämnen från jordens inre, från jordens yta och från vattnet*. Red. Otto Wilhelm Ålund. Stockholm, 1874, s. 136–166
- Halde, Georg von der, [pseud. för Georg Postel], *Der Bergmann von Falun: eine Bergmannsmär*. Kiel, 1902
- Hallström, Per, »Upplysningar« i förf:s *Reseboken: noveller*. 4. uppl. Stockholm, 1923, s. 7–11
- Hallström, Per, »Mörker« i förf:s *Reseboken: noveller*. 4. uppl. Stockholm, 1923, s. 109–119
- Hamburger, Käte, »Den odödlige gruvdrängen« i *Dagens Nyheter* den 19 december 1954
- Hammarström, Eric, *Äldre och Nyare Märkvärdigheter wid Stora Kopparberget*. Andra Samlingen. Fahlun, 1789
- Haugwitz, Paul Grafen von, »Das Bergwerk bei Falun« i *Odeum: eine Auswahl von ernsten und launigen Gedichten, welche sich zum mündlichen Vortrage in geselligen Kreise eignen*. Utg. Alexander C. Cosmar. Band 1. Berlin, 1830, s. 56–58
- Haugwitz, Paul Grafen von, »Das Bergwerk bei Falun« i Karl Reuschel, »Über Bearbeitungen der Geschichte des Bergmanns von Falun« i *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte* 3. Berlin, 1903, s. 1–28, s. 6
- Hausmann, Johann Friedrich Ludwig, *Reise durch Skandinavien in den Jahren 1806 und 1807*. Del 5. Göttingen, 1818
- Hebbel, Friedrich, »Treue Liebe« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 37–38
- Hebel, Johann Peter, »Ovåntat återseende« i förf:s *En märklig spökhistoria och andra berättelser*. Stockholm, 1969 (Tidens klassiker), s. 11–14
- Hebel, Johann Peter, »Unverhofftes Wiedersehen« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 13–15.
- Hebel, Johann Peter, »Ovåntat återseende« i *Röster i Dalarna: en antologi*. Red. Siv Hågård. Stockholm, 2000 (En bok för allas Landskapsserie), s. 66–68
- Hebel, Johann Peter, *Ovåntat återseende*. Falun, 2001
- Hemström, Elisabet, *Korsgården, Götgården och Dikarbacken: tre medeltida gårdar vid Vällan*. Falun, 1982
- Hemström, Elisabet, »Fet-Mats: »grufwans trogna dräng«« i *Fablu släktforskarblad* 1999:4, s. 13–15
- Heselhaus, Clemens, »Die Elis-Gedichte von Georg Trakl« i *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 28(1954), s. 384–413
- H.M., [pseud.], »Der Bergmann« i *Odeum: eine Auswahl von ernsten und launigen Gedichten, welche sich zum mündlichen Vortrage in geselligen Kreise eignen*. Utg. Alexander C. Cosmar. Band 5. Berlin, 1834, s. 47–50

- H.M., [pseud.], »Der Bergmann« i Karl Reuschel, »Über Bearbeitungen der Geschichte von des Bergmanns von Falun« i *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte* 3. Berlin, 1903, s. 1–28, s. 15–17
- Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus, *Die Serapions-Brüder: gesammelte Erzählungen und Märchen*. Del 1. Berlin, 1819
- Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus, »Fahlu Grufwa« i förf:s *Natt-stycken af Hoffman samt Bergwerket i Falun ur samma författares Die Serapions Brüder*. Linköping, 1829, s. 225–277
- Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus, »Falu grufva« i *Fantasiens värld*. Första samlingen. Stockholm, 1909, s. 5–36
- Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus, »Die Bergwerke zu Falun« i förf:s *Die Bergwerke zu Falun; Der Artushof*. Stuttgart, 1966, s. 3–40
- Hofmannsthal, Hugo von, »Das Bergwerk zu Falun« i *Die Insel: Monatschrift mit Buchschmuck und Illustrationen* 2(1900):kvartal 1:1, s. 28–67
- Hofmannsthal, Hugo von, »Das Bergwerk zu Falun« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 141–206
- Holstein, Franz von, *Franz von Holstein: seine nachgelassene Gedichte herausgegeben und mit einer biographischen Einleitung versehen von Heinrich Bulthaupt*. Leipzig, 1880
- Holstein, Franz von, »Der Haideschacht: Oper in drei Akten« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 103–140
- Hutcheon, Linda, *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*. New York, 1988
- Hülphers, Abraham Abrahamson, *Dagbok öfwer en Resa igenom de, under Stora Kopparbergs Höfdingedöme lydande Lähn och Dalarne år 1757*. Falun, 1957 [Faksimil av originalutgåvan. Wästerås, 1762]
- Härtwig, Dieter, »Das Bergwerk zu Falun (1958/1960)« i förf:s *Rudolf Wagner-Régeny: der Opernkomponist*. Berlin, 1965, s. 277–305
- Höjer, Dan, »Intendenten« i förf:s *Spökhistorier från äkta svenska spökplatser*. Sundbyberg, 1997, s. 60–69
- »Israels Jan Andersson« i *Boda by, Svärdsjö socken*. [Red. Åke Magnell]. Boda, 1998, s. 118–119
- Jacobs, Margaret, »Hugo von Hofmannsthal: Das Bergwerk zu Falun« i *Hofmannsthal: Studies in Commemoration*. London, 1963, s. 53–82
- Jansson, Bo G, »Nordens poetiska reception av Europas reception av det nordiska« i *The Waking of Angantyr: The Scandinavian Past in European Culture*. Århus, 1996 (Acta Jutlandica LXXI:I; Humanities Series, 70), s. 192–208
- Jansson, Bo G, »Metafiktion och romantisk ironi« i förf:s *Postmodernism och metafiktion i Norden*. Uppsala, 1996, s. 135–175
- Jansson, Bo G, *Episkt dubbelspel: om faktionsberättelser i film, litteratur och teve*. Uppsala, 2006
- Jansson, Bo G, »E.T.A. Hoffmanns »Falu gruva«« i *Texter till Thomas: festskrift till Thomas Kihlberg april 2008*. Göteborg, 2008, s. 73–93
- Jansson, Bo G, »Italienska fantasier om Falu gruva förr« i *Falu-Kuriren/Dalarnas Tidningar* den 6 maj 2008
- Jansson, Bo G, »Ett världsarv i världsarvet« [Jansson intervjuad av David Gustafsson] i *Annonssbladet Dalarna* 52(2008), s. 6

- Jansson, Bo G, *Fet-Mats: den förstenade gruvdrängen i sakprosa och som inspirationskälla till dikt och konst från 1700-talet till idag*. Hedemora, 2009
- Johannesson, Eric, *Den läsande familjen: familjetidskriften i Sverige 1850–1880*. Stockholm, 1980 (Nordiska museets handlingar; 96). Diss.
- Jörg, Sabine & Daniele Winterhager, *Wiedersehen in Falun*. Stuttgart, 1996
- Kind, Friedrich, »Liebestreue« i förf:s *Gedichte*. Band 3. Wien, 1820, s. 231–235
- Kossarski, Ludwig, »Die Eisengrube bei Falun« i *Odeum: eine Auswahl von ernsten und launigen Gedichten, welche sich zum mündlichen Vortrage in geselligen Kreise eignen*. Utg. Alexander C. Cosmar. Band 10. Berlin, 1839, s. 40–44.
- Kossarski, Ludwig, »Die Eisengrube bei Falun« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 52–53
- Kristiansson, Sture, »Fet-Mats: den förstenade gruvdrängen« i förf:s *Glimtar ur Stora Kopparbergets historia*. Falun, 2003, s. 105–109
- Kyhle, Henrik, »Richard i Stöten« i *MusikDramatik* 1993:2, s. 9–11
- Kyhle, Henrik, »Wagners Stora Stöt« i *Tur & Retur* 1993:7, s. 26–31
- Landqvist, John, *Erik Gustaf Geijer: hans levnad och verk*. Stockholm, 1924
- Langbein, August Friedrich Ernst, »Der Bergknappe« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 49
- Leyel, Adam, »Nobilissimi Viri Adami Leyel Reg. Colleg. Metallici Assessoris Narratio accurata de cadavere humano in fodina Cuprimontana ante duos annos reperto« i *Acta literaria Sveciæ* 1(1722), s. 250–254
- Leyel, Adam, »Berättelse om en förstenad Människokropp, som funnits i Stora Kopparbergs Grufva; af framledne Bergs-Rådet Adam Leijel« i *Bergs-Journal för månaderne octob. novemb. decemb. 1787*. Stockholm, 1787, s. 118–123
- Lindberg, Martin, »Det bor en Fet-Mats i oss alla« [Lindberg intervjuad av Marianne Törner] i *Falu-Kuriren/Dalarnas Tidningar* den 2 december 2004
- Linderberg, Carl, *Kort beskrifning öfver staden Falun och Stora Kopparbergs grufvan*. Stockholm, 1804
- Lindqvist, Svante, *Technology on Trial: The Introduction of Steam Power Technology in Sweden, 1715–1736*. Uppsala, 1984. Diss.
- Lindroth, Sten, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början. Del 1: gruvan och gruvbrytningen*. Uppsala, 1955
- Linge, Karl, »Fet-Matts« i förf:s *Svärdsjö socken med Enviks kapell*. Stockholm, 1929, s. 432–435
- Linné, Carl von, *Linnés Pluto Svecicus och Beskrifning öfver Stenriket*. Uppsala, 1907
- Linné, Carl von, *Linnés Dalaresa Iter dalekarlicum jämte Utlandsresan Iter ad exteros och Bergslagsresan Iter ad fodinas*. Stockholm, 1953
- Ljungdorff, Vilhelm, E.T.A. Hoffmann och ursprunget till hans konstnärskap. Lund, 1924. Diss.
- Lo-Johansson, Ivar, »Fet-Mats« i förf:s *Passionerna: älskog*. Stockholm, 1968, s. 245–281
- Lorenz, Emil Franz, »Die Geschichte des Bergmanns von Falun, vornemlich bei E.T.A. Hoffmann, Richard Wagner und Hugo von Hofmannsthal« i *Imago* 3(1914), s. 250–301
- Macaulay, Rose, *Pleasure of Ruins*. London, 1953

- Markisen, [pseud. för Walfrid Nohrborg], »Brev från Residensstaden« i *Ludvika Tidning* den 25 november 1930
- Mohr, Martin, *Schwedische Streifzüge eines deutschen Journalisten*. München, 1911
- Montan, Arne, »300 år sedan legendomspunne Fet-Mats dog i Falu gruva!« i *Falu-Kuriren* den 21 januari 1976
- Moore, Caroline, »Longing to be Noticed« [Review of Julian Barnes, *The Lemon Table*] i *Daily Telegraph* Friday 31 October 2008
- Moseley, Merritt, *Understanding Julian Barnes*. Columbia, 1997
- Naucler, Olof, »Beskrivning över Stora Kopparbergs Gruva« [orig:s titel *De-lineatio magnæ fodinæ cuprimontanæ*. Uppsala, 1702. Diss.] i förf:s *Stora Kopparbergs gruva och kopparverk*. Uppsala, 1941 (Skrifter utgivna av Stora Kopparbergs Bergslags Aktiebolag), s. [3]–58
- Neubauer, John, »The Mines of Falun: Temporal Fortunes of a Romantic Myth of Time« i *Studies in Romanticism* 19(1980):Winter, s. 475–495
- Nihlén, John, »Fet-Mats: Sveriges berömdaste gruvdräng, förstenad men besjungen i tysk opera och italiensk komedi« i *Stockholms-Tidningen* den 3 juni 1928
- Nilsson, KG, *Kartbild*. Stockholm, 2005
- Nordin, Ingeborg, »Den förstenade gruvarbetaren i Falu gruva« i *Nya Dagligt Allehanda* den 20 maj 1928
- Novalis, [pseud. för Friedrich von Hardenberg], *Heinrich von Ofterdingen: ein Roman*. Stuttgart, 1993
- Nya Falu-Posten* 1887
- Nübling, Theodor, »Poetischer Versuch eines Dilettanten nach einer Dichteraufgabe im 4. Stück 1809 der Monatschrift Jason« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext. 1), s. 41–42
- Nye Tidender om Lærde Sager* den 20 juli 1720
- Nykvist, Karin, »Jakten på den andlösa spänningen« i *Sydvenskan* den 5 oktober 2010
- Oehlenschläger, Adam, »Den lille Hyrdedreng: en Idyl« i förf:s *Oehlenschlägers Tragiske Dramaer*. Del 5. Kiøbenhavn, 1858 (Oehlenschlägers Poetiske Skrifter; 7), s. 139–191, »Anmærkninger«, s. 376–388
- Oehlenschläger, Adam, »Guldhornene« i *Litteraturens klassiker i urval 13: dansk diktning*. Stockholm, 1968, s. 67–72
- Ogier, Charles, *Carolii Ogierii ephemerides sive iter Danicum, Svecicum, Ponicum*. Lutetiæ Parisiorum, 1656
- Ogier, Charles, *Fransmannen Charles d'Ogiers dagbok öfver en resa i Sverige med franska ambassadören grefve d'Avaux år 1634*. Stockholm, 1828
- Orton, Bror, »Om Falu gruva och den förstenade bergsmannen« i *Svenska Journalen* 1930:48, s. 6–7, 23
- Outhier, Réginald, *Journal från en resa i Norden år 1736–1737*. Luleå, 1982
- Outhier, Réginald, *La terre mandarine: journal d'un voyage au Nord pour déterminer la figure de la terre, par M. l'abbé Réginald Outhier*. Présenté et commenté par André Balland. Paris, 1994
- Pagrot, Lennart, »Almqvist och den romantiska ironien« i *Samlaren* 83(1962), s. 135–175
- Pfeiffer, Johannes, »Die Geschichte vom Bergmann zu Fahlun« i förf:s *Wege zur Erzählkunst: über den Umgang mit dichterischer Prosa*. Hamburg, 1964, s. 46–52

- Pfizer, Gustav, »Der verschüttete Bergknappe« i förf:s *Gedichte: neue Sammlung*. Stuttgart, 1835, s. 215–221
- Pfizer, Gustav, »Der verschüttete Bergknappe« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext, 1), s. 50–52
- Pierantoni-Mancini, Grazia, »La miniera di Faluna« i förf:s *Poesie*. Bologna, 1879, s. 47–65
- Piirainen, Ilpo Tapani & Ulrich Greb, »Die Geschichte des Bergmanns von Falun und ihre literarische Bearbeitung« i *Der Anschnitt* 42(1990):2, s. 54–67
- Platen, Magnus von, »Fet-Matts« i förf:s *Skandalen på Operakällaren och andra essayer*. Stockholm, 1996, s. 55–74
- Pontén, Johan, *Från kronobarberare till företagsläkare: bergslagsfolk och gruvläkare i Falun genom fyra sekler*. Örebro, 1973
- Pörnbacher, Hans, »Nachwort« i Ernst Theodor Amadeus Hoffmann, *Die Bergwerke zu Falun; Der Artushof*. Stuttgart, 1966, s. 77–86
- Retzius, Anders Jahan, *Försök till Mineral-Rikets uppställning: en handbok at nyttjas vid föreläsningar*. Lund, 1795
- Reuschel, Karl, »Über Bearbeitungen der Geschichte des Bergmanns von Falun« i *Studien zur vergleichenden Literaturgeschichte* 3. Berlin, 1903, s. 1–28.
- Ring, Lars, »Lysande ensemblespel i skrönan om Fet-Mats« i *Svenska Dagbladet* den 15 januari 2005
- Roberts Finlay, Carolyn, »The «Miner of Falun» as Operatic Motif« i *Mosaic* 15(1982):2, s. 47–56
- Roos, Anna Maria, *Dalarna: läsebok för skola och hem*. Uppsala, 1918
- Rückert, Friedrich, »Die goldne Hochzeit« i förf:s *Poetische Werke in zwölf Bänden*. Band 3. Frankfurt, 1882, s. 26–30
- Rydberg, Sven, »Den förstenade gruvdrängen« i förf:s *1000 år vid Stora Kopparberget*. Stockholm, 1979, s. 47–49
- Rydberg, Sven, »The Petrified Miner« i förf:s *Stora Kopparberg: 1000 years of Industrial Activity*. Stockholm, 1979, s. 47–49
- Rydberg, Sven, Falun, »Der versteinerte Grubenarbeiter« i förf:s *Stora Kopparberg: 1000 Jahre Industrietätigkeit*. Stockholm, 1979, s. 47–49
- Rydberg, Sven, »Le mineur pétrifié« i förf:s *1000 ans a Stora Kopparberg*. Stockholm, 1981, s. 47–49
- Sade, Donatien Alphonse François de, *Ernestine: en svensk novell*. Södermalm, 2007
- Sahlin, Carl, *Stora Kopparberget och Falu stad i reseskildringar: utdrag ur äldre och nyare källor*. Falun, 1897
- Sahlin, Carl, »Der Bergmann von Falun« i *Nerthus: illustrierte Wochenschrift für Freunde aller Zweige der biologischen Naturwissenschaften* 5(1903):21, s. 333–336
- Sahlin, Carl, »Historien om den förstenade gruvarbetaren i Falun och denna berättelses användning som diktmotiv« i *Jernkontorets annaler* 1920, s. 239–252
- Sahlin, Carl, »Ett nytt bidrag till historien om den förstenade gruvarbetaren i Falu gruva« i *Jernkontorets annaler* 1928, s. 59–64
- Sahlin, Carl, »Tre fall av jordfästning i gruva« i *Blad för bergshanteringsens vänner* 1940:1, s. 261–267
- Schmidt, Johann Wilhelm, *Reise durch einige schwedische Provinzen bis zu den südlichern Wohnplätzen der nomadischen Lappen*. Hamburg, 1801 (Neuere Geschichte der See- und Land-Reisen; 15)

- Schubert, Gotthilf Heinrich, *Betraktelser öfver naturvetenskapens minst utredda eller ännu ej upplösta problemer*. Stockholm, 1819
- Schubert, Gotthilf Heinrich, *Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft*. Darmstadt, 1967
- Schubert, Gotthilf Heinrich, *Der Bergmann von Falun: der Bericht von Gotthilf Heinrich Schubert und die Erzählungen von Ernst Theodor Amadeus Hoffmann und Johann Peter Hebel; mit vier farbigen Holzschnitten von Esteban Fekete*. Neu-Isenburg, 1981.
- Schwartz, Nils, »Punsch till isen« i *Expressen* den 5 oktober 2010
- Smeds, Kerstin, »Försvinnandets kultur och mumifieringen av världen: om tidsångest och bevarandestrategier« i *Kulturella perspektiv* 2007:1, s. 2–19
- Smith, Albert B., »Variations on a Mythical Theme: Hoffmann, Gautier, Queneau and the Imagery of Mining« i *Neophilologus* 63(1979):2, s. 179–186
- Sografi, Simeone Antonio, *La miniera di Coperberit: commedia in quattro atti*. Napoli, 1825
- Spager, Ingeborg, *Sverige kalder*. København, 1935
- Stinchcombe, J., »Trakl's ›Elis‹ Poems and E.T.A. Hoffmann's ›Die Bergwerke zu Falun‹« i *The Modern Language Review* 59(1964):4, s. 609–615
- Stockholms Post-Tidningar* den 28 december 1749
- »Stora Koppar-Bergs Grufwa, d. 21 Dec.« i *Stockholms Post-Tidningar* den 28 december 1749
- »Storpublik för Fet-Mats« i *Falu-Kuriren/Dalarnas Tidningar* den 25 maj 2005
- Strauss, Richard, *Die Frau ohne Schatten; Kvinnan utan skugga: opera i tre akter*. Tysk text Hugo von Hofmannsthal; svensk översättning Lars af Malmberg. Stockholm, 1975 (Operans textböcker; 17)
- Tegnér, Johan, »Den förstenade gruvarbetaren: ett 200-årsminne apropå Bergshögskolans 100-årsjubileum« i *Stockholms-Tidningen* den 14 september 1919
- Tekla, [pseud. för Maria Asklund], »Eva i Erikagården: historisk-romantisk berättelse« i *Nya Falu-Posten* den 18 april–1 augusti 1885
- Thente, Jonas, »Ett svenskt mysterium« i *Dagens Nyheter* den 5 oktober 2010
- Th[oméé, Gustaf], »Falu grufva« i *Svenska Familj-Journalen* Band 3(1864), s. 229–231
- Todorov, Tzvetan, *Introduction à la littérature fantastique*. Paris, 1970
- Trinius, Carl Bernhard, »Die Bergmannsleiche« i förf:s *Gedichte: mit der Biographie des Verfassers nach seinem Tode herausgegeben von zweien seiner Freunde*. Berlin, 1848, s. 81–82
- Trinius, Carl Bernhard, »Der Bergknappe von Falun« i *Liederbuch für Berg- und Hüttenleute*. 9. Aufl. Essen, 1923, s. 216
- Tunberg, Sven, *Stora Kopparbergets historia 1: förberedande undersökningar*. Uppsala, 1922
- Törner, Marianne, »Mats i klorna på Gruvfrun på Dalateatern gräver i Faluhistoriens slagg« i *Falu-Kuriren/Dalarnas Tidningar* den 6 december 2005
- Wagner, Richard, »Die Bergwerke zu Falun« i *Bayreuther Blätter* 28(1905), s. 170–177
- Wagner, Richard, »Die Bergwerke zu Falun« i förf:s *Sämtliche Schriften und Dichtungen*. Band 11. Leipzig, 1911, s. 124–135
- Wagner, Richard, »Die Bergwerke zu Falun« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext; 1), s. 95–102

- Wagner-Régeny, Rudolf, *Das Bergwerk zu Falun von Hugo von Hofmannsthal: Opernfassung und Musik von Rudolf Wagner-Régeny: Textbuch*. Berlin, 1961
- Wallentin, Jan, *Strindbergs stjärna*. Stockholm, 2010
- Wallerius, Johan Gotschalk, *Mineralogia, eller Mineralriket, Indelt och beskrifvit*. Stockholm, 1747
- Westman, Lars, *Pojken och tigern: en Sverige-saga*. Stockholm, 1986 (Läs med oss [Åk 3])
- Westman, Lars, *Pojken och tigern: en Sverige-saga*. 2. uppl. Stockholm, 2002 (Läs med oss [Åk 3])
- Vidar, [pseud. för Knut Gavelin], *Fet-Mats eller Den förstenade grufarbetaren: sann händelse från Falu grufva*. [Ny uppl.]. Falun, 1898
- Wijkmark, Carl-Henning, *Stundande natten*. Stockholm, 2007
- Winkelmann, Anne, »Das Bergwerk zu Falun« i *Der Anschnitt* 13(1961):6, s.38
»Visor om de sanna händelserna« i *Dala-Demokraten* den 11 maj 1973
- Witt, Otto Theodor, *Den outhärlige vägvisaren för besökande i Falu grufva: en 25-öresroman*. Gefle, 1897
- Vogl, Johann Nepomuk, »Die Braut des Bergmanns« i *Das Bergwerk von Falun: Varianten eines literarischen Stoffes*. Red. Thomas Eicher. Münster, 1996 (Literatur im Kontext: 1), s. 55–56
- Woodward, Christopher, *In Ruins*. London, 2001
- Vretblad, Patrik, »Falu gruva i operalitteraturen« i *Falu-Kuriren* den 19 november 1946
- Zenzén, Nils, »Om Bergskollegii Mineralkabinett och Linnés föreläsningar däröfver 1740« i *Svenska Linné-sällskapets årsskrift* 15(1932), s. 95–131
- Zschokke, Heinrich, »Das Bergwerk von Falun« i förf:s *Kalbsköpfe, Amerikafahrer: von klugen Leuten, den Narren & anderen Mittelpunkten der Welt*. Konstanz am Bodensee, 1991, s. 9–10
- Österling, Anders, »Bergverket i Falun« i *Svenska Dagbladet* den 7 maj 1933 (Söndagsbilagan)

Appendix 1

Leyel, Adam, »Nobilissimi Viri Adami Leyel Reg. Colleg. Metallici Assessoris Narratio accurata de cadavere humano in fodina Cuprimontana ante duos annos reperto« i *Acta Literaria Sveciæ* 1(1722)., s. 250–254

Reverendissimus, Equitis Angli, Chara foundationis monasterii S. Salvatoris in Anglia, data anno 1400, quam eruditissimis Angli, quos constat Supplementa parare ad *Monasterium Anglicanum Dugdalei*, gratam fore nulli dubitamus. *Mladislai* R. Poloniz Epistola ad Johannem Episcopum Pomelaniensem de fundatione monasterii in Gronnewelt, anno 1410.

In notis passim illustrantur dubia chronologica & genealogica, & quam difficillimum sit vetera nomina illustri virorum certis suisque assignare familiis, ideo quod olim in patria nostra rara essent nomina gentilitia, patri nomine adjecto vicem cognominis supplente, ex gr. *Steno Boerii*, *Laurentius Ulphoni*, *Ybaco Stenoni*, *Steno Haraldii*, &c. Cl. Benzelius quamplurimus ad Remmata sua, & nomina familiarum, quibus nunc posteris ununtur, tam in notis quam Indice, qui sane absolutissimus, retulit.

Occasione mentionis Archiepiscopi Nidrosiensis, inserit pag. 244. & seqq. ex cod. suo MS. accuratam Seriem illius sedis Archiepiscoporum, in non paucis integriorum illa, quam dedit ipse pater Historiz Norvegiæ *Thomæ de Torfæ*, Parte II. Lib. 2. cap. 19.

Nobilissimi Viri ADAMI LEYEL Reg. Colleg. Metallici Assessoris NARRATIO accurata de CADAVERE HUMANO in fodina Cuprimontana ante duos annos reperto.

A Nimalcula quavis, insecta, pisces, cochleas & conchylia, fructus quoscunque, arbores, semina, & herbas in lapides abire, & in saxam mutari duriscent, experientia quotidiana, & innumera res, lapidea rigiditate asperæ, tam intra Svioniam, quam apud exteros passim obvix restantur. Hæc petrificatio, s. solidum in lapidem transformatio, originem ducit a tenuissimo halitu calca-

calcario, aut alio calce geyido minerali vapore, qui se fumi instar in animalium quorumvis & vegetabilium poros ingerit, sedem ibi figit, ac vi subsalse duritiei lapidescere euncta cogit. Neque enim aliunde ardescenda est causa, cur plerumque tam indigenæ quam peregrinæ sic dictæ petrificationes, in montibus imprimis calcariis, aut etiam terra, calcarius ubi lapis effoditur, in conspectum prodeant, & ex his eruantur: qua de re tam quæ in Germania & Helvetia, quam Anglia & Italia, lucem videre, Lithographorum scripta evolvi consuli que merentur.

Veram hancce, & solidam mutationem imitatur alia, sed rudior & imperfectior, & quæ mutationem mentitur, petrificationis species, incrustatio dicta, quam efficit saxeæ in subtilem viscum soluta substantia, qui occurrence corporum superficiei tenacius ubi adhæsit, lapideam iis crustam paulatim induit, haud secus ac fruges varæ, semina, corticesque conditi, saccharoque induci solent. Cujus generis in Bohemia, Germania, Anglia, aliisque regionibus non pauca occurrunt, sed inferiore tamen loco, quam vera petrificata, censenda.

Porro varia etiam salium genera, alumen puta, sal culinare, & victriolum, simili donata virtute deprehenduntur. Hæc corpora quidem non in solidum convertunt lapideam similitudine tamen sua, & constringendi vi, obvia quævis ita condensant & indurant, ut nativa posita, mollitie in lapideam duritatem deflectant.

Victrioli autem, inter omnia salium genera vaporem proclivem maxime & idoneum esse ad duritiam rebus quibuscumque hoc modo conciliandam, alia ut præteream, varia probant hominum membra, manus, pedesque, quæ fodina Fahlunensium cuprea in aqua victriolo facta subinde occurrentia præbet conspicienda; quæque vigore ac insita facultate victrioli adeo induruisse patet, ut putredinis æscia corruptionem omnem morentur.

Illustrè imprimis hujus veruatis documentum dedit in laudata modo Sablunentium fodina repertum haud ita pridem humanum cadaver, ante 30 circiter annos infelici ruina obrutum ibi contumeliatumque: sed quod erutum integrum, ac sive carnem, sive cutem respicias, mutationis omnis experti comparuit, præterquam quod corneam contraxisset duritatem.

De incorrupto hocce cadavere Novellis Hafniensium Læterariis * narratiunculam ante aliquod tempus inseram vidimus, quæ tamen quorundam circumstantias nonnullas omittat, nonnulla rursus tradat, quæ cum rei veritate minus congruant, hinc rem non ingrati facturum me spero, si post illustratum rite cadaver, & collectas fide dignas loci incolarum relationes, facti historiam sequentem in modum cum eruditis communicavero, schemaque adjunxero, quod non fodinæ minus faciem, quam oppressi vulva hominis habitum adambret.

Anni 1719 mense Decembri, cum Wrediani putei cuculus (*Wred-Schachtel Stollen* vid. Lit. I) in locum, qui (*Mårdikins-Schachtel Korgestaden* Lit. D) vocatur, agendus docendusque esset, in puteo eodem (*Mårdikins Schachtel*) & orgyias profundo, loco quem Lit. L. designat, in rupis ipsius confinio, sub aqua & y orgyiarum ruina, defuncti hominis corpus in conspectum venit. Utrumque crur, cum brachio dextro & capite, avulsæ petreæ moles contuderat: facies vero, corpusque reliquum cum veste, integra plane & intacta cernebantur; habitusque totus viri, collaris fasciæ orâ extremâ finistræ manus ope os obruantur, is erat, quem Lit. K. exhibet ac demonstrat. Cramenâ, quam gerebat, pyxis ex orichalco oblonga, pyxide vero rabaci continebatur frustulum, utroque illis & integro; ducticium autem ferrum, quo ad pyxidem annecti operculum volvisque solet, aqua tincta edaci vistrioso guttum abstulerat. Caro hominis crispisq; aspera licet &

* Extraits des nouvelles du mois de Septembre 1720 p. 207.

dura palpantibus viderontur; non tamen lapidis ea erat durities, sed corneæ aut unguinæ, etiam speciei, suppar, quippe quæ cultro cederet leindique posset.

Post extractum tumulo fodinaque corpus, diligenti examinatione quæsitum est, equis esset, qui agnoscere posset defunctum, aut quando perisset, scire? cum *Magnæ Johanni*, metallici in *Karagården*, probe illum a se de facie, quippe quæ lineamenta omnia illibata seruet, agnosci, idque coram confesso Metallico, profiteretur; subjungens etiam nomen, vocatum cum aiebat *Matthiam Israëli*, alias, ob proceriorem paulo staturam, *Matthiam Magnum* seu procerum, qui in Boda Sweridhensis parocia pago editus, operam *Jona Petri* in *Dijkårbacken* locasset. Succurrit porro *Matthiam* hunc *Israëli*, postquam anno 1670, & tempore quidem autumnali, solus capsula vectus descendisset in fodinam, desideratum, dubioque procul ruina suffocatum fuisse. Dictis fidem fecere idem affirmantes *Ericus Michaëlis* Prætor Metallicus, & *Ericus Petri* Restiarius. His accedebat vetula, quæcum vivus adhuc *Matthias* sponsalia contraxerat, quæ veteris & jam reviviscens amoris jure exanime corpus sibi concedendum, aut terræ saltem mandandum postulabat. Adierant & alii plures, illum qui agnoscerent, & narrationis hujus veritatem confirmarent.

Quadragesima novem adeo annorum spatio, ab anno videlicet 1670. ad annum 1719 sub terra deliruerat *Matthias* hiecc procerus, & quæ in lucem protrahitur, in perpetuam rei memoriam, vetus ædes fodinæ publicæ excepti: in qua hodieque integer, & tam quod ad vestimentum & lintea, quam carnem, eugem, capillum, & unguem, incorruptus, fetorisque omnis expertus, oculis inuentium sistitur; solo aquæ vitrioli abundantis ministerio exsiccatus, & contra putredinis vim munitus.

Ex fideli hac certaque, quantum quidem ex loci ipsius

plius incolis hauriri potuit, notitia haudquaquam petrificatum cadaver hoc, aut in lapidem mutatum, sed aquæ tantum vitriolo scatentis beneficio induratum esse liquet. Quid quod vitrioli naturæ & ingenio magis nil, quam ejusmodi petrificandi vis repugnat: quippe quod nil unquam in saxum convertat; tenuissimi vero vaporis vegeto motu omnia perrumpat, stringat, ac a putredine interituque tueatur.

Constitutio Regiæ Svc. MAGNISMEEK data cultoribus cupri-montanis Fablunensibus. Anno 1762. die cinerum. ex autographo olim NIC. RABENII.

Magnus D. G. rex Sveciæ, Norvegiæ & Scaniæ dilectis sibi omnibus & singulis cultoribus montis cupri, gratiam in Domino & salutem. Dudum in monte Cupri prædicto personaliter existentes experimento probavimus famam fore veriloquam nostris prius auribus intimatam, quod videlicet, multis inter vos seminatis dissensionum, materiis ipsius montis cultura multis jam annis notabiliter fuerat diminuta. Cum igitur amputanda sunt mala ut facilius eveniant meliora, vobis tenore præsentium sub obtentu gratiæ nostræ firmiter injungimus & mandamus, quatenus omnibus & singulis rancoribus hætenus inter vos subortis penitus resecatis, * ipsius montis culturæ modis & conditionibus, quæ sequuntur, efficaciter deinceps intendatis. In primis volumus ut omnia & singula fossata per Thomam Litlagarp & Godhlfvenum Unga ac quemcunque alium hætenus inventa & culta inter vos juxta numerum follium, quem vestrum quilibet tenuerit, proportionaliter dividatis, ac partem suam quilibet deinceps laboret & excolat ordine sicut cadit. Nec aliquis in fossatis ipsis de cetero saltum facere audeat, sed

* Sic

æqualiter

Appendix 2

Leyel, Adam, »Berättelse om en förstenad Människokropp, som funnits i Stora Kopparbergs Grufva; af framledne Bergs-Rådet Adam Leijel« i *Bergs-Journal för månaderne octob. novemb. decemb. 1787*. Stockholm, 1787, s. 188-123

80 *Bergs-Journal.*

jag det kan, emellan jag återåt har försigt
at den är golen och tvilar på en någon år i
fländ dem, som icke lärt åtmanlione någon
del af hwa vetenskapsen och fått oövertygelse
om antingen des riktighet eller myta, i anse-
ende til berging och älvets beqväm up-
pehållande. Det forare böver til den såla
konsten, som kallas Charisaurie, och hvil-
ken alkasom des sligtige Fedantlens, grun-
dar sig icke mindre på Physicam Myticam
än Mechanicam, sinner såsom Acari söde på
Lind- och vråk, men källerar som öm i flä-
tet för at desse äro både faste och förstär-
ligt. Atter en digte-len, och måste jag til-
läka til Indelningen. Derwad finner jag fört
det felar, at ars divinatoria är gjord til en
pars Fortices, som dock torde vara til Paco-
matologian Myticam. 6) At Arkadien bor-
de höra til ars divinatoria. 7) At Chymica
Pharmaceutica borde stå under Medicinens
afdelningar med mera; men jag har dock
hitt någon anledning til at skriva de så sam-
tal, som jag haft med vetenskapsens läkare,
och de många härliga böcker i ämnet, som
jag haft tillfälle at utgå på ty i utöfvas
ars divinatoria somom materielt ting, natur-
läras läbjeft, såsom Slagvatan, åska, vatten,
Skrynkor, häcer, mjölade figurer på berede
fläta, och icke til förgärande Casse, på det
vär tid äfven må hava äran at lifva ut-
kommit et tenligt ämne, men Theorien af et
kommer endast Pneumatologie eller Meta-
physice, Mytice at betraktas och läsa.
(Öfversättning af Adriaen van der

BERGS-JOURNAL

FÖR MÅNADERNE
OCTOB. NOVEMBER. DECEMBER.

ÅR 1787.

STOCKHOLM,
Tryckt hos JERAN GAORO LANGE.

Adriaen van der

*Berättelse om en förstend Männskropp, som funnits i Stora Kopparbergs Gruftva; af framlämnat Bergs-Rådet ADAM LEIJEL *).*

At allehanda djur, yrslän, fiskar, snäckor och musflor, allehanda frukter, träd, frön och växter förvandlas til sten och antaga stenars hårdhet, vitnar så väl dagliga erfarenheten, som oräkneliga förstenede ting, fundne så väl i Sverige som utom lands.

Denna stenvandling härrör af en gasiga sin kalkaktig dunsf, eller kalk och mineraliska ånga, hvilken liksom en rök intränger uti djurs och växters porer, där sålter lig och så medelt tvingar alt sammans at antaga stens hårdhet. Af sådan orsak finnes de sålre så inhemskt som utländskt. stenvändingar, i synnerhet i kalkbergen, eller ock i jorden, där kalksten upgräves: de häröen så väl uti Tysskland och Sveitz, som England och Italien utkomne Mineralogiske skrifter förtjena at läsas.

Det gifves en annan gröfre och ofullkomligare stenvandling, (kallad incrustatio, öfverklädning) förorsakad af et stenaktigt uplöst ämne, som ingätt uti de fina röten, hvilket småningom omkläder ytan af förekommande kroppar, vid hvilka det sät sig, med en stenskorpa; liksom allehanda frukter, frön och bark plägar med socker öfverklädas. Af

detta

*) Cit. Art. Litt. Sv. 1772.

detta slaget förekommer många uti Böhmen, Tysskland, England och andre länder, men hållas dock af mindre värde, än de rätta petrificatörne.

Man träffar äfven åtskillige slags salter, neml. Alun, Koksalt och Vitriol, som äga samma kraft. Desse förvandla väl icke kropparne til sten, men genom sin sålra och hopdragande kraft, sammanpacka och hårdna de förekommande ting, så, at de ifrån sin naturlige löshet komma nära til stens hårdhet.

Men at Vitriols-ånga ibland alla salter, är måst benägen och tjenlig, at på detta sättet hårda allehanda saker, (andre til förrigande) bevisa åtskillige människo-lemmar, såsom händer och fötter, hvilka man här och där funnit i Vitriol-haltige vattnet i Fahlu Koppar-Gruftva; och hvilka så tilhärdat af Vitriolens kraft, at de aldeles icke förrutna.

Et stort bevis af denna sanningen, har nyligen blifvit funnit i Fahlu Gruftva, nemligen en människo-kropp, som för vid pafs 50 år sedan genom et olyckligt ras blef där innelutet och begraftet; men hvilken blifvit hel och hällen upgräven och utom det at den samma sät et hornaktig hårdhet, har han icke synt sig något förändrad, hvarken til köttet eller huden.

Uti Köpenhamns Lärda Nyheter, har man för någon tid sedan sedt en liten berättelse intörd om detta människo-cadaver, men som den samma dels förbigår några omständigheter, dels ock lämnar några med sanningen min-

dre

Öre Åfrensstämman: de borde söka som öfvelig lita, sedan Åfrensstämman förmedla och trohet till besträffar af andra namn i öfver till ut och medel till de de beröfva om förvarat värd och den innehållne människa-Åfrensstämman följande ut den sater.

År 1779 på December månad, på Åfrensstämman: de borde söka som öfvelig lita, sedan Åfrensstämman förmedla och trohet till besträffar af andra namn i öfver till ut och medel till de de beröfva om förvarat värd och den innehållne människa-Åfrensstämman följande ut den sater.

År 1779 på December månad, på Åfrensstämman: de borde söka som öfvelig lita, sedan Åfrensstämman förmedla och trohet till besträffar af andra namn i öfver till ut och medel till de de beröfva om förvarat värd och den innehållne människa-Åfrensstämman följande ut den sater.

År 1779 på December månad, på Åfrensstämman: de borde söka som öfvelig lita, sedan Åfrensstämman förmedla och trohet till besträffar af andra namn i öfver till ut och medel till de de beröfva om förvarat värd och den innehållne människa-Åfrensstämman följande ut den sater.

gal tillräna, at han helt likert igenkände honom; emedan tillränsades dragen vara öfröbrunnas; samtliga honom även vara Mats Isaksson, och emell för des relliga växt likert alla. Mats den Store, född i Boda för Sverige Seem, och hade tjent hos Jon Isaksson i Disers husen. Och at denne Mats Isaksson, sedan han öfröbrunnas följde för sinna ned på Tunna, i Grufven likert följde, och den trövel af näst alla likert följde. Grufv-fogden Eric Andersson följde. Grufv-fogden Eric Andersson och likert Eric Andersson följde även en annan.

likert kom och en Gumma, med hvilken denne Mats i likert varit förlovad, och påföll i kraft af den gamla och nu upprättade sakheten, at denna döde kroppen, fördes till en hette, eller ämningens läggs i jorden.

Utom föse andre som Månde Penom och hanne befyttas beaktelses trovärdighet.

I 40 års tid, neml. från år 1690 till 1730, då han utogs, hade denne Marenas legat under jorden, och blifvit af et minnesmärke, för et en gammal Grufv-fogde; och hvarst han född af des ättförende, bel och tillen orkade, så väl till kläder och likert som den, hvar och naglar, samt utan all förändring, emell utrikes och förvarat emell tott alder Ytterstehaldiga varnat.

Af denna otvifvelaktiga och slika underrättelse, som af Invänarne på orten blifvit lämnad, skönjes nogsam, at denna kroppen ingalunda varit petrificerad eller i sten förvandlad, utan endast hårdnad af det Victriolhaltiga vattnet.

Ja, ingen ting mera än en sådan förflynnande kraft, strider emot Victriolens egenfäp och lynne: emedan den samma icke förbyter något til sten, utan genom den sin ångans haltiga omlopp, genomtränger, sammanbänder och friar förkommande ting ifrån förruttneise.

1749 på Thomæ dag, då det nya Hofstalet öppnades, utbars denna kropp, som i 30 år varit ofvan jord, och blifvit förvarad vid Grufvan i et Glasfäp och sedd af många; men då han omsider begynte sönderfalla, hvar af kunde slutas, at han af det Victrioliska Grufvattnet och en ofullkommen silta, endast varit hårdad, blei han på Bergslagens bekostnad med mycken beeder begravnen i Stora Kopparbergs gamla Kyrka. Gruf-Pre-dikanten HESSELIUS höllt vid samma tillfälle et lämpeligt tal och författade följande minneskrift:

Stor MATS Grufvans trogna Dräng

Tjente slden under jorden:

Grufvan blef hans äld och släkt,

Uti Victriol laragd vorden:

Efter

Efter tre tjug års förlöpp
 Restes up, vardt äter händer,
 Hård som stenen blef hans kropp,
 Troddes köd til sten förvänder.
 I et Glasfäp sattes MATS,
 Sögt af Konger, Förfar, anåra,
 Tretri år på samma plats,
 Sems af Folk som vida vandra.
 Drens Stenkropp Måts då värda,
 Mer än tusend Guld Ducater;
 Ändtlig seck han jordsfärd.
 Fölga blir han matke mater,
 Måffer PERH HELSINGI ston
 Slal nu dennes Sems göma
 Om til eska bli hans ben,
 Det skal eftervorlden döma *).

*) ABRAH. HYLDBERS Dagbok 1787.

Personregister

- Adelsköld, Claes 126, 128–129
Afzelius, Arvid August 49
Agrell, Beata 228
Ahlberg, Hakon 277
Almqvist, Carl Jonas Love 123–124
Andersen, Eyvind 247, 253–254, 260, 292
Andersen, Hans Christian 126–127, 252
Andersson, Gunnar 30, 177
Andersson, Mats 253
Ankert, Kesrtin 270
Arnberg, Matts 217, 223
Arndt, Ernst Moritz 92, 95–97, 99, 101
Arnim, Ludwig Achim von 70, 72–73, 91, 105, 111
Arnold, Hans 263
Asklund, Maria, se Tekla
Assefa, Astrid 253
Attelid, Tore 243
Atterbom, Per Daniel Amadeus 116
Attorps, Gösta 205, 223–224
Auden, Wystan Hugh 9, 228, 232–233, 292
- Barfod, Frederik 177–178
Barnes, Julian 9, 281–283, 286, 291–292
Beck, Carl 56, 76–77, 223
Bellman, Carl Michael 131
Bender, Heinrich 233
Benzelius, Erik 18
Benzon, Carl 89
Bergman, Björn 16, 276
Bergman, Torbern 25, 38, 45–46, 104
Bergenstierna, Johan 11
Bergström, Maria 17, 269–271, 277, 288
Bergström, Stefan 56, 93, 109, 243
Björstedt, Inga 247
Blanck, Anton 50
Bogsch, Walter 23, 68, 243
Bongs, Rolf 168, 223
Borglind, Stig 245
Boustedt, Christer 247
Brag, Eva 177
Brecht, Bertolt 252, 254
Bremer, Fredrika 8, 121–127, 129, 166, 183–186, 291
Brentano, Clemens 70
Brovallius, Johan 37
Brown, Dan 278
Brückmann, Franz Ernst 35, 45
Brøndsted, Mogens 127
- Bulthaupt, Heinrich 155
Burman, Carina 122–123
Bügel, Stig 252
Bååth-Holmberg, Cecilia 206–207
Böklin, Per Johan 122
Böök, Fredrik 76
- Carlén, Johan Gabriel 8, 130–133, 224, 244
Cartelin, Nils 12
Casparsson, Ragnar 233–235
Castrén, Gunnar 48
Cederstedt, Jonas 11
Cervena, Mona 226
Chamisso, Adalbert von 89–90
Christopherson, Hans 12
Corlborn, Johan 31–32
Cosmar, Alexander C. 134, 136, 138
Cronstedt, Axel Fredric 25, 38–39, 59, 61–62, 117
Cöster, Fredrik Bernhard 115–116
- Dahlberg, Erik 12
Dahlgren, Erik Wilhelm 11
Danielsson, Isac 12
Dante Alighieri 186
Darwin, Charles 49
Daumont, Alexandre 115–116
Delblanc, Sven 228
Dessauer, Josef 148
Dunér, David 21, 277
- Eicher, Thomas 54, 207
Ekman, Gunnar 253
Ekström, Gunnar 44
Eldh, Urban 247
Ellinger, Georg 97
Engelbrecht 122, 128, 287
Engström, Björn 276
Ersson, Johan 12
Euphrosyne 8, 116–117, 130, 132, 291
Ewald, Johannes 81, 112
- Faber du Faur, Curt von 171, 223
Fekete, Esteban 245–246
Ferling, Rune 244
Fichte, Johann Gottlieb 55
Fielding, Henry 51
Fischer, Res 226
Fischer-Diskau, Dieter 233

- Flygare-Carlén, Emilie 131
 Focke, Alfred 220
 Forss, Rolf 252
 Forss, Tommy 244
 Forssell, Christian 113
 Forsslund, Karl-Erik 27, 42-44, 86, 211, 223, 242, 271
 Foucault, Michel 53
 Franzén, Franz Michael 50, 112
 Fredrik I 31
 Frenzel, Elisabeth 62, 243
 Freud, Sigmund 56, 109
 Fridell, Axel 245
 Friedmann, Georg 7, 33, 61, 66, 71, 156, 165-166, 184
 Furuland, Lars 244, 252
- Gabrielsson, Jan 243
 Garibaldi, Guiseppe 183
 Gavelin, Knut, se Vidar
 Geijer, Erik Gustaf 49-50, 58, 112, 115-116, 123
 Geisler, Johan 25
 Gerard, Claude 179-183, 206
 Goethe, Johann Wolfgang von 52, 76, 137
 Goldmann, Heinrich 220
 Gordon, Catherine 253, 255
 Gottlund, Carl Axel 129-130
 Grafström, Anders Abraham 112-116, 203
 Granström, Hans 253
 Gray, Thomas 50, 112
 Greb, Ulrich 66, 70-71, 106, 149, 156, 217, 243
 Grieg, Edward 267
 Guillou, Jan 288
 Gustafsson, David 277
 Gustav Vasa 122, 128, 283, 287
 Gustav II Adolf 47
 Gustav III 79-80
- Hagdahl, Sören 247
 Halde, Georg von der 8, 207-216, 218
 Hallström, Per 8, 203-207, 290-291
 Hamburger, Käte 243
 Hammare, Margaret 270
 Hammarström, Eric 10, 26, 41-43, 45-46
 Hansson, Carl 12
 Hansson, Måns 12-14, 19-22, 45, 241
 Hardenberg, Friedrich von, se Novalis
 Haugwitz, Paul Grafen von 133-135
- Hausmann, Johann Friedrich Ludwig 92, 96, 99-101, 104
 Hawthorne, Nathaniel 144-145, 147, 205, 291
 Haydn, Joseph 267
 Hayter, Stanley William 245
 Hebbel, Friedrich 141-142, 144, 203, 264
 Hebel, Johann Peter 8, 76-81, 91, 106, 111, 139, 142, 144, 246, 266-267, 288, 292
 Hedin, Sven 195
 Hegel, Friedrich 49, 53
 Heidenstam, Verner von 195
 Heilfurth, Gerhard 217
 Hellström, Dag 253
 Hellström, Susanne 253
 Helsingius, Pehr 41-43, 207, 271
 Hemström, Elisabet 12, 276
 Henrikson, Alf 252
 Henriksson, Barbara 270
 Henriksson, Kiel 277
 Henze, Hans Werner 228, 233, 292
 Heppling, Albin 77
 Herder, Johann Gottfried 49, 53
 Heselhaus, Clemens 218-220, 243
 Hesselius, Jacob 26, 42-43, 45, 130, 177
 Hilpert, Heinz 168, 218
 Hiärne, Urban 11
 Hitzig, Julius Eduard 89-90
 H.M. 136-137
 Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 8, 56, 58, 76, 89-111, 124, 137, 141-142, 148-149, 165, 168, 171, 180, 206, 218-222, 232-233, 246, 281, 290-292
 Hofmannsthal, Hugo von 8, 93, 108, 166-174, 203, 206, 218-220, 226, 228, 23, 290-292
 Holberg, Ludvig 48
 Holstein, Franz von 8, 155-156, 165, 166
 Holstenson, Ove 244
 Homeros 48
 Hutcheon, Linda 281
 Hülphers, Abraham Abrah:son 10, 26, 39-41, 45-46, 59, 61-62, 114-115, 117, 129
 Hågård, Siv 77
 Härtwig, Dieter 155, 226-227, 243
 Høeg, Peter 278
 Höjer, Dan 262-264
- Ibsen, Henrik 141
 Ingelsson, Jac 12

- Israels, Albertina 16
 Israels, Anna 276
 Israels, Bertil 16-17, 45, 130, 270-271, 276
 Israels, Märta 17, 45, 276
 Israelsdotter, Karin 45-46, 276
 Israelsson, Anders 16-17, 45-46, 271, 276
 Israelsson, Daniel 45-46, 276
- Jacobs, Margaret 169-170, 243
 Jobs, Susanne 17, 269-271, 288
 Johannesson, Eric 175
 Johansson, Måns 19, 22
 Jonsson, Måns 12
 Jung, Carl Gustav 56
 Jönsson, Niklas 269
 Jörg, Sabine 264-265
- Kafka, Franz 76
 Kahlmeter, Olof 12
 Kallman, Chester 9, 228, 232-233, 292
 Kielsson, Israel 276
 Kind, Friedrich 67
 Kinninmundt, Robert 11
 Kleinecke, Christian 267
 Kossarski, Ludwig 138-139
 Kristiansson, Sture 244
 Kristina, drottning 47
 Kruse, Peter 27
 Kyhle, Henrik 244
- Lagergren, Helmer 44
 Lagerkvist, Pär 81
 Lagerlöf, Selma 178, 195, 261
 Landqvist, John 56, 58
 Langbein, August Friedrich Ernst 68-69, 119, 121
 Lenngren, Anna Maria 131
 Leopardi, Giacomo 183
 Leyer, Adam 11, 19-25, 34-37, 41, 45-46, 61-62, 203, 208, 244-245, 277
 Leyer, David 11,
 Lindberg, Martin 9, 247, 253-254, 260, 262, 291
 Lindell, Bo 253
 Linderberg, Carl 114-115
 Lindgren, Astrid 288
 Lindqvist, Svante 18, 244
 Lindroth, Sten 14
 Linge, Karl 224
 Linné, Carl von 37, 45, 185, 252, 269
- Ljungdorff, Vilhelm 86, 92, 96, 100, 104, 131, 144-145, 223
 Ljungstedt, Aurora, se Claude Gerard
 Lo-Johansson, Ivar 9, 235-236, 240-242, 271, 292
 Lorenz, Emil Franz 93-94, 108, 165, 168-169, 223
 Lorenz, Max 226
 Luth, Johan 12
- Macaulay, Rose 53
 Macpherson, James 52
 Magnell, Åke 17
 Mahler, Gustav 70
 Mallet, Paul Henri de 50
 Malmborg, Lars af 167
 Mancini, Pasquale 183
 Mankell, Henning 247, 253-254, 260, 292
 Markisen 179-180
 Martin, Per 18-19
 Marx, Karl 49
 Meyer, Kerstin 233
 Michelsson, Erik 13-14, 19, 21
 Millberg, Eva 247
 Mohr, Martin 178-179
 Molière 48
 Montan, Arne 242-243
 Montesquieu, Charles 49-50, 112
 Moore, Caroline 286
 Moseley, Merritt 283
 Motte Fouqué, Friedrich Baron de la 89-90
 Munshi, Isabel 253
- Naucler, Olof 10,
 Neubauer, John 76, 243
 Nihlén, John 224
 Nilsson, KG 244-245, 291
 Nilsson, Per-Anders 17, 269-271, 288
 Nilsson-Tannér, Per 217
 Nordberg, Arne 29
 Nordberg, Gunvor 29
 Nordin, Ingeborg 224
 Norhborg, Walfrid, se Markisen
 Novalis 57, 91, 97
 Nyberg, Julia Christina, se Euphrosyne
 Nübling, Theodor 63-65
 Nykvist, Karin 280
 Näsman, Johan 25

- Oehlschläger, Adam 8, 51, 81–82, 86, 112, 165, 180, 206–207
- Ogier, Charles 27, 48, 88
- Oliva, Laura Beatrice 183
- Olsson, Daniels Sven 266, 270
- Orton, Bror 224
- Outhier, Réginald 29–32, 39, 45, 48
- Pagrot, Lennart 110
- Pehrsson, Erich 13–14, 19, 21
- Pehrsson, Jonas 12, 21, 130
- Pettersson, Patrik 253
- Petre, Axel 89, 94
- Pfeiffer, Johannes 81, 243
- Pfizer, Gustav 133–134
- Pierantoni-Mancini, Grazia 8, 122, 183–190, 292
- Pihl, Anders 44
- Piirainen, Ilpo Tapani 66, 70–71, 106, 149, 156, 217, 243
- Platen, Magnus von 33, 39, 42, 77, 79, 86, 144–145, 243
- Plautus 48
- Pontén, Johan 31, 43, 244
- Postel, Georg, se Georg von der Halde
- Pritchard, John 233
- Pörnbacher, Hans 76, 91
- Queneau, Raymond 218
- Reiher, O. 27
- Retzius, Anders Jahan 39
- Reuschel, Karl 67–68, 106, 133–137, 141, 168, 223
- Richardson, Samuel 51
- Ring, Lars 260
- Roberts Finlay, Carolyn 148–149, 167, 190, 229, 232–233, 243
- Rogberg, Carl 217
- Rogberg, Margareta 217
- Rogner, Eva-Marie 233
- Roos, Anna Maria 195–196
- Rousseau, Jean-Jacques 51, 52
- Rudbeck, Olaus 48
- Rudbeck, Olof 18
- Runeberg, Johan Ludvig 225
- Rückert, Friedrich 70–72, 131, 133
- Rydberg, Sven 243
- Röllin, Roland 270
- Sade, Donatien Alphonse François de 88
- Sahlin, Carl 11, 22, 26, 28, 30, 39, 44, 75, 86, 208, 216, 223, 241
- Sandberg, Johan Gustaf 113
- Saussure, Horace-Bénédict de 81–82
- Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph von 55, 90, 109
- Schiller, Charlotte von 76
- Schiller, Friedrich von 76
- Schmidt, Johann Wilhelm 75
- Schubert, Gotthilf Heinrich 8, 55–56, 58–65, 69, 72, 74, 80–82, 90–91, 98–99, 106–107, 109, 112, 115–117, 119, 122, 128, 179, 216, 246, 270, 288–289
- Schwartz, Nils 280
- Schwarzenberg, Elisabeth 226
- Schück, Henrik 18
- Schönberg, Arnold 227
- Serapion, den helige 90
- Shakespeare, William 48, 82, 141, 166
- Silow, Alvar 44
- Skogh, Olle 247
- Smeds, Kerstin 53
- Smith, Albert B. 218, 243
- Snoilsky, Carl 225
- Sografi, Simeone Antonio 86–88, 291
- Solbrig, C.F. 68
- Sourdilke, Anna 267
- Spager, Ingeborg 224–225
- Spens, Jacob 11
- Sterne, Laurence 51
- Stinchcombe, J. 218–222, 243
- Strauss, Richard 166–167
- Strindberg, August 141
- Strömner, Anders 11,
- Sundén, Yngve 253
- Sundström, Erich 26, 28, 45
- Swab, Anders 10–12, 14–15, 19, 25, 33–34, 44
- Swedjemark, Ulf 20, 35–36
- Söderberg, Hjalmar 81
- Söderström, Elisabeth 233
- Tegnér, Esaias 131, 225
- Tegnér, Johan 224
- Tekla 209
- Tennyson, Alfred 8, 190–193, 292
- Terentius 48
- Thente, Jonas 280
- Thomé, Gustaf 175–177
- Thomson, James 51

Thunberg, Olof 252
Tieck, Ludwig 57 91, 105
Todorov, Tzvetan 93
Trakl, Georg 218–222
Trinius, Carl Bernhard 139–140
Tunberg, Sven 224
Törner, Marianne 253, 260

Uhde, Hermann 226

Wagner, Richard 8, 93, 108, 148–149, 169–
171, 232
Wagner-Régeny, Rudolf 9, 155, 226–227,
235, 291
Wallberg, Heinz 226
Wallentin, Jan 278, 280
Wallerius, Johan Gotschalk 38
Warton, Joseph 51
Weber, Carl Maria von 67, 166
Welter, Ludwig 226
Wenström, Carl Edmund 43
Werin, Algot 131
Werner, Lars 247
Westman, Lars 260–262
Vidar 196, 202, 208
Wijkmark, Carl-Henning 277–278
Winkelmann, Anne 226–227, 243
Winterhager, Daniele 264
Witt, Otto Theodor 193–194
Wittgenstein, Ludwig 290
Vogel, Friedrich Wilhelm Ferdinand 120
Vogl, Johann Nepomuk 140
Woodward, Christopher 53
Vretblad, Patrik 224

Yeats, William Butler 228
Young, Edward 51

Zenzén, Nils 33, 223
Zschokke, Heinrich 74–75

Åberg, Mats 77, 79, 288
Ålund, Otto Wilhelm 176

Örnmarker, Karin 247
Österling, Anders 170, 172, 223